

Записки Наукового
Т-ва ім. Шевченка
в Львові.

Т. XXIII - XXIV.

Хмельницький і Хмельницщина.

ІСТОРИЧНИЙ ЕСКІЗ

Михайла Грушевського.

I.

Двіста п'ятьдесят літ минуло від часу, як покривджений чигиринський сотник підняв на Україні рух, що привів до цілковитого перевороту політичну систему східньої Європи і надав своєму проводиреві розголоє, який ні перед тим ні потім не випадав на долю політичним діячам нашого народу. В середині січня („за три тижні до сирної неділі“)¹⁾ підняв він Запороже „королівськими листами“, в грудні (17 с. с.)²⁾ в'їздив він з тріумфом в Київ, в апогеї своєї слави. І які ж різнородні почуття викликала ся слава у сучасників-земляків. „Мойсеєм, хранителем, спасителем, свободителем народа від лядської неволі і на знак того „Богданом“ названим“ величав його православний Київ, витаючи в своїх мурах. Zdrajca, zbrojca, rozbójnik, bezbożny arcy-tyran, i morderca — титулує його в своїх мемуарах православний український шляхтич, пересиджуючи в мурах Печерської лаври народній рух. Що вже казати за чужих! Але й за двіста літ від того великого руху суд про Хмельницького і Хмельницщину не прийшов до якоїсь однастайности навіть в українсько-руській

¹⁾ Акты Московскаго государства II. с. 357; — сирна неділя була 5 с. с. лютого.

²⁾ Брліча Latopisiec I p. 72.

науці. Пригадати собі хоч би Максимовича з його ентузіазмом для Хмельницького і гострі, повні ненависти, нападки на Хмельницького у Куліша! Очевидно, за тих двіста літ справа Хмельщини не передавилась, — се ясно показує пристрасний характер, який не раз прибирають суперечки з поводу її.

Вона й не могла передавнитись. Є події, що по короткім часі мають виключно історичне, сказати-б — антикваричне значіння; є знов такі, що служать вихідною точкою для дальших поколінь на довгий час, сотворюють для них цілком нові обставини життя, виносять на верх змагання й ідеї, що стають боевим прапором для віків, сьвятощами для одних і страхом для других. Се те, що звичайно зветь ся епохами. Для українського народу такою епохою була Хмельщина. Її можна порівняти з значенням реформації для німецького народу, французької революції для Західної Європи. Ми досі чуємо на собі вплив перемін, витворених Хмельщиною; ті ідеї, що дивгнули нарід тоді, зістають ся в значній мірі досі народними desiderata'ми, перейнятими й поступовою інтелігенцією; з оцінкою того руху звязана така чи иньша оцінка й народньої програми.

І одначе се все не виключає можливости, а властиво обовязка для нас, потомків народу, що счинив той великий рух, об'єктивного суду над сим рухом, тим більше що справедлива оцінка й зрозуміння його дає нам розуміння цілого періода нашого народнього життя, дає ключ до пізнання не одного й у попередніх часах. І теперішня річниця дає повід засгановитись на Хмельщиною та її ініціатором і провідником.

II.

Приступаючи до оцінки діяльности Хмельницького, ми передо всім мусимо вперед залишити думку, що маємо перед собою якийсь план, наперед передуманий і уложений; правда, що й взагалі в історичній дійсности не часто можна стрінутись з такими наперед уложеними планами. Сам Хмельницький зовсім не кривсь з тим, що його діяльність лише принадково прибрала такі грандіозні розміри. Можна-б сказати, що він, противно, удавав з себе несьвідомого, спихав з себе всяку відповідальність за свою роботу, але сама аналіза його поступовання показує, що маємо тут діяльність, котрої план виробляв ся під час її розвитку, а мета була підсунена вже її результатами. Ми можемо

прийняти за щирий висказ, кинений Хмельницьким під час, коли його думки найвище винесли ся — в розмовах з польськими послами на початку 1649 р.: „я доказав того, про що ніколи не думав, тепер докажу, що надумав; досі я воював за свою шкоду і кривду, тепер буду воювати за нашу православну віру“¹⁾.

Все поступованне Хмельницького в 1648 р. доводить, що він справді „доказував, про що ніколи не думав“, і ми можемо йому повірити на слово, що власні кривди і шкоди подвигнули його до того виступу. Тільки сї кривди і шкоди, бувши його власними, були разом і козацькими взагалі.

Як ні зростає в людині зі зростом культури можливість об'єктивности (сю можливість можна-б уважати одним з ознаки культурности), вона зістаєть ся все глибоко суб'єктивною істотою. Дуже рідко, виїмково стрічаємо випадки, де чоловік виступає з чисто теоретичних мотивів, нічим не звязаних з його особою. Аж свої власні сильні вражіння дають чоловіку ключ до розуміння, до відчування чужих, власне горе і кривду звязує він з горем і кривдою мас, виступаючи їх речником, і суб'єктивні мотиви перетворюють ся в горнилі великого серця в той біль, котрим

великі душі за весь мир горюють.

Можна Хмельницького не зачисляти до таких „великих душ“, але то був чоловік висших здібностей і визначного характеру. Своім родом, одідиченою заможністю визначений серед земляків, здобув він своєю освітою й здібностями висше становище в козацькій ерархії: до повстання 1638 р. був він військовим писарем. Під час повстання 1637 р. бачимо його в козацьких рядах, — не побояв ся він тоді поставити на карту, що мав; під час повстання 1638 р. його не стрічаємо; не належав він, здаєть ся, до невеликого числа льюйальних, що „з своєвольством не лучились“, але в усякім разі зістав ся в вищій верстві козацької старшини яко чигиринський сотник²⁾. Тим прикрійше мусів він відчути те цілковите пригноблене козачого стану, його безправність і безрадість супроти усяких кривд і надужить польської зверхности. І його, заслуженого козака, не шановано при тім (звістка його скарга, що за

¹⁾ Księga pamiętnicza I. Michałowskiego p. 375 (теж в Źródłaх Грабовского і Пшездецкого I с. 9. і в Памятникахъ изданныхъ кievскою комиссією I с. 332); далі означено се жерело Ks.

²⁾ Okolski Diariusz вид. Туровского с. 68 і 193 4.

два роки перед повстанням забрано в нього ніби за поволовщину, котрої козак і не повинний був платити, його походного коня, тим часом як він відвозив взятих ним в неволю Татар (Ks. 5). До сього прилучилась та славнозвісна його суперечка с підстаростою Чаплинським, відібранне маєтности (формально правне), наїзд, убийство сина, арешти і похвалки на жите... Хмельницький разом почув своє жите вибитим з його колеї і не маючи до кого „шукати оборони“, удав ся на Низ „до иньших, подібно як він покривджених“, щоб разом доходити своїх „шкод і кривд“ — кривд козацького стану.

Се був звичайний початок одної з численних козацьких рухавок, що тягнуть ся через ціле півстолітє, від кінця XVI в. Тільки та відміна, що все далі з часом сї козацькі рухи втягали в рух все більші маси народу, а друга — що Хмельницькому удалось досягнути те, чого пробували і не могли досягнути пиньші козацькі ватажки почавши від Косинського — помочи з-за границї.

Річ посполита польська ціле столітє — від середини XVI в. пробувала з козацтва зробити тісно обмежену верству, півупривилейовану, якусь під-шляхту. Сю верству обчислювано на 500, 1000, 2000, 6000, максимум — 8000 (перед повстанем 1637 р.), та замкнути її рішучо не вдавалось. Вигоди, які показовало сій верстві польське правительство, були по части ілюзоричні і в усякім разі не могли рівняти ся з тими, які собі козак прибрав фактично; тож козацтво, не ваблячись на ролю обмеженої верстви, навпаки — широко розкривало двері до себе народнім масам, в сій численности і силі своїй бачучи найліпшу і гарантію свого стану володіння. Сю політику полекшав і уряд, в часах потреби заохочуючи козаків, аби як найчисленнійше виступали, і закликаючи „охочих людей“ іти в козаки¹⁾. До 1638 р. реєстр, хоч часто переводив ся, в дійсности, можна сказати, ніколи не був переведений в жите, козаки числились не на тисячи, а на десятки тисяч, але ще важнійше, що ціла „українна“ просторонь в полудневій Київщині і в Задніпрянщині була нічим як оселим козацтвом. Основні жадання козаків: права на ірунти, незалежність від усяких податків і обовязків чи на дідица чи на ко-

¹⁾ Реляция 1632 р. в Актах Москов. госуд. т. I N 336: „а иныхъ де охочихъ людей в литовскихъ городѣхъ накликають, чтобъ всякіе охочіе люди писались вновѣ в казаки“.

ролівських державців і незалежність від доміняльної і всякої иньшої юрисдикції — були також жаданнями всього свого люду, що для досягнення їх готовий був кожної хвилі перейти під козацький присуд, аби лише се вільно було, тим більше що побутові обставини з кожного хлібороба робили вояка і держали його узброєним. Ся солідарність інтересів козацтва і селянства давала ширше значінне козацькій верстві, що в дійсности нічим не була відграничена і готова була приймати в свої ряди селянство usque ad infinitum (хоч ніколи не ставила задачею еманципації селянства як такого); сей власне звязок дав життєву силу козацьким рухам, і зі зростом колонізації на українних ґрунтах зростала і ся сила. Польська шляхта, забігаючи дорогу народній колонізації та уловляючи осадника на „свої“ ґрунти на Україні, „збирала розпалене уголе на свою голову“.

І Хмельницький, як типовий козак, мав перед очима інтереси головно, щоб не сказати — виключно, козацької верстви. Як би його спитати, коли він виступав з Запорожа, чого він хоче? — ледви чи зажадав би він більше як знесення конституції 1638 р. і привернення, стану quo ante. Але обставини зложились так, що він міг і мусів зажадати більше.

III.

Причина, що дала руху Хмельницького нечувані в історії козацьких війн успіхи, була передо всім — спілка з Татарами. Почавши від Косинського ріжні ватажки козацьких повстань старались про таку спілку, але дарма — відомо се напр. про Павлюка (1637). Хмельницькому удалось притягнути до себе Татар (хан був загнований на Польщу за невиплачений харач, а орда потребувала війни, бо був в Криму голод¹⁾). Ся спілка забезпечала козаків з тилу і дала можливість зразу перемогти Польське військо, а тим опановати терен повстання. Се було незвичайно важно, особливо як пригадати, що в попередніх повстаннях Поляки часто навіть не давали козацькому війську „вигребтись з Низу на волость“. Тепер козацьке військо не тільки „вигреблось“, але і стало „на волости“ в ролі неборного ворога польських сил.

¹⁾ Акты Москов. госуд. II N. 338, Акты Южной и Зап. Рос. III с. 180.

Се одно разом перенесло в ряди повстання всю народню масу. Ми не знаємо докладно, яких заходів уживали козаки для підймання народа (вікомі доси універсали Хмельницького в їх тепершній формі не автентичні), але можемо тільки сказати, що він властиво і не потребував жадних заходів: досить було, що зникли всі перешкоди до переходу народа під козацький присуд, в сей блаженний стан, що увільняв селянина від економічної і правної залежності від польського пана і урядника, і побіди Хмельницького подавали надію, що сей козацький присуд удержить ся супроти польсько-шляхетської верстви. А заразом підіймались і приставали до руху окрім селян і иньші елементи незадоволені польським режимом, подраженні своїм національним пониженням — з міщан, духовенства, особливо низшого, навіть з руських шляхтичів, хоч радикальний характер селянського руху і був в ґрунті річи протвний їм (послухати наприклад такого речника „статочних людей“ як Самовидець).

Розпорочивши польське військо, опановавши подніпровські краї і навівши страшенну паніку не тільки на українську шляхту, але й на всю Польщу, Хмельницький марує час, безпотрібно стоїть в Київщині і з під Білої церкви пише свої листи, де виправдуєть ся і просить оборони козацтва від утисків, та висилає петиції від війська, що зводять ся до отсих desiderat'iv: побільшення реєстра до 12000 (козаки обіцяють над той реєстр нікого не приймати), заплаченне невиплаченого гроша і зміна ординації 1638 р. що до старшини (Ks. N. 40). Тільки всього!

Се виглядає страшно дивно, як дивити ся на Хмельницького, як на народнього вождя, що виступив для визволення України „з під ига лядського єгипетського“, але в дійсности Хмельницькому тоді ані снілось бути народним вождом і увільняти когось з під лядської кормиги. Йому треба було знести ординацію 1638 р. і для того зробити відповідну демонстрацію правительству. Удар, ним зроблений, показав ся занадто сильним, і Хмельницький став в ролі чоловіка, що хотів когось настрашити, а натомість збив з ніг. Він не хоче безпотрібно задерати Поляків дальшою війною — скільки не воюй, метою зістаєть ся нова козача ординація, а всяка побіда лише викликає жаданне реванжу. Він стоїть, тільки нарід громадить — свою силу опорну, не починаючи нічого, і висилає свої desiderat'iv. Вони дуже малі (дванадцятитисячний реєстр мав замір завести Володислав в своїх плянах війни з Турками), але Хмельницький з козацької історії знав, що Річ Посполита дуже неохоча до

уступок на папері: головна річ, щоб бути козакам панами ситуації на Україні і не допустити до переведення в жите ординації. Але король умер, сойм не полагоджує жадань; нові польські воеводи попросту провокують Хмельницького, і се приводить до нової катастрофи під Пилявцями. Силою інерції, щоб не дати розпастись згромадженню наоколо нього силам (як деякі звістки кажуть — проти власної волі), посуваєть ся Хмельницький на захід, стоїть під Львовом, кпдає облогу за марну контрибуцію, марнує час під Замостем, і нарешті дочекавшись листу від нового, ним понираного короля з обіцянками, рушає назад (падолист 1648 р.).

Але в Києві стрічає Хмельницького православна Русь з нечуваною честію й ентузіазмом¹⁾; православна єрархія витає як свого патрона; єрусалимський патріарх веде з ним довгі інтимні розмови (Ks. 377.). Нові горизонти, новий круг ідей розкриваєть ся перед очима „козацького батька“; його гадки вийшли за тісний обрій козацьких інтересів. „Досі я воював за свою шкоду і кривду, тепер буду воювати за нашу православну віру“, каже він в лютім 1649 р.

То був незвичайно важний момент в житті Хмельницького; перемену в нім запримітили²⁾, і він сам заявляв про неї (Ks. с. 375); в Польщі об'ясняли її впливом патріарха³⁾, і се можливо. По части тим треба пояснити і введення релігійної спрови в програму Хмельницького, кажу по части, бо оборона православия була введена в круг козацької політики ще від Сагайдачного: вже тоді проводирі козацтва чули потребу, навіть у своїх власних інтересах, дати ширше значіння козацькому руху. Не здужаючи піднятись до ідеалів національних, всеукраїнських, і соціяльних — визволення всеї маси українського люду, сі проводирі, замість того щоб поставити козацький рух на ґрунті національним або соціяльним, дали йому релігійну закраску, що заступала місце національної, звязувала інтереси козацькі з інтересами інших верстов і крім того приодягала низових лицарів релігійною авреолью — оборонців церкви. Сею дорогою пішов і Хмельницький.

¹⁾ Сьвідок Єрлич злобно потує, що Княпе Хмельницькому „два або й десять разів більше“ були раді, ніж коли воеводам, і честь більшу показували — *Latopisiec I* с. 72.

²⁾ *Podniosła się tém bestya*, зауважає сьвідок Мясковский — *Księga* с. 377.

³⁾ Акты Южной и Зап. России III с. 304, *Księga* с. 364.

Але гадки Хмельницького ішли тепер ще далі. Перед мисленнями його очами ставали — не скажу пляни — а якісь мрії можливості, перспективи подвигнення цілої Руси, цілковитого знищення польського пановання на руській території і якогось нового инакшого життя на Русі, під охороною і зверхністю козацького війська. Сі фантазії вилились в звістних, дорожочісних для розуміння особи Хмельницького його бесідах, записаних — здасть ся, дуже вірно, бодай в головнішій¹⁾ — польським комісаром Мясковским (лютий 1649 р.).

„Я вже доказав, чого не думав ніколи, тепер докажу, що надумав. Вибу з лядської неволі руський нарід, увесь: Попереду воював я за свою шкodu і кривду, тепер буду воювати за нашу православну віру. Поможє мині в тім вся чернь, по Люблин, по Краків, котра не відступає її (віри), і я її (черни) не відступлю, бо то права рука наша. Аби знов ви, знісши селянство (chłopstwo), не вдарили нако-заків, мати му 200000, 300000 своїх, орду всю при тім.

„За границю на війну не піду, шаблі на Турчина і Татар не підйму! Досить маю на Україні, Поділю і Волини тепер, досить вчасу, достатку і пожитку в землі й князівстві моім по Львів, Холм і Галич. А ставши над Вислою, скажу дальшим Ляхам: сидіть і мовчіть, Ляхи! І дуків і князів туди загоню; а як будуть і за Вислою брикати, — знайду я їх там певно. Не стане в мене і ноги жадного князя і шляхетки на Україні, а схоче котрий з нами хліба їсти, нехай війську Запорозькому буде послухний, а на короля не брикає.

„Лядська земля згине, а Русь буде панувати, того ж року, дуже скоро.

„Правда, що я малий, незначний (lichy) чоловік, але Біг мині то дав, що я став одновладцем, самодержцем руським“.

Многоважні слова! лет гадок — орлиний як на ті часи! Кілько віків не чули ми нічого такого від політичних діячів на Русі — ідея одности українсько-руського народу в його етнографічних границях (мусимо пам'ятати, що етнографічні границі Руси вели ся під Краків та на Люблин не тільки Русинами

¹⁾ В верзях дневника, друкованих у Грабовского, в книзі Міхаловского і в Памятниках є певні відміни, але другорядні; я вибрав з них лише варіантів те, що здавалось мені найбільш правдоподібним.

але й Поляками¹⁾), і се відповідає дійсно історії рускої колонізації) і політичної свободи для цілого українсько-руського народу!

Тільки ж самі єї бесіди, коли до них приглянутись, показують, як то неясні були єї мрії (годі назвати їх инакше!), як тут бракувало чогось конкретного, чогось подібного до плану, певної мети. Пановання руського народу й одновладність Хмельницького ідуть в парі з мрією про безмаїнатську, безшляхетську Польщу, з необмеженою властю короля (Хмельницький, як і козацтво, вірили, що все але йде від панів, а король до козацтва прихильний); визволення руського народу з лядської неволі в парі з перспективою шляхти на Україні під зверхністю козацького війська і без претенсій на участь в управі держави (але певно з захованням своїх дідичних прав, бо який би вона инакше „хліб їла?“); українсько-руський нарід виступає лише яко знаряде в руках козацтва; з рештою моглоб правительство той селянський рух знести — ціла вага в тім, аби козацтво устоялось, і для того має бути велике військо. Одинокa конкретна точка, що додаєть ся до козацької програми, — то православна віра, і дійсно Хмельницький додержує сього.

Цікаві з сього погляду ті жадання, які поставив після тих високолетних бесід Хмельницький на прохання польських комісарів. Викинувши жадання тимчасові на час перемиря (щоб коронне військо не переходило демаркаційної лінії, і шляхта не верталась до своїх маєтностей), маємо властиво дві важніші точки: знесення унії, сенаторське крісло для митрополита і православні сенатори для Київського воєводства²⁾. Правда, що Хмельницький ставив єї жадання, аби відчепитись, ніякої угоди з Поляками не хотів укладати і найважнішу справу — великість реєстра не хотів нічим ограничити („нема чого писати, буде, кільки схоче“ — Кс. р. 378), та все воно цікаво, що як раз лише єї точки найшли собі якусь більш конкретну форму. Ще важніший з сього погляду зміст Зборівської умови — про нього будемо говорити низше.

1) Кілька інтересних текстів зібрано в старій праці Зубрицького *Gräenzen zwischen der russinischen und polnischen Nation* с. 17. і далі.

2) Księga р. 380, тут сполучені проєкти видруковані під NN 101—2, N 102 той самий що у Ёрлича I с. 93, де є підпись.

Та хоч як неясні, фантастичні ті дезидерати Хмельницького, вони мають своє значіння в історії розвитку політичної свідомості на Україні. Треба було аж Хмельнищини, щоб вони вийшли навіть в такій неясній формі. Треба було ще десяти літ, щоб ті фантазії про своє князівство втїлились в проєкт великого князівства Руцького, якеб воно не було — шляхетсько-козацьке, без селянства, і тільки з частиною етнографічної території України-Руси. Ідеї, як і все иньше в природі, потребують часу для свого зросту.

IV.

Як ні фантастичні, невиразні були нові замисли Хмельницького, але, як бачимо — на початку 1649 р. утворилось в нім переконання, що не досить настрашити панські круги, які правили Польщею, а треба хильнути цілою тією шляхетською будовою, аби здобути можливість упорядковатись собі відповідно своїм бажанням на Україні; з тим мусіла йти свідомість, що сили на то є. Хмельницький покладав ся цілковито на татарську поміч, крім того побільшені (як потім показалось) надії могли викликати в нім навязані тоді зносини з иньшими державами — Москвою, Туреччиною, Семигородом. Безперечно, що й у народі, особливо між козацтвом була сильна охота рішучо обраховати ся з польсько-шляхетським режимом; сучасники зауважають, що Хмельницький хоч би й хотів годитись з Польщею, то не може; від козаків чули зароки, що „перше язик людські обернуть ся назад, ніж Ляхи будуть панувати над нами“, „або знести шляхту, або згинуту“ (Кс. р. 387, 389). Україна напружила свої сили на знесення „лядської неволі“.

Зрада Татар в рішучу хвилю, під Зборовом, все розбила. Намість того аби подиктовати свої жадання польському правительству, Хмельницький мусів іти на компроміс, маючи проти себе хана¹⁾. Нема ніякої непевности, що Хмельницький поневолі, з біди пристав на згоду з Польщею і що зборівські статі не можна уважати вповні мірою його жадань. Але й за тим всім годі не признати, що Зборівський трактат не тільки служить дуже сумним епільоґом сієї війни, але й дає сумне свідощтво

¹⁾ Акты Ю. и З. Р. III с. 395.

про самого Хмельницького (розуміється — як брати його незалежно від тієї верстви, до котрої він належав).

Зборівські статті зводять ся до отсих головних точок: козацький реєстр з 40 тисяч, на території воєводств: Київського, Чернігівського і Брацлавського; коронне військо не може входити на сю козацьку територію; Жиди не можуть на ній мешкати. Всі не вписані в реєстр мають підлягати своїм панам і королівським урядникам. Кривди православній вірі мають бути полагоджені (ся стаття була сформульована так двозначно Киселем супроти вимагання Хмельницького, аби унію знесено): митрополит здобував сенаторське крісло; руські школи заховувались на далі; єзуїти не могли мешкати в вище названих воєводствах; сенатори тих воєводств мали бути православні.

Порівнявши, бачимо, що зборівські статті становлять сполучення, де в чім розширене, петицій 1648 р. з жаданнями, поставленими Хмельницьким комісарам на початку 1649 р. Сей факт наводить на гадку, що хоч Хмельницький не з власної волі, під натиском обставин укладав зборівські статті, вони не далеко відійшли від його бажань. Але в то трудно входити.

Бачимо, що сими статтями були забезпечені дві справи — козацька і релігійна; їх інтересам присвячено цілий ряд точок, і умова входить в такі деталі, як право козаків курити собі горівку, або заховання прав руських шкіл. Натомість ніякого натяку про той „руський нарід“, що Хмельницький хотів вибити з лядської неволі і прирікав, що його не відступить: його не тільки поминено, але стаття про послухність дідичам і урядам зазначила, що Хмельницький відрікається від нього, вертає його в *statum quo ante* і зобов'язується змусити його до сього повороту, бо коли коронне військо не мало вступу на територію тих трох воєводств, то тим самим езекутиву мав перейняти Хмельницький (як воно й дійсно було). Лише в статтях про заборону Жидам жити на тій території, а жовнірам перебувати (і значить — ставати на квартири, консистенціями) можна бачити певну полегкість для місцевого селянства, але дуже непевно, чи як раз його інтереси сї статті мали на меті.

Хмельницький й його прибічники виставляли Зборівську угоду як свій тріумф¹⁾. Дійсно, з узько козацького становища, як порівняти сї статті з козацькими петиціями 1648 р., то се могло здаватися тріумфом. Але в дійсности рух давно зійшов

¹⁾ Акты Южной и Зап. России VIII с. 316, 349.

з того узяко казацького становища, прибрав характер народній, і навіть в теорії Хмельницький, як ми бачили, на початку року хотів зійти з пробитої стежки пактовань про великість реєстра, говорив за визволення руського народу в етнографічних границях. Як ні неясно се все було, в усякім разі Зборівська умова по тім усім була дуже сумним закінченням, і се по часті залежало від нещасливих обставин, по часті від провідників самого руху.

Народні маси на Україні се відчули. Можна сказати, що із Зборівською умовою Хмельницький і козачина тратять свою ролю проводирів народа, народньої війни; хоч і дальше значні народні маси беруть в ній участь, то під впливом ненависти до Поляків, то під натиском обставин, ба навіть часом і примусу.

Народні маси зовсім не мали охоти до воєнного промисла; коли піднята а напруженням всіх народніх сил війна 1648—9 р. не привела до здійснення надій, почуте розчаровання, утоми мусіло обняти люд. Не треба його представляти собі якимсь „гайдамацьким табором“. Під грім козацьких гармат в війні з Поляками в козацькій кореспонденції з Москвою йдуть безконечні суперечки за зайняті Українцями на пограничу ґрунти під оранку¹⁾, а миргородський полковник з товариством займав ся будовою церкви „коштом великим“ і вислав післанців до Москви по всяку „матерію“. Постороннього свідка антиохійського архидиякона Павла, що переїздив Україну літом 1654 р., Україна здивувала своєю кутьтурністю і особливо інтезивний зріст української культури він кладе на часи Хмельницького, очевидно на підставі оповідань самих Українців. Число письменних (широке росповсюдження письменности дуже здивовало Макарія), по його словам, особливо зросло від часу визволення від Поляків, маса церков побудовано теж в сім часі: побудовали церкви, поробили гарні ікони, іконостаси, короги, навіть сільські церкви одна одної ліпші; люди запалились до своєї віри і стали особливо віддаватись науці, читанню і церковному сьбіву. На місцях колишніх панських лісів обробляла ся земля під рілю і т. н.²⁾ Пізнійший культурний упадок зовсім не був результатом самих народніх рухів, тільки безрадної політичної ситуації, в який опинилась Україна.

¹⁾ Акты Южной и Запад. России III с. 337, 339, 360 і т. п.

²⁾ Путешествіе патр. Макарія, пер. Муркоса, II с. 2, 15, 16, 28, 20.

V.

Московські агенти доносили, що на Україні було сильне обурення між народом на Хмельницького за Зборівську умову¹⁾; грозили ся скинути його; з'явивсь був навіть на Запорожжю претендент на булаву. Одною з важних причин обурення проти Хмельницького було те, що Татари по Зборівській кампанії забрали масу невільників з України. Призвів на се дав не Хмельницький, ино король (хоч в текст умови з ханом сеї ганебної статі не завели, але призвів на вільне грабування був даний)²⁾, але на Україні вину за се (і о стільки справедливо, що в його волі було — знищити ці спустошення) зложили на Хмельницького; на Україні говорили: Хмельницький послав козаків відпровадити Татар (Акты III с. 343), а нарід запечатав свій прокляти в звісній піснї — „бодай тебе, Хмельниченьку, перша куля не минула...“

Хмельницький сам дуже добре відчував незвичайно трудне положення, утворене Зборівською умовою. Як ми бачили, вже він був прийшов до переконання, що справу з Польщею треба вести до краю, і тепер дуже добре розумів, що Зборівський компромис зовсім не заповідає уставилення якихось тривких відносин. В Польщі обурились ним за великі уступки, на Україні народня маса просто не хотіла на нього годитись і або даліше вела свою боротьбу або тікала на схід, за Дніпро, в московську Україну. Хмельницький хоч дививсь на сю масу, як на своє знарядє, але розумів, що йому тратити сієї „правої руки“ ніяк не можна, бо „знісши селянство, Польща ударила-б на козаків“. Він всякими способами тягне той перехідний стан, протягає з уложенем і запровадженем в жите реєстра, не пускає на Україну шляхти аж до соймового затвердження Зборівської умови, а пізнійше радить, щоб самі пани не приїздили, а прислалі урядників-Русинів і взагалі були вирозумілими з народом³⁾. Але тягнути без кінця не можна було, не зриваючи умови, а зривати він не відважавсь. Реєстр списано (має дату 16 жовтня

¹⁾ Акты Ю. і З. Р. III с. 401, 404.

²⁾ Kubala Szkice I т. с. 181, вид. 1880, пор. Акты Ю. и З. Р. III с. 396.

³⁾ Витяг з документів Петербурської бібліотеки у Костомарова Богдан Хмельницький III с. 226, вид. 1884 р.

1649 р.), але ніхто його, розуміється, не міг в дійсності перевести¹⁾, і дійсне число козаків зіставалось секретом Хмельницького²⁾. Кисіль в ролі кнївського воєводи в'їхав в Київ (на початку падолиста) і тут переведено першу езекуцію — четвертовано кількох убійників шл. Голуба³⁾, за нею пішло кілька пньших езекуцій від Хмельницького для заспокоєння шляхти. Маємо його універсал з осени 1650 р. (20/IX), де він поручає самим панам, за помічю козацьких полковників, „на горлі“ карати своєвільних і бунтівників⁴⁾.

За всім тим за рік по укладі Зборівської умови і з польської і з козацької сторони назбирало ся стільки обонільного незадоволення, що розрив ставав немнучим. Чи передчував се Хмельницький заздалегідь? У всякім разі його заходи — удати з себе лбоального виконавця зборівських статей не відвернули сього розриву, хіба тільки дорешти зневірили до нього нарід.

Можна догадуватись, що розірваний союз з Татарами був причиною нерішучости Хмельницького; він налагодив його десь при кінці 1650 р., не без впливу Турції, що признала Хмельницького своїм васалом (грудень 1650 р.). Незвичайно характерна риса в політиці Хмельницького, що він ніколи не відважався оперти ся на сам лише нарід і все розпочинав війну, запевнивши собі якого стороннього союзника. Се йшло в парі з нерозуміннем народніх інтересів і з знеохоченнем народу до Хмельницького.

Кампанія 1651 р. закінчила ся ще сумнійше ніж 1649, знов завдяки татарській зраді. Обкресні зборівські статі в формі Білоцерковської умови не могли утворити тривкої згоди, коли не могли зробити сього в своїй повній формі. На сей раз трудно, аби Хмельницький мав якісь ілюзії на можливість устанлення якогось *modus vivendi*, тим більше, що Білоцерковська умова навіть зісталась без соймового затвердження. Але знов він не відважавсь на розрив, уважаючи на страшенне ослаблення

¹⁾ Знаємо, що до повороту послів, висланих з реєстром і zarazом — з петиціями, Хмельницький не переводив в житє реєстра, значить принаймні до осени 1650 р. (Кс. с. 549), а зимою 1650 р. відносини були настільки вже посповані, що не було причин Хмельницькому впслужуватись перед Польщею.

²⁾ Порівняти Грабянки с. 93.

³⁾ Єрлич I. 110.

⁴⁾ Памятники II с. 61.

й апатію народу і не маючи союзника; знов політикованне, гіпокрізія, списованне реєстра, кари смерти над непослушним селянством, що не хотіло миритись ані з поворотом панів ані з жовнірськими „консистенціями“ (признаними Білоцорковскою умовою), тероризованне маси, і нарешті за кілька місяців — знова війна, невимовно тяжка, найгірша з можливих: обидві сторони гонили останніми силами, без надії на ліпше, але з свідомістю неможливості теперішності, надробляючи брак сил нелюдськістю: під Батогом козаки стинали невільників, по Батогу з сторони Поляків виступив вождем звістний Чарнецький, що подавав надію „й на лікарство не зіставити Русинів“ (Ks. p. 151); з козацького боку теж панувала безнадійна рішучість довести справу з Польщею до краю¹⁾. Ні єї ні ті не відважалися взятись до рішучої битви, і кампанія тягла ся безконечно, поки її знову не закінчила нова зрада Татар (під Жванцем, грудень 1653 р.). Але єм не скінчила ся козацько-польська війна: Хмельницькому Татари не були важні, він здобув нову карту, котрої пилював цілу гру — московську поміч.

VI.

(Союз, чи як то кажуть — прилученне України до Москви було лише одною з ниток тієї дипломатичної сітки, яку плів Хмельницький на Польщу. Окрім Крима, з котрого почалась отся система заграничних союзів, і Москви, входили в плян Хмельницького ще Турція, Волощина, Семигород і на останку — Швеція. З Турцією пішло досить гладко, і при кінці 1650 р. Україна признана була васальною державою Турції, з обовязком плати дани, а Порта натомісь обіцяла її поміч свого васала — кримського хана. Сама Порта від всякої реальної участі в війні усувалась, одиноким здобутком сього союзу був вплив через Константинополь на хана, але й се було важно, тому Хмельницький так пилював своїх відносин до Турції й пізнійше, хоч хан і не показовав ніколи особливої пильности в виконанню султанських розпоряджень.

Важнійша з сього погляду була Москва, але з нею йшло дуже тяжко.) Хмельницький зараз же на початку свого повстання

¹⁾ Акты Ю. и З. Р. III с. 484, Księga p. 672.

постарався навязати зносини з нею і всякими способами пробовав втягнути її в свою війну з Польщею, то звабляючи її своїм заміром піддатись „під руку“ московського царя, то показуючи йому перспективи Царгорода і навіть Єрусалима, котрі брався для Москви завойовати, то страхаючи, що піде инакше війною на неї. Дарма. Москва дуже інтересовалась рухом Хмельницького, але більше, щоб так сказати — негативно: щоб Хмельницький не звернувся проти неї, як то стільки разів вже було протягом XVII в. з українськими козаками. Коли показалося, що Хмельницький навпаки шукає опори в Москві, Москва заспокоїлась, не жалувала йому компліментів і соболів, „милостиво похваляла“ за його афекти, але не хотіла, бояла ся зривати „вічну згоду“ з Польщею, і ніякі улещовання Хмельницького, ніякі перспективи Царгорода і Єрусалима не могли її звабити.

Але зараз по Зборівській умові Польща стала укладати пляни — напустити козаків з Татарами на Москву. Хмельницькому сей плян був дуже ненаручний: не маючи певности, що з Польщею дійде ладу, не хотів він позбавляти себе союзника *in spe* і дійсно дуже зручно викрутився; але Москву мусіло се дуже занепокоїти. Коли перед тим Хмельницький страхав Москву, що буде її воювати, Москва не уважала на се, знаючи, що вона Хмельницькому потрібна; тепер Хмельницький запевняв її в своїх симпатіях, але московські політики мусіли себе спитати: а що буде, як Хмельницький стратить можливість опиратись намаганням Польщі і ся страшна коаліція — Польщі, України й Криму впаде на Москву? Берестецька катастрофа показала дуже ясно можливість такого кінця і, безперечно, сильно вплинула на зміну московської політики. До сього, розуміється, причинилась не мало ще й надія, користаючи з цілковитого ослаблення Польщі, щось здобути від неї. Вже 1650 р. Москва почала торгуватись з Польщею, покликуючись, що козаки хочуть прилучитись до Москви; три роки треба було, аби справа перейшла через всі митарства обережної і формалістичної московської дипломатії. Нарешті надумавши і відкинувши кілька проєктів задоволення козаків без розриву з Польщею (як переселення їх на землі Московської держави і под.), а діставши відмову від Польщі на свої жадання, Москва рішилась зірвати з Польщею. Формальним оправданням виставлено, що утисками православия король порушив своє приречення в *pacta conventa* — мати в опіці всі релігії під умовою увільнення від присяги,

і козаки стали вільні від присяги¹⁾. Тим задовольнялось, з формального боку, жадання, аби козаки стали наперед, перед своїм прийняттям під московську протекцію, „вольними людьми“, і московський земський собор, признавши їх тепер такими, постановив прийняти „гетьмана Б. Хмельницького і все військо запорозьке з містами й землями“ (початок падолиста 1653 р.), і для переведення сього вислано на Україну велике посольство.

Москва представляла собі союз з Україною в формі прилучення її до Московської держави, під руку московського царя. Як собі представляв то Хмельницький? Може бути, що ніяк, себто не застановляв ся над сим. Як вправний і оборотний дипломат (не політик) він не давав жадної ваги словам і формам, пильнуючи лише самої річі. Для нього, як я вже сказав, Москва була одним з найважніших елементів, які він хотів втягнути в свою боротьбу з Польщею, і він не жаловав заходів, аби її втягнути. Щоб втягнути Турцію, він признав себе її васалом і мусів прийняти обовязок плати харачу. Москва хотіла прилучення, признання влади московського царя — *sit tibi!* він готовий присягати московському царю на підданство. Але при тім він пильнує заховати попередні відносини з своїм сюзереном — султаном, і по присязі Москві запевняє його, що ніякої переміни в його відносинах до Порту не стало ся; очевидно — він однаково не надавав значіння ані тому васальству, ані тому підданству що до самої річі. Головна річ, аби втягнути Москву в війну з Польщею. В 1653 р., по зневіренню народа, по спустошенню краю, по утраті Волощини, при цілковитій непевності Татарів і браку иншого сильного союзника, то була річ незвичайно важна і потрібна для нього. І він показав Москві як найвигідніші сторони в її протекції Україні, не думаючи, що тим створює собі необорні перешкоди на будучність. Що в них, коли він зовсім не застановляв ся над устанавленням відносин до Москви на будучність, а пильновав моментальної потреби — помочи в тій хвилі.

¹⁾ В 1649 р. цар, відповідаючи Хмельницькому на його заяву, що бажає прилучитись до Москви, ставив умовою: „а будетъ королевское величество тебя гетьмана и все войско Запорожское учинить свободныхъ“; з початку тут було написано: „а будетъ... учинитесь свободны“ — і поправлено; поправка дуже характерна (Акты Ю. и З. Р. III, с. 321).

VII.

Оглядаючи відносини Хмельницького до Польщі, бачимо, що дві лише точки тут були поставлені ясно: права козацького стану і православної віри. Крім того в свідомість входила гадка, що компроміси всяких козацьких ординацій не можуть довести до ладу, і треба раз справу з Польщею довести до кінця: перевернути її шкерберть, аби забезпечити козацький стан володіння; але се було скорше невиправне почуте, інстинкт, ніж продуманий план. На нарід дивилися тільки як на знаряде в руках козацтва. Що до якогось особного „Руського князівства“, то се була ще цілком мрія в повітрі. Ні Хмельницький, ні, правдоподібно, його найблизша прибічна старшина в тій хвилі ще не визволилися від погляду на себе як заступників самої тісної козачої верстви, не дійшли до ідеї репрезентації цілого народу чи краю: нинішні верстви зіставалися в безпосередніх відносинах з державою, поза козачим устроєм, і козацькі умови їх майже не дотикалися.

Правда, в самій ідеї козачини, з шляхотсько-польського погляду лежав зародок такої репрезентації. Козацька старшина, як і взагалі українська інтелігенція, виховувалася в польсько-шляхетських політичних поглядах, а в цих поглядах шляхетська верства репрезентувала собою цілий нарід, польський нарід = шляхетський нарід. Козачину само польське правительство довгий час привчило дивитись на себе як на шляхту *sui generis*, стан лицарський, упривілейований, і вона собі присвоїла сей погляд, а тим способом козацтво, що ніколи не переставало бути лише суспільною верствою, ставало репрезентантом цілого народу, всіх верств, а наслідком того терміни: нарід козацький, нарід козако-руський, і заміна понять козацтва і українсько-руського народу — се річ широко розповсюджена в другій половині XVII і XVIII віках.

Певний зародок ідеї „Руського князівства“ був, хоч — думаю — цілком несвідомо ще, вже в Зборівській умові, де виступає вже козацька територія на просторони трох воєводств, з православними сенаторами і з впливовими правами (свобода від жовнірів, заборона мешкати Жидам etc.). В 1657 р. стрічаємося вже з формальним „Руським князівством“; хоч які кардинальні хибні мало воно в своїм устрою, але тут вже стрічаємо початки репрезентації цілого краю в виді „руського гетьмана“,

вибраного трома станами князівства, а за кілька місяців бачимо проєкт поправки, що хотіла розтягнути сей устрій на цілу етнографічну територію України-Руси. Треба взагалі признати, що козацька старшина, позбавлена всякого попереднього політичного досвіду, кинена на бистру воду самостійного політичного життя, дуже швидко поступала по дорозі політичного розвитку, і великим нещастем було, що її нерозумінне, ба навіть суперечність з жаданнями народніх мас, з другого боку — шкідний вплив московської політики, загальмував і звів на нінащо сі початки політичної еволюції.

VIII.

Хапаючись як скорше ввести Москву в свою боротьбу з Польщею, Хмельницький, як я сказав, відразу зробив деякі сильні помилки. В осені 1653 р. він просив Москву прислати до Києва й до иньших міст своїх воевод з військом „хоч би тисяч зо три“¹⁾. Далі виправляючи від себе Бутурліна, Хмельницький просив, щоб цар зберав на себе доходи з міст і сел, доходи королівські, панські і латинського духовенства, але зіставив в цілости маєтности козацькі та православного духовенства²⁾. Сими заявами він наперед звязав себе по руках і по ногах.

Невіджалована шкода, що ми не маємо якоїсь автентичної описи пертракцій козацької старшини з московськими послами в Переяславі, при складанню присяги; маємо московське справозданне, а знаємо, що того рода справоздання неодному давали осьвітленне невідповідне, а крім того в оповіданню про козацькі ради само справозданне операєть ся на Виговським, джерелі не завсідн певнім в його реляціях Москві; але й у нім знайдемо дещо дуже характерне.)

Під час попередніх переговорів з Москвою Хмельницький не виступав з ніякими умовами чи застереженнями; навпаки — висовав лише те, що могло Москву звабити; тепер прийшов крайній час виступити з жаданнями. Їх висловив Хмельницький перед тим, нім присягати цареві: московське справозданне так резюмує сі жадання: аби цареві їх — гетьмана і все військо запорозьке королеви не видавати, і за ними обставати, і вільностей не порушати, і хто був шляхтичом чи козаком чи міща-

¹⁾ Іб. с. 236.

²⁾ Акты Ю. и З. Р. X с. 15, 236.

нином і в яким небудь стані, і які мав маєтности, аби то все було по давньому, і на маєтности були видані царські грамоти¹⁾. В тім у посла Бутурліна жадали присяги в імені царя; Бутурлін відмовив, бо цар мовляв не присягає підданним. Тут стрінулось два політичних світогляда: козацький — по теперішньому сказати конституційний, і московський автократичний; козацька старшина скоро зміркувала се і відступила від жадання. Взагалі в формальних справах козацька старшина звичайно уступала досить легко; крім обставин, що вимагали сих уступок, тут теж можна додати й вплив політичного виховання в порядках Польської корони. Виріши в державі без езекутивної власти, де закон і суд не мав сили, особливо „яко на Україні“, козака старшина привикла легковажити собі правну сторону, уважаючи лише на фактичні відносини і на них лише покладаючись, і се легковаженне перенесло в нові відносини з державою цілком иньшого типа, з сильною езекутивною, з дрібязковим педантизмом і формалізмом бюрократичної машини. Результати, розуміється, вийшли дуже нещасливі.

Вертаюся до козацьких жадань. Крім вище поданого резюме бажань, висловлених перед присягою, маємо ще згадані вище жадання перед від'їздом посольства і нарешті московські „статі“; в усіх них ми стрічаємось з тими самими головними моментами, і се свідчить нам за певною автентичністю переданих в московських справозданнях звісток.

В переговорах з Бутурліним Хмельницький висловив жадання, аби стани шляхетський, козачий і духовний зістались непорушно („шляхтич був шляхтичем, козак козаком, міщанин міщанином“); козаки заховують свої вільности, право свого суда, свободу від мит, мостового і перевозу, родини їх мають права на козачі маєтности; реєстр 60000. За православним духовенством заховують ся його маєтности²⁾.

В петиції висловленій до Москви через послів (март 1654) жадало ся³⁾: привилеї станів заховують ся, теж і маєтности шляхти (що зложить присягу), духовенства і козаків (і сї передають їх своїм родинам); старшина зобов'язуєть ся пильновати, аби ріжні стани зіставались при своїм і не узурпували собі прав:

¹⁾ Акты X с. 225.

²⁾ Акты X с. 438 і далі.

³⁾ Акты X с. 236, 243.

„хто козак, той буде собі мати козацьку вільність, а хто селянин, той повинний нести обов'язки на царя, як і давнійше“.

Доходи аби віддавались московському правительству певною сумою (себто замінилися на річну данину); як би так, то доневнятися, аби не було ніяких воевод. хіба з Українців, бо чужий „ламав“ би права. По містах мають вибиратися урядники з місцевих людей. Козаків має бути 60.000, вони заховують право свого суду; гетьмана вибирають, лише сповіщаючи царя про вибір; він має право приймати послів від чужих держав, тільки сповіщаючи в разі потреби царя. Детально обговорене удержання поодиноких козацьких старшин; осібні, мабуть пізнійше додані статті доневняються плати козацькому війську.

Крім того устно¹⁾ посла обговорювали різні евентуальності в адміністрації: щоб царські воеводи були з Українців, а як ні — то бодай збір доходів був поручений тубилицям; щоб воеводи були лише в Києві і Чернигові, в таких разі гетьман „по давньому“ мав би в своїй управі інші міста, віддаючи доходи цареві.

Приглядаючись до цих петицій, доходимо до цікавих спостережень. Передо всім — ідеї автономії народу, края нема тут, як і в попередніх умовах з Польщею. Жадається і здобувається автономія для козаччини, козачої верстви, що вже в Польщі давно стала фактично *status in statu*, і тепер се становище її було санкціоновано новим правительством московським. Інші суспільні верстви введені в безпосередні відносини і залежність від московського уряду. Віддаючи йому (в січні, збирання доходів з усіх давніших королівщин, панських і духовних (латинських) маєностей, Хмельницький тим самим зрікся права цілим краєм правити і віддав його Москві.

Але вже тепер, коли перед очима стала ся московська адміністрація в конкретних формах, в образі похопливо присланих з Москви у Київ воевод, коли прийшлося прощатися з фактично уставленою за сі роки загальною над всіми верствами і всім краєм властю гетьмана і старшини, старшині стало омкно, і от виникають проекти, аби зіставити адміністрацію в руках гетьмана, наложивши на нього певну річну данину (щось подібне, як Хмельницький мав платити Порті — посла навіть покликувались на приклад турецьких васалів), або бодай — виїнявши Київ і Чернігів — заховати його владу в інших округах

¹⁾ Акты X с. 438 і далі.

України. Московський уряд не пристав на її жадання, але по своїй обережності не відваживсь і перевести свого пляна против жадань козаків; збиранне і шафованне доходами (і в зв'язку з тим — загальна адміністрація) зіставлено, як особлива ласка, на разі у гетьмана¹⁾, потім се зісталось і до смерті Хмельницького, і даліше певний час.)

Впливом фактичних обставин була й гетьманська опіка над цілим краєм; в ролі такого опікуна виступає він в сих петиціях, просячи потвердження прав для інших верств. З сих верств гетьман спеціально просить за православну єрархію, за православну шляхту, трошки за міщанство. Одначе всі ці точки мають другорядне значінне; на першій місці стоїть козацька справа, вона обговорюється детально, широко. Справою плати війську (сеї плати необережно зрік ся був Хмельницький перед Бутурліном, допевняючись розширення реєстра до 60000) опікувались послі далеко більш як всім іншим, навіть як адмініструванням доходів. Взагалі, не вважаючи на автономічні моменти, насунені, як я вказав, самими фактичними обставинами, і в переговорах 1654 р. старшина ще виступає з сильно зазначеним характером верстви.

Взявши, бодай по трошку, в свою опіку інші верстви, козацтво поминуло тільки „свою праву руку“ — селянство, „посполство“: воно зіставлялось при давнійших обов'язках, змінивши лише де в чім власника. Петиція, аби шляхтичі (що присягли цареві) „добра свои и волности имѣли, какъ при королехъ полскихъ бывало“, аби се й інших прихилило до московського підданства, очевидно містила в собі й захованне домінійних прав; а самі послі — Зарудний і Тетеря, випрошуючи собі маєтности, просили, аби в грамотах було виразно зазначено: „чтобы есми были волны въ своихъ подданныхъ, какъ хоті ими урезати и обладати... также чтобы намъ волно было на тѣхъ земляхъ своихъ... людей селить, какъ которые будутъ приходить, мельницы ставить... всякія питья для своихъ же подданныхъ держати, вино курити...“ і т. н. Як бачимо, проводирі козащини не мали ані в гадках якоїсь соціальної революції.

IX.

Мартовські „статі“, себто рішення московського уряду що до предложених йому гетьманських петицій, стали підвалиною су-

¹⁾ Акты X с. 569.

спільно-політичного устрою на Україні, українською конституцією по теперішньому.

Московський уряд признав повну автономію козацтва, уведеного в 60-ти тисячний реєстр, навіть гетьман мав деякі суверенні права, як право заграничних зносьн, хоч і з обмеженнями. Козацьку петицію, аби за гетьманом заховано було на далі збирання і шафовање українськими доходами, Москва не прийняла, але, як особливу ласку за заслуги Хмельницького, зіставила йому се наразі, і се право в дійсности не було відібрано якийсь час і по його смерті. Таким чином адміністративні права гетьмана розтягались і на інші верстви, хоч ці верстви властиво йому не мали підлягати, а безпосередно залежали від Москви. З них духовенство, шляхта і міщанство мали свою верстову самоуправу і залежали від гетьмана в справах фінансових і загально адміністративних — на скільки гетьман був головною езекутивною інстанцією в краю. Поспільство залежало почасти від дідичів, почасти від гетьманського правительства. Тим фактично утворили ся на Україні такі обставини, що вона стояла в відносинах до Москви як осібна держава, звязана з нею персональною унією, як кваліфікують се сучасні історики права¹⁾. А хоч се були обставини чисто фактичні, одначе під сю будову підводили фундаменти вказана вище, перейнята теорія „козацького = шляхотського“ народа (верства української шляхти дуже скоро зливається з козакою старшиною), ідея репрезентації всього народа автономною козакою верстою, і на ній стоять потім козацькі автономісти.

Тільки-ж ся конституція не мала ніякої певности. Московське правительство одно не признавши, лише до часу зіставило, а і признане почало обкрожувати, розпочинаючи попросту аукціон (ліцитацію) українських прав при кожній переміні гетьмана.

Та рішучим моментом було ще не се, а та суперечність, в якій стояла партия автономістів козацько-шляхотського народа з справжнім українським народом в громадсько-економічній сфері. Перейнявши суспільно-політичний погляд шляхетський, козацька старшина прийняла й його поділ народу на всемогнних панів і безправних підданих, і як бачили ми з вище наведених петицій, мала охоту прикладати його на практиці по можности й у нових обставинах. Се відчули народні маси дуже скоро,

¹⁾ Сергєєвич — Лекції по історії русскаго права, вид. 1890, с. 98.

і зараз по смерті Виговського вже виразно бачимо партію „панську“ і народню.

Опинившись в сій позиції, козацька старшина не мала на кім опертись з своїми автономічними змаганнями: нарід був против неї й лучив ся з Москвою против її автономічних плянів, з ненависти проти її соціяльно-економічних аспірацій. Сі аспірації — то була та внутрішня гангірена, що полекшила Москві її деструкційну роботу на Україні. І скінчилось на тім, що козацько-шляхетський нарід продав свої політично-національні, автономічні пляни ціною забезпечення своїх економічних змагань — закріпощення народу, а нарід, послуживши Москві за знаряде проти політики козацької старшини, відданий нею старшині на всесожранне — мурин зробив свою роботу.

X.

Але ми зайшли на перед. Вернімось до Хмельницького.

(Вся його московська політика, як я сказав, була тільки одною з карт в його зручній і скомплікованій політичній грі, і одначе ся карта так йому поплутала гру, що зручний грець зайшовсь у голову.)

Скільки років Хмельницький спонукав Москву до війни з Польщею, на які способи для того брав ся — а тепер залишає боротьбу з Москвою, впадає в якусь апатію, марнує час, і Москва ніяк не може його спонукати до енергічнішої боротьби з Польщею. Плян спільного походу московських і козацьких військ пропав, бо Хмельницький не пішов в похід, і Москва докоряла йому за те. По битві під Охматовим він дає розбитому польському війську спокійно відступати і залишає йти за ним. Не користає він з останньої біди Польщі і в 1655 р. Доперва літом рушив він в похід разом з московським військом, але й то якось мляво — обложили Каменець і кинули, Львів — і обмежились окупом, а Хмельницький, покинувши московське військо рушив назад, і знову потім цілий рік (1656) проспів спокійно.

Причиною сєї наглої зміни в поведженні Хмельницького була безперечно Москва. Союз з нею привів цілий ряд наслідків, яких Хмельницький певно не передчував. В Кіїві, в центрі України засїв (ним же випрошений) московський воєвода з сильною залогою і щільно слідив за Хмельницьким і козачиною. Показалось, що Москва зовсім не мала заміру служити плянам

Хмельницького, мала свої (її головно хотіло ся забрати білоруські землі), для них вона хотіла розпоряджати Хмельницьким і козацькими військами, відобрала у гетьмана право зносити з Польщею і Турцією й хотіла на кождім кроці його контролювати, а сама мала охоту розпоряджати долею України, навіть її не питаючись (при переговорах з Польщею 1655—6 р.). До того може й скорше міг Хмельницький помітити те, що ми помічаємо в однім епізоді 1657 р.: козацьке військо під час походу на Польщу піднялось проти своєї старшини і здивавши московського післанця, поручало донести цареві, що вони не слухають ся старшини, бо вона пішла в похід без царської волі¹⁾ — отже й тоді вже всякі незадоволені старшиною елементи пробовали оперти ся на Москві.

(Хмельницький відчув, який нерозважний крок зробив він, звязавши себе з Москвою, і став шукати нових опорних точок. Залишивши війну з Польщею (зносили з нею не переривались увесь той час) він відновляє свій союз з Портою (1655), а потім із Кримом; при кінці 1656 р. уложено союз з семигородським князем Ракочи (Раковці); але головна річ, що нарешті відносини його з Швецією (навязані по довгих пробах 1653 р.²⁾) стали приберати важнійше значінне з початком шведсько-польської війни. Таким чином Хмельницький потроху сотворяв собі нову політичну систему. Тут його політика пішла зовсім на переріз московській: між Москвою й Швецією виникла суперечка за польські землі, і в результаті Москва помирила ся з Польщею та звернула ся проти Швеції, тим часом як Хмельницький при кінці 1656 р. уложив план коаліційної війни, разом з Ракочи і Швецією, проти Польщі. Розрив між Москвою й Україною був неминучий.)

Старшина й гетьман були дуже роздраженні на Москву. Під час спільного походу на Львів Хмельницький поріжнив ся з Бутурліним, і Виговський умовляв Львовян, аби не заводили жад-

¹⁾ Русская историческая библиотека т. VIII, с. 1267—8, пор. 1263—4.

²⁾ Путешествіє патр. Макарія II с. 66; шведський посол, котрого застав Макарій в Києві 1654 р., казав, що перед ним Поляки переловили двох післанців кор. Христини, і він доставсь на Україну через Царгород.

них зносили з московським військом¹⁾. Політиці московській не вірили і боялись, що Москва видасть Україну Польщі. До того дражнила старшину внутрішня політика: Москва забрала ся знести ті уступки, які зроблені були в 1654 р. *de facto* (воєводи не прислані, доходи зіставлені в руках гетьмана), тим часом як старшина все більше й більше приходила до свідомости своїх автономічних потреб і не мала охоти унюскати з рук те, що фактично мала.

На початку 1657 р. уложено між Хмельницьким, Ракочи і Карлом Шведським умову про розділ Польщі (Ракочи при тім хотів польської корони, а її мав обіцянну у Поляків Московський цар). Проти волі московського царя розпочато війну з Польщею, і Хмельницький заявив, що союзу з Швецією не розірве. Для ситуації на Україні характерний диплом, виданий (в червні 1657 р.) гетьманом пинській шляхті, що після московської окупації 1655 р. піддала ся під його протекцію: Хмельницький надає їй справжню конституційну хартию, як голова держави, і вона може служити добрим показником дійсних його замірів. Він обіцяє за себе і за своїх наступників спокій і оборону від всяких нападів, свободу католицтву (унія й „иньші секти“ мають бути знищені), виборні земські урядники мають затверджуватись гетьманом, а иньших він сам має іменувати; маєтности заховують ся на далі за шляхтичами, що зложать присягу, кому — не сказано, але найменшого натяку нема на московське правительство²⁾. Сей диплом можемо поставити в безпосередній звязок з пляном української держави, забезпеченим умовою з Карлом і Ракочи³⁾. А Москва як раз тим часом знову зацінала дражливу справу прислання воєвод і передачі їм доходів, себ то повного обмеження української автономії⁴⁾.

Смерть Хмельницького перервала сі напружені відносини і зіставила Україну звязаною з Московщиною.

1) Supplementum ad historica Russiae monumenta с. 201.

2) Памятники изд. Киев. комиссією III N 35, с. 145.

3) Акты Ю. и З. Р. XI с. 738, і III с. 557.

4) Акты до посольства Бутурліна в Актах Ю. і З. Р. т. III і XI.

XI.

Ми закінчили свій огляд Хмельнищини.

Великий політичний переворот довершив чоловік, що не мав про ніякі перевороти й гадки, що замірами своїми не виходив за інтереси тісної верстви, до котрої належав. Над розвалением Польщі працювали люде, що виховались на суспільно-політичних ідеях самоїж Польщі й не представляли собі инакшого суспільного устрою. Довершено радикальної соціальної революції — против замірів самих її ніби проводирів, що своїми поглядами солідаризовались не з тими, кого вели, лише з тими, против кого вели, — кажу за старшину. Нарід був лише знарядєм, і війна мала дійсно народній характер-тільки на початку, поки козака старшина не видала того народа при першій нагоді цілковито. В результаті приготував ся конфлікт між народом і його проводирями, і в сій боротьбі пішли прахом здобутки Хмельнищини — соціальні і політичні.

Хмельнищина розпочалась розривом з Польщею, мала закінчитись розривом з Москвою; але в тім моменті вмер Хмельницький, зіставивши все в непевности. В результаті його наступники по черзі попробовали опертись проти Москви на всі елементи, які входили в політичну систему Хмельницького — Польщу, Турцію, Швецію, і всі сі проби не мали успіху, головно — через ту позицію, яку зайняла Москва у внутрішніх відносинах: в боротьбі старшини з посполством. Після шведської історії загал старшини зайняв ся реалізацією спроданих політичних аспірацій, і ми можемо потім бачити тільки легенькі епізоди протеста (як справа Полуботка, вибори в комісію 1767 р., проєкт Капніста)¹⁾. З політичного союзу, що мав для його автора лише тимчасове, хвильове значінне, утворили ся політичні відносини на довгі віки.

Хмельнищина на полі політичнім і соціальнім мала повне фіаско.

І всетаки, уважаючи, з чим виступив Хмельницький і в яких обставинах робив, не можемо не дивоватись його здібностям. Найліпшою мірою може бути для нього порівнянне з пізнійшими заступниками козаччини: ми не стрічаємо тут чоловіка, щоб хоч

¹⁾ Про нього див. Записки т. IX, miscellanea с. 7—9; розвідка проф. Дембінського — Przegląd Polski 189, III.

в приближенню дорівняв йому. Се був чоловік з незвичайними здібностями адміністрації й організації. Був він і дуже зручним дипломатом, але ся здібність не рідка. Його слаба сторона — нерозумінне потреб народніх мас, несвідомість потреби опертись щиро на сі народні маси, для них і з їх становища, не з становища козачої верстви, будувати суспільний політичний устрій. Але тут Хмельницький стояв на рівні з усією сучасною українською інтелігенцією. Можемо жалувати, що в таку рішучу для нашого народу хвилю не найшов він провідника, котрий піднісся би над поглядами свого часу і прозрів у будущину, тільки ж того ні від кого й не вільно вимагати. Хмельницький в усякім разі зістаєть ся одним із здібнійших, найталановитійших людей нашого народу. Всі фрази про його дегенерацію, непристойне пияцтво не мають значіння; можна мати всяке поважання до тверезолюбности авторів тих уваг, але певно, що вони і в приближенню не показали-б тієї запобігливости, зручности і оборотности, яку показував в своїх незвичайно трудних обставинах Хмельницький.

Народнім рухом можна Хмельницщину назвати тільки з певними застереженнями. Народні маси дійсно рушилися тоді на такім просторі і в такій великості, як ніколи ні перед тим ні потім, але вони були лише знаряддєм в руках провідників, що зовсім не одушевлялись народніми змаганнями — економічного і суспільного визволення, знищення привилеїв станів та запровадження рівности в громадських відносинах, права праці в економічних. Але досить того, що нарід від краю до краю нашої землі стрепенув ся тоді, як від електричної течії, від сієї ідеї свободи, еманципації. Ніколи ще не було чогось подібного на Україні. Розхвилювана народня маса довго, більш як століте реагувала останками сього великого руху. Незалежно від суперечности суспільних ідеалів старшини, в народніх поглядах козачина стала втіленням ідеї свободи, і народня пам'ять про неї законсервовала сю ідею, доки козацька традиція не знайшла дороги в свідомість нової українсько-руської інтелігенції, що розвинула вложені в неї ідеї рівности і свободи вже відповідно народнім вимогам, без історичних козацьких обмежень.)

Від Хмельницщини веде свій початок і той український конституціоналізм і автономізм, що жив в козацькій старшині дуже довго і мав свою роль, як одна з складових частин, в генезі нового українського націоналізму. Хоч як односторонній — шляхетський характер прибрал він в кругах „козацького на-

роду“, все ж сі ідеї політичної свободи, непорушності народніх прав, красвої автономії мали навіть при тім одностороннім розумінню свою позитивну сторону.

Безперечно, з Хмельнищиною звязано й сильне розбудження національного почуття. Сей рух, соціально-економічний в основі, був сильно перенятий національною краскою — се була боротьба пригнічених руських верств і груп проти гнобительських польських. Ми бачили, як сам Хмельницький, в своїх мріях, підіймав ся до ідеї етнографічної України-Руси в її цілості. З того часу ідея етнографічної території України жила в старшині; при угоді про розділ Польщі 1657 р. військо Запорозьке мало дістати всі землі, де ино є Русь і православіє, аж по річку Вислу (звичайне означення крайніх, найдалших етнографічних границь Руси)¹⁾; по Гадяцькій умові в козацькій петиції на сойм 1659 р. просило ся прилучити до території в. кн. Руського воеводства Волинське, Браславське і Руське²⁾, так що се велике князівство мало б обіймати цілу Україну-Русь. Укладаючи трактат з Турцією, Дорошенко зачеркнув для Руси границі — з одного боку до Перемишля і Самбора, з другого — до Висли, в третю сторону до Немана, в четверту — до Сівска і Путивля³⁾.

Хмельницина мала багато своїх темних і дуже прикрих сторон. Ріки крови, обопільне озвіренне, в результаті — спустошення цілих земель; безконечні жертви і в результаті — цілковите розчаровання народа, московська централізація і глибоко деморалізаційний вплив вирахованої московської політики на українську людність; одно слово матеріальна і моральна руїна. Але поруч них годі закрити очі і на ті многоважні сторони в історії розвою нашого народу, його суспільно-політичної й національної свідомости, на котрі я вказав отсе. Попри задню сторону медалі, що виступає в усіх майже наших джерелах і звичайно встає у нас перед очима, коли зайде мова про Хмельницину, була й иньша, котру малює нам напр. подорожник 1654 р. Павло Алепський: „щасливі очі наші тим, що вони

¹⁾ Акты Ю. и З. Р. III с. 557: города по Вислу рѣку и въ которыхъ жили Рускіе люди благочестивые и церкви были; Грондский каже, що воеводство Руське мав дістати Ракочи, але далеко авторитетніші сі слова Виговського, що не мав причини казати неправди в сім пункті спеціально.

²⁾ Памятники Киев. ком. III. 3 с. 324.

³⁾ Акты Южной и Зап. Россіи IX с. 167.

бачили, уха тим, що чули, серця — дізнаною радістю й утіхою! кличе він своїм орієнтальним напушистим стилем. Козаки (так він зве Українців взагалі), бувши в неволі й рабстві, тепер живуть серед радощів, утіхи й свободи!“¹⁾ Особливо початкові часи Хмельщини, коли ще народних мас не зраджено, поки шкідливі наслідки ще не дали себе знати, поки перед народніми очами стояли отвором безграничні простори свободного поступу і розвою, і надій сих не захитано, коли з народніх грудей виривав ся сей крик радості і перемоги:

Та немає ліпше та немає краще
Як у нас на Україні... —

сі часи зістають ся великим, світлим моментом в історії нашого народу.

¹⁾ Путешествіє II с. 27—8.

НАРОДНІ РУХИ В ГАЛИЦЬКІЙ РУСИ 1648 Р.

НАПИСАВ

СТЕПАН ТОМАШІВСЬКИЙ.

—•—•—

Вступні уваги.

Загальний погляд на Галицьку Русь і перші прояви народніх рухів у 1648 р.

Життя кожного народу зложене не мов із двох верстов, не однакових розмірами й формою. Одна положена вище одної, ся більш освітлена, та неначе темрявий ліс. Зверхня верства се ті політично-суспільні елементи, що наслідком борби й минулих обставин виступили на перший план. Звідси характеристика якої історичної хвилі, се переважно характеристика сеї верстви. Під сею одначе верствою живуть і борються ся широкі народні маси, мають свої бурі й пристрасти. Коли противність в напрямі змагань обох верстов загоструєть ся, то змагання мас виходять на ширший горизонт, стають більше помітною історичною проявою; коли-ж ся противність ослаблює ся, хоч би й хвилево, тоді вже широка течія життя народніх мас уступає першого місця тим впливовішим елементам, а розміри, прикмети їх змагань вимикають ся з під ока поверховного обсерватора. Сучасники легко збували

Ся розвідка була читана в зимовім півроці с. р. на семінарі Вп. проф. Михайла Грушевського у львівському університеті. На сьому місці почуваю себе в обовязку зложити сердечну подяку Вповажаному Провідникови за всі цінні ради і вказівки, що стали мені в помочи при написаню сеї розвідки.

єї глибші перії суспільного моря, особливо як їх змагання не зробили якого рішучого звороту в політично-суспільній боротьбі. Та у найновішій фазі історичної науки, як знаємо, проявився напрям просліджувати людське життя з усіх боків, у кожному напрямі, у цілій глибині. Появилось багато студій, що видвинули на світ образи суспільного й економічного стану різних часів і народів, малюють участь усіх суспільних і народних верств у боротьбі до втворення або усунення певного бажаного або незлюбленого ладу. Звістно, українсько-руська історіографія далеко ще не в розцвіті, тому то й багато хвилин нашої історії не відповіли завданням науки. Хочаби докинути цьогожу до пам'яткової будівлі нашої минувшини, ми вибрали на сей раз навизначніший період змагань нашого народу, боротьби за політичну та суспільну волю, той час, що його зовемо Хмельниччиною. Подамо тут образи боротьби не тих „вершин“, що назнаменовали собою ці часи, себто козацтва, але зійдемо до „низин“, цих народних мас, що за почастином і під проводом козацтва боролися проти сучасного ладу. Одностайність, хоч і поверховна, змагань обох верств учинила, що тодішні прояви загалу народу покритись темрявою, а на перше місце вийшов могутній гетьман та лицарі з під Корсуня, Берестечка, Батого...

Се дуже важно, які були відносини проводирів до широких мас народу, скільки оба чинники підпомагали себе обопільно, де проявилась незгідність напряду, ціли, способів і т. пн. Звісток про сю сторону того періоду не багато, а й то що є не уйнято в певні синтетичні форми.

Говорячи про участь загалу народу в українській революції 1648 р., мусимо з горі мати на оці деяку різницю політично-суспільних обставин межі Подніпровем і дальшими західними землями Поділем, Волинню й Галичиною. Там маси зливаються в тім часі так з козацтвом, що годі поставити певну границю поміж проявами змагань сеї й тої верстви; тут народні рухи, хоч залежні від козацтва, мають багато свого внутрішнього індивідуального характеру, в причинах, формах і наслідках, так що можемо їх оглянути окремо, побіч тих головних випадків, що дають головний зміст Хмельниччині.

Ся різниця обставин є причиною, що звістки про народні рухи в працях по історії тих часів належать більше до західних частин. Все таки вони обертаються головню коло загальних звісток про діяльність Кривоноса, Головацького, Нечая, переказаних нам польськими мемуаристами, не зачіпляючи ближше

сих рухів. Про Галицьку територію дотеперішня історіографія майже цілком мовчить. За Костомаровим панує тут погляд, не-мов би то „по Галичині повстане народа не мало спроможности розгоріти ся так, як на Волині, бо там (себто в Галичині) була зібрана польська військова сила. Одначе... від самого Львова до Струмилової Камінки(!) обурили ся кренаки і повбивали панів, мучили ксьондзів і знущали ся з римсько-католицьких святищів. Але військо скоро втихомирило ворохобню: провідників схопили й посадили у Львові на палі...“¹⁾. Як до того додамо ще згадку про страх львівських Поляків перед Русинами, про прихильність Хмельницькому сокальських міщан²⁾ — то й буде все, що загально звісно про тодішню долю Галицької Руси. Тимчасом як се ще далеко до справдешньої дійсности!

Подати правдивий стан тодішнього життя Галицької Руси буде отсе нашим завганем. Галичина, се, правда, лише частина Русин-України, одначе, думаємо, ся розвідка кине де-що світла на змагання русько-українського народа в половині XVII в., тим більше, що буде мабуть почином у тім напрямі³⁾. І самим Галичанам, що не бачать за собою традиції голосних хвилин народнього життя після середніх віків, буде, думаємо, не без користи призадуматись над сими поривами їх батьків, тепер, коли обходять 250-літню пам'ять великої кризи Руси-України.

*

*

*

Сучасні історики полишили нам незвичайно скупі звістки з життя тодішньої Галицької Руси, навіть у місцевих мемуарах не найшли вони належного відгону. Ми, бажаючи подати тут вірний по змозі образ народних рухів Галичан, будемо користуватись головню судовими актами, себто скаргами на бунтівниче селянство і міщанство. Безперечно се доволі односторонній материял, але в недостаті иньшого мусимо поперестати на ньому. Побіч сих не малий інтерес дають ухвали шляхотських соймиків, а для змалювання економічного стану вельми цінні присяжні зізнання поодиноких громад в податкових

¹⁾ Богданъ Хмельницькій, вид. 3 т. I, ст. 181.

²⁾ Тамже, II, ст. 33.

³⁾ Київська Археографічна комісія має видати сього року збірку актів про народні рухи на Волині. Галицьких народних рухів має доторкнутись Др. А. Чоловський у заповідженій минулого року монографії про калуський повіт; досі одначе книжка ся не появилась.

справах. Кілька сучасних мистів кине також певне світло на тодішні події¹⁾.

Щоб образ політично-суспільних рухів Галицької Русі вийшов, по змозі, докладний, ми в оповіданню будемо придержувати ся такої системи:

А. зібравши *disjecta membra* звісток, що дають нам згадані материяли, подамо зверхній огляд усіх селянських та міщанських змагань, коли й де вони проявились;

Б. опісля перейдемо до тих репресийних способів, яких уживала галицька шляхта для вгамовання повстаня;

В. далі дамо загальний нарис організації і характеристики сеї народньої боротьби;

Г. вкінці обговоримо, які були наслідки того повстання для Галичини, з боку політичного та економічного.

*

*

*

Заки приступимо до першої частини нашого оповідання, нехай нам буде вільно кинути кілька загальних уваг про стан Галицької України на вступі до великого повстання 1648 р.

Галицька Русь досі не брала ніякої безпосередньої участі в козацьких рухах України, головнo для того, що сї рухи не були вповні народні, а більш-менш боротьбою одної козацької верстви, що не давала себе втягнути у ярмо тодішніх суспільних порядків. Тому то рухи сї не могли найти відгону в Галичині, передовсім тим, що тут не було аналогічної верстви, якаб могла вести сю боротьбу. За час трох сот літ польського панованя руський шляхотський стан зійшов на не велику розмірно верству шляхти, що почувала себе ще руською. Се була дрібна шляхта, що сиділа головнo вздовж цілого галицько-руського Підгір'я. Зрештою сей стан і не мав великих то дуже причин підняти міцну реакцію проти польського панованя. Шляхта, бодай принципіально, належала до упривилєйованої верстви, тому суспільний мотив до боротьби мусів бути у неї значно слабшим. Але була ще справа національна і тісно случена з нею справа релігійна. Поступ католицтва і упадок просвітно-культурних сил

¹⁾ Усі ті материяли взяли ми у більшій часті з судових книг, що переходять ся в красівім Архіві т. зв. Бернардинськім у Львові. Вони оголошені в IV т. „Жерел до історії України-Руси“.

православної церкви вчинили до XVII ст. те, що усі ті упривілейовані елементи, що хотіли зайняти яке небудь висше становище, змінюючи віру, винародовлювали ся; усе те росло в міру економічного зросту шляхти і в міру розширення привілеїв свободи сього стану. В кінці лишилась дрібна шляхта, що ще не перейшла тієї лінії, де треба було вже ассімілюватись з Польщею.

Хоч сі останки шляхти (не що до числа, а що до значіння) якоїсь самостійної політично-національної боротьби провадити сама не могла, то все таки під впливом козацького повстання, оперта на нього, спромоглась до певного протесту проти дотеперішнього стану річей, хоч сей протест був дуже примітивного характеру. Одначе сей елемент був сам у собі дуже слабкий, бо без козацької підпори, коли Хмельницький полишив на боці Галицьку Русь, вона не могла остоятись власними силами ані крихітки довше. Правда, як перед 1648 р., так і після нього судово-вишньєвський соймик поручає в інструкціях на сойм своїм послам, щоб вони вже раз постарались, аби грецька віра була в уживаню повних своїх прав, але все те не дало руській шляхті ні матеріальної, ні моральної сили опертись католиченю і поляченю.

Переходу сього, так цілком натурального, не уміла здержати церкв. В свої верхах свого часу доволі здеморалізована, аби могла противитись поступови католицизму, вона опісля-ж вже так була понижена й придавлена і розбита у своїй власній хаті, що не тільки не могла дати моральної підмоги руській суспільности до боротьби за себе, але й сама двигнутись вже ніколи не уміла. Висша церковна православна єрархія рекрутовалась із шляхти і була з культурного й національного боку майже цілком сполячена, одже вона в так незорганізованій церкві, як в тім часі була православна церква, вести провід в політичній борбі не могла. Тодішня Галицька Русь ще у величезній своїй більшості була православна і не поминула, що правда, нагоди, коли козацтво виставило релігійний прапор, аби не підняти реакції проти поступу католицизму, одначе проводу тут не взяла висша церковна єрархія, лише *laboriosi porones*, що найбільше *famati*. Роля сих знова була, задля їх темноти, так примітивна, що ся релігійна ідея проминула без блиску.

Сказати-б ще кілька слів про руське міщанство та селянські маси.

Аби зрозуміти політично-суспільне становище руського міщанства, досить пригадати, що маґдебурське право, на котрім

майже виключно був збудований устрій по містах, мав характер уже у своїй основі чисто-католицький і до того патріційський. Тому то в цих містах, де католицький елемент був хоч в частині заступлений, православні міщане не мали права уживати користей міщанського імунітету, були нижшим станом у міщанським стані. За тим ішло, що в більших містах усе, що помітніше, змінювало віру й націю, полишалися лише бідніші класи, що зберегалися власне задля патріційського характеру магдебурського права: не припущені до самоуправи з причини своєї бідності задержували вони свою релігійно-національну індивідуальність. Річ одже ясна, що таке міщанство, навіть чисельно сильне, не могло бути твердим суцільним політичним елементом, хоч змагання до поправи своєї долі у нього рішучо проявились 1648 р.

Що до селянства, то, аби зрозуміти причини його повстання і прикрі наслідки його, мабуть не треба подавати образу його стану. Суспільне його становище було не в міру тяжче, як українських селян. На се зложились внутрішні політично-суспільні реформи в Польщі, що віддали селянина у безмежну владу пана. За великими маєтностями Замоїських, Цетнерів і т. и. зростали інші фільваркові господарства, заводились винайми та політи, а за усім тим ішло все сильніше підданство селян, змагались чинші й панщина. Ця остання дійшла вже до 3 днів у тиждень¹⁾. Такі обставини були відповідною причиною до бунту, але знов дух часу і місцеві відносини (брак козацького стану) не могли цьому бунтові дати иньшого характеру, не так примітивного, і не могли иньших наслідків спровадити, як наслідків програної справи.

Так одже недостача ініціативи, сили й свідомости держали Галицьку Русь у мовчазній залежності. Серед таких обставин вона потребувала помочи зі сторони. Усі змагання мас, головні селянських, звичайно не виходять уповні самотійно, силою самої власної внутрішньої енергії, вони проявляють ся в певних користних для боротьби, критичних хвилях. Війни, релігійні боротьби, розстріли, внутрішні конфлікти, нагла перемена політично-суспільних обставин і напрямів — усе те догідне до революції простого народа. Коло таких епох групують ся т. зв. „селянські війни“

¹⁾ В нашій справі важно властиве не юридичний стан селянства, на которого змальоване тут нема місця, але фактичні економічні обставини сільського люду, тож на доказ, що й сей бік був невідрадий, нехай послужить стаття Б. Каліцкого: *Proces o robotnych w sądzie ziemi lwowskiej 1648.* (Bibl. Ossol. 1869, XII).

західної Європи, коло такої вирости галицькі народні рухи в 1648 р. Сею причиною є тут козацько-польська війна. Боротьба галицької людности як не перегнала так і не пережила сеї своєї підпори: вона тревала лише до часу, доки була спільна територія для обох прояв.

Заки перейдемо до обговорення сих поспільних впливів, значимо певні територіяльні різниці в самій Галицькій Русі, що зазначились не одним у формах і силі боротьби.

Подібні прояви життя народу, хоч викликані такими самими причинами, часто навіть зверхніми, різняться дуже часто поміж собою, як що до форми, так що до енергії порушної сили. Маємо тут на думці місцевий вплив на хід і характер певних випадків, вплив, що ґрунтується на відмінности території і місцевого темпераменту. Такі відмінности можна зауважати на терені подій, що їх тепер обговорюємо.

Цілу Галицьку Русь треба поділити на два пояси, що вельми відрізнялися від себе. Се пояс південний, підгірський та гірський, і пояс північний — долішній. Вже само географічне положіння впливало на пановане польсько-шляхотського елементу й на відпорність руської людности. Північна частина маючи гарну плодovitу землю від давна стягала постійну колонізацію шляхти, що міцно осіла в тих сторонах і сї культурно-політичні наслідки, що вело подібне осідане, запускали глибоко коріне на ґрунті сього краю. Там міщанин руський уступав перед сильним натиском чужих елементів, а селянин скоро попав у невольницькі відносини підданської системи. Инакше підгірських околицях. Менче привабні для займанщин, задержали вони ще доволі значне число давньої руської шляхти. Народ більше відданий хову худоби, овець ніж рільництву не був так відданий панови як у долі, не був *glebae adscriptus*. Ся розмірна свобода і характер краю надали відповідний характер цілому гірському населеню, замилене до свободи і кріпку вдачу. Звичайна офіційна їх назва: *praedones ex montibus Carpati, ex rapina viventes*.

Коли селяне на півночі стогнали в суспільнім ярмі безсильно й безрадно, то гірські мешканці протестували цілий свій вік проти неволея. Хибне се твердження немов би то опришківство витворило ся аж в 18 ст. Воно не тільки що було ще в 17 ст. ба навіть маємо сліди з часів кінця 15 ст.¹⁾ Полиша-

¹⁾ Згадаємо хоч би бунт на Покуттю під проводом Мухи 1491 р.

ючи на пізнійше подати огляд галицько-руського опрішківства від найдавнійших часів, скажемо тільки, що карпатські ватажки Довбуш і Бойчук мали своїх батьків і дідів, що жили в 17 і 16 століттю, і тут обмежимося лише поданем кількох подій такіх з 1648 р., що кидають інтересне світло на характер тодішніх підгірських мешканців.

Так прим. 8 н. ст. червня напали на двір Височанського в Борині гірські опришки. Двір пограбовано, але наспіла поміч, опришки поутікали, не пощастилось лише тром, що попали у руки оборонців. Їх заведено на суд до боринського уряду, де стягнуто з них протоколи. Сі зізнання говорять самі за себе, тож подамо більш характерні їх сторони¹⁾.

Причиною сього нападу, каже пійманий Федір Факаш з Руського, то піддані з Волосатого. Там у Федини сходились вони й міркували над способами походу. Було їх дванайцять. Плян був такий, щоб добувши грошей, занести їх до Федини до Волосатого, або до Сарханина до Стужиці. Стужичане також пристали до них, сам навіть стужицький під Стефан виправив з ними двох своїх слуг і дав пороху для всіх. Він се робив і при інших походах. Стужицький солтис Дмитро Сенів уподобив ся своєму панотцеві, бо дав їм рушниць. Знали про се й інші села як Збій і Поляна. Солтис з Поляни Кость також давав їм пороху і просив їх, аби коли будуть повертати з добром поступили до нього. „Всі крайники — каже підсудний — знали про се“. Коли вже умовились, послали кількох²⁾ з поміж себе по „списаків“ до Солники, себто по вправних, фахових опришків. Місцем виходу були стужицькі шаласи. Коли були уже всі зібрані, приходили до них громадою селяни з Стужиці, Поляни, приносили їм хліба, поїли горівкою і давши на дорогу випроводили їх по щастє. Недалеко боринського двора зробили засідку в лісі. Тут „списаків“ робили смоляні свічки, уживаючи до того сорочок і хусток. Взяли також з собою смоли, аби мати чим пекти двірських людей, змушуючи їх до признання. Не був се одинокий похід, було подібних більше виправ, і на один з них, до Дидьової на двір ходив і сам стужицький під Стефан.

Ті зізнання Факаша потвердив і иньший пійманий Михайло Тирианич, заперечуючи одначе немов би Факаш був перший раз

1) Жерела до історії України-Руси, т. IV, N. XI.

2) Із зізнання Томи Шандрю видно, що й Факаш туди ходив.

на розбою, як то він казав: „він, каже, вже від кільканайцяти літ розбиває, ходив ще з якимсь Мандієм (Мадеєм?), великим розбійником з Волового“, був і в Дидьовій і розбивав громади, що ходили на ярмарки. Пляни походів укладались на горілчаних бенкетах, як се тепер було у стуницького солтиса, куди заходив і піп, даючи в тім напрямі ради. Після здобичі зносили добуте добро до одного з гзздів і там піддавались контролі. По нападі на Бориню мали пійти до Хміля на двір Дубравського. Третій Тома Шандра, мало що нового додав.

Напад був о другій год. в ночі. Опришки вибили брами, позабирали, що тільки було можна, сторожів позабивали, челядь покалічили, постріляли і також пограбували. Туди до боринського двора прибув тоді Андрій Сваричовский з Топільська, жидачівського повіту, утікаючи зі страху перед козаками й Татарами, одначе й тут не найшов безпечности. Його жінку збили обухами, одну дитину забили, другу так попекли, що вневдовзі умерла. Позбігались вкінці люде з Борині, напасники одних убили, иньших поранили, але таки утікаючи стратили трох товаришів, що відпокутовали за свою сьмілість: Факаша вбито на палъ, двох других почвертовано.

Сваричовському не лишалось що иньшого як вертати до Топільська, тим більше, що козацька буря якось утихомирилась літом. Тут одначе прийшлося йому зазнати не меньшого лиха від селян, калуського й долиньського повіту. Про се буде мова пізнійше.

Ся подія кидає сьвітло на відносини у гірських околицях. Се незвичайно догідний терен для зросту розбишацтва, він вщиплює замилованє до грабівного житя, не лише у одиниць, але й у цілого загалу. Ми тут бачимо, що розбишацтво уважаєть ся не тільки чимось дозволеним, але й що воно перейшло в кість і кров гірняків: цілі громади підпомагають такі ватаги охороною й поживою, а приклад до того беруть собі від своїх сьвітських і духовних наставників. А приклад стуницького попа дає наглядний доказ, що тодішне руське духовенство стояло на однім рівени з селянством. Наведена подія не виїмкова, ми могли-б навести їх далеко більше, чого тут не робимо з технічних причин. Всі вони характеризують гірську людність, як елемент дуже податний до всякого роду ворохобні і не диво, що в осени 1648 р. поклпк бити й грабувати панів міг зібрати тисячні купи, що стали кілька місяців пострахом для Поляків

і Жидів. Міщане, селяне, шляхта й священники зіллялися тут в одну ворохобну масу.

Що висше сказано про ролю попа, се не є щось відірване, місцеве. Низше духовенство було скрізь таке: близьке народови, одної думки й одних змагань, трималось з ним разом в усяких виступах, хоч би й вони були не то дуже примітивні, ба й по нинішньому часом і неморальні. Се побачимо й при дальшім огляді. А тут тимчасом для характеристики сього низшого духовенства наведемо ще ось який образок з 1648 р.

В селі Хуткові (нин. Фітків) був піп Стефан і сини його Василь, вже також піп, та чотири иньші Самнило, Іван, Ілсей і Ефрем. Вони зібравши ще кількох людей заїхали в ночі під час зелених руських свят на двір руського таки шляхтича Леся Голинського в Перерослі, коли його не було дома, забрали жінку Голинського Анну, з дому Березовську, і звінчали її, по волі чи по неволі, з поповичом Ефремом. До того ще забрали 200 зол. і багато річей як 6 волів, 6 коров, 15 свиней і т. ин. Ті річі попродали по часті в Надвірній, по часті де инде, гроші поділили поміж себе. Ефрем болячись пімсти, утік з Анною кудись, як слухи доходили, аж в Переяславщину. З початком 1648 р. повернув звідти, але вже сам, говорено що її там забив. Лесь Голинський вдався до суду в Галичи проти нього, але дальшої справи не подибуємо, мабуть серед перших рухів на Покутю пійшла ціла справа в непамять, а провинники певно пристали до бунтівників¹⁾.

Північна частина Галичини, цілий лівий беріг Дністра й околиці долішнього Буга не витворили до того часу майже цілком бунтівничих елементів і реакція проти неволі селян обмежувалась звичайно на втеканю від одного пана до одного, що родило безліч процесів помежи шляхтою за-для того²⁾. Навіть у осінних рухах 1648 р. не побачимо вже тої інтензивности й того завзятя, якими визначувались підгірські околиці.

Хоч напружність обох частей не була однакова, все таки перші випадки на Україні, знамениті побіди козаків на Жовтих Водах і під Корсунем з'електрисували цілу Галичину. Маємо деякі хоч більше загальні вказівки на те, що протягом часу, від мая до кінця вересня 1648 р. тут і там селяне ба й міщане почали підносити голови, до чого причинявся загальний переполох помежи шляхтою. Характер сих прояв доволі льокальний,

¹⁾ Ind. relationum castr. Halic. t. 141, a. 1648—9, p. 917—8, act. 21/1 48.

²⁾ Див. цитовану вже статю Каліцкого.

звичайно грабіжний, і самі собою вони не можуть мати більшого значіння. Поодинокі моменти та зріст вяжуть їх з дальшими подіями.

Вже 15 н. ст. червня шляхта, зібрана на соймику в Белзі, бачила ворожі початки галицької людности. „В горішніх воеводствах подибують ся, — згадуєть ся в соймиковій ухвалі¹⁾ — своєвольні купи, що, бачучи спритетво річи посполитої, хочуть самовільно жити і нападають на шляхотські дома“. Подібно й на соймику в Галичч, що був 17 н. ст. червня 1648 р. згадуєть ся про подібні прояви. „Велика хуртовина на наші стіни припала, небезпечність, що її не можна відступити, бо не лише чужого ворога, але й власних підданих починаємо бояти ся, котрих сі бунтівники (козаки) через шпігунів і різні особи бунтують і намавляють до поганих учинків²⁾“.

Ухвала того самого соймику, постановляючи військову оборону для Галицької та Тереховельської землі, говорить ще: „аби пп. ротники записували під хоругви добру шляхту і не мали ні одного чужинця, як у кінноті Волошина, Черкаса, тим менше Козака, в піхотинцях же Русина родом, по симпатії не по релігії“³⁾.

У тій самій постанові згадуєть ся на иньшому місці, при стаційній інструкції, де-що про причини невдоволення селян. Зазначаєть ся тут, аби ротники вибирали стації, оглядаючись і на невроду, щоб не змушувати підданих їти з біди на своєволю⁴⁾.

Шляхта на соймику в Судовій Вишні бачила, що причина симпатій Галичан до Хмельницького може бути в релігійних обставинах, то-ж то велить пригадати соймови претенсії Русинів: „Тому що панове братя грецької віри жаліли ся, як на давнійших соймках і загальних соймах, так і тепер, на великі свої кривди у свободі та привілеях своїх, на відобране деяких бенефіцій, поручаємо пп. послам нашим найти сильний спосіб, аби вже грецька віра у всіх своїх правах була заспокоєна⁵⁾“.

Зрештою для тих внутрішніх ворогів (internis), як і на пньших соймках, так і тут поставлено каптуровий суд.

Того самого дня (17 н. ст. червня) скаржить ся перед іродським судом у Буську шляхтич Скржинський, що унівські

¹⁾ Жерела IV, N. I, ст. 5.

²⁾ Там, N. II, ст. 9.

³⁾ Там, ст. 9-10, w pieszey Rusina gente, fide, non religione.

⁴⁾ Там, ст. 11, aby ich na swawolą isc inopia nie przecisnely.

⁵⁾ Там, N. III, ст. 18-19.

руські ченці з їх підданими не то що нарobili йому своєю худобою шкоди, а й ще викликували до нього: „Чути того Ляха, бо ще їм козаки не дали себе пізнати¹⁾!“ Останні слова показують виразно, що у галицьких людей, навіть у північних околицях, була симпатія по стороні козаків.

По при сю симпатію бачимо де що більше. Згадана галицька соймикова ухвала згадує виразно, що край переходять різні шпигуни й підмавляють народ до бунту²⁾. Про се ще буде мова, тут лише згадаємо про дві інші події, що кидають деяке світло у сей бік. Кс. Лютомский, кармеліт, жаліється перед львівським судом, що, коли він переходив дорогою коло Лубян, селяне того села напали на нього, побили сильно (*per varios corporis partes concusserunt*), ще й приговорювали: „Тепер ми вас, сякі-такі сини, будемо забивати!“³⁾.

Так само 23 н. ст. серпня ціла громада кнігиницьких міщан напала на дорозі вечером на трох шляхтичів, що йшли в сторону Львова, тяжко побили, грошей забрали, додаючи слова: „Бий, гони тих гусятників(?)! не живити тепер ані одного Ляха на світі!“⁴⁾.

Такий стан спорадичних бунтівничих прояв тревав ціле літо. 28 серпня 1648 розіслав Ян Теодорик Потоцький, підкоморій галицький, універсал, де говорить, що „по деяких місцях, селах та містечках почали ся бунти підданих, також гультайські купи приходять зза Дністра і Волощини“ і взиває шляхту, аби була готова зібратись відповідно ухвалі галицького соймика⁵⁾.

Протягом серпня і вересня головна концентрація повстання була на Волини. Звідси хвилі реакції селянства переходили на захід до Сокаля і Львова.

7 н. ст. вер. 1648 пише С. Кушевнич: „під Сокалем збунтовалось селянство. Знайшла ся в тім місті зрада, але зараз мечем відобрала заплату“⁶⁾. „Не далеко від Львова в Струмилові

¹⁾ Жерела IV, N. III, ст. 15, *czuc tego Lacha, ponieważ się im Kozacy jeszcze nie dali znać!*

²⁾ Жерела IV, ст. 9, *ktorzy ci rebelles przez spiegi y rozne osoby buntują y ad nefanda namawiają.*

³⁾ Жерела IV, N. VI, ст. 34, *teper tak wy (sic!) synowie, budem was zabiwać.*

⁴⁾ Там, N. XIV, ст. 60, *bij, goń tych husiatników! nie żywic teper zadnego Lacha na świecie!*

⁵⁾ Жерела IV, N. XVI, ст. 63.

⁶⁾ Там, N. XVIII, ст. 65.

Камінці бунт вже бухнув на верх — пише той сам Кушевич¹⁾ — побиті католики, помордовані священники, здоптані сьвятощі²⁾“.

Так алярмує 8 н. ст. вересня львівський міщанин Варшаву.

Не знаємо, кільки в тих словах правди, бо ми про якийсь бунт в Камінці нічого не знаємо з иньших жерел. Кушевич і на иньшій місци говорить про се, що бунтівників приведено до Львова у каптуровий суд і вбито на паль. Не виключаєть ся правдивість поданої Кушевичом звістки, бо ми взагалі про сї міста, що лежали по дорозі від Пилявець до Львова й Замостя докладніших фактів не маємо, хоч сумніватись не можна, що вони станули по стороні козаків і тутешніх бунтівників. Може бути, що Кушевич пересолив у своїм листі, зробивши з одного грабіжного нападу сілецьких селян під Камінкою — бунт у самім місті. Одначе таки Кушевич пише сей лист власне в тім самім дни, коли прибули до Львова втікачі з Луцка і кількох з них привели одного селянина з Сїлця Костя Івановича, що мав бути проводирем того бунту. Кушевич, хоч був каптуровим судиею, не розібравши справи до кінця, вже міг пустити вість про сей страшний бунт²⁾. Тимчасом самі покривджені так описували сю пригоду:

Коли волинські бунтівники добули Луцка, хто міг утекти, спішив до Львова. Між иньшим туди йшли кс. Блонський луцький вікарій, кс. Лаховський, богослов Янчевський, кілька шляхтянок і міщанок. Дорога вела коло Сїлця і тут станули вони 2 вересня. Ніч запала й вони боячись іти в село заночували в лісовій долині за селом. Хтось побачив втікачів і дав знати до села. Пійшов поклик по селу: Жиди утікають з Луцка, стали ночувати в долині! Зібралась зараз горстка людей, поміж ними піп, дяк, війтів син. Цілий похід скінчивсь на тім що подорожних поранено, обдерто, піп забрав ксьондзівські річи і сховав їх у пасіку. Подорожні, чи дістали яку поміч чи що, досить що піймали одного з сілецьких селян Костя Івановича і завели аж до Львова, де його оскаржено перед каптуровим судом.

З Костем Івановичем переведено слідство. В добровільних конфесатах, так само й у тортурових признаєть ся він до нападу, але не малює його зовсім так дуже страшним. З його зізнань треба піднести слова, де він каже, що такі розбої водились у них ще з весни, а проводив їм селянин Дробочик. Про свого

¹⁾ Жерела IV, N. XVIII, ст. 65.

²⁾ Слідство було аж 11 вересня, Жерела IV, N. XX, ст. 67—72.

душпастиря сказав, що як тільки учув про подорожних, пійшов він (Кость) до нього радити ся, що робити, йти чи ні. Піп відраджував йому. Одначе ледви Кость вийшов з його хати, „аж бачу, каже, а тож і сам піп біжить!“ За ним і сам побіг.

Як з цілого того оповідання бачимо, се не був ще ніякий грізний бунт, се був простий розбій, охота селян поживитись добром втікачів — що їх уважали Жидами. Не така страшна вина була Костя Івановича, одначе тяжко його покарано: його розчвертовано. Інші були свободні від відвічальности з зрозумілих причин.

До повноти треба додати, що в далекім навіть березівськім повіті селяне з Смереківця й Мишцьової під проводом Костя і Івана Локайчика зібравшись у значнім числі ударили на двір Анни Козлової в Гумнісках, саму тяжко побили і в дворі пограбували все добро¹⁾.

Який і не був характер сих рухів, то все таки з кінцем серпня й початком вересня повно було таких „бунтів“. „Вже — пише Кушевич — по селах і дорогам дуже небезпечно задля бунтів цілої Руси, що з незмірною ненавистю до католиків і до Поляків усе по дорозі забиває й мордує“²⁾.

З тих всіх відорваних прояв бачимо, що в Галицькій Русі був терен цілком відповідний, аби при добрих обставинах реакція проти цілого дотеперішнього стану бухнула подумям. Ми вже сказали, що не обійшлося тут і без певної агітації зі сторони козацької, може навіть певної части духовенства, і се усе приготувало вибух. Про се виразно говорить ся на соймку в Галичи, зрештою маємо й інші свідощтва, що по Галицькій Русі переходили шпігуни й агенти Хмельницького та Кривоноса. Звістно, головне їх діло — шпігунство, не обходилось одначе без намови, заохоти й т. ин., як се прим. видно з ось якої події.

29 н. ст. липня 1648 подибано в селі Волосові (к. Надвірної) якпхось бунтарів і шпігунів³⁾. Одного з них піймано і приведено до галицького суду. Александер Билловский, дідиц Волосова, зарекомендував його, як волоцюгу, що йшов з монастиря Скита⁴⁾.

¹⁾ Жерела IV, N. XXVII, ст. 147—8.

²⁾ Тамже, ст. 66.

³⁾ I. Michałowskiego Księga pamiętnicza, str. 91—4 quosdam perduelles et machinatores sciscitatoresque rerum gerendarum.

⁴⁾ vagabundum et itinerantem de monasterio r. gr. dicto Skit.

Називався Ярема Кончевський і на суді признається він, що був всюди, і в польським і козацьким війську. Козаки послали його в Галичину, аби підглядав військові рухи. Таких єсть більше, висилає їх навіть сам Хмельницький. Перебирають ся вони за старців і носять листи з собою.

Той сам Ярема кинув підозріне на львівського владика Желиборського і на луцького Атаназія, що мали послати козакам пороху і куль. Що до скитських монахів, то сказав, що на відході йому один чернець сказав: „Хто ліпший, тому Господи допоможи!“ Чернці хотіли йому дати письмо, але якось не мали довіря.

Як се показує на здержливість части духовенства, то з дальших його зізнань видно, що пінша часть добре підготовлювалась до приходу козаків. Коли сей Ярема говорив з галицьким сьвященником з церкви св. Михайла про свою місію, сей йому сказав: „Ет! ліпші у нас відомости, бо ми один до одного пишемо, то й до самого Кііва!“ Так мав писати завалівський піп до підгаєцького, підгаєцький до тернопільського протопона Аврама. Писали також і до козаків. Він чув голоси: „Господи допоможи браті нашій козакам“!

Між иньшими говорив Ярема, як різні міщане приготувались на прихід козаків. Се усе дотикає ся не галицько-руських міст, але й тут подібно мусіло бути. Тут якийсь міщанин обіцяв ся запалити місто, там насипати піску в арматні і т. ин.

Про подібних тайних атентів говорить також Кушевич¹⁾: „Вже у нас — пише він 7 вер. — видно змови, вже багато різних гільтаїв то прибуває то відходить, відбувають ся різні збори, то по церквам, то по передміським закуткам“. Се належить до Львова, де козацьких симпатій у Русинів годі на правду побачити у міщан.

Козацького шпігуна піймали навіть у Львові в костелі Францішканів, коли вибрано гетьманом Вишневецького. Його без найменшої проволоки виведено з костела і розсічено²⁾.

4 жовтня піймали у Львові якусь жінку, приятельку Кривоноса. Вона з одним козаком мала ходити аж під Краків на звідини. Propter imbecillitatem sexus пущено її свобідно. Того

¹⁾ Жерела IV, ст. 66.

²⁾ Там же, ст. 90.

самого дня піймано й другу, що її чоловік від'їхав до Хмельницького. Її особу признано важною і віддано під слідство¹⁾.

Сучасний Кушевич так привик бачити в Русинах якісь таємні конспірації, що вискидав прикру гадку: „Нема найменшого сумніву, що поміж визнавцями грецького обряду нема вірности і чести, від них то приходить на нас згуба!“²⁾.

Навіть в сторонах найбільш на захід положених, в Сяноччині маємо в сім часі сліди вороговання Русинів: вже 14 жовтня арцибіскуп Лубеньський установив повітове військо, що мало-б бути захороною від бунтів людей грецької віри, розбишацьких громад і своєвільних підданих³⁾.

У всіх частинах Галичини збираю військо на оборону, найбільше зі страху перед Хмельницьким. Головна армія, загальний похід шляхти, збиралась під Глин'янами під проводом кн. Заславського. В дальших східних землях ґрупував коло себе шляхту кн. Ярема Вишневецький, умисно відділяючись від реґіментарського війська. З того вийшли деякі непорозуміння й замішання. Симпатії шляхти були по стороні славною своєю енергією Вишневецького, тому навіть глинянська армія грозила конфедерацією й бунтом. Вплив реґіментарів і самого Вишневецького не допустив до того⁴⁾, зрештою й сама критичність хвилини здержувала прояви невдоволення армії, хоч обопільна неохота полишилась серед проводирів. При тім усім шляхта мала звернену увагу на всі внутрішні небезпечности, признаки невдоволення селян і симпатії до козаків, тим більше, що й у самому війську тут і там показувала ся зрада, як ще в липню півтретя сотки драґонів-Русинів перейшло від Конецьпольського до Хмельницького⁵⁾. Белзький соймик з 12 н. ст. вересня, обдумуючи військову захорону, згадує й про сю сторону. „З причини козацьких бунтів — говорять ся в ухвалі⁶⁾ — проявила ся в ріжних особах своєвільність, що то не так силою, як підступом і зрадою, чи-

1) Жерела IV, N. ст. 90.

2) Тамже, ст. 91..

3) Тамже, ст. 92. Zabiegając buntom w ziemi Sanockiej od ludzi religiey greckiej, tudziesz kupom swowolnym z poddanemi niektoremi swowolnemi.

4) Див. Матеріяли до історії Хмельниччини N. 3, універсал кн. Заславського (Записки Наук. Тов. ім. Шевченка, т. XIV).

5) Жерела IV, N. X, ст. 45.

6) Тамже N. XXI, ст. 73.

нить махінації, змови, розбої...“ Тут додана також гадка, що треба сильних на те способів, бо селянську натуру можна скорше здушити мечом, як доброю¹⁾. Такі самі внутрішні непевності констатує й ухвала судово-вишенського соймика 14 н. ст. вересня, що в галицьких землях видно різні потайні практики і виступають вже розбої²⁾. Урядникам видають ся інструкції, що мають робити в разі „козацької чи пограничної чи домової своєволі“³⁾. На внутрішні бунти має бути не лише саме військо, поручено також спеціальну суворість проти такого стану каптуровим судам⁴⁾. Сі змагання охорони потверджує також згадуваний Кушевич у листі з 17 н. ст. вересня, пишучи, що Руське воеводство ухвалило загальний похід з причини близької небезпечности від ворогів (козаків) і бунтів власних селян.

Властивого загального бунту ще не було, більше слідів про се не маємо, лише ті, що перед тим ми згадали. Він ще не міг розгорітись раз тому, що козаки були ще доволі далеко, то знов по всіх місцях збирались війська. Пострах війська зупинив замішане в Сокалі, що про нього згадує Кушевич⁵⁾. Те саме говорить він про Струмилову Камінку: „вже галас успокоїв ся пострахом війська, що тудю переходило... Проводирів бунту і розбоїв піймано, відослано до львівського каптурового суда, де їх вбито на паль на приклад для иньших“⁶⁾. У деяких місцевостях проявлявся ворожий настрій навіть що до самого війська. Так знаємо, що городецькі міщане (коло Львова) не хотіли припустити до міста хоругви краківського старости, обороняючись сплю⁷⁾.

Коло половини вересня оба береги Збруча стояли в огні селянського повстання. Проти них вислано з головної польської армії кільканайцять сот люда, розбити їх все таки не можна було⁸⁾.

Від 26 н. ст. серпня армія Руського воеводства почала посуватись на схід, до неї з різних боків приходили поодинокі

¹⁾ Жерела IV, N. XXI, ст. 73 *rustica natura citius bello quam amore cohibetur.*

²⁾ Тамже, N. XXII, ст. 78.

³⁾ Тамже, ст. 79.

⁴⁾ Тамже, ст. 82, 83.

⁵⁾ Жерела IV, N. XVIII, ст. 65.

⁶⁾ Тамже, ст. 85, лист Кушевича 17/IX 1648.

⁷⁾ Тамже, ст. 42, лист Кушевича 22/VII 1648.

⁸⁾ Тамже, ст. 87—8.

хоругви. Зближала ся хвиля, коли дві ворожі сили мали стрінутись у смертельній боротьбі. Бажанє галицько-руської людности, що проважала бундючний польський табор, були поділені. Поляки посилали за ними поклики щастя і надії, Русини від серця бажали повтореня корсунської катастрофи, аби їх ненависть і пристрасть могла бухнути страшним полум'ям.

Такий був настрій Галичини до 23 вересня, себто пилявецької битви.

А. Огляд народніх рухів у Галичині в осени 1648 р.

І. Від Пилявців до Замостя.

З усього досі сказаного видно, що до пилявецької битви, доки ще Хмельницький держав ся середини України, нема мови про народнє повстанє в Галицькій Русі. Ті випадки, що носили на собі сліди бунту, се тільки перші сторожі грізного руху, викликані надіями, може й агітацією, використані страхом і замішанєм zagrożеної верстви.

Незабаром одначе бунт розгорів ся майже по цілій Галичині, цілі села лучились і кидались на шляхотські двори, палили й грабували. Не полишились неутральними й міста, де релігійно-національна пристрасть доводила инколи до грізних катастроф.

Усе те почалось, від коли Хмельницький полишив на схід за собою Пилявці, а скінчилось тоді, коли „вожд ізряднійший“ в тріюмфі вступав у брами матери руських городів.—

Тому то, бачучи сю залежність, заки перейдемо до огляду селянських і міщанських рухів, кинемо оком на козацьку діяльність по сім боці Збруча.

23 вересня була катастрофа під Пилявцями, незвичайно важний момент в розвитку дальших випадків. Хмельницький забезпечивши себе турецькою прихильністю і татарською помічю, покидає дотеперішню політику вагання і посуває ся далі по дорозі, на котру раз поступив. Сей момент за мало акцентуєть ся звичайно в обговорюваню того часу. Також про дальшу діяльність Хмельницького є певні суперечні погляди, що сходять до характеристики самого гетьмана, як вождя й політика. Хмельницький рушив у перед по битві під Пилявцями, або цілком

свідомо, на основі обдуманого плану використати перемогу, як добрий воєвник і політик, — або він лише попав у таке положення, в якому знаходиться корабель киданий самовільно морськими силами. Сей другий спосіб пояснення більше промовляє до переконання. Повстання до того часу охопило цілі народні маси не лише на Україні, але й на Поділля і Волині. Тисячні ватаги селянства були авангардом головної армії Хмельницького, подібні до палахкучого огня, що обіймає чим раз ширші круги. Вони росли й ширшали не безпосередньою волею гетьмана, але побіч нього, чи то задля догідної ситуації, чи задля агітації деяких козацьких чинників. Говорячи про „деякі козацькі чинники“, ми маємо до того сю підставу, що за цілий час Хмельнищини, ба й цілої козащини, селянством проводять людей, що стоять трохи з боку від верхньої козацької організації. В початках Хмельнищини подібну роль грають два козацькі ватажки Кривоніс і Головацький, головно перший. Про се маємо цілком певні звістки. Боротьба Вишневецького з Кривоносом — то була боротьба з величезними купами селян. Такі ватаги добули Луцька. Ще в серпні селянські ватаги наганяли страху Каменичанам. Коли кількох з них піймано, сі признали на муках, що вони не мають ніяких звязків ані зносин з козаками, лише самі добровільно, не можучи далі терпіти ганебної польської верхності, збунтувались проти неї¹⁾. Хмельницький навіть сам виразно заявляв, що про Кривоноса знати не хоче, хоч його підозрівали в потуранню селянському ворохобнику, навіть у заохоті²⁾. Обі сторони, козацька і селянська, хоч обопільно підперають себе, хоч доволі залежні від себе, в ірунті річи цілком окремі явища. Ще перед пиливецькою битвою хвилі селянського повстання дійшли тоді вже до границь нинішньої Галичини, за їх приводом здобуто прим. Сатанів³⁾. В половині вересня коло Те-

¹⁾ Жерела IV, N. XV, ст. 62, лист Кушевича з 26 серпня 1648. Poimano kilku y do Kamiensa przyprowadzono. Ci na mękach zeznali nullum sibi commercium cum Cosacis esse, ale sami dobrowolnie taedio seruitutis et Poloniae dominationis impatientes arma aduersus immodica vsurpeantes corripuerunt.

²⁾ Там, N. VII, ст. 36, лист Кушевича 8/VII 1648. Nie wdaie się Chmielnicki z swoiemi moloicami do zacięgow tego Krzywonosy y o nim wiedziec nie chce, acz wielu ludzi rozumie, ze to wszystko dzieie się za skrytą radą jego, iako człowieka chytrego.

³⁾ Жерела IV, N. XXIV, ст. 87. Лист Кушевича 25/IX 1648. Sztanow w tych dniach wzięty, do czego pomogła barzo wyuzdanego chłopstwa w tamtym kacie rebellia.

ребовлі збирали ся ватаги селян і ніяк польське військо не могло їх розбити. Військо Конецьпольського звело битву з Головацьким, що провадив великі ватаги¹⁾.

З того всього бачимо, що Хмельницький був посеред бурливих мирських хвиль що гнали його на захід, куда й посував ся селянський рух. Гетьман стояв недовго на місці польського табору й рушив цілою своєю силою, разом з Татарами, порозсипавши одначе ватаги „черни“²⁾, разом із поодинокими козацькими відділами.

Хмельницький вступив у границі нинішньої Галичини мабуть з початком жовтня, бо під Львовом з'явив ся аж 8 жовтня рано. Татаре були вже тут скорше, бо ще 5 жовтня, так що Вишневецький покидаючи Львів, мусів таки вже на львівських полях перебиватись через орду, про якої прихід у Львові ще зовсім не знали³⁾. Розуміть ся, що инакше виглядав козацький похід, инакше татарський. Коли козаки здержувались від нищення сел, то Татаре на тому пункті не мали ніяких скрупулів. Того самого дня коли станули під Львовом, спалили Брюховичу, село не далеко Львова, чоловіків вирубали, жінок забрали у полон, так що мало хто утік⁴⁾. Бранці зізнавали у Львові на муках, що всього козацького війська було 200.000, поміж тим 15.000 Румелійців і волоський полк⁵⁾. Черні ніхто не рахував, бо вона росла з дня на день з години на годину, збираючись тепер з галицьких селян і міщан.

Галицькі Русини прайняло Хмельницького радо. Ще коли він стояв під Пилявцями, гологірські міщане послали до нього одного з поміж себе з листом, де просять Х—ого, аби dokonce дав поміч проти польського тиранства⁶⁾. Лист не дійшов

¹⁾ Жерела IV, ст. 88.

²⁾ Тамже, ст. 91. Лист Кушевича 4/X 1648.

³⁾ Жерела IV, N. XXVIII, Облога Львова, описана Кушевичом, ст. 96.

⁴⁾ Там, ст. 96—7. Nie następował tej nocy nieprzyjacieli, Bru-chowicę tylko, wies miejską milę od Lwowa leżącą, spalili, lud męski powyscinawszy, a płec białogłowską w niewolą zabrawszy paucis fortuna elapsis.

⁵⁾ Тамже, ст. 97.

⁶⁾ Жерела IV, ст. 90. Лист Кушевича 4/X 1648. Zdraycy mieszczanie glogorscy iednego z posrodku siebie do Chmielnickiego wyprawili z listem, w ktorym proszą y żądają, aby im contra tyrannidem Polonorum (patrz wm. m. m. p. impiam vocem!) chciał subvenire niemieszkanie...

гетьмана, Поляки передовили його і післанця вбито на паля¹⁾. Коли Х—ий стояв під Львовом, прийшов до нього піп з Крехова і віддав йому лист від Крехівців з деревляним хрестиком запрошуючи його до Крехова²⁾. Свідчить се про настрій Русинів до щасливого побідника. Прикладів такої прихильности руського населення до козаків побачимо далі більше в різних сторонах краю. Сі симпатії перейшли в акцію аж з приходом козаків, бо до того часу польські війська, що стояли в кождім повіті, вгамовували більші прояви їх. Тепер усе скрилось по замках, або утікало в Польщу, тож бунт обійняв скоро майже усю Галицьку Русь. Розуміється, що не усе ще, що було руське, симпатизувало вже з козаками. Заможнійше руське міщанство, особливо в снх-містах, де було воно в меншості, заховувалось здержливо, або й ворожо проти козаків. Про львівських Русинів не маємо ніякої підстави говорити, що їх симпатії були по стороні козаків, хоч їх в сїм обвинувачувано³⁾. Так само було в Перемишлі, Белзі, й ин. Инакше вже львівські передміщане, про котрих знаємо, що підчас облоги показали козакам рури міських водопроводів, котрі зараз поперетинано⁴⁾. Від 8—26 жовтня облягав Хмельницький Львів, облягав так, що й час стратив і лише Татарам добув окуп від міста. Хоч при тім піднести треба культурне почутє гетьмана, що не хотів такого міста як Львів руйнувати, уважаючи його будь-що-будь руським городом⁵⁾, — та все таки оправдує гадку, що Хмельницького перла наперед елементарна сила, а він не умів з неї користати. Так

¹⁾ Жерела IV, ст. 90.

²⁾ Там N. XXVIII, ст. 105. I to wspomnieć potrzeba, że pod ten czas pop z Krzechowa do Chmielnickiego przyjechałszy, onemu od Krzechowian list oddał z krzyrzykiem drewnianym in praesentia nostra, zaciągając y zapraszając onego do Krzechowa.

³⁾ Жерела IV, N. XVIII, ст. 66, 85. Листи Кушевича 7 і 17 вересня. Mysmy Rus naszą wglaskali bonis et mitibus verbis, ktorzy iure iurando oswiadczyli, że de perfidia vlla nie myślą, schadzki swoje, ktore miewali, in terrorem składając. Зрештою див. мою розвідку про С. К. Кушевича (Записки XV).

⁴⁾ Жерела IV, N. XXVIII, ст. 99. ...wodę odcięto, rury poprzecinawszy za pokazaniem niektorych ludzi religy graeckiei, ktorzy się z przedmiescia Krakowskiego do Kozakow przedali.

⁵⁾ Интересно, що ідею руськості Львова підсуюють йому самі львівські міщане, що ходили в посольстві просити згоди: ..mowilismy z nim szeroce, prosząc, aby na to miasto stołeczne ruskie miał respekt... (Жерела IV, ст. 102).

само безцільна була облога Замостя, а дуже неполітичний поворот з під нього. Звідси рушив просто на Україну. На сім скінчилась перша акція в Галицькій Русі Хмельницького, але ще якийсь час зостала ся козацька. По відході гетьмана полишилися в Галичині поодинокі козацько-хlopські відділи, що розійшлися по всім краю, так що на простороні від Збруча до Сяна мало було таких закутків, де-б їх не було. В походах головного козацького війська і поступованю сих відділів була певна ріжниця: Хмельницький забороняв своїм пустошити землю, тим же ніщо вже не стояло на перешкоді. Розуміється, що й Татаре повертаючи використовували кожду хвилю, пустошачи й забираючи у неволю. Страшні наслідки сих походів побачимо в останній часті сєї розвідки.

Деякі козацькі відділи ще були відлучилися від головної армії Хмельницького по дорозі до Львова, переходячи Галичину зі сходу на захід і з півночі на полудень. Тепер ще ватаги посувалися з заходу. Усе зложилось на те, що на простороні межи Збручом і Сяном, Бугом і Карпатами, окрім західно полудневого кута, не було майже місцевости, де-б не станула козацька нога. Упадали замки, піддавались міста. З польської сторони, хто жив, утікав або ховав ся по лісах. Усюди певну ролю відгравала місцева людність, тому ближші звістки про важніші місцевости, яка була їх доля, подамо при дальшій огляді.

В сій часті нашого оповідання будемо придержувати ся такого порядку: Насамперед оглянемо східню частину Галичини, простір, що лежить поміж Збручом і Стрипою межи Збаражом і Дністром, менше-більше територію давнішого Тереховельського повіту; далі перейдемо на правий беріг Дністра починаючи від сходу, обіймаючи з окрема певні перії Підгір'я, як Товмаччину, Калушину й Долинщину, Жидачівщину, вкінці Дрогобиччину; огляд лівого боку Дністра буде обіймати сю частину Галичини, що лежить помежи Стрипою й Верещицею, себто околиці Рогатина, Бібрки, Щирця й Миколаєва; опісля обговоримо стан околиць межи Львовом і Зборовом, Бродами, Сокалем, Руською Равою; вкінці закінчимо поглядом на землю межи Львовом, Комарном, Добромилем, Перемишлем і Ярославом. Для прозорости будемо називати поодинокі частини іменем головного центра народніх рухів. Зазначимо ще, що в оповіданю провідною ниткою будуть бунтівничі змагання народу, тому про багато місцевостей, їх стан, буде мова аж у останнім розділі про наслідки.

2. Теробовельщина.

Як ми вже вище сказали бунтівничий рух селянства й міщанства був залежний від впливів Волиня й Поділя, тому то й напрям зросту його був зі сходу на захід. Околиці що притикали до Волині й Поділя обгорнув масовий рух скорше, як околиці положені далше на захід. Ми бачили, що вже 7 вересня 1648 пише Кушевич про бунт селян коло Сокаля, і навіть у місті міщане-Русини заявили їм свою симпатію, та їх зараз силою придушено, бо в тих околицях стояло тоді ще військо. В тім самім часі мав бути бунт і різня в Струмиловій Камінці, про які згадує той самий Кушевич, а наші конкретні звістки про сю околицю належать до того самого часу, себто напад сілецьких селян на втікачів з Луцька був 2 вересня. Сама зв'язь з тими подіями втікачів з Луцька показує, що се була хвиля волинських рухів, де як знаємо саме в тім часі партизанські козацько-селянські сили добули Луцька, Заславля, Острога й ин.¹⁾ Тут при кінці серпня й з початком вересня повстання проявлялось з найбільшою енергією, тож зрозуміло, що північно східні околиці нинішньої Галичини уже в тім часі підпали під той вплив.

Колиж Хмельницький дістав поміч з Криму і зібрав усі свої сили на границі Волині й Поділя, де теж прийшло до плявецького погрому, тоді енергія повстання широких мас взяла троха иньший напрям, себто прямий західний.

Ще перед битвою під Полявцями лівий беріг Збруча стояв у огні повстання. „Сатанів в сих днях несподівано взяли, чому дуже поміг невгамований бунт хлопства в тім куті“, пише 25 вересня Кушевич²⁾. Під Збаражем стояла тоді часть польського війська і зараз вислано 18 вересня відділ під проводом Злотніцкого; одначе сей супроти такого чисельного й широкого бунту не міг нічого вдіяти³⁾. 11 вересня розбив галицький каштелян велику селянську купу, що мала рахувати 10.000 люда⁴⁾. Се таки не спинило руху. Хоч польське військо було в сих околицях, та одначе не могло вгамувати сього руху, що зростав з елементарною силою.

¹⁾ Жерела IV, N. XVIII, ст. 65.

²⁾ Жерела IV, N. XXIV, ст. 87.

³⁾ Тамже, ст. 88.

⁴⁾ Тамже, ст. 88.

Від Сатанова хвиля ударила о Скалат і Тереховлю і тут громадилися великі купи околничних селян. З польського обозу, з під Збаража, послано під Тереховлю кільканайцять сот люда, аби сі купи розбити, одначе для величини їх годї було собі дати раду¹⁾.

В тім самім часі посунулись оба ворожі війська ближше себе і наступив день 23 вересня. Розбите польське військо утікало на захід, а з ними разом розростав ся огонь пімсти й знищія.

Шляхта Тереховельського повіта завчасу подумала про певне місце схоронення, приготувуючись на козацький похід. Охороною сею мав бути тереховельський замок. Туди дозволила шляхта своє добро²⁾ і католицьке духовенство свої й церковні богатства³⁾. Ми знаємо, що старостинські замки на Русі не визначалися ніколи дуже то великою оборонністю, се вічно хорий бік Польщі. Такий самий був замок в Тереховлі. В сім небезпечнім часі може його трохи підправлено, але певно що не досить, коли шляхта побачивши, які то крихкі були надії покладувати в реїментарській армії, уважала сей захист для себе не дуже певним. До того порозуміла вона, що помежи тереховельськими міщанами приготується якесь вороже становище до них і взагалі Поляків. Тому то зараз після пилявецької битви лишила вона Тереховлю, шукаючи далі на захід захорони для своїх осіб, одначе наглий зворот випадків не дав її вже забрати з собою зложеного тут добра. Лише судові акти, ґродського й земського суду, як не малої ваги дорогоцінності, успіли вони вивести до Львова, де зложено їх в клішторі Францішканів⁴⁾.

1) Жерела IV, N. XXIV, ст. 88. *Acz lubo w tamtym kraju iest p. Złotnicki, przecie iednak około Trembowle zconfederowane hultajstwo ciągnie się do gromady* (Кушевич 25/IX).

2) *..bona opulentissima per nobiles varios .. in arce Trembouliensi .. coasservata* (Жерела IV, N. LXIX, ст. 202—3, скарга Яна Чернецького на тереховельських міщан).

3) *maxima in copia et pretio splendentiaque.*

4) В ґродській книзі Тереховельського суду під р. 1648 подибуємо таку записку: *Et hic post recessum exercitus poloni a Pilawce acta castrensia praesentia vacantia maioris securitatis ergo de consensu totius nobilitatis districtus Trembouliensis Leopolim translata et ibidem in conuentu patrum ordinis s. Francisci, intra muros leopolienses, deposita, nec quidquid plus anno eodem susceptum per me — Andream Poniatowski. (Ind. rel. castr. a. 1648—9, t. 131, p. 413).*

Усе, що полишено в теробовельському замку дісталось незабаром в руки збунтованих міщан.

Теробовля було місто в переважній частині руське¹). Перевага руського елементу була так велика, бо серед громадської міської управи бачимо Русинів, війта і лавників. Все таки був у місті польський костел і міщане мусіли платити податок для місцевого польського пароха і львівського архієпископа²). Спевно заострювало антагонізм меж Русинами і Поляками, що бухнув подумам саме тепер.

Міщане поводитись довгий час спокійно, хоч в околиці селянство бунтувалось ще від половини вересня, про що ми вже згадували вище. На се впливала й ся обставина, що в теробовельському замку зібралось до оборони повітова шляхта. Після битви під Пилявцями, коли шляхта покинула небезпечний захист, а Хмельницький рушив саме в сю сторону, виступило міщанство цілком отверто. В день 5 н. ст. жовтня зібрались усі і постановили перейти на сторону козаків. Наперед узяти ся до військової організації. Поділили ся „козацьким звичаєм“ (як говорять скарги на них) на сотні. Вибрали проводирів, себто сотників, що мали вести поодинокі відділи. Сотниками були: Федір Бориславський, Іван Рудий, Яцко Великий, Кіріян Швець; хорунжим став якийсь Василь³). З того видно, що було мабуть лише чотири сотні, а в них не більше як 500 чоловіка. Зрештою могло бути й більше сотень і сотників, бо наші жерела в подаванню імен доволі баламутні. Здаєть ся, що мали над собою ще одного найвищого зверхника, немов отамана, як сього можна догадуватись із одної скарги⁴). Імени його не подибуємо ніде, в інших судових справах нема й згадки. В одній скарзі бачимо поміж обвинуваченими тодішнього голову міста (proconsul) Івана Крипського, иньшим разом Івана Рудого⁵). Бути може, що один з них і тут мав найвищий уряд, хоч знова таки дуже можливо, що тим

¹) Див. Жерела т. I, ст. 115—117, Люстрація Теробовельського староства з р. 1565.

²) Див. M. Balinski i T. Lipiński, *Starożytna Polska*, t. II, str. 889.

³) Жерела IV, N. LXIX, ст. 202. Скарга Яна Чарнецького. Зрештою що до останнього сотника — то імя його не певне, подибуєть ся то Лазар, то Самійло (ст. 223, 224, 247).

⁴) Тамже, N. LXXXVII, ст. 225. Скарга Яна Пекарського за забите брата.

⁵) Тамже, ст. 223, 303.

найвищим зверхником був хтось чужий, не місцевий міщанин, тому його й минула звичайна судова дорога. Помежи іменами теробовельських бунтівників подибуємо імена аж трох священників: Кирило намісник від церкви Пречистої, Теодор від св. Пятниці та Олекса від св. Миколи¹⁾. Бачимо також, що зрештою дуже звичайно, поповичів.

Взагалі у скаргах на Теробовельців акцентується спільно релігійний характер руху. Закидується їм „здицїлу скаженість проти людей правдивої, римсько-католицької віри“²⁾. Воно й дійсно, бо одно з перших їх діл був напад на місцевий костел.

Такий завівши поміж собою порядок, чи там, як подається в актах, „перемінивши ся зо спокійних на око людей на невгамованих козаків“³⁾, кинули ся передовсім на своїх співгромадян-католиків. Одних вирізали, інших повигнали, як найдалше⁴⁾. Потім ударили на замок, добули його, що певно не було дуже трудно, з огляду на втеку шляхти, і забрали усе тут зложене добро, меж тим і всі дороговартності з костела, що тудя переніс був завчасу кс. Себастьян Моджецький (*commendarius ecclesiae*)⁵⁾. Ограбивши замок повернулись вони ще на костел і дім кс. Яна Соліковского і забрали, що тільки ще було можна, навіть такі річи, що служать виключно до ритуала, як стули (епітрахилі), нарукавники і т. п.⁶⁾. Новий парохіальний завідатель кс. Ян Грохольський рахував шкоду костела й кс. Соліковского на 6.000

¹⁾ В актах вони зовуть ся: *Kirylo namiesnik Przeczycki, Theodor Piatnicki, Olexa Nicolinski* (Жерела IV, N. CXLIV, ст. 296). Намісник раз названий Кирилом (*Kiriam*), ст. 303.

²⁾ *rabie efferata contra orthodoxae fidei catholicae romanae homines initiati* (Жерела IV, N. LXIX, ст. 202).

³⁾ *ex pacatis quodam modo ad oculum viris in dissolutos transformati Kozacos...* (Жерела IV, N. LXIX, ст. 202, N. C, ст. 247).

⁴⁾ Тамже, ст. 202, скарга Чарнецького: *primum necatis enormissime suis conciuibus catholicis...*; — ст. 247, скарга Хржонцової: *eradicatis e medio sui conciuibus suis catholicis, aliis in abdita et occulta loca fugatis mox ad depraedanda bona...*; ст. 297, скарга кс. Грохольского: *eradicatis per necem et crudelem tyrannidem conciuibus suis catholicis... ad depraedanda bona sese contulerunt*; пор. ст. 224.

⁵⁾ Жерела IV, N. CXLIV, ст. 297, *opulentissima in copia pretioque splendentiaque*.

⁶⁾ Ще 12 квітня 1649 р. найдено при ревізії у міщан Дроня Побережника і Федора Шаламая подібні річи (Тамже, ст. 298).

зл., додаючи при тім, що з повсуду того спустошеня ледви чи можливо правити службу божу¹⁾).

Усею тою добичею поділили ся міщане, иньшу частину прогайнували, як говорять кс. Ірохольский, назвавши себе козаками, багато дечого поховали на пізнійше по закутках і замкнених місцях, навіть викопували в землі ями, куди переносили пограбовані річи. Сей останній спосіб переховування зрештою дуже звичайний у тому часі і серед иньших громад.

Сповнивши сю міську революцію, Теробовельці перенесли свою діяльність на зверх, поза город, на околицю, себто почали нападати й грабувати шляхотські двори, наперед ближші, потім і дальші робили походи.

Зараз таки не далеко міста, під самим замком було кілька шляхотських дворів, як Яна Чарнецького, Марцеліна Рачиньского, Хржонща й ин. Міщане вдарили на один по однім, забирали що лише могли, уживаючи добичі подібно, як замкової і костельної. На двір Рачиньского мали ще вдарити 13 вересня, одначе се цілком неймовірно, щоб се було перед 5 жовтня. Тут видно пошкодований перерахував ся, напад був радше аж 11 жовтня, коли дійсно було се в неділю, як зазначає скарга Рачиньского²⁾. У дворі Чарнецького господарювали Теробовельці мабуть таки 5 жовтня, того самого дня, що на замку і в костелі; на війтівську посілість (*curia aduocatialis*) вдови по Александрі Хржонщу, Софії, напали другого дня, себто 6 жовтня. Чарнецький рахував шкоду на 4000 зл.³⁾, Хржонщова на 6000 зл.⁴⁾.

В дальшій поході по околиці гостювали теробовельські міщане в Підгайчиках, у маєтности Станіслава Беліцкого, де наробили шкоди на 6000 зл.⁵⁾. Тут мабуть помагали вони тамошнім селянам, що також виступають посеред бунтівників. По другім боці міста, на північ був між иньшими такий випадок⁶⁾: У лісі села Коровинки ховав ся перед козаками шляхтич Юрій Пекарский. Тоді були тут теробовельські міщане і як

¹⁾ Жерела IV, ст. 297, *et vix cultui diuino in post absoluendo ob nimiam eiusdem ecclesiae et structurarum eius desolationem eiusmodi suo progressu non interdixerunt.*

²⁾ Тамже, N LXXXI, ст. 223.

³⁾ Тамже, N LXIX, ст. 203.

⁴⁾ Тамже, N C, ст. 248.

⁵⁾ Тамже, N CXLVIII, ст. 303.

⁶⁾ Тамже, N LXXXII, ст. 223—225.

тільки довідали ся про нього, зараз із Коровинчанами почали за ним гонити, піймали, звязали руки в зад, і „як розбійника, на найбільшу ганьбу й неславу шляхотського стану“ попровадили до Теремовлі на суд. В одній церкві зібрала ся старшина й громада. Привели Пекарського перед одного зі старшин і зараз усі зібрані, старшина й громада засудили його в один голос на смерть¹⁾. Екзекуцію поручено одному з міщан, Дацькови Зубашиному, що мабуть робив подібні справи. Сей випровадив шляхтича з церкви і здоймив йому голову „на погорду католицької віри“.

Се усі ті важніші моменти з діяльності теремовельських міщан, що про них маємо докладніші звістки. Подібних походів було певно далеко більше, але звістки про них не дійшли до нас. Вже сам тон тих скарг, що переховались, характеризує їх, як страшних злочинців, переслідувачів Поляків, шляхти й католиків. В дальших походах вони лучились з иньшими бунтівниками, подібно як се було в Підгайчиках і Коровинці. Ся сполука є мабуть причиною, що не маємо більше звісток про діяльність Теремовельців. Дуже часто бувало, що пошкодований подавав опісля лише одну частину бунтівників, хоч вони ходили великими ватагами, подавав тих, де думав скорше дістати сатисфакцію, або про котрих дізнав ся, що брали участь в наході.

Другим таким осередком руху в сій землі було містечко Янів. Тамошні міщане почали криваве діло того самого дня, що й Теремовельці, себто 5 жовтня²⁾. Того дня утікав шляхтич Войцех Сабінський, дідич села Неборок, перед козаками через Янів. Міщане, що „назвали себе козаками“, піймали його, і як католика, кинули у вязницю і дуже погано з ним поводитись. Вкінці випровадили його за міську браму³⁾, здерли з нього одіж, били *in diversa corporis membra*, доки Богу духа не віддав. Тіло Сабінського закопали в поганім багністім місці⁴⁾.

¹⁾ *praesentatum vni suorum principalium, principales et tota communitas, complices, interfici iusserunt* (Жерела IV, ст. 225).

²⁾ *Inducta relationum castrensiurn Tremboulensium, anno 1648—9, t. 131, p. 649—50* (Краєвий Архів у Львові).

³⁾ *post oppidum seu portam als za bramae* (Тамже, ст. 650).

⁴⁾ *corpus in loco obscuro et paludoso inhumarunt* (Тамже, ст. 650).

Найважнійший крок янівських міщан був подібний, як у Теревовлі, себто напад на костел. Межи сими й тими була така ріжниця, що коли Теревовельці самі упорались із замком і костелом, то Янівським приходили сусідні громади з допомогою. Коли розійшла ся чутка, що шляхта, замкнена в будзанівськім замку, покинула се місце подібно як у Теревовлі, зараз зібрала ся велика ватага селян з поодиноких громад і рушила на Янів. Тутешні міщане мабуть запросили їх до себе. Були тут міщане з Хоросткова, межи ними трох попів, селяне з Косова, Косівки, Ласковець, Довгого, Грицівки, згадуваних вже Підгайчик, Деренівки, певно ще багато иньших¹⁾.

Прийшовши до міста, попереду завели помежи собою тіснійшу організацію, поділились на „сотні“ (козацьким звичаєм), опісля вдарили на костел. Тут поскидали з гробів памятники, виймали трупів і безчестили їх. Особливо страшно знущались над тілом бувшого плебана Адріяна, що не давно таки умер. Викинули з труни, ставали на-голову²⁾ вложили у руки латинський „мшал“ і веліли йому сьпівати коляди, биля пястуками, аби відправляв для них „мшу“³⁾. До тих страшних збитків уживали й трупів двох дочок Замаховского, теревовельського войскового. Як сей войський говорить у скарзі, бунтівники поганили навіть образи, а образи мук Христа мали вони кидати в болото і донатати ногами, з деяких пошили собі міхи і т. п.⁴⁾. Таким способом перемінили костел у погане нечисте місце (*pro sordido et foetido loco*). При тім нападі не було багатой поживи, бо все, що дорожше перенесено звідси ще перед тим у більш безпечне місце, до будзанівського замка. Бунтівники добрались і туди, як побачимо понизше.

Зрештою янівські міщане визначались не-аби-якою рухливістю в своїх походах. Звичайно не ходили самі, лише лучили

¹⁾ Жерела IV, N. LXXXV, ст. 229—31. Скарга Замаховского. Диви також *Inducta relationum castrensiu Trembouliensium*, a. 1648—9, t. 131, p. 638—41 (Кр. Арх.).

²⁾ Тамже, ст. 230, *in caput pedibus sursum humi stare fecerunt*.

³⁾ Тамже, *impositoque missali Romanorum in manus illius colludas eundem cantare iusserunt, et vt celebret praesentibus missam, impudicis faucibus buccinarunt*.

⁴⁾ *imagines pictas praesertim passionis Christi ex tela factas ante ecclesiam in lutum pedibus concularunt, ex nonnullis illarum saccos alias wory compararunt...*

ся з пньшими селянськими ватагами. Та сама велика громада, що напала янівський костел і ходила на Будзанів, себто ще міщане з Хоросткова, селяне з Ласковець, Косова, Довгого, Підгайчик, Грицівки і ин. з поворотом з Будзанова ще добула замка в самім Янові, рознесла фільварок Замеховского, знищила його став і т. пн. Пошкодований рахував загальну свою шкоду від цієї громади на 100.000 зл.¹⁾

Повсечасне їх товариство — се підгайчицькі та кобиловолоцькі селяне. Разом ходили вони на двір Беліцького в Підгайчиках, де наробили шкоди на 5000 зл.²⁾ На сім місці зійшли ся вони з Теревовельцями, що таки туди ходили³⁾. Янівські міщане ще довго, ще в часі розмірного спокою несли з собою спустошені. Тамже після відходу козаків з Галичини в першій половині грудня, з селянами з Підгайчик, Кобиловолок, напали на двір Юрія Блажовского в Довгім і пограбувавши, спалили його⁴⁾. Шкода доходи на 8000 зл. При тім, без сумніву, помагали й місцеві селяне, бо як ми бачили, ходили й вони з Янівськими. Що до сих міщан додати ще треба, що в походах бере участь також їх сьвященник Яць чи Яців, і в реєстрах імен згадуєть ся він на самому початку, значить, був там не маловажною особою, певне старшиною.

Ідучи далі Серетом від Теревовлі і Янова, стрічаємо третє містечко Будзанів, що також прославилося, подібно як ті. В Будзанові був укріплений замок, куди стягнула ся часть околичної шляхти, але після розбитя польського війська під Пиллявцями покинула небезпечну захорону, тікаючи далі на захід Дехто таки полишив ся, аби боронити нагромадженого тут у замку шляхотського й костельного добра, zostались особливо слуги. Тимчасом така сама доля стрінула сей замок, що й у Теревовлі.

В сю сторону прийшли козаки, аби добувати замка. До них прилучились усі ті бунтівники, що спустошили костел у Янові⁵⁾. Замкові були готові боронитись, але все поспувала зрада. Помеж тою шляхтою, що була в замку, був також якийсь Русин-шляхтич Гаврило Семигиновський. Він почав умовляти замкових, аби

¹⁾ Жерела, N. LXXXVI, ст. 231.

²⁾ Тамже, N. CXLIX, ст. 303—4.

³⁾ Тамже, N. CXLVIII, ст. 302—3.

⁴⁾ Тамже, N. LXXXVIII, ст. 235—6.

⁵⁾ Тамже, N. LXXXVI, ст. 231.

піддали ся, обіцяючи їм, що їм і волос з голови не спаде. Сідали себе намовити. Бунтівники, опанувавши замок (argh), одних поубивали, иньших попродали Татарам „як худобу“¹⁾, і все добро розграбували. Опісля вдарили на меньшій замок (fortalitium), знищили його і забрали, що лише було, найбільш воєнних приборів. Ініціатором до того мав бути таки той самий Семигновський. Добича бунтівників була певно значна, як сам Замеховський рахує свою шкоду на 30000 зл.²⁾.

Той самий Замеховський, теребовельський войский, закидує янівським міщанам і згаданим селянам, що разом знищили костел, як вони при тім добуваню замка знущали ся над Поляками. Одного його слугу Яна Маліновського забили, впбравши попередю йому очи, иньшого Марціна Встовського продали Татарам за одну кобилу³⁾.

В добуваню замка й кріпости були також діяльні певно й будзанівські міщане. Вони зазначили своє вороже становище ще до приходу козаків, а се тим, що збили одного шляхтича, що звав ся також Семигновський, але був мабуть вже не того покою, що той Ruthenus. Се було тоді, коли батько з двома синами утікаючи перед Козаками й Татарами зайшов до Будзанова. З невідомої докладно причини піймали міщане (межи ними згадуєть ся і місцевий сьвященник Ілько) одного сина Юрія, кинули до вязниці, опісля дуже немилосерно побили, а тіло його не поховане полишили на середині міста. Тих двох, звістно, пустили з нічим⁴⁾.

Не останнє місце серед громад галицького Поділя мало містечко Хоростків. Його міщан ми бачили вже в товаристві янівських міщан при нападі на костел, та будзанівський і янівський замок. З иньших моментів їх діяльности згадують ся ще ось які. Того самого критичного для тих околиць дня, себто 5 жовтня вони також явно піднесли бунт. З'організували ся подібно, як иньші, завівши сотні, забили наперед кількох шляхтичів, як Яна Козловського, Станіслава Ілійцаровського і його сина,

¹⁾ Жерела IV, N. LXXXVI, ст. 231—2.

²⁾ Тамже, ст. 232.

³⁾ Тамже, ст. 231, nles famulos protestantis Polonos in eadem arce praeuentos, vct Ioannem Malinowski electis primum oculis tyrannice falcibus repetitis plurimus vicibus detruncarunt, Martinum vere Wstowski... Tartaris in despectum pro equa venundarunt.

⁴⁾ Тамже IV, N. CXXXIV, ст. 285—6.

відтак рушили в околицю. В недалеких Говилові вдарили на двір знаного вже нам Яна Чарнецького, пограбували, добичу по часті (особливо худобу) поїли з козаками, по часті собі до дому забрали¹⁾. Шкода доходила 7000 зл. З одної заяви арендатора дібр Хоросткова (власність Каліновських) бачимо, що міщане не пощадили і місцевого двора. Вони у змові з козаками²⁾ спустошили господарську частину його. Додамо вкінці, що межі сими бунтівниками подибуємо трох хоростківських священників, незвісних з імен³⁾.

Про міщан з Товстого (над Збручем) знаємо, що вони разом із міщанами з Сатанова пограбували двір Юрія Пржи-луского в Ключіню і спалили з усіма будинками, стави пони-щили⁴⁾. З тої події варто уваги, що було тут двох попів з Тов-стого, Федь Калин і Белесак(?) Один із міщан має титул „сот-ника“. Поміж іменами подибуємо також жінку Козахиху. Іншим разом міщане, получивши ся з селянами з Борок, Новосілки, Зеленої, Перкальця, спустошили всі добра Анни Злочев-скої так, що з доходів нічого не дісталось її⁵⁾.

З тої самої околиці є згадка про глібівських селян (між ними був і один із Вікна). Вони 9 жовтня напали на двір Адама Красніцького в Глібові, спалили, зробивши шкоди на 300 зл.⁶⁾ Певно не було без того, щоб сї селяне не спусто-шили і двора свого власного пана Прокопа Людзіцького, тільки, звістно, сей власних підданих не скаржив до суду, чи властиво самого себе, то й про се нічо не знаємо.

З місцевостей положених на північ від Теребовлі ми вже згадували про селян з Коровинки, що то з Теребо-вельцями піймали в лісі шляхтича Пекарського і покарали смертю. Окрім того маємо деякі звістки про містечко Струсів,

¹⁾ Жерела IV, N. LXXI, ст. 204—5... *partim cum Kozacis deco-herunt, partim reliqua circa se detinent.*

²⁾ *Inducta relationum castrensiium Trembouiensiium a. 1648—9, t. 131, p. 654* (Краєвий Архів)... *seditione subditorum vna cum Kozacis consulto ad id vocatis...*

³⁾ Жерела IV, N. LXXXV, ст. 229.

⁴⁾ *Ind. rel. castr. Tremboul. a. 1650 t. 132, p. 70—2.*

⁵⁾ Жерела IV, N. LXVIII, ст. 201.

⁶⁾ Помежи шкодою згадується про 70 свиней, 2 ковані вози й т. ин. (*Ind. relationum castrensiium Trembouiensiium a. 1648—9, t. 131, p. 635—6.* Скарга тогож Красніцького).

села: Варваринці, Різдвяни, Дарахів, всі власність Марціна Каліновського, чернігівського воєводи. Вони всі зібравши ся разом, збрійно робили походи навіть доволі далекі. Так знаємо про їх нахід на добра Юрія Канецкого в Соснові і Соколові над Стрипою¹⁾. Туди прийшли вони запрошені тамошніми селянами²⁾, що належали до двох дворів. Одну частину соснівських і соколівських дібр мав Конецкий, иньшу Петронеля з Сьверских Вільчкова з синами. Той сидів у Соснові, ся в Соколові. Ціла ся громада селян ударила на оба двори, полишені своїми панами. Пограбували наперед замочок Вільчкової, иньші будинки попалили, наробивши шкоди на 6000 зл.³⁾. З власности Конецкого забрали лише 30 стирт сіна, вартости 3.000 зл.⁴⁾. Се сіно почислив власник самим вище згаданим бунтівникам із Стусова, Варваринець, Різдвян і Дарахова, як се можна добачити зі скарги на них⁵⁾. Звідси пійшла ціла громада до Соснова, спустошила двір Конецкого на шкоду 14000 зл.⁶⁾. Вище згадані учасники находу з над Серету забрали головно худобу⁷⁾. Тут треба згадати, що учасниками сього походу були й сьвященники, двох із Варваринець, трох із Різдвян (третій, сказано в скарзі, той, що живе на Вертебах⁸⁾).

З иньших місцевостей на північ від Теревовлі згадаємо ще про селян з Товстилуга і Слобідки, званої Киправка. 5 жовтня слуги Павла Осмольського, дідича з Варова, утікали з худобою в західні сторони Галичини, до Стрия; коли були в Товстилузі, згадані селяне розігнали слуг, а товар забрали собі. Було тут 95 волів, 45 коров, 60 ялівок, 33 телят і 300 овець. Осмольський цінував усе те на 5474 зл.⁹⁾.

До згадуваних уже селян додамо, що косівські селяне 5 н. ст. жовтня напали на групу шляхти-втікачів, якогось Павла Сеняв-

1) Жерела IV, N. LXVII, ст. 200—1.

2) Тамже, N. CII, ст. 250... *conuocatis sese in vicem communitatibus...*

3) Тамже, N. CXL, ст. 292.

4) Тамже, N. LXVII, ст. 201.

5) Тамже, N. LXVIII, ст. 199—201.

6) Тамже, N. CII, ст. 249—250.

7) Тамже, N. LXVII, ст. 201.

8) Тамже, ст. 200.

9) Тамже, N. LXXXIV, ст. 228—9.

ского чи Шанявского і його жінку побили, иньшого Шаварского забили. Двоє дітей останнього умерло з побоїв¹⁾.

Селяне з Вербовець і Ласковець ще перед загальним повстанем, 2 н. ст. жовтня, пустивши ся на розбій (*transformati in Kozakos rebellos*), забрали худобу Войцеха Вітковского, коли його служба гнала її з Бучача до Могильниці. Слуг порозганяли, одну служницю, бучацьку міщанку Ретіну, забили. Потім пішли вони на Могильницю і там забрали сьому Вітковському збіже²⁾, певно не без помочи місцевих селян. Головою Вербівчан був у сих справах селянин Стефан.

В Білім Потоці і Бичківцях селяне також зараз з самого початку жовтня попустили двори. Спеціально знаємо про пограбоване добра Христофора Ставского³⁾, але в сих селах було більше дворів, межі ними й Марії з Могилів Фірлейової, тож певно й єї упали жертвою селянської ненависти⁴⁾. Заbrane добро по часті з'їли бунтівника з козаками, по часті поховали в скритих місцях, думаючи при тім, що шляхта, покинувши раз свої двори, більш до них не вернеть ся⁵⁾. Сам Ставский числив шкоду на 7000 зл.

Як бачили ми, то про міста звичайно більше буває звісток, як про села. Се річ звичайна, бо про тих селян, що нищили двори своїх власних панів майже нічого не знаємо, для них суд був в тому самому дворі; за те на більш незалежних міщан кождий пошкодований міг внести скаргу до звичайного іродського суду або люблинського трибуналу, хоч і тут не приходило багато таких справ, що були поміж самими міщанами, бо єї справи вже належали до міських судів. Та проте про дві значнійші місцевости на території, що тепер обговорюємо, про Бучач і Чортків можемо занотувати дуже небогато, лише один момент. Після розбиття польського війська під Пилявцями, „коли то кождий, шукаючи безпечних місць, ховав ся в найліпшим своїм майном у замки і тут складав свої річі“, тоді то Маргарита Злочовска завезла своє добро в чортків-

¹⁾ *Inducta relationum castrensiurn Trembouiensiurn*, а. 1648—9, t. 131, р. 646—8 (Краєвий Архів у Львові).

²⁾ Тамже, t. 132 (а. 1650), р. 60—2.

³⁾ Жерела, N. СІХ, ст. 256—7.

⁴⁾ Зрештою в протестації Ставского згадано виразно: *bona protestantis et aliorum nobilium* (Тамже, ст. 257).

⁵⁾ *Ominando sibi nequaquam in has oras reiteraturos..*

ський замок. Худобу же свою, між тим 170 коней, загнала до Бучача, думаючи, що тут буде безпечно від рук ворохолюбників. Тимчасом ні се, ні те місце не було добрим захистом. Мастки зложені в Чорткові, дісталися в руки збунтованих тамошніх міщан. З Чортківчанами були у спілці також люде недалекого села Білої¹⁾.

В чортківському замку було, звісно, зложено не саме добро Злоговської, туди знесла певне багато річей також иньша шляхта — що все разом запевне дісталось у руки бунтівників, котрих також мабуть було більше, як згадується.

Звідси пішли сї міщане й селяне аж до Бучача, де при помочи місцевих міщан забрали иньшу частину мастку Зловської²⁾.

З полудневих околиць сєї території, що тепер обговорюємо, виступають перед иньшими селяне з Тлустого, Лисовець і Головчинець. Вони пограбували замок в Червоногороді Миколая Даниловича. В сих сторонах була, видко, якась тісніща організація бунтівників, бо оден селянин з Головчинець Дюк виступає з титулом полковника, иньший, з Лисовець зоветься асавулюю. Поміж ними згадується теж головчинецький піп Дикий³⁾.

В поході на червоногородський замок згадують ся ще селяне з Торського. Оден із тих селян Петраш названий „ватагом“ або полковником (*watach als pułkownik*)⁴⁾.

Подібуємо ще згадку про Шипівці і Шершенівці, що мешканці тих сел разом з иньшими сусідами напали на село Іване Яна Миколая Даниловича і там пограбували не лише двірський добуток, але й обдерли самих селян, і одного з них Гладина забили⁵⁾.

¹⁾ Ind. rel. castr. Tremboul. a. 1650, t. 132, p. 105—7.

²⁾ Тамже. Властиво в скаргі Зловської нема виразної згадки, що при тім брали участь також бучацькі міщане, хоч титул скарги є: *Złoczowska contra ciues Buczaczenses et Czortkouienses*. Сього можна догадуватись із змісту протестації; її зрештою дуже тяжко відчитати, якась пізніша рука дописала для того на марґінезі, що *ista protestatio neque exprimi neque perlegi potest*. (Тамже, ст. 106).

³⁾ Жерела IV, N. CXX, ст. 269.

⁴⁾ Жерела IV, Додаток N. IV.

⁵⁾ Тамже, N. IV.

Таким способом ми перейшли всі місцевости, про котрі є звістки, що людність брала яку небудь участь в загальному повстанню і, помагаючи козакам, по своєму відплачували ся шляхті і взагалі Полякам. З того не можна думати, що бунт обмежував ся на таких спорадичних проявах, лише в сих місцях, що вище згадано. Так не було. Бунт розгорів ся на цілій просторони, тільки що конкретних звісток не маємо, або тому, що нераз не було й кому потому подавати скаргу, або й тому, що серед такого замішання, серед пожежі і крові годі було відріжнювати одних селян від одних, тим більше, що головно інтересованої сторони, шляхти не було, і вона опісля подавала лише те, про що геть пізно довідовувала ся з оповіданя, найчастійше від своїх власних підданих. Так прим. за час цілої ворохобні не маємо ані одної звістки про Тернопіль. Виходило-б, що тамошні міщане не мали ніякої участі в бунті, тимчасом годі так сказати. Ще літом 1649 р., коли Хмельницький обложив Збараж, Тернопільці виступають як *proditores, violatores nobilium*, вороги католицтва, про що буде мова пізнійше. А чень осінь 1648 р. була догіднійша для розрухів, як дальший рік, але Тернопіль належить до сих місцевостей, що лежали козакам по дорозі до Львова, і при тім діяльність тамошніх людей просто губила ся в козацькім натовпі. Зрештою образ сей доповнить ся ще пізнійше, коли будемо говорити про стан галицько-руських земель по р. 1648—9¹).

3. П о к у т є.

Розглядаючи образ народніх рухів по правім боці Дністра, бачимо певні відрубні від себе групи, що становлять окремі круги, осібні території, відділені від себе географічним положенням. За тим ішла окрема організація, що вязалась коло якогось центра руху. Таким першим кругом Дністрового правобережя, що визначив ся відрубністю географічного положіння і розвитку се-

¹) На сьому місці можна-б згадати хіба оповіданє Твардовского про те, як Хмельницький зайняв Збараж. Усе що жило покинуло місто ще перед його приїздом, козаки застали порожнє, лише забрали з замку воєнні приряди. Мали також зруйновати костели (Див. *Wojna domowa*, I, 36, пор. Костомарова Богданъ Хмельницькій т. II (3 вид. ст. 13).

лянських рухів, буде територія, що розтягається на захід від Заліщицького кодіна і від Черемоша аж поза Бистрицю до хребта гір що йде поміж Бистрицю й Ломницею, доходячи аж під Галич, названого Чорним Лісом. Се менше-більше те, що зовемо Покутем. Ми могли-б назвати сю територію Товмаччиною тому, що Товмач займає посеред сих покутських рухів видне місце, товмацькі міщане грають важну роль посеред бунтівників, взагалі коло сього місця і недалекої Отинії концентрується головна акція руського народу на Покутю в осени 1648 р. Для виразності образу почнемо з сього центра.

Сказано на вступі, що вже в червню були в підгірських околицях перші прояви бунту селян. Про се згадується в ухвалі белзького соймика 12 н. ст. червня¹⁾, туди належить згадка про невдоволене підданих в ухвалі галицького соймика²⁾. Знаємо також, що в сих околицях (у Волосові) піймано звістного козацького агента Ярему Кончевського. Безпосередній вплив був з Поділля, скоро там разом із входом козаків розгорілось повстанє.

Товмацькі міщане належали до перших, що почали нпщити Поляків. Один з бунтівників Василь Амброжик з Живачова на розпитах у міській суді в Потоці так сказав про перші початки тутешніх рухів: „В тім часі, коли були бунти в Покутськім краю, не мало обібрало ся старших, а се, Крокіс з Кунашова, Литус з Обертина, Олекса Чевадька з Олеша, Яремко Попович з Товмача. Сі, як сотники, зібравши не малі купи, добули палагицький замок, тих, що в нім були позабивали, добро, як срібло й золото, гроші й одіж, і що лише там було, забрали“³⁾.

Про сей нахід на Палагичі маємо близші звістки. В скарзі кс. Станіслава Трусюлявського, львівського каноніка і товмацького пароха, ціла ініціатива походу на сей замок надається Товмачанам. Про Яремка Поповича тут виразно не згадується⁴⁾, а проводирями (*principales*) названі: війт Савка і лавники: Лавер Серафін, Андрей Воронський, Василь Славита, Кіндрат Козинський, Степка Цирулик. Вони то зібрали селян

¹⁾ Жерела IV, N. I, ст. 5.

²⁾ Тамже, N. II, ст. 9.

³⁾ Тамже, N. XL, ст. 152. Признанє Василя Амброжика з Живачова.

⁴⁾ На иньших місцях першим проводирем (полковником) являється таки згаданий Яремко Попович.

того повіта і людей подальших околиць (*extraneis*), узброїли ся і під коругвами, з музикою пійшли на Палагичі. В тому поході брали ще участь села: Озеряни з попом Васильом, Олеша, Грушки, Бортники, Надоріжна, Голигради і Долина¹⁾. До палагицького замка завіз був Трусколявський богато річей з товмацького костела, на вартість 2000 зл. Натурально, що усе те попало разом із замком в руки бунтівників²⁾.

В Палагичах зложила й иньша шляхта свої річн. Самого Марцияна Селецького з Обертина скривджено тут на 10000 зл. Сей Селецький говорить, що „найбільше шкоди вчинили і добичі набрали в Палагичах оба ватамани й оба попи з Долини“³⁾.

З Палагич повернула ціла громада до Товмача. Наперед загорнула фільварок того-ж кс. Трусколявського і все збіже згодувала своїм коням, чим нанесла шкоди на 500 зл.³⁾. За той час самі вдарили на місцевий костел і знищили до крихти, навіть вікна, віктарі, амбону й т. ин. порубали. Дійшло навіть до такого здицілого способу, що *feces suas naturales ibidem extrahentes ante altaria in pariete affixerunt*. Костел був обведений добрим парканом і його бунтівники розібрали та з сього матеріялу поставили вежу, аби могли лекше переймати Поляків⁴⁾. Свою злість проти католицтва довели до того, що не дозволили, аби перед містом на поли тамошнього хирурія стояла фігура. Хоч була посвячена, таки її розбили. Взагалі мали таке страшне робити, що годі було Трусколявському описати⁵⁾.

Про переслідуванє Поляків у самому Товмачи знаємо ще те, що та сама кумпанія забила в лісі Петра Островського і спустошили його двір у Товмачи. В позві з тої причини від братів убитого характеризують ся деякі з тих бунтівників: З помежи Товмачан Яремко зоветь ся полковником, так само піп Василь з Озерян, Максим Чевага з Олеші. Окрім того подибуємо сьвященників: Семен з Олеші, Яремій з Грушки, з Бортник, Доріжного (Надоріжної?)⁶⁾.

¹⁾ Ind. rel. castr. Halic. a. 1648—9, t. 141, p. 1705—13 (Кр. Арх.).

²⁾ Жерела IV, N. CXLVI, ст. 300.

³⁾ Там же, ст. 301.

⁴⁾ *vit facilius reprimere possint iter Polonis.*

⁵⁾ *multamque violentiam, quae hic scribi non potest, tam parochiae quam ex ecclesiae ...intulerunt* (ст. 301).

⁶⁾ Ind. rel. castr. Halic. a. 1650, t. 142, p. 765—8 (Позов Островских).

Незабаром уступили Товмачане свій провід кому иньшому.

На Покутю появив ся якийсь Семен Височан, незвісний родом і походженням. Правдоподібно був се козак, що прийшов в сі сторони від армії Хмельницького, хоч можливо, що се був якийсь руський шляхтич. Він визначав ся незвичайною енергією і організаторським талантом. До нього почали сходитись околичні громади селян, так що скоро коло нього утворилась формальна армія бунтівників, а в ній було 15.000 чоловіка. Головний його табор стояв в Отинії¹⁾. Не лише селяне й міщане приставали до нього, навіть шляхтичі-Русини приходили і вступали в ряди його війська. Насамперед злучила ся з ним шляхта з Ісакова, як Матій Кнїгиницький, Богдан Грабовецький, оба з синами, Петро Березовський, Дмитро Татомир²⁾. За ними приставало до Височана багато иньшої шляхти. Так знаємо, що тут були ще: Андрій Грабовецький Рашкович, Олександр Голинський Качор, Роман Голинський Гусак, Олександр Голинський Макогін³⁾, Ілько Скольський, Гринь Скольський, Стефан Жураковський, Гриць Грабовецький Дидич⁴⁾ і багато иньших. Ми вище сказали, що не є неможливо, аби Височан не був навіть шляхтичем; до такої думки могла-б допровадити ся обставина, що руська шляхта так радо прийняла його провід. Зрештою вона займала почесні місця у Височановім війську, вона старшувала, була полковниками.

Височан, маючи таку велику громаду, почав провадити війну звичайним способом, руйнуючи шляхотські двори й замки.

Найважнішим моментом діяльності Височана було добуте Пнівського замка (Людвика Ожін), куди схоронилось багато околичної шляхти. Замок добуто при помочи козаків, пограблено і зруйновано, так що від тоді вже лежить до нині у звалищах⁵⁾. Потім розпустив поодинокі відділи і сі нападали на двори, розбивали втікачів і т. ин.

З поодиноких випадків згадаємо про громаду товмачанських міщан, що її провадив згадуваний вже попович Яремко

¹⁾ Inducta relationum castrensiurn Haliciensium, а. 1648—9, t. 141, р. 1492, 1494 (Кравчий Архів у Львові).

²⁾ Жерела N. XL, ст. 152 (признанє згаданого вже Василя Амбросика).

³⁾ Тамже, N. XLII, ст. 155.

⁴⁾ Тамже, ст. 156.

⁵⁾ Тамже, N. XLII, ст. 155, 156.

в титулі полковника. Він провадив відділ поділений на сотні, з коругвами й музикою, по містам і селам, чинячи всюди спустошені, грабуючи і проливаючи кров шляхти й католиків — як каже одна судова справа. Сюди прилучувалися звичайно селяне з Озерян, Олеші, Грушки, Бортник. Межи иньшими напали вони на двір Корчинського в Живачові і знищили до тла. Повертаючи звідти, подибали в Озерянах того-ж Корчинського, що якимсь способом видобувся живий з Пнів'я і саме тепер передіставався до Бучача, до замку. Піймавши його, завели до Отинії, де перебував Височан. Там звязаного віддано під сторожу, однак Корчинський мав щасте — йому вдалось покрадки втекти¹⁾).

Иньшим разом виступають товмацькі міщане поруч дячтинського попа Андрея, добротівських міщан та селян із Ланчина, Красної, Пядики, Раковця. Вони всі розбили шляхтича Александра Яблоньського, що туди зайшов аж з білоцерковського повіта. В Красній стратив свого добра на 6000 гл. Решта впала в руки підгайчицьких і кулаківських і ин. селян (на 2500 зл.)²⁾.

Звичайно, ціла 15-тисячна громада Височана не могла все разом ходити так, як при здобуванню Пнівського замка. Де був який укріплений замок, то його здобуто спільними силами, але опісля при нищенню поодиноких шляхотських дворів такий великий здвиг народу був би лише великою перепорою в скорій діяльності. Тому то бачимо поодинокі лише групи селян і міщан, що в різних сторонах нападають, палять і спустошують панські двори, костели й т. ин. При звістках про такі події найчастійше не маємо виразних вказівок про те, щоб та або ся група була частиною Височанової громади. Що вони в дійсності належали до нього, виходить вже з самої природи Покутя, з того, що Височан не міг би розказувати таким великим тисячам, як би всі покутські місцевості не були під одною верховною організацією. Зрештою в перехованих судових актах покутські бунти характеризують ся, як щось відрубного і суцільного. На близші зносини поодиноких бунтівничих громад з Височаном вказує хоч би наведена висше подія, де товмацькі міщане з сусідніми селянами, піймавши Корчинського ведуть його до Отинії, щоб

1) Ind. rel. castr. Halic. a. 1648—9, t. 141, p. 1493.

2) Жерела IV, N. CXVI, ст. 263—4.

там перевести над ним езекуцію. Побачимо се ще, коли згадувати мемо про останки діяльності бунтівників в обороні проти польських військ. На тій основі можемо сказати, що всі відрубні моменти діяльності покутських бунтівників — се рухи поодиноких частин одного органічного тіла. Їх огляд подамо саме в дальшій оповіданю.

Згадувана вже руська шляхта, що пристала до Височана загадала між иньшими похід на двір Тиліцького в Корневі Забрано стадо, товар, спустошили гумно, двір і натомісць лишили купу попелу¹⁾.

Та сама руська шляхта в товаристві Височана навістила шляхотські двори в Грабівці, в тому числі і двір Станіслава Грабовецького²⁾.

Павло Шумлянський скаржить ся на Леся Березовського, що той прилучив ся до Височана і добував пнівського замка, а коли по здобутю Шумлянський утік, то він з міста Тисмениці забрав його річи, межи тим коло 80 коней і пригнав їх під Пнів. Кількох тисменицьких Жидів побив і пограбував³⁾.

Подібну участь при добуваню Пнівя мали шляхтичі Григор Язвинський з сином, Іван Жураковський, Микола Грабовецький з синами Петром, Гриньом, Іваном і Андрієм та своїм підданним Іваницею, разом із селянами з Пасічної, Пнівя, Горохолин, Ляховець, Жураків. Крім того ще грабували польську шляхту. Межи иньшими забрали худобу Миколая Подбільського, дідича в Старуні і Жураках, котру він передав до переховання Григорови пасічнянському ватаманови. Сей не лише що не збороняв селянам забрати, але й сам ще поживив ся при тому. Горохолинські і пасічнянські забрали 70 штук худоби, пнівські 50 коней, ляховецькі і жураківські забрали збіжжя. Забрані річи для більшої безпечности передавали „до побратимів в гори, на Угор-

¹⁾ Жерела IV, N. XL, ст. 152.

²⁾ Там же, N. XLII, ст. 156.

³⁾ Ind. rel. castr. Halic. a. 1650, t. 142, p. 464—5: electis et ordinatis e medio sui regimentariis et centurionibus, conductis Valachis externisque praedonibus et domesticis rebellibus convocatis ac ordinatis cum vario genere armorum et bellicorum tormentorum sub signis militaribus cum Wysoczan rebelli et primario duce vulgo pulkownika.

шину“, дещо при собі задержали¹⁾. При тім додамо, що один селянин з посеред сей групи має титул сотника (Мась з Ляховець)²⁾.

Коло Обертина господарювала громада селян з Жукова, Бортник, містечка Камінок. Ватажком був тут жуківський піп і його син Ірига. Насамперед сей піп ходив на Богородичин з одною громадою, опісля прилучили ся до нього ще селяне з Бортник і міщане з Камінок, і багато иньших, і ще раз ударили на двір Олександра Курдвановського, спустошили і спалили і майже ціле село, як каже протестация, обернули ні-на-що³⁾. Посеред учасників того знаходу згадують ся такі ватажки: Заячик, ватаман Кошистка, Воробчик з Бортник, кушнір Череватий і Амброжик Вошобойник — з Камінок⁴⁾.

Головна таки акція бунтівників у сій стороні сконцентрувала ся на обертинськім замку. Характеристична скарга на міщан і селян з Камінок. Наведемо проте дещо в цілости: „Дня 18 жовтня 1648 р. — оповідає Марціян Селецький — збунтовали ся наперед Камінчане в маєтности небіщика п. Олександра Бидловського, сина теперішнього п. Михайла Бидловського. Юрко вїйт зі своїм сином Іваном, Петро Кушнір, присяжний Василь Джога, Дмитро присяжний з сином, піп Кадьовський з двома зятями, Демян Кушнір, Волощик, Гринько Різник з сином, Кузьма і багато иньших зібрало ся з містечка і села Камінок і піднесши своєвольні, розбійницькі коругви, наперед пійшли до замочку мойого в Обертині, пограбували мої комори і добром поділили ся. Опісля вертали до Камінок, одні возами иньші піхотою, з жінками й дітьми. Там (в Обертині) брали, що їм лише подобало ся. Повикопували з землі чотири скрині з моїми річами і їх порубали. Випорожнили дванайцять сусіків з мукою, пшоном, горохом, пшеницю, солодом, житом, окрім того, що лежало на землі. Я втік від всього лише на кони, а жінка моя з дітьми колясою ледви втекла до Пнівя... Вкінці вїхали в гумно з кіньми, вигодували і порозкидували вівси, ячмені, горохи, плоти порозгороджували, дошки позабирали. Свині поїли з цілого села. На

1) do pobratymow w gury bydło depraedowane pozadawali... do pobratymow zaleskich do Węgier to stado także pozadawali (Ind. rel. castr. Halic. a. 1648—9, t. 141, p. 1864—68.

2) Там же, p. 1864.

3) et fere totam villam in nihilum conuerterunt.

4) Жереда IV, N. LVIII, ст. 184—5.

остаток, чого забрати не могли, усе те повиносили з комір та шпихлірів і у дворі спалили...¹⁾.

Підчас того знаходу на Обертин ті самі Камінчане забрали також майно Матіяша Раковского, зложений в тому самому замкові. До того ще спалили деякі тамошні шляхотські дома, як Бенедикта Подчаского, Петра Карманьського, Северина Ржепінського, Миколая Єнджейовського²⁾.

Серед тих що ходили на обертинський замок згадують ся й селяне з Жукотина, особливо Микола Горбачик, що сам забрав 120 овець Селецькому³⁾.

Нема сумніву, що в тім нападі важну ролю грали також місцеві селяне.

Околиця Городенки стояла також у повні бунту. В тому селі (Городенка була тоді селом) був замок місцевого дідича Стржемеского. Він також упав в руки бунтівників, що склались з місцевих городеньських селян, з Туглукова, Олешкова, Кілюхова, Вікна, Димидча, Любковець, Чернятина, Задубровець і Ганьковець, також із заболотівських міщан. Добувши замка пограбували все добро, решту пустили з димом⁴⁾.

Про міщан із Заболотова знаємо певно, що вони брали визначну участь в покутських бунтах. Здобуте заболотівського замка було мабуть їх ділом. При тім згадують ся навіть лисецькі міщане. В скарї на них говорить ся, що йшли туди з великою силою народа з різних околиць, в товаристві козаків, з розвитими коругвами як військо. З того можна догадуватись, що се була власне громада Височана. Завважимо ще, що при грабованю замка звернено особливу увагу на зложене там оружє, спеціяльно на армати, що відтак брали з собою уживаючи до здобування замків і до битв⁵⁾.

Про визначну участь заболотівських міщан свідчить хоч би й се, що при звістнім поході на Городенку один з міщан Іван Кравець зоветь ся тут полковником, а Михайло Коваль висту-

¹⁾ Ind. rel. castr. Halic. a. 1650, t. 142, p. 527—9. (Скарга Селецького 30/IV 1650).

²⁾ Тамже, p. 730—31 (скарга Раковского 27/V 1650)

³⁾ Тамже, ст. 526—7.

⁴⁾ Жерела IV, N. CXXX, ст. 279—80. Також скарга Стржемеского Ind. rel. castr. Halic. t. 143, p. 474—6.

⁵⁾ Жерела IV, N. LXIV, ст. 195.

пає з титулом підполковника (*vicerothmagister*), а Семен Кушнір хорунжим¹⁾.

З інших моментів діяльності заболотівських міщан знаємо ось що: Міщане під проводом Олексі Присяжного, Петрика, Савки Кушніра, Дяка, Федора Покова, Андрія Мучкова разом із селянами з Туглукова, Олешковець, Любковець, Димидча, Задобровець, Залужя, Семаковець, Перерова, Трійці, Підгайчик, Рожнева, Новоселиці, Соколова, Іспаса напали між іншими на замки Яблоновських в Лючі і Добеславцях, добули, пограбували і спалили²⁾. До уваг про сю громаду треба тут додати, що посеред них були святищенники, як з Залужя, Семаковець, Перерова, Трійці, Рожнева. Сей останній — Коритко має навіть титул полковника. Подибуємо також сотників (Трепитка з Підгайчик), десятників (Калитчин з Перерова). Не згадуємо вже про се, що майже з кожного села виступає також ватаман, війт, писар або т. ин.

Іншим разом заболотівські міщане з селянами із Задубровець, Ганьковець, Чортівця, Підгайчик, Перерова спустошили замок Станіслава Потоцького в Печеніжині, наробивши шкоди на 40.000 зл. Тодішній державець Печеніжина Іспар Островський оповідає, що вони напали замок „під претекстом і титулом козаків, вибравши й упорядкувавши сотників і асавулів, розділивши людей у відділи, серед великого крику і гуку стрільб“³⁾.

Коломия була містом, що за цілий час додержала вірності Польщі. Се можна пояснити значною поревагою чужих елементів у місті. Вона не мало потерпіла від козацько-селянських ударів і була дуже знищена⁴⁾. З подій в сій околиці занотувати треба ось що:

Коли туди прийшли козаки, деякі коломийські міщане покидали місто, утікаючи в Молдавію. До таких належав Матіях Злотнікович, заступник коломийського війта (*viceaduocatus*). Не-

¹⁾ Жерела IV, N. LXIV, ст. 279.

²⁾ *Ind. rel. castr. Halic. a. 1648 - 9, t. 141, p. 1675—80* (Кравчий Архів).

³⁾ *Ind. rel. castr. Halic. a. 1650, t. 142, p. 769—71... electis et ordinatis centurionibus, assaualis et hominibus in falangas distributis sub tempus militaribus more hostili sublato clamore et excitato bombardarum strepitu feroces et inopinate in arcem... (p. 771).*

⁴⁾ Жерела IV, N. XXXIX, ст. 151. Уривок ухвали галицького соймака.

щастє його стрінуло в селі Нижнім Березові. Тамтешні шляхтичі-Русини Березовські, як Іван Іленишин, Андрусь Нерешів, Григорій Заремба, Стефан Тумів, Івась Абрамчик, Михайло Олешишин, — всі державці поодиноких частин в тому селі, разом з березівським попом Іваном Миховом напали на нього і пустили майже голого в дальшу дорогу, маючи ту думку, як сказано в скарзі, що католики вже більше в сю сторону краю не повернуть ся¹⁾.

Селяне з Підгайчик і Турки подибують ся при наході на дім Войцеха Мешковского в Турці. Скарга останнього закидає їм, що вони довідавши ся про козацьку своєволю в місяцю вересню (?) зібравши громаду иньших селян, межи ними хлібницького попа, вдарили в опівночі на двір Мешковского в Турці, кинули ся на нього, страшно покалічили, так що права рука цілком ухля, на лівій окрім ран утято ще два пальці. Всього було в домі забрали, межи тим готівкою 300 зл. Опісля перейшли на гумно й позабирали усе збіже²⁾.

Селяне в Лючі пограбували місцевий замок Анни Яблоновскої, при тім забрали й річи якихось Гадомських³⁾.

Княждвірські селяне з своїм попом Іванком, далі селяне з Княждвірки, Товмачика, Івановець, напали на двір Войцеха Насеровского в Княждворі, коли сей боронив Пнівського замка і цілком попустили його добуток⁴⁾.

На тих самих скаржив ся Христофор Обертинський за забранє його добутку (головно збіжа) в Іванівцях⁵⁾.

Ключівські селяне з попом Онофрієм — пустили двір Пегра Остройского, коли сей замкнув ся у Пнівю, навіть поубивали декого зі служби⁶⁾.

Марияш Раковский подавав знова селян із Сопова за спасенє його двора в Текучі⁷⁾.

Навіть в околиці Кутів, над Черемошом були безперечно бунти, хоч ближших звісток про них не маємо. Сього додумоватись

¹⁾ Жерела IV, N. LXXIII, ст. 211: скарга тогож Злотниковича 15/III 1649.

²⁾ Тамже, N. CXIII, ст.

³⁾ Ind. rel. castr. Halic. a. 1650—51, t. 143, p. 1447—8.

⁴⁾ Ind. relat. castr. Halic. a. 1648—9, t. 141, p. 1819—21.

⁵⁾ Ind. rel. castr. Halic. a. 1650, t. 142, p. 272—4.

⁶⁾ Ind. rel. castr. Halic. a. 1650, t. 142, p. 135—6. Акт де-що знищений.

⁷⁾ Тамже, а. 1650—51, t. 143, p. 1449.

можна-б хоч із того, що ще 1 н. ст. мая 1649 р. не було там повного спокою. Тоді то саме селяне з Тюдєва напали в ночі на дім фактора в Кутах (приналежних до королівщини снятинського староства), одного слугу Сільницького забили на смерть і дім пограбували¹⁾.

З помежи околиць по сїм боці Товмача, над Бистрицею ми вже згадували про міщан з Лисця, що ходили з великою ватагою на замок у Заболотів. Була також згадка про міщан (головно попа) з Делятина, Добротова, селян з Ланчина, що ходили з товмацькими міщанами. З иньших маємо звістки про волосівських селян, що разом з селянами з Слободи і Цуцилова, попустили маєтности Олександра Бидловського, галицького войскового²⁾, межі тим дістались у їх руки річі иньшої шляхти, що позносила до волосівського замка³⁾.

Про них знаємо ще, що вони разом з людьми з Цуцилова, Тисеменичан і Вороної спустошили наперед двірські маєтки в Цуцилові, межі тим і Юрія Коморовського, опісля спалили двір і коршму в Лядзькім⁴⁾.

Селяне з Камінної, Велисницї, Гостова, Волосівської Слободи, Лядзького, під проводом шляхтичів-Русинів Олександра, Андрія, Кикула — Березовських, „маючи змову з козаками і бунтівниками“ напали на село Перерісль і там попустили шляхотські двори⁵⁾.

Можемо де-що сказати про міщан із Солотвини. Вони (як Грицько Швед) зібравши селян з Порогів, Лукви (Завоя), Яблониці забили Мартина Яблоновського, коли сей ховав ся по тамтешніх лісах зі страху перед козаками і бунтівниками⁶⁾.

Селяне з Манастирчан, Крички, Порогів і Яблінки знищили цілком двір Яна Кміти в Струпкові⁷⁾. В Білих Осла-

1) Жерела IV, N. CXXXVI, ст. 274—5.

2) Тамже, N. LXXVIII, ст. 219—20.

3) Ind. rel. castr. Halic. a. 1650—51, t. 143, p. 1054—5 (Скарга Заремби 26/VII 1650).

4) Ind. rel. castr. Halic. a. 1650, t. 142, p. 741—3 (Скарга Юрія Коморовського 30/V 1650).

5) Ind. rel. castr. Halic. a. 1648—9, t. 141, p. 1665 6 (Скарга Андрія Голинського 6/VIII 1649).

6) Ind. relationum castrensiu Haliciensium a. 1648—9, t. 141, p. 1680—2 (Скарга брата його Станіслава 28/VIII 1649).

7) Жерела IV, N. CXXXIX, ст. 278—9.

вах тамошні мешканці разом з селянами Чорних Ослав і Слободи Росяної і багатьох інших спустошили двір Валеріана Жардецького¹⁾.

В скаргах на селян того часу дуже часто подібують ся фрази про те, як бунтівники нищачи Поляків мали надію, що їх дотеперішні пани вже більш не вернуть ся в їх сторони, і що вони самі тепер запанують, подібно, як се просьвічувалось козакам. Тимчасом сї рожеві надії завели і польська шляхта скоро повернула в свої посілости, бо зараз після відходу козаків з Галичини, зараз таки в першій половині грудня, силою ревіндикуючи своє давнє становище.

Покутські бунтівники змагались проти того повороту всіма своїми силами. Спосіб сеї оборони змальований у зізнаннях згадуваного вже нами Василя Амброжика з Живачова. Акцією для повздержання Поляків кермувала та руська шляхта, що прилучила ся до бунтівників, головнo ся з Ісакова. Поляки могли вертати лише з лівого боку Дністра, головнo тому, що західні сторони від Покутя — Калушину і Долинщину обійняли не менші бунти, як тут, і поворот шляхти міг бути лише під охороною війська, що натурально могло приходити лише з сього боку Дністра. Отже ціла увага була звернена в той бік, аби не дозволити Полякам переходу через ріку. Наказано передовсім, аби забивати кожного Поляка, де лише подибасть ся, до того видано розказ, аби на всіх Дністрових перевозах повитягати пороми на правий беріг. Коло сих поромів поставлено повсечасну сторожу, що мала під карою смерти день і ніч стерегти перевозів. Провідники бунтів що-день під'їзджали над ріку побачити, чи допильновують розказів. Усе те одначе не помогло. Незабаром зблизв ся до Дністра адміністратор Потока Вульф з хоругвою війська і з шляхтою-вигнаньцями. Руська шляхта думала оборонятись і звела битву, але як вона випала, сього на певно не знаємо²⁾. Мабуть бунтівників розбито і таким способом настав розмірний спокій. Про Височана гублять ся також відомости, він або пійшов з козаками або утік у Волощину, куди багато пійшло бунтівників, або може вкінці його десь убито.

¹⁾ Жерела IV, N. LXII, ст. 189—90.

²⁾ Тамже, N. XL, ст. 152—3. Зізнання Амброжика уривають ся власне на словах: *szlachta Isakowska z muszkietow przez Dniestr strzylali.*

4. К а л у щ и н а.

Тепер перейдемо на дальшу західню територію Підгір'я від чорноліського хребта. На захід ся територія докладної границі не має, все-ж таки буде її можна покласти на гірський пояс, що розтягаєть ся менше більше від жерел Свнчі і добігає до Дністра понизше Журавна. Се частина Галицького староства, ціле Калуське і Долинське. Ми тому обговорюємо сю територію окремо, бо тут також географічне положінє (долина Ломниці) було причиною певної централізації рухів і їх тісніщої організації.

Народні рухи в Калушині що до свого характеру стоять побіч Товмаччини, а що до звісток про них, то се попри Бельзке воєводство з сього боку найбільше знана околиця.

Подібність тутешніх бунтів з рухами в Товмаччині найбільша головно тому, що як там, так і тут у справу повстання зааніжовані всі стани руської суспільности, шляхта, духовенство, міщанство й селянство. Перший стан хоч і виступає тут, то все таки не має того загального характеру, що в сусідніх східних околицях, і прояви його участі в рухах більше відірвані, спорадичні. За те иньші верстви зілляли ся тут в одну суцільну масу, одностайну поглядами й змаганнями. Натурально, що головний провід беруть в руки міщане та священники, як люде більш досвідні і впливові.

Спорадичні рухи тутешньої людности почались мабуть ще з весною, як про се загально згадують ухвали галицьких соймиків. Конкретним доводом того може бути факт обговорений вже на вступі про напад селян на двір в Борині. Туди, як сказано, в маю переніс ся був з родиною і майном Андрій Сваривський з Топільська, утікаючи від козаків¹⁾. Звістно козаків ще тут не було, одже хіба селянські бунти могли його присилувати до втеки.

Як у висше обговореній території осередком всіх рухів був Товмач, так тут на перший план виходить місто (тоді містечко) Калуш.

Про різні міста маємо звістки, як міщане наперед чинили свого рода революцію у себе, добуваючи замків, нищачи костели й переслідуючи Поляків. Про Калуш нічого подібного

¹⁾ Жерела IV, N. XI.

серед актів не стрічаємо, мабуть його міщанам ніщо не стояло на перепоні виступити отверто. Се сталося певно тоді, коли козаки прийшли в сю околицю, бо що вони пробували якийсь час у самім Калуші, на се маємо деякі відомости.

На цілому сьому просторі маємо властиве лише одну організацію, на чолі якої стоять Калушане, а в склад її входять майже вся селянська людність сих повітів.

Пригляньмо ся важнійшим моментам їх діяльності.

В Рожнітові був укріплений замок, куди як і по иньших околицях поховала ся околична шляхта разом з тим, що могли з собою забрати. Добувати того замка вибрала ся величезна громада бунтівників під проводом калуських міщан¹⁾. З посеред них визначали ся: піп Дунець, Ігнат Лисий, Тимко Мельників і багато иньших. До них прилучили ся селяне з Копанок під проводом Марка Лисовця, з Мостиск, Кадовбного під проводом князя Півторака, з Сівки, Пійла, Вістової, Підмихайля, Довгого, Тужилова, Берлогів, Новиці, Мислова, Рожнітова, Рівні, Каменя, Угринових обох, Ценяви, Льдзіня, Завоя, Грабівки під проводом славного свогого попа Івана, Князівського, Рисьнятого, Красного, Лецівки, Дуби, Рипного, Перегінська, Небилова, Слободи, Сливки, Ясеня, Липовці, Суходолу, Ілемя, Нягриня, Лолина, Ясенівця, Максимівки, Пшенничника, Новошина, Велдіжа, Грабова, Пацикова, Струтина, Лопянки, Райгорода й ин.

Як бачимо тут злучили ся майже всі села Калуського і Долинського повіта в одну громаду, що доходила до трох або чотирьох тисячів чоловіка.

Та ціла громада, підійнявши коругви, як закидують їм скарги, збройно, себто з арматами, гаківницями, кобилами і т. ин. ідучи прикладом „лотра“ Хмельницького, наперед вдарили на двір Андрія Сваричовського в Топільську, пограбували й спалили²⁾, далі в Рівні знищили двір Ядвіги Косаковської. Самої дідички не застали дома, лише кухарку Марушку, котру мучили, пекли і топити хотіли, домавляючи ся, аби сказала, де є панині гроші. В Сваричові пограбували двір Войцеха Сваричовського, його піддану Фенну Іванкову не знати куди поділи, а її хату і добро

¹⁾ Жерела IV. N. LIV, N. LXXVI.

²⁾ Жерела IV, N. LIV, ст. 218.

рознесли¹⁾. В тому самому селі те саме вчинили з двором Самуеля Полятовського²⁾. Опісля пішли на рожнітівський замок. Зібрана там шляхта зміркувала що перед тим „розюшеним хлопством“ вдержатись не зможе, покинула замок, полишивши всі багатства, „самі тільки з душами, жінками і дітьми, на конях, бо возами було трудно“³⁾. Селяне впали до замка і забрали все до чиста. Потім пігнали далі за втікачами в гори. У дві милі від Рожнітова в Велдіжу догнали їх. Була тоді ніч. Бунтівники піднесли страшний крик і кинули ся на шляхту. Сі думали, що се Татаре і пішли в розтіч, покинувши все, що тільки мали з собою. Богато поубивано, інші на конях або піхотою утікали лісами⁴⁾. При тім згинули: Катерина Губіцка, Софія Сваричовська, Ян Мірецький, Ян Зеліньський і ин. Тіла їх покинено псам і вовкам. Богато було поранених, межю ними й жінка Василя Сваричовського. Войцех Сваричовський і Ядвіґа Косаковська утікали лісами, але в Новиці перейняв її новицький ватаман з сином. Коли їм приложили сокиру до шиї, віддали все, що лише при собі мали, меже тим 100 зл. готівкою, а самі голі ледви вирвались живими. Загалом подавали вони — Сваричовський і Косаковська свою шкоду (на 16000 зл.⁵⁾.

Розбивши таким способом шляхту вертала ціла громада в тріумфі, а по дорозі відлучували ся поодинокі групи, відходячи домів з добичею. При тім ще такі відділи грабували по дорозі. Так каовбнянські селяне, під проводом свого князя Кореня, повертаючи з того походу, спалили двір Понятовського в Креховичах, стада — 67 коней і худоби 86 забрали. При тому покарали ще креховецьких селян за те, що не прилучили ся до них. Їх обдерто так само, як їх пана, мучено й бито⁶⁾.

Два тижні опісля злучила ся знов ціла громада до походу на Долину. Кадовбнянські селяне відвідали ще раз Креховичі, взяли ще останки з майна Понятовського, мучили його підданих, аби сказали де закопані панські гроші, знищили млин, Жида коршмаря побили, його дітей двоє забили і грошей 170 зл. забрали⁷⁾. Тим разом спалили також двір Евзебія Яшовського

¹⁾ Жерела, IV, N. LXXVI, ст. 180 — 1.

²⁾ Тамже, ст. 216.

³⁾ Тамже, ст. 216.

⁴⁾ Тамже, ст. 216.

⁵⁾ Тамже, ст. 181.

⁶⁾ Тамже, ст. 216 — 17.

⁷⁾ Жерела IV, ст. 217.

долинського підстарости в Креховичах. Його піддані хотіли боронити панського добра, але їх розігнано, двірських слуг побито одних на смерть, інших полишено за неживих¹⁾.

При сім наході в Креховичах мали участь також дрібні руські шляхтичі з того села — Креховецькі, як Іван Меланчин, Степан Андрушів, Цибович, Гринь Драмерецький і інші Креховецькі²⁾. Тут вдаряє в очи передовсім сей факт, що коли невольні піддані якимсь способом були прихильні дворови, то сі гербовні, будь що будь свободні люде помагають бунтівникам в грабованю. Тут, видно, було багато соціального підкладу в сім поступованю, сі Креховецькі економічно певно не стояли вище селян. Сей соціальний мотив можна бачити, коли переглянемо реєстр шкоди, що вони наробили Яшовському і Страдомському — головню се річи приналежні до поживи.

Такий самий характер має похід иньшої дрібної руської шляхти — Витвицьких на соляні жупи на передмістю в Долині³⁾.

Нахід Кадовбнянців на Креховичі повторив ся з тої причини, що саме тепер вибиралась ціла та велика громада, що перше спустошила замок у Рожнітові, на Долину. По дорозі навістили ще двір Станіслава Романовського в Брошневі. Його жінку мучили доти, доки не виповіла, в яке місце закопали гроші й річи свої. Викопавши скрині з землі розібрали усе.

З учасників походу на Долину згадують ся в скарзі долинського підстарости Яшовського властиво лише міщане з Калуща та селяне з Кадовбного, Копанок, Пійла, Ясеня, Лукви (Завоя), Сливки, Небилова, Красного, Угринова, Підмихайля, Берлогів, та вкінці зі Спаса, але нема сумніву, що було їх більше. Передовсім тут не бачимо ані одного села Долинського повіта, лише самий Калуський і то самі королівщини, се з тої простої причини, що ся скарга мала бути субстратом для позову проти Калуського старости⁴⁾, тож ясно, що про свій повіт і про иньших приватних підданих нема тут згадки. Зрештою иньша

¹⁾ Тамже, N. XCVII, ст. 244—45. Скарга Яшовського і Страдомського.

²⁾ Тамже, N. XCVII, ст. 245.

³⁾ Тамже, ст. 245.

⁴⁾ Звістно, що в польським праві не можна було позивати підданого, лише його пана, хоч би й за селянські провини. В тому разі позов мусів бути звернений проти калуського старости.

скарга долиньського пароха кс. Якуба Пржездзецкого згадує поміж учасниками окрім Калуша і сел, що належали до того повіту, ще й селян долиньського староства, як з Рахині, Струтина, Лопянки, Суходола, Новоселиці, Липовиці, Тростянця¹⁾. Зі слів сеї скарги виходить, що найпершу причину до сього походу дав якийсь Іван Приклій (*fascinatoris author et primus motor*).

Прийшовши до міста, наперед пограбовано костел св. Анни²⁾, опісля кинули ся на Поляків і Жидів, забираючи їм увесь добуток³⁾. Переслідовані утікали, аби схоронитись у лісах. Богато Жидів втікло аж в гірську закутину до Суходола. Одначе бунтівники пійшли за ними й туди і забили 46 з них.

В се далеке гірське село заховав був також свої дорогші річі згадуваний Яшовський як також річі старости Даниловича, і за ними властиве загнались сюди бунтівники. Переховував їх тамошній ватаман Федько. Селяне його піймали й мучили, аби видав гроші заховані у нього скарби. Вкінці таки самі найшли й розібрали все до чиста. Спустошили також хату самого Федька так, що цілого місця не лишили⁴⁾.

Помежи тими учасниками походу на Суходіл бачимо в иншій скарзі Яшовського бачимо вже й селян Долиньського повіта, як із Струтина, Лопянки, Грабова, Ілемя, Липовиці, Надієва, Ракової⁵⁾.

Не найліпше також пійшло долиньським Полякам міщанам, що втекли перед громадою селян. В різних місцях вони були примушені теж силоміць покидати своє рухоме майно, як прим. в Рахині, Велдіжи й Лолнині⁶⁾.

Подібні походи сеї великої громади селян повторювались в місяцях жовтню, падолисті і грудню. За сей час могли вони обчистити оба повіти цілком. Певно-ж, що не всюди ходили всі разом, але в міру потреби розділювали ся і злучували ся знову. Перейдемо тепер важнійші моменти з тих походів.

В оповіджених випадках годі доглянути, хто був головним проводирем цілої громади. Скарги про се не згадують, хоч на

¹⁾ Жерела IV, N. XCIX, ст. 246.

²⁾ Тамже, ст. 247.

³⁾ Тамже, ст. 245.

⁴⁾ *nihilque non intactum et inviolatum relinquerunt* (Жерела IV ст. 245).

⁵⁾ *Ind. rel. castr. Zydaczou. a. 1649—50, t. 40, p. 508—9.* ст. 244).

⁶⁾ Тамже, IV, N.

першому місці кладуть звичайно калуських міщан, а з посеред тих найчастіше сьвященника Дуңця. За те при богатях иньших подіях висовуєть ся на перший плян особа сьвященника Івана з Грабівки. Скарги зовуть його головним проводирем (*omnium principalem*), сотником¹⁾ (*primarium antesignarium et cohortium rebellisantium supremum praefectum*)²⁾.

Годі думати, що була якась окрема організація від сеї загальної, під проводом сього попа. Він згадуєть ся в загальних походах, також у тих випадках, де йому приписуєть ся перша роля, бачимо калуських міщан і людей майже з усіх околичних сел.

Ся громада калуських бунтівників мала також зносини з покутськими бунтівниками, бо при збудованю замка Григорія Пржилуского в Студінці добирали собі товариства з під Пнів'я³⁾. Сей напад на Студінку зробили калуські міщане при помочи селян з Пійла, Довгого, Сівки, Копанок, Кадовбного, Грабівки, Підмихайля, Берлогів, Каменя, Льдзіня, Угрнова, Новиці. Як бачимо, громада ставилась в комплеті. Певно не хибувало тут і репрезентантів долиньського староства. Насамперед пограбували і спалили замок у Студінці, опісля кілька разів нападали на селянські хати, де були поховані річи Пржилуского⁴⁾. Забираючи панське, не жалували добра й тих селян, по їхньому — панських прихильників, хоч з другого боку знаємо, що студінецькі селяне не були такі дуже невинні. Як показує иньша скарга, вони також належали до тих, що помагали добувати замка⁵⁾.

Ті самі міщане й селяне знищили до нащадку (*desolarunt*) замок Анни Яблєновскої в Перегінську, забравши натурально все, що в нїм було⁶⁾.

Катерина Ясїньска, що держала з калуських королівщин село Підгорки, запевнювала, що сі бунтівники незвичайно мали на неї серце.

Калуські міщане часто навідувались до Підгорок, вкінці в більшій громаді разом із селянами ще раз напали на її двір

¹⁾ Тамже, N. LXXVII, ст. 219.

²⁾ Тамже, N. CL, ст. 304.

³⁾ у z pod Pniowia kompaniey zaciągaiąc... (Жерела IV, N. XCI, ст. 238).

⁴⁾ Жерела IV, N. XCI, ст. 238.

⁵⁾ *Inducta relationum castrensiu Haliciensium a. 1648—9, t. 141, p. 1795—9* (Краєвий Архів у Львові).

⁶⁾ Жерела IV, N. XCII, ст. 238, N. CXLII, ст. 294.

„хотячи її убити“ (one zamordowac vmysł maiąc). Одначе її дома не найшли. Думали, що вона сховала ся у селянина Вася, а не найшовши, прочистили комору сього селянина. Скінчило ся на тому, що забили слугу Ясїньскої Мартинна Бабецкого чи Бабского в Калуши¹⁾.

Ще у вересни Калушане навели селян на двір Олександра Рашовского в Котятинчах і пограбувавши, спалили. До тої справи додамо, що поміж учасниками сього походу згадуєть ся попада Пісочничка з Довгого, як одна з головних осіб²⁾.

З тих подій, де головою виступає Іван піп з Грабівки, до найважніших належить нахід на замок у Бережници. В склад громади входили селяне: з Грабівки, Лукви (Завоя), Рипянки, Вістової, Старого Угринова під проводом попа Лучки, Підмихайля, Майдана, Загіря, Копанок, окрім того сьвященник Іван Малишкович і селяне з Вищого Угринова. До них прилучила ся ще руська шляхта з Бережницьї з тамошніми селянами. З посеред тої шляхти перше місце займав Іванко Бережницький, що повнив при грабовецькім сьвященнику Івані функцію ассавули³⁾.

У великій силі, збройно напали на Бережницю⁴⁾. В замку впали в їх руки всі перенесені туди річи, особливо різне оружє, як порох, ладунки, кулі, рушницї й т. ин. Деяка частина селян мабуть намагалась боронити замка, бо їм відобрано вісім рушниць. До того ще в селянина Тимохи забрали садовин на 25 зл., у Федора взяли коня, в Андрія Пищекуловати спалили гумно, у ватамана Савки гумно й хату. В того останнього на відхіднім (на valete) забили ще 70 гусей, „котрих об'ївши ся, медом лічили ся“. Вкінці підпалили замок і се мало бути причиною, що орда довершила спустошіня, не бачучи в замку перепони для себе..

Ясїньський послав був ще завчасу коні до Ясеня і там поручив своїм підданім стерегти їх. Тимчасом тепер угринівський піп Стефан Малишкович зібрав у друге громаду людей і забрав сі коні. Посеред тих випадків згинуло також двох слуг Ясїнь-

¹⁾ Жерела IV, N. CV, ст. 252. N. LIX, ст. 185—6.

²⁾ Тамже, N. XC, ст. 237.

³⁾ który był assawulą v pora grabowieckiego (Тамже, ст. 306).

⁴⁾ В скарзі Ясїньского при загальній характеристиці сієї громади говорить ся, що їх діяльність була в місяцях вересню, жовтню й падолистї. Тут очевидний lapsus calami, бо ся громада в вересню не могла ще воювати, лише аж у жовтні, як се подають иньші скарги.

ского, коваль Бартоломей із сином Симоном. Забив їх у Завою підмихайлівський попович Василь Костикович¹⁾.

Коло 11 падолиста сей сьвященник Іван з Грабівки попровадив селян²⁾ на двір Павла Гедзінського у Зборі та його в ні-на-що обернуди, зробивши шкоди на 1500 зл.³⁾.

Далеко пізнійше, коло 2 грудня⁴⁾ він з селянами з Пійла, Довгої, Мостиськ, Копанок і Кадовбної нищив шляхотські двори в Голинні і Сівці. При нападі на двір Гриня Голинського забили вони Теофілю Ржимовску⁵⁾. Пущено з димом також двори руських шляхтичів, як Гаврила Голинського в обох селах, Івана Голинського в Сівці, тамже Федора Голинського. Шкоди починено всім тром до 10000 зл.⁶⁾.

Пояснити собі докладно сой факт, що бунтівники переслідують тут руську шляхту, доволі трудно. Мабуть вийшла якась колізня поміж обома сторонами, бо звичайно руська шляхта не могла нарікати на ворожість збунтованих селян. Ми мали вже доволі прикладів на те, що руська шляхта була в найліпшій згоді з ворохобниками, межі ними бачили ми й Голинських, і тепер ще низше описана подія потвердить се.

Дуже скоро, бо ще 2 жовтня(?), кількох руських шляхтичів з Голиння, як Павло Жураковський, Григорій Сенькович Голинський, Павло Голинський Дурибович, Іван Голинський, Михайло Должанський, кількох їх підданих, місцеві сьвященники — наважили ся на тамошнього шляхтича Адама Пржечмінського. Вони напали на його двір, але там Пржечмінського не найшли, за те довідали ся, що він пересиджує у свого свояка Михайла Должанського. Зараз усі пійшли туди. Втікач заховав ся в комору, але двері висічено та його виволічено, зневажено „поганими словами“ і попроваджено з Голиння до Калуша. Тоді саме

1) Жерела IV, N. CL, ст. 307.

2) Виразно згадують ся села: Мостиска, Копанки і Камінь, але додано, що *et alios plurimos... vexillis aliquot, expansis...* значить, була ціла громада.

3) Жерела IV, N. XCIII, ст. 239.

4) В одній скарі (N. LXXVII) означає ся час коло 6 грудня, в иншій докладно на 2 груд. (N. L).

5) Жерела IV, N. L, ст. 167—8.

6) Жерела IV, N. LXXVII, ст. 219. Характерне місце у скаргах, що сі бунтізники завірили могутности та прихильности Хмельницького (*potentia et fauore Chmielnicensis freti*).

були в Калуши козаки і їм віддано Пржечмінського в руки¹⁾. Його закували в два ланцюхи, тягнули на колеса та иньшими способами мучили, хоча чи видобути від нього грошей. Його вороги повторювали засьно, що він має 3000 зл. готівкою. Вкінці Пржечмінський викупив ся козакам за суму 200 зл. Усе те не зменьшило завзятя його сусідів проти нього. Забрано йому весь осінний добуток і ще 23 грудня на розказ Жураковського зайняв Зігмунт Попель (таки шляхтич) 14 штук товару Пржечмінського, загнав до Калуша і віддав козакам²⁾.

Иньша більш интересна подія, де провідником виступає руський шляхтич, була таки коло Калуша в селі Бабині. Один з тамошньої шляхти Самуель Рожнятовский не чув себе безпечним у своїй хаті і мусів утікати. Задумав був іти до рожнітівського замка, але се вже мабуть було за пізно, чи за дуже ризиковно, тому блукав з иньшою бездомною шляхтою по лісам. Подибавав його таки бабинський шляхтич-Русин Григорій Угерницький із сином Петром і оба почали його намовляти, аби не утікав нікуди, лише повертав до своєї хати, до Бабина. Вони, як казали, всі тут безпечні, бо їх хоронять козацькі привілеї й пашпорти³⁾.

Рожнятовский дав себе намовити. Як тільки заїхав до дому, зараз дали знати попови, що приїхав шляхтич. Піп зараз скликав як скорше цілу громаду. Відтак рушили до дому, де був Рожнятовский. Оба Угерницькі стояли на боці і приглядали ся, а селяне впали до хати, ніймали і звязали пана, на шию закинули мотуз і так „не як шляхтича, але як найбільшого лотра“ виволокли. Хотіли його запровадити до Калуша „wszytkich lotrow, hultaiow u buntownikow stolice“. Так провадили його на посторонку, тоді він знаючи, що його в Калуши може ждати,

¹⁾ Ся згадка про побут козаків у Калуши кидає сумнів на докладність поданої в позві дати 2 жовтня. Ледви чи тоді гостювали вже козаки на Підгір'ю. Неймовірна також дата подана низше, себто 23 грудня, щоб козаки ще перебували тоді в Калуши. Може бути, що тут мова не про властивих, дійсних козаків, лише про сей новий елемент, що витворив ся з галицької людности, назвавши себе натурально козаками.

²⁾ Жерела IV, N. LXXIV, ст. 212—3.

³⁾ zdradliwie, aby z niemi do domu swego do Babina iachali, namowili, iako sami po wszystkie czasy za przywiliami u paszportami kozackimi w domach swych bezpieczeni zostawali (Жерела IV, N. LXXXIII, ст. 227).

упав перед ними на коліна і благав дарувати йому життя. Тоді вже ворохобникам не стало терпцю, один з них обухом сокири ударив його в голову, піп також сокирою утяв його в карк і різним жорстоким способом доби́ли під огоро́дом пп. Угерницьких. Ще й над трупом збиткувалися, обдертого до голого кинули псам. Тимчасом його жінка схоронилась у хлів з дитиною. Назбитковалися над нею насмішками, обнажили, забрали гроші і кинули до арешту. Тут зми́лосердився над нею оден з бабинських селян і тайком випустив її в побли́зкі хаші. Звідси вони дісталась в безпечне місце, але попала в тяжку слабість, так що ще в марті 1649 боролась зі смертю.

При тім увагу треба звернути на слова Угерницького, не мов то вони мають привілей від козаків, що забезпечують їх від всяких нападів. Се дуже імовірно, що козаки забезпечували спокійний побут тим, що приймали їх і були їх прихильниками.

Крівава драма відігралась в Тужиліві. Тут на перший пункт виступають селяне з Берліг і Довгого з попом Стефаном. Вони зібрали більшу громаду з сусідніх сіл і вже тоді, коли козаки уступили з Калуша, напали на двір Сьвержховецького в Тужиліві. Сей з родиною утік кудись, скінчилось на спаленю і ограбленю двора. Опісля ці селяне ходили ще по иньших дворах, аж 6 неділь потім довідались, що молода тужилівська дідичка повернулася до дому, уважаючи, що вже небезпечність перейшла. Зараз рушили татуди, але тужилівські селяне хотіли схоронити дідичку разом з иньшою Анною Куровскою. Один селянин Гнат Маркович переховав їх у себе, иньші селяне поховали дорожші її річі. Бунтівники почали всякими способами старатись о видачу їх, селян били, навіть погрожували смертю, коли не видадуть Сьвержховецької і Куровської. Того не треба було, бо найшлися такі, що доповіли, куди схоронились втікачки. Берложане пішли до хати згаданого Гната, виволікли і тягнули *in summum ludibrium* від хати до хати обдерши до голого.

Її поневіряно, бито, силувано, аби призналась, куди сховала гроші. Вкінці вона веліла позносити усе що мала і віддати напасникам. Ці річі й гроші позабирали, але обі жінки не купили тим ще собі свободи. Запроваджено їх до Довгого. Тут привязали їм каміня до ший і кинули у Ломницю. Тоді одначе ріка була виляла і щоб тіла пішли на глибоку воду, то посували вони їх рогатинами й списами на середину, де й потонули.

Навіть, коли вже ріка уступила і оба тіла полишились все таки на березі, загрозили селяне карою смерті тому, хто-б поважив ся поховати, радше нехай поїдять їх зьвірі.

Тіда так лежали ще в лютім 1649 р.

Дісталось також і Тужилівцям, за їх прихильність до панів, роблено їм тягом різні пакости ще довго опісля¹⁾.

Се вже друга подія, що розказує про захорону панів селянами, вельми характерна і в тодішніх часах не часта. Були селяне, що не хотіли приставати до бунтівників і за се терпіли, але прикладів оборони пана таки не багато. Тут певну ролю очевидно грали місцеві обставини, себто добрі відносини межн двором і селом в Тужиліві, бо ледви можна припустити, аби тамошні селяне були так бистроумні, щоб знати, яке становище може їм більшу користь принести, і яке шкоду.

З придністрянських околиць сієї терпторії не багато маємо звісток про народні рухи. Про самий Галич таки не знаємо нічого, окрім того, що се місто було значно знищене і при тім потерпіли тамошні судові книги²⁾, але як поводитись галицькі Русини, того мабуть вже ніколи не будемо знати.

З помежи сел на захід від Галича згадують ся: Колодіїв, Довгова (Должна?), Середня, Нижня, Довга, Лука. Селяне сих місцевостей, „палаючи жадобою винищення людей римської віри і особливо спустошеня дібр шляхти“, напали в часі коло 1 падолиста на двір Держків в Колодієві, пограбували, навіть двері, вікна й столи порубали, тамошнього економа Дрогомирецького піймали, тяжко побили та були-б забили або закопали, як би якимсь щасливим способом не утік. З Колодієва пійшли до Луки, де в замку Олександра Гедзінського околична шляхта переховувала свої річи, між тим і згадана родина Держків. Усе що було в замку впало в їх руки, самій сій родині зробили шкоди на 5000 зл.³⁾. При тому треба згадати що в сій селянській діяльності головним проводирем виступає Іван Мельник із Колодієва⁴⁾. Окрім нього подибуємо ще сьвященників:

¹⁾ Жерела IV, N LIII, ст. 172 - 173.

²⁾ Жерела IV, N. XXXIX: уривок соймикової ухвали 3/I 1649. N. LXXII, ст. 120, ухвала соймика 14/II: 1649 znaczne ksiąg ziemskich, grodzkich halickich spustoszenie wymaga słuszną condolentią ..

³⁾ Жерела IV, N. CXXVII, ст. 275 - 7.

⁴⁾ contra... Iwan Mielnik, tanquam principalem et ad omnia mala ductorem (тамже, ст. 275).

Іванашка з Довгової, Тимофея, його синів Василя й Прокопа та брата Семяна з Нижньої Довгої.

Селяне з Темеровець і Медині, разом із своїми священниками зазначили свою бунтівничість, скільки знаємо, забитим Рафала Бельского. Сей шляхтяч блукав по лісам разом з иньшою шляхтою і коли вони прийшли недалеко сих сел, напали сі селяне на них, розігнали, Бельского застрілили, тіло не знать куди заподіли, забравши все, що при нім було¹⁾. Про сей напад оповідає один з темерівських бунтівників Гриць Рара на судовім розпиті 21 н. ст. серпня 1649 ось як: „Я був при тому і дивив ся, як пана Бельского мордовано й забивано; наперед Кузь з Медині утяв його косою в плечі, потім дали йому спокій, забрали одіж і полишили тільки в сорочці; я кивнув йому, щоб утікав, він скочив у хаші до втеки, але за ним побіг син Ігната Пасічника (з Темеровець), Сас, Сень Сента і Данило Мунів із Медині; Пасічників син чванив ся, що утяв його косою в ший, а Сас сокирою і там його полишили. Другого дня себто в суботу чув я від тих самих хлопів із Медині і Темеровець, як найшли його тіло, але куди закопали, сього не знаю“²⁾. Се оповідане плястично малює спосіб грабовань малих селянських громад, хоч в оповіданню сього Гриця Рара видно змагане удати себе як найбільше невинним.

З пньших сел над Дністром є деякі звістки про Луку і Цьвітову. З Підгаєць утікали Жиди, спасаючи себе самих і купецькі товари. В Луці пристанули вони відпочити на полудне й понасти змучених коней. Селяне, побачивши набиті вози, задумали поживитись при сій нагоді. Зараз дали знати до Цьвітової. Тут велено їм платити якесь мито, втікачі дали, що бажано, але селяне все ще видумували перепони, щоб задержати Жидів до ночі. Сі догадались, що з того може вийти, тож послали тайком двох з помежи себе по якогось шляхтича Ленчевского, просячи помочи, аби могли перейти на село. Сей заспокоїв їх і не радив пускатись у дорогу, лише переночувати в селі.

¹⁾ Жерела IV, N. CXLVII, ст. 301—2: скарга свояка Бельского — Олександра Питовского.

²⁾ *Inducta relationum castrensiu Haliciensiu a. 1648 - 9 t. 141, p. 1671—2* (Кравчий Архів). 21 н. ст. серпня приведено до Гродського суду в Галичи троє селян: Гриця Рара з Темеровець та Стефана й Мартина Копаївовича з Надієва, пійманих в болохівськім лісі. На розпиті показалось, що лише перший був при нападі на Бельского.

Жиди послухались і ночували посеред села. Тимчасом перед розсвітом збудив їх великий крик селян, що в великій громаді, тамошних і околичних, напали на них, одних позабивали, иньших покалічили тяжко, вози порозбивали і все добро у великій скількості порозграбували. А тепер над'їхав сей опікун Ленчевський, почав ганьбити селян, що розбивають подорожних людей, навіть силою відобрав частину здобичі. Селяне порозходились, Жиди просили Ленчевського віддати їм відбити річи, але він нагнав їх з нічим. Усе те було ще перед приходом козаків¹⁾.

У Цьвітовій пограбували иньшим разом селяне, особливо з Горішнього Довгого, двір Яна Блажовського і забрали худобу, що він пригнав був сюди аж з Деренівки²⁾.

Про Войнилів знаємо лише один випадок. В часі неспокоїв Андрій Лещинський переховував де-що з своїх річей у войнилівського руського сьвященника Корчака. За згодою сього господаря міщане рознесли шляхотське добро до чиста³⁾.

Більше шкоди наробили Лещинському селяне з Дуброви. Вони ще з початком жовтня спалили його двір в Дуброві, вартости 500 зл., забравши все до чиста⁴⁾.

Меж поодинокими под'їями згадаємо ще про те, як хотинські селяне пограбували Юрія Зарембу. Він утікав з родиною з Волосова до болехівського замка і коли вечером переїздив коло Хотина, селяни напали на нього, а він почувши стріляня, покинув вози і утік з родиною⁵⁾.

В тому самому селі потерпіли кривду також Яков і Шимон Бидловські. Близших звісток про се не маємо, лише те, що й селяне з Підгорок мали в тім участь, забрали стадо коней і багато иньших річей⁶⁾.

Для доповнення образу про Голинь треба згадати ще про напад тамошніх селян на Федора Березовського, що підчас роз-

1) Ind. rel. castr. Halic. a. 1648—9, t. 141, p. 1779—89: ...prae-textu Cosacorum, qui nondum in his trans Ister oris fuerunt et ferme circa Kiouiam morabantur.

2) Ind. rel. castr. Tremboul. t. 131, p. 659—60.

3) Inducta relationum castrensium Zydaczouionsium a. 1649—50, t. 40, p. 85—6.

4) Ind. rel. castr. Halic. a. 1650, t. 142, p. 509—10.

5) Жерела IV, N. CXXXIII, ст. 284.

6) Ind. rel. castr. Halic. a. 1650, t. 142, p. 253.

рухів ховав ся по лісах. Забравши худобу, пустили його живим¹⁾).

Посеред громади селян і міщан Калуського повіта бачили ми вже людей Долинського староства і найбільше їх виступає підчас походу на Рожнітівський замок. В поході на Долину бачимо також села: Струтин, Лопянку, Липовицю, Суходіл, Новоселицю, Тростянені і Турю²⁾. З помежи тих що здогнали в Суходолі долинського підстаросту Яшовского та долинських Жидів, згадують ся селяне зі Струтина, Лопянки, Грабова, Ілемя, Суходола, Липовиці, Надієва, Ракової. Вони розбили кондукт Яшовского і побили кількадесять долинських Жидів³⁾.

З поодиноких спорадичних випадків згадаємо ще ось які: Долинський міщанин, Юрий Гошовский, скаржив ся на селян з Велдіжа й Лолина за те, що вони напали на нього на дорозі в Лолині, коли він утікав з Долини від бунтівників. Його покалічили сильно і забрали грошей 3400 зл., в дорогих річах 2000 зл., в одіжн 2000 зл.⁴⁾.

Подібна доля стрінула иньшого долинського міщанина Мельхіора Павловича, що утікав також від бунтівників. Зайшовши до Рахні, віддав він себе тамошнім селянам в опіку, але вони, разом із своїм попом Паньком, забрали все його майно⁵⁾.

Селяне з Ілемя пограбували 5 грудня долинського міщанина Станіслава Улановского⁶⁾.

Зрештою селяне сього повіту лучили ся з калуською громадою, бо самі в горах менше могли мати нагоди для поживи, як на долах.

5. Жидачів — Стрий — Дрогобич.

Тепер перейдемо до огляду прояв народніх рухів на західній території правого Подністров'я, щоб обіймала околиці Жидачева, Стрия й Дрогобича. Вперед тут скажемо, що сей образ

¹⁾ Жерела IV, N. CXI, ст. 258. З родинн Голинських згадуєть ся також Юрко, що скривдив дещо Мартина Цемержинського в Голині (Ind. rel. castr. Halic. t. 142, p. 490).

²⁾ Жерела IV, N. XCIX, ст. 246—7.

³⁾ Жерела IV, N. XCVII, ст. 243—4. Також в *Inducta-x relat. castr. Zydaczou. a. 1649—50, t. 40, p. 508—10.*

⁴⁾ Жерела IV, N. CLX, ст.

⁵⁾ Жерела IV, N. ст.

⁶⁾ Ind. rel. castr. Zydaczou. a. 1649—50, t. 40, p. 484—5.

вийде доволі незначний супроти попередніх, не побачимо тут ані сеї інтензивности, ані сеї громадної організації, що в Калущині та Товмачині. Причиною буде з одного боку натуральне ослаблене руської реакції проти дотеперішнього ладу, з другого боку мабуть мало маємо звісток про дальні околиці Стрия й Дрогобича, окрім тих, що переховались у книгах жидачівського, перемиського і львівського іроду. По можности передамо всі звістки про спорадичні рухи починаючи від найближшої Жидачівщини.

Місто Жидачів, хоч було осідком старостинського уряду¹⁾, стало в ряди сих міст, що перейшли на сторону загального повстання. Про Русинів у самому місті знаємо, що міщане збунтовались під проводом пона Ілька від св. Миколи та його зятя Федора, напали на замок, пограбували зложене тут шляхотське майно та взагалі наробили чимало шкоди²⁾. Більше про їх діяльність не можемо нічого сказати.

Тою самою дорогою пішли журавенські міщане. Одначе про їх поведжене у місті не знаємо ніщо ближше, мабуть воно не було иньше, як де инде. За те виступають вони під проводом свого попа-намісника і міщанина Свиста в походах по околиці. Бачимо їх в товаристві белян із Млиниск, Любші й ин. Околична шляхта схоронила ся від козаків й бунтівників до замка в Руді, межі нею й родина Язвінських. Коли їм ніхто не давав докладної звістки, що дієть ся в їх добрах, вибрав ся один з них Томах із замку на звідини. Коли вже повертав, напали на нього журавенські міщане зі згаданими селянами, забили разом із слугою Войцехом, оба тіла наперед закопали в поли, опісля, боячись доводу, викопали, посікли й віддали псам на жир, до того, розумієть ся, позабирали все, що при них було, межі тим 3 коней³⁾.

Селян з Любші подибуємо иньшого разу в товаристві смухівських людей, що під проводом Гриця Мельника, Стася

¹⁾ Старостою в 1648 р. був Єронім Оссолінський.

²⁾ Жерела IV, N. XCV, ст. 240. При тій нагоді мабуть знищено всі судові книги, бо що їх знищено, про се маємо звістки (Ind. rel. castr. Zydacz. t. 40, p. 416), зрештою всі книги переховані в Краєвім Архіві починають ся аж від 1649 р.

³⁾ Ind. relat. castr. Leopoliensium, a. 1649, t. 399, p. 1217—20 (Скарпа батька й дітей тогож Язвінського 16/XI 1649).

Мижикова, Матвія Штата напали на двір Юрія Слупковського в Смухові та пограбували його¹).

Межи иньшими наддністрянськими селами згадують ся ще: Буковина, Викичі(?), Молотів, Димидів, що напали й пограбували Олександра Соколовського в Бережниці²).

Різько грабіжний характер мав нахід селян з Київця на Держів. Коли держівський дідич Ян Гардлінський переховував ся в стрийськім замку від козаків, вони зібрали ся в кількадесят чоловіка, вчасти на конях, вчасти піхотою впали серед страшного крику: галай! галай! до Держова. Люде, почувши такий крик, поперестрашували ся й поутікали, хто з чим міг, до ліса. Київцевські селяне кинули ся по хатах, позабирали, що лише найшли догідного, далі пігнали в погоню за селянами. Дігнали їх і змусили покинути й останки свого добра. При тім так пере-страшили одну селянку, жінку Івана Мельника, що вона розпрощалась із тим світом. Опісля повернули до села, вдарили на двір, службу порозганяли і пограбували усе до чиста. Повертаючи позабирали з поля селянську і двірську худобу, навіть знищили попівську пасіку під лісом³).

З помежи иньших селян висовують ся на першій плян люде з Сулятич. Коли козакі були в сих околицях, то один сулятицький селянин гостив у себе козаків цілий тиждень. Натурально, що така гостина переходила його маєткові засоби, тому він їх собі добував силою. Він попровадив селян між иньшим і на двір Григорія Братковського, таки Русина, в тому самому селі, пограбував до нащадку. Межи добичею було й 13 свиней, котрі зараз один з них Васьо Подорожний порізав на бенкет⁴).

Иньшим разом сулятицькі селяне, получивши ся з сусідами з Балич пограбували майно Миколая Даниловича в Сулятичах. Посеред Баличан бачимо також тамошнього священика. Вони ще в грудні по відході козаків під проводом Мельника напали на

¹) Жерела IV, N. LXXXIX, ст. 236, Интересно, що з поміж обвинувачених один названий Ганс (Hans), що вказовалоб на чоловіка німецького роду.

²) Жерела IV, N. XCVI, ст. 241.

³) *Inducta relat. castr. Zydzacz. a. 1649—50, t. 40, p. 73—4.* Сей Ян Гардлінський подав наперед скаргу в сій справі до війтівського суна в Стрию, потім оповів її перед гродським судом в Жидачеві.

⁴) Жерела IV, N. CXXXVIII, ст. 290—1.

Яна Цекліньського, самого піймали, звязали, били й покинули за неживого, худобу його забрали собі¹⁾.

Посеред бунтівників бачимо також шляхтичів-Русинів Вітвицьких з Вітвиці. „Вони, будучи грецької віри, маючи хибну надію, що будуть панувати“, розбили 16 жовтня Станіслава Ліпницького, що ледви сей остав ся при житю²⁾.

З околиці Болехова не можемо вказати нічого більшого окрім того, що вже сказано в попереднім розділі при обговорюванні бунтів долиньського повіта. При наході на Долину бачили ми селян з Тростянця й Турі³⁾, селян із Гошова при нападі на Креховичі⁴⁾.

Про самий Болахів не маємо ні одної звістки, щоб він ставав по стороні бунтівників, противно, згадувано вже, що в тамошній замок утікала шляхта навіть із подальших околиць⁵⁾. Може бути, що се місто оборонилось від усяких нападів.

Інше таке місто, що видержало непорушно козацько-селянську хуртовину, се Стрий. Дібрий замок і спільна військова залога принесла сьому містови назву „вірного“. Воно було навіть так сильне, що могло давати поміч иньшим, межи тим і Дрогобичеві, як низше побачимо. Ся сила мабуть панувала й над цілою околицею, бо й про околичні села не маємо нічого, що вказувало-б на який більший рух помежи ними.

Перейдемо тепер до Дрогобича. Коли козаки розбрели ся по Галичині і бунт найбільше розгорів ся, дрогобицькі міщане старали ся укріплювати місто, сподіваючись нападу чи від селян чи від козаків. Попідправлявано заборолу, брами і ненастанна сторожа мала звернені очі на зверх. Але се не багато помогло, бо у самім місті багато було Русинів, а їх симпатії були по стороні ворохобників. Вони уміли якось порозумітись і послати кількох з поміж себе до козаків, заохочуючи їх на Дрогобич. Був се козацький відділ, що повертав не далеко Дрогобича з гір. Русини позносили усі свої річі до церкви, не кажучи нічого католикам і Жидам. Коли козаки підійшли під саме місто, міщане на валах почали до них стріляти. Тоді Русини піднесли вели-

¹⁾ Жерела IV, N. CXX, ст. 268—9. Ind. rel. castr. Zydzaczou. t. 40, p. 45—6.

²⁾ Жерела IV, N. CLIII, ст. 311.

³⁾ Жерела IV, N.

⁴⁾ Ind. rel. castr. Zydzaczou. t. 40, p. 97.

⁵⁾ Жерела IV, N. CXXXIII, ст. 284.

кий крик: „Не стрійляйте — казали — бо погубите себе і нас!“ і почали утікати до своєї церкви, що була оточена муром і в'алом, позабиравши з собою стрільби й иньше оружє. На решту міщан упав страх і кинули також утікати. Козаки увійшли без перешкоди у місто і вдарили передовсім на місцевий костел і спустошили його, забравши при тім зложені тут шляхотські депозити. В тім нападі на костел мали участь також і місцеві Русини, як показуєть ся з иньшої скарги¹⁾. Козаки полишились довший час в місті. Дрогобицький священник Антін Чернохреський і міщане Іван Росолович та Іван Березович гостили два тижні в своїх домах козацьку старшину. Вже козаки полишили місто, прийшла військова поміч від Стрия. Тоді міщане-Русини, передовсім Тимофій Михайлович, Лев Чучвара, Стефанчук, пустились по околичних селах з агітацією, аби селяне бунтувались і йшли відбивати місто. Дійсно зібрали велику громаду селян, що доходила двох тисяч, і вдарили знову на Дрогобич, добули і зчинили різню. Про дальшу долю Дрогобича не звісно нічого²⁾.

З наведеного образка видно наглядно, що боротьба, яка звела ся помежи Русинами й Поляками в Дрогобичи має сильний релігійно-національний характер. Соціальний мотив уступає тут на дальший план, головну керму бунту ведуть будь-що-будь виднійші міщане, два радники, один сучасний, иньший давнїйшої каденції (*antiquae residentiae*) і т. ин. Суцільна організація, єдність і солідарність ставляють дрогобицьких Русинів на одному з найперших місць межи народніми рухами 1648 р. в Галичині, хоч на жаль, так мало про них можемо сказати.

Вище було сказано, що дрогобицькі Русини, кинувши ся на агітацію по околиці, зібрали до 2000 народу, щоб ревіндикувати страчену позицію в місті, одначе по за се нічого близшого не можемо сказати за сей селянський рух. Докладніших звісток про становище селян маємо лише дві, про Криницю і Східницю. Софія Тарнавська, властителька Криниці (коло Медниці), скаржила ся на тамошніх селян, „що вони в місяцю падолистї, в ріжних днях, заманені своеволею козаків, покладаючи на них надїю, кинули ся до бунтів, учинивши змову і спільну нараду, напали оружно в ночі на двір“. Тарнавскої не було дома, вона зі страху ще перед тим була виїхала, а селянам казала загнати худобу до Стрия. Селяне не то що не послухали її, худоби не

¹⁾ Ind. rel. castr. Zydaczou. t. 40, p. 199—200.

²⁾ Жерела IV, N. LXXX, ст. 220—3.

відогнали, лише видали козакам і Татарам, до того пограбували весь масток і спалили двір¹⁾.

В иньшій боці Дрогобича серед гір проявився бунт у Східниці. Тамешні селяне серед розрухів і козацьких переходів збунтовались також, наперед забили Миколою Іродського, що був урядником державця Східниці Самуеля Цебровського, його жінку видали козакам, міщанина Любаша, двірника, і його жінку Анну так само усмертили. При першій забрали 500 зл. готівки. Потім ціла громада вдарила на замочок в тому самому селі: добули позакопувані скрині, лише голі стіни полишили, двір підпалили, з гумна вивезли все збіжжя: 500 кіп вівса, 200 гречки, 100 жита, 400 сколоздрі²⁾, 100 кіп пшениці, решту спалили³⁾.

Сей бунт селян у такій далекій околиці як Східниця, велить додумуватись, що ціла ся підгірська околиця видала також багато бунтівників, про котрих одначе мало маємо звісток.

Нахил до розбишацтва серед селян сих околиць побачимо ще по 1648 р., про се ще говорити мемо пізнійше⁴⁾.

Таким способом ми перейшли всі важніші події народніх рухів на цілому підгір'ю від Черемоша до ріки Стрия. Винадалоб подати дещо про дальші західні провінції, лише тут звістки наші вельми убогі, про Самбірщину такн не знаємо нічого, а про Сянічщину говорити мемо, хоч теж не багато, аж при самому кінці огляду. Тепер перейдемо на лівий бік Дністра, на територію, що розтягається від Стрипи по Верешницю. Відділюване сеї території добре не лише для догідности, але також тутешні рухи відрубні організацією, подекуди й характером від правобережних.

6. Підгайці — Рогатин — Комарно.

Може більше на сім місці належало-б говорити про Бучач, але скупість звісток і натуральний звязок із Чортковом веліли нам згадати сю місцевість у другім розділі, тож почнемо з Підгайців.

¹⁾ Жерела IV, N. CLXV, ст. 341.

²⁾ Сколодра — се мішанина ячменю і вівса.

³⁾ Жерела IV, N. CXXXVII, ст. 288 - 80.

⁴⁾ Помежи скаргами на бунтівників маємо ще скаргу на селян з Високих Вишень (? , одначе назва села тут мабуть перекручена, як се має бути Виснє Висоцко, то справа належить до сього місця. На них жаліли ся Сваричовський і Височанський за побите й пограбоване (Жерела IV, N. XCVIII, ст. 246).

Про тутешніх міщан знаємо лише один момент, але з нього буде можна догадуватись про постійну участь в рухах. Ми вже стрічались з підгаєцькими Жидами, що утікали ще завчасу за Дністер, мабуть вони боялись своїх Русинів. Зараз з початком жовтня, коли польська шляхта покинула Будзанів, міщане розбивали й грабували. Знаний вже нам Замеховський гнав стадо своїх коней у Польщу (in Poloniam), але Підгаєччане силою забрали їх для себе. Деякі річі його були переховані у одного підгаєцького міщанина Леся Северичина, межі тими і родинні папери; усе те дісталось у руки бунтівників. Замеховський рахував собі шкоду на 10000 зл. Се не був звичайний випадок, що вчинили деякі міщане, але загально-міщанський рух, і доказом того нехай буде се, що в оповідженім випадку веде перед сам підгаєцький війт Захарій Більдага¹⁾.

На сьому місці подамо образок розбишацтва, не громадного, тільки часткового, що грало не маловажну роль серед того часу. 9 січня 1649 р. приведено до Язловецького міського уряду неробочого Андрія з Губина, підданого Папеского, і віддано на допит. Ось зміст його зізнань: Наперед зібралося їх п'ятеро, він, Микита Мисів, Яким, Іван Проскурничин, Лучка Озарчишин — всі з Губина. Вони розбили поперед у Зарваниці шляхтича Ірохольського і поділили ся його добром. Проводирем був Проскурничин і, натурально, собі забрав найбільше добичі, а Озарчишиному дали лише одну срібну ложку. Коли сї річі поприносили до свого села, то їх пан, Папеский²⁾, відобрав усе від них, одначе самим нічого не чинив. Лише одного коня уміли сховати перед ним. Іншим разом ходили губинські селяне, як Микита Кузькович, Грицько Григоркович і ин. розбивати (оргyszkami) на Берем'яни, а з ними ходили й деякі селяне з Бедриховець: Павло Долинський, Киян Кариш і Поповичів син із своїм сином³⁾. Таких віддільних купок розбишаків мусіло бути дуже багато осеню 1648 р., але се було вже чисте розбишацтво для самої лише поживи без усяких інших моральних мотивів.

¹⁾ Ind. rel. castr. Tremboul. a. 1648—9, t. 131, p. 642—3 (Красний Архів у Львові).

²⁾ Імени не подано, з того часу знаємо Станіслава Папеского, що був податковим поборцем Галицької землі.

³⁾ Жерела IV, N. XLI, ст. 153—5 (Признанє селянина Андрія з Губина 9/І 1649).

Інших звісток з території по обох боках Золотої Липи не маємо, частійше за те виступають місцевости від Гнилої Липи. З наддністрянських околиць селяне з Семяковець¹⁾ і Медухи ще дуже рано, бо 1 вересня напали на маєтність Петра Студзенського в Медусі. Наперед знищили пасіку, а коли возний Войцех із Студінки почав їх відводити від такого діла, забили його з ненависти до католиків²⁾, пограбували і спалили двір, зруйнували солодовню (*molendinum brachatorium*), навіть повиїнали ліси й гаї³⁾. Помежи сими бунтівниками згадується навіть одна урядова фігура, а се возний Вартоломей Шуткевич⁴⁾.

Трохи далі на північ бачимо селян із Долішньої Липиці та Славутина, підданих Скотніцького. Вони мали живу участь в бунтах цілу осінь, а спеціально подається їм таке хитре діло. Томаш Стамеровський, дідич в Сернках, побачив, що мусить кинути свій замок, виїхав з возами, жінками, дітьми й худобою далі на захід, а в замку полишив лише слуг, що мали обороняти полишене добро. Згадані селяне прийшли тоді громадно до замку, заявляючи охоту боронити його від Татар. Слуги впустили їх, і вони господарювали тут вісім тижнів. За той час рознесли вони все, що лише полишив Стамеровський, збіже і сіно згодували своїми кіньми, навіть спустошили ліс⁵⁾.

На замок міста Журова напали селяне з Явча, Васючина і Воскресинець (коло Рогатина) разом із іншими сусідами і пограбували його. З першого села виступає також при тім тамошній священник Василь⁶⁾.

Люде з Уїзда під проводом свого попа, з Юнашкова, також із своїм священником і його сином Лесьом, разом із селянами з Куничок (Кунич) і Горішніх Сернок ще з самого початку селянських бунтів спустошили маєтність Томаша Скоповського (державця) в селі Обельниці, певне не без помочи місцевих селян⁷⁾.

¹⁾ В дотичнім акті подибуємо назву Siemihowce (Семиківці), але тут певно похибка, замість того має бути Sieniakowce (коло Галича).

²⁾ *vt etiam nomen hominum catholicae fidei deleteretur...*

³⁾ Жерела IV, N. LVII, ст. 184.

⁴⁾ Тамже ст. 184.

⁵⁾ Жерела IV, N. CXXXVI, ст. 287—8.

⁶⁾ Жерела IV, N. CIII, ст. 250.

⁷⁾ Жерела IV, N. XCIV, ст. 230—46. Про недалекий Кунашів не маємо ніякої спеціальної звістки, хоч згадуваний вже нами Василь Амброжик помежи проводирями бунтів згадував про Крокоса з Кунашова (N. XL, ст. 152).

Перше місце серед народніх рухів на правім Подністровю належить ся безперечно тром містам: Рогатину, Підкаменю і Кнїгиниці. Мабуть сї міщане чинили найдальші походи з помежи всіх бунтівницьких громад Галицької Руси

Перед водив Рогатин. Тамошні міщане стають у ряди бунтівників з приходом козаків до міста. Тут маємо майже одиникий приклад для характеристики політичної діяльності козаків в походах по Галичині. Вони в Рогатині скинули дотеперішню міську управу і завели нову, поставивши від себе головою міста Гаврися Кучаровича чи Кичарського, сина Івана, і він від тепер про-водить у всіх справах¹⁾. Першим кроком діяльності рогатинських міщан було, як і по иньших містах, знищене основ знелюбленого католициста. В сїм місті був латинський костел св. Миколая, на нього то й звернено перший удар. Міщане й люде з передмістя Бабини, „з великої ненависти до католицької віри“²⁾ напали на сей костел 6 н. ст. жовтня порозбивали двері й замки, пограбували до чиста, порозкидали й поганьбили реліквії, не лишено і гро-бів у спокою, навіть підлогу повиривали і т. ин., вкінці до се-редини понаскидали трупів, навіть таких, що релігійний ритуал забороняє їх ховати. Шкоду костела раховано-опісля на 30000 зл. Потім кинули ся на дома, де жили монахи, і з вісьмох їх по-лишили тільки голі стїни, бо навіть забрали двері й вікна. При сїм кляшторі була й школа, і її спустошено разом із домами, де жили учитель (*baccalaureus*), органіст і иньші костельні слуги. В домі пароха кс. Хризостома Янецкого забрано між иньшим богату бібліотеку (*ex multis et variis authoribus concinnatam*), образи й т. ин., наробивши шкоди на 10.000 зл. Вкінці зруйно-вали бровар, що належав до того кляштора, — взагалі не zostалося цілого кутка по них³⁾.

В походах по околиці лучили ся рогатинські міщане з инь-шими громадами, мали вони також участь у наході на маєтність Стамеровского в Середніх Сернях⁴⁾. Вони ходили також у Під-камінь і там при помочи тамошніх міщан пограбували замок⁵⁾.

¹⁾ У скаргах зоветь ся він звичайно: *pro tunc adnucatus per Kozakos institutus*.

²⁾ *gravi odio contra fidem catholicam romanam conspirantes*.

³⁾ *ne vnum quidem integrum angulum, qui inhabitari possit, reliquerunt* (Жерела IV, N. LX, p. 186—8: скарги кс. Янецкого)

⁴⁾ Жерела IV, N. CLVII, ст. 336.

⁵⁾ *Ind. rel. castr. Zydzaczou. a. 1648—9, t. 40, p. 466—7, 519—21.*

Підкаменчане звичайно самі не виступають, лише в товаристві рогатинських міщан, при них грають важну роль також міщане з Книгинич. Ми знаємо, що вони ще 23 серпня напали цілою громадою на трох шляхтичів, що тудю переходили до Львова, побили їх тяжко, грошей забрали і при тім погрожувались „не жити тепер ані одного Ляха на сьвітї“¹⁾. Розуміється, що енергія їх після серпня цілком не ослабила ся, тож бачимо їх поміж першими бунтівниками на лівім боці Дністра.

Над ними запановує якийсь час двох руських шляхтичів з Новоселець: Андрій Струтинський і Федор Мединський, що зовуть ся моторами бунтів²⁾. Вони оба навели громаду, зложену з Книгиничан і селян з Новоселець і багатьох інших бунтівників на своїх сусідів, новоселецьку польську шляхту. Числом доходили до 200 чоловіка, тож можливо, що поміж ними були може й рогатинські або підкаменські міщане. Було два походи сеї громади на Новосельці. Наперед пограбували шляхотські двори, межі ними й двір Софії Ірушецької, і її самої мало що не вбили³⁾. Не вдовзі опісля в ночі з неділі на понеділок, майже о півночі, вдарили на двір Себестіяна Новосельського в тому самому селі. Він мабуть почував себе безпечним, думаючи що по одноразовім наході вже другий раз не наважить ся ніхто на нього, тож спокійно спав у тій хвилі. Вийняли його з постелі і почали сильно бити. Коли думали, що вже не живий, покинули його. Тоді Андрій Струтинський, побачивши, що побитий міг би ще віджити, крикнув: „Панове атамани! ви тільки подразнили того чоловіка на свою голову! Се Лях і був жовніром, багато він вашої і нашої Руси позабивав!“⁴⁾. На сей поклик позбігались назад бунтівники і не як люде, а як psi wściekli іасу впали до хати, виволокли на подвірє і тут йому відтяли голову. Тоді ще Струтинський і Мединський почав намовляти товаришів (*biegał, iak szalony*), аби тіла не ховати, кажучи, що нехай се тіло їдять пси і свині. Опісля ще виволокли жінку Новосельського Зузанну Жуліньську, збили сильно і потім почали грабувати двір⁵⁾.

1) Жерела IV, N. XIV, ст. 60.

2) ...iako nawodzicielom tych buntow...

3) Ind. relat. castr. Zydzaczou a. 1649—50, t. 40, p. 95—6.

4) На иньшому місці переповідено сї слова: благочестивої Руси...

5) Жерела IV, N. CXXXI, ст. 280—2 (скарга Новосельської 19/V 1649).

Іншим разом ходили кнїгиницькі міщане разом із селянами з Загір'я на Ходоростав (Ходорів). Вдарили наперед на костел, обложили його¹⁾ і здобувши пограбували до чиста. Вкінці пустили ціле місто з димом. Коли після того ходили ще по околиці, знищили став у Добровлянах вартости 5000 зл., збіже забрали, навіть напастували спокійніших селян з Дубровлян, Демидова, Молотова²⁾.

З тим походом на Ходоростав (Ходорів) вяжесть ся й одна трагічна доля Жида Носана, Йоськового сина, з Ходоростава. Він був арендаром в Кнїгиничах від Александра Цетнера, подільського хорунжого, що був власником сього містечка. В часі находу на Ходоростав утік він з рук бунтівників і переспів цілий критичний час на сплавах озера. Коли вже розмірно втихомирилось і козаки покинули Галичину, він хотів довідатись, що дієть ся з його арендою і прийшов до Кнїгинич. Міщане Побачивши його, заспокоювали його, говорили, що йому ніщо злого не стане ся, і завели його немов би то в безпечне місце до кнїгиницького сьвященника Федора, що старшував тоді над ними. Головним керманчем сеї справи був зять війта Остаф. У попівській хаті перебув він кілька день. Одного дня зібрала ся громада міщан коло хати сьвященника, просячи о. Федора, аби їм показав їх арендатора. Сей робить то з почесцю для Жида (*fauog oswiadcza*), випроваджує до сїней, але одночасно ймили його міщанські руки і таки без почеси завели на цминтар коло католицького костела³⁾. Тут розстрілили його, одіне здерли та заборонили під суворою карою не ховати його тіла. Було се 15 н. ст. грудня. Родич того Жида Носана, Файдиш з Ходоростава, підносячи скаргу на такий злочин, подав також деякі мотиви сього кроку кнїгиницьких міщан. Вони се вчинили, оповідає він, „вчати для того, щоб забрати гроші, що були при ньому, вчати аби увільнити ся від довгів на його користь і щоб більше не витягав від них аренду, вкінці щоб забрати для себе сей його маєток, що був у Кнїгиничах“. Треба вкінці додати, що здерте Носанове одіне забрав для себе піп Федір і ходив у ньому довго, бо ще в осени 1649 р.⁴⁾.

¹⁾ tormentis bellicis cinxerunt.

²⁾ Ind. rel. castr. Zydzaczou. a. 1650—51, t. 41, p. 630—3.

³⁾ Нема сумніву, що сей костел був одним з перших предметів ненависти Кнїгиниччан.

⁴⁾ Ind. rel. castr. Zydzaczou. a. 1649—50, t. 40, p. 551—2 (Скарга Жида Файдиша з Ходоростава).

Взагалі відхід козаків з Галичини не спинив відразу руських бунтів. Міщане й селяне боронились ще проти повороту шляхти, що скоро почала стягати ся до своїх спустошених дібр. Тут і там мусів зазнати пан не меншого лиха, як при втеці, денеде прийшлося не зажити цілком поворотного шастя, розлючені селяне вбивали його. Подібно стало ся в Бориничах. Арендатором сеї маєтности Цетнера був Адам Ржечицький. Він повертав з иншою шляхтою 6 грудня. Коли прийшов до Боринич, тамошні селяне показували веселе обличчя, удавали велику радість з повороту і витали нана¹⁾. Але в душах їх був гадинний їд, як казав пізнійше брат Адама Ржечицького Александер. Як лише запала ніч, з'явила ся велика громада бунтівників. Були там кнїгиницькі міщане під проводом свого сьвященника Федора, селяне з Острова зі сьвященником, так само з Городища, селяне з Ляшок і Молодиньча. До них прилучили ся натурально всі бориницькі селяне з попом. Взагалі скарга приписує цілу ініціативу сього нападу попам²⁾. Опівночи вдарили всі на двір. Ржечицький, побачивши, як його заскочили, утік з двора і піхотою почав утікати в напрямі до Берездовець. Бунтівники пігнали за ним, він цілу дорогу обороняв ся шаблею. В Берездівцях був давнійше замок, розвалений тепер бунтівниками і в розвалинах того замку схоронив ся він. Але його тут відшукали і вбили, забравши від нього 1.500 зл., а опісля повернувши ще раз до Боринич, докінчили спустошіня³⁾.

Тиждень пізнійше себто 13 грудня подібно сталось у Роздолі, при тім мали участь окрім згаданих міщан і селян ще й міщане з Рогатина й Підкаменя. Тоді повертала шляхта й польське духовенство зі Львова в свої околиці, також роздільські міщане-католики і Жида з Комарна, де видержали козацькі напасти. Помежи шляхтою була також Софія Чернейовска, вдова по львівським підкоморию, Яні Чернейовскім. Прийшовши до Роздола, позносили весь свій маєток до католицького костела Кармелітів, що був обведений муром разом із замком, бо ще не були цілком певні внутрішнього спокою. Тимчасом несподіваний напад

1) którego piękniemi y łagodniemi, wewnątrz prawie iak gadziny iakie iad maiąc, witali.

2) czyniwszy między sobą spólną radę y zwoławszy się, tak popi iako y sąsiedzi ich...

3) Жерела IV, N. CXIX, ст. 266—8.

бунтівників збавив утікачів і того добра, що везено до Львова й Комарна¹⁾.

Покривджені так описували цілу справу: Коли розійшла ся звістка про поворот Поляків до Роздола, оголошено публично в Підкаменю: „Оце католики з Жидами й ксьондзами прийшли до Роздола, як поспішимо ся, то будемо мати велику добичу!“ Коли вже зібрала ся велика громада, вибрано проводирем сього походу підкаменського міщанина Станіслава Каминського, Руткового сина. В ночі напали на роздільський замок і кляштор, споганили „нечестними словами“ Чернейовску, її добра забрали на 20.000 зл., забили двох шляхтичів, слуг Станіслава Ржевуского і богато Жидів, межи ними його арендатора Авраама, забравши при ньому 900 зл., патра Урбана, Кармеліта, дігнали аж коло тростиненського млина і там убилл, тіло його не знать куди сховали. Зрештою порозбивано всі двері, загарбано усе зложено добро, обдерто навіть костел²⁾. 30 н. ст. червня приведено до Роздола двох із тих бунтівників: згаданого Каминського і Федька Полатайка з Підкаменя. Зложено спеціальний суд із шляхти і міщан під проводом Самуеля Зянковського і піддано їх розпиту. Каминський так описував справу³⁾:

Рогатинські міщане, особливо Гаврило, що був вибраний сотником в часі бунтів, Тарнопольський і Попович, з иньшими міщанами, котрих не знаю з іменн, одні піхотою, иньші на конях приїхали в неділю до нас кілька тижнів перед Різдом о самім полудні. Було всіх до 30 може й більше і веліли нам іти на охотника. Але що нас не багато збирало ся, післали звідси до містечка Кнїгинич, бо вони здасть ся, знали перед тим про се. Приїхало Кнїгиничан зараз до Підкаменя на 40 конях. Гаврило вернув ся до Рогатина, а ми йшли до Роздолу на добичу, знаючи про Ляхів і Жидів. До нас прибували люде з Острова, Руди і иньших сел. Коли ми прийшли на гостинець, що йде від Ходоростава, зійшли ся ми з Кнїгиничанами, що йшли просто піхотою, і раховано їх на 124, а над ними старшими були Кручкові, що завідують пасіками у п. Цетнера. Як ми були в Берездівцях, приходило ще більше, бо йшли

¹⁾ Жерела IV, N. LXXXVII, ст. 232—4. Додаток N. III, ст. 248—50. *Inducta relationum castrensium Zydzaczouiensium a. 1650—1*, t. 141, p. 9—16.

²⁾ Жерела IV, ст. 234, 349—50.

³⁾ *Ind. rel. castr. Zydzaczou. t. 41*, p. 12—16.

і зо сел. До Роздолу прийшли розсвитом в понеділок і зараз кинули ся до кляштору з селянами з Берездовець Олексятами й Бриндзак-ком; застали ми там підкоморину львівську, але ми її самій нічого не чинили, бо нас роздільські міщане упросили. Пана Козяровського забили з Іванкової намови, я сам його наперед втяв, куди не знаю, бо нас було багато, річи хто міг, то брав і я узяв був бодню з ріжними річами, але міні відобрали Рогатинці і Кнїгиничане, а 6-стрільб взяв п. Касіновський, підкаменський підстароста, бо він мене був всадив до арешту і знов випустив. Коні п. підкоморної взяли Кнїгиничане, ділячи ся. Рогатинці і Кнїгиничане вийшовши з Берездовець в Острові забили п. Ржечицкого в домі ксьондза (?).

Федько Полатайко оповідав подібно, межи иньшим, що Рогатинці одного з Підкаменчан, Гаврилка, послали до Кнїгинич. З Острова були Бігата, Побережник, иньших не знає. Він з ними не хотів їхати, але Каминський грозив йому: „як з нами не пійдеш, то сами тебе забемо“ і втікаючи смерті з їх рук він пійшов з ними. Забрані річи дав переховати швагрови Хедькови Яловому в Підкаменю. Гнали також худобу й коні. Коли прийшли до Підкаменя, Рогатинці і Кнїгиничане пили у підкаменського війта. Не знаю чи ділили ся в Підкаменю, бо багато Кнїгиничан в Берездівцях розійшло ся зараз і Островяне лишились дома, так що мало їх прийшло до Підкаменя.

Після сих признань засуджено обох на смерть і стято публично на місті.

Як бачимо з наведених вище зізнань, то виходить деяка ріжниця помежи представленим покривджених і обвинених. Там обвинувачують в першій мірі підкаменських міщан, спеціяльно самого Каминського, тут складаєть ся вина на Рогатинців. Се сама по собі справа маловажна, хоч Каминський міг у власнім інтересі звалювати вину на иньших. Хибний тут також натяк на забите Ржечицкого, що сталось тижнем скорше і не в Острові, а в Бориничах чи властиве в Берездівцях.

Що до самого Роздолу, то маємо ще одну звістку, що кидає сьвітло на русько-польські відносини в самому місті. 10 мая 1649 вийшов позов від Станіслава Ржевуского і роздільських міщан проти Александра Конецпольского, аби він видав 17 роздільських міщан, що втікли до Лисця. Сі міщане, як Іван Псючок, Петро Сугай, Артим Ткач, Яким Возний, Мись Сачиншин, Юрко Гринів, Федько Солодовник, Ярема Кушнір, Мартин Дубельчиків, Федір Ткач, Іван Кульчицький, мали підчас розру-

хів видати роздільський замок (claustrum) з замкненими в ній католиками в руки Татарів, та й иньшим міщанам і Ржевускому набобити багато кривд і напастей, грабувати коні, корови й иньший добуток. Вчинивши се разом з богатьома иньшими утікли з Роздолу, згаданих одинайцятьох осіло в Лисци, решта розбрилася по иньших містах¹⁾. Тут доволі не ясно, з якою справою маємо діло, чи се окремий випадок від обговореного вище, і чи єї міщане ще перед тим дійсно Татарам видали замок, чи знов се той самий замок, що здобули рогатинські, підкаменські й кнігиницькі міщане, а згадані Розділівці були їм при тім помічними.

Таку саму політику, не допускати до повороту шляхти, проводили й селяне з Молодиньча й Голешова. Коли Мацей Личковский, що в *zasługach* у Цетнера держав Молодиньче, повернув при кінці падолиста до свого дому, тамошні селяне 29 падолиста, в ночі з неділі на понеділок, взявши в руки кії, коси й т. ин., вдарили на двір, вирубали двері, хочачи піймати ворога. Личковский утік на гору, деякі полізли за ним, иньші обступили довкола хату, аби куди дахом не втік, вкінці скинено його з гори на сіни, січено ножами, стріляно до нього, аж Богу духа віддав. Матір його жінки, Катерину Дмуховску, били, „переводячи її на руську віру“, так що в кілька днів умерла. Так само вмерла дитина скалічена косою в голову. Жінку Личковского Софію міцно побили, хотіли відрубати голову до порога, але серед замішання вона спаслась, утікла. При тім пограбували весь добуток Личковского²⁾. Ті самі разом із Голешівцями й иньшими бунтівниками вже під зиму 14 грудня під проводом Івана Турчина, Михайла Лабяка (з Голешкова) і Савки Саликового (з Молодиньча) напали опівночі на двір львівського ловчого Іаспара Вельжиньського в Млинісках. Найшли лише слугу Станіслава Васеньовського, що зрештою завідував маєтком. Вийняли його з ліжка, обдерли одіж, покалічили, потім утяли сокирою голову. Жінку його Анну били також, обдерли й вели до ставу топити, одначе якимось щасливим способом вийшла ціло. При тім наході пограбовано цілий маєток³⁾.

Про иньші міста сеї середини Галичини знаємо лише тільки, що міста як Бібрка, Миколаїв і Щирець були дуже по-

¹⁾ Жерела IV, N. CXXI, p. 269 - 70.

²⁾ Жерела IV, N. CLXI, ст. 339. Ind. rel. castr. Zydaczou. t. 40, p. 446—7.

³⁾ Жерела IV, Додаток N. II, ст. 347 (скарга Анни Васеньовської).

нищені в тім часі, одначе не стрічаємо ніяких звісток про те, в яких відносинах були тамешні Русини до козаків і бунтівників. Правдоподібно, що й вони ассимілювали ся загальним народнім рухом. Самуїл Кушевич пишучи про забирая козаками галицьких міст на захід від Львова та про тамешні міщанські революції, каже лише загально: „Те саме дієть ся в иньших містечках, по противнім боці Львова“¹⁾.

З помежи сел у сих сторонах згадують ся лише: Вербіж, Гонятичі, Черкаси та Кагуїв.

Сі селяне, піддані львівської латинської капітули, зараз після відходу козаків і Татарів пограбили й спалили двір в Вербіжи, при тім двірського слугу шляхтича Яна Копора живцем закопали у землю, міщанина якогось Яна Вахлевича забили, брата місцевого посесора Александра Міцовского віддали козакам на туртури, віддавши до сеї операції желіза з плугів, його-ж жінку, що з дитиною лежала в ліжку, викинено на мороз, з чого дитина зараз померла, мати перестудилась, що довго мусіла відлежати. Шкоду рахував собі посесор Петро Міцовский на 7000 зл.²⁾.

Одно лише Комарно в сих сторонах видержало непорушно серед цілого замішання. Тут був доволі сильний замок і міські укріплення, то-ж полковник Головацький даремно його добував по відході козаків з під Замостя³⁾. До Комарна стягалась також околична шляхта, міщане-Поляки й Жиди з иньших міст, як ми се бачили — навіть із Роздолу, і тут безпечно перебули грізну хуртовину, хиба ще декому при повороті до рідних місць прийшлося більше або менше потерпіти від лютих бунтівників.

Для доповнення образу лівобічних наддністрянських рухів згадаємо хиба ще подальше на захід положене село Чайковичі. Се село переважно заняте дрібною ходачковою шляхтою. Вона також грабувала більших шляхотських маєтностей, як се сталось із двором Бялоскурских в тім самім селі. 11 грудня, коли вже козаків не було в Галичині, але й сама дідичка Дорота Бялоскурська не вернула ся, вони напали на її двір і пограбували його, забравши головно все збіже⁴⁾.

¹⁾ Жерела IV, N. XXXII, ст. 128 (лист Кушевича в падоуїсті 1648 р.).

²⁾ Жерела IV, N. CXII, ст. 258—60 (скарга Петра Міцовского).

³⁾ Жерела IV, N. XXXII, ст. 127—8 (лист Кушевича).

⁴⁾ Жерела IV, N. CVII, ст. 254—6.

7. Львів — Зборів — Струмилова Камінка.

Головна козацька акція в Галичині зцентралізувала ся коло Львова і здобуте цього міста могло-б у руках лідшого політика, як Хмельницький, статись епохальним моментом в історії Галицької Руси. Воно так завдяки різним причинам не вийшло, а помежи них треба вложити й сю, що коло цього центра не з'єднала ся також акція галицьких Русинів, як доконечне й сильне доповнене козацької діяльності. Хмельницький може мав надію на львівських Русинів, тимчасом їх підчас облоги Львова мов би не було. Так само й околична селянська людність не станула на такому становищу, як по иньших сторонах. Причина сьому була така, що тут, у Львові та в околиці, було багато польського елементу, у місті Русини були неначе кольонією, цілі села були осілі Поляками. Дійсно, помежи селами близько Львова не стрічаємо ні одного, щоб йому закннено участь в бунтах, навіть козаки нераз поводитись з тутешніми селами дуже суворо, не кажучи вже про Татарів. Пізнійше побачимо що під львівські села були страшно спустошені, подекуди навіть зметені з лиця землі.

Околиці положені на схід від Львова, подібно й на північ, були також у обставинах відмінних від подільських й наддністрянських сторон. Туди була головна дорога козацького й татарського війська в поході до Львова та зпід нього, тож місцева акція селян і міщан губила ся в тім величезнім натовпі народу. Богато з того, що на Підгір'ю чинили самі бунтівники, входило в круг діяльності козаків і Татар: вони добували міст, замків, нищили шляхотські двори, а місцева людність могла мати при тому лише дуже підрядну участь, як помічники. За тим пійшло, що звістки про сі сторони в пізнійших судових пересправах дуже бідні. Деяку загальну характеристику поведження тутешніх Русинів і їх спілки з козаками дають низше наведені судові признання зборівського міщанина Гриця Турчиняка¹⁾.

13 н. ст. червня 1649 приведено перед міський теребовельський суд неробочого Грицька Турчиняка і його оскаржував Ольбрих Людзїцкий за те, що він із своїми братами й иньшими помічниками напав на його вози межи Плавчею та Глинянами тоді, коли сей пан після посполитого рушення „утікав“, при тім

¹⁾ Жерела IV, N. CLVI, ст. 332--336.

вони забрали все зложене добро, межи тим і 20 коней. Окрім того мав п. Людзіцкий де-що з свого майна сховане в зборівськїм костелі, а стадо з 375 коней передав в опіку унівським руським чернцям. Сі бунтівники добули й костела, зробивши при тім Людзіцкому шкоди на кілька тисячів. Коли вже козаки й Татаре перейшли, забрали вони й стадо переховане в Уневі, що правда — вже зменьшене сема кіньми, котрих дали самі чернці козакам. До того допоміг рідний брат Грицька, що був ватагом, доглядом сих коней. Як *congrus delicti* подав ще Людзіцкий те, що чув, як батько того-ж Турчиняка ходив по Зборові в його собориний фerezні й говорив: „Нехай її тепер Людзіцкий візьме з мене!“

На сі закиди Турчиняк відповідав зразу запереченєм, кажучи, що не почував себе до нічого, що навіть потерпів від бунтівників в Поморянах, ніби за се, що він перебував у лядськїм таборі. На се Людзіцкий подав судови лист золочівського лат. пароха, де сей вимагає виданя Гриця, бо він з иньшими „лотрамп“ находив двори й костели, був пійманий, батько хотів його викупити, дав 600 зл. за нього, потому оба втекли з вязниці.

Суд віддав Турчиняка на тортури, три рази, як веліло право, тягнено його, до того понад припис права печено його вогнем. Зібравши поодинокі його зізнаня, дістанемо такий образок¹⁾:

Зборівські міщане пограбували наперед тамошний костел. Опісля зробили з костельної коругви — военну і так ходили на дальші походи. Одно з найперших їх діл було власне розбите згаданого Людзіцкого. На тому самому місці розбили вони також зваричів зі сіллю. Головними провідниками їх були Іван Куклин, Василь Чорниш, Лукіян Берелко та лисий рудобородий Мельник із Сатанова. Були також межи ними міщане з Озерни. Вони пограбували також костели в Поморянах і Дунаєві. Головно були ласі на дороге одіне та костельне золото й срібло. Один із них, Сліпаш, добував грошей так, що мучив людей в Поморянах і Глинянах, правдоподібно не самих лише Поляків. Межи иньшими забили якогось Сцітніцкого і провентового писаря Зембіцкого. Пограбоване добро приносили до дому й закопували в землю. В одного зборівського міщанина Матвія Андрушкового була закопана скриня на гумні з одінем і костельним сріблом, иньші

¹⁾ Допигувались більш про те, де переховані пограбовані річи, як про те, куди вони ходили.

річчї були сховані в стайні під помостом. У Турчинякового батька закопано під приспою одіне, иньше в стайні. Ті річчї, що забрали від Людзїцкого Грицько відослав братом до батька, „але їх козаки позабирали“. Козакам дістались також усі коні Людзїцкого, з під Плавчї і з Унева, коли вони переходили через Зборів з сином Хмельницького, Тимошем. Окрім того дали йому міщане поклону десять битих талярів. При тім усім заперечував Турчиняк рішучо, мов би то його батько мав також участь у сих грабованях.

По тих признанях суд присудив, „аби Грицька Турчиняка według prawa i wupalasku mądrych спалено на огні, одначе аби йому втято наперед праву руку, що нею брав съвятощі і прибито на публичний вигляд“. Остаточно змінено спосіб смерті, „за милосердем суду і ставлінем богатых чесних люде“ стято його мечом і голову вбито на пали.

Одну звістку маємо про глинянських міщан. Підскарбій львівської землі Войцех Мясковский обвинувачує їх, що через них женівський замок козаки здобули. Вони мали порозумітись з козаками, кінними й піхотними і напали на замок, куди поховалось багато шляхти. Замок здобули, пійманих — одних забили, иньших запродали „дуже дешево“ (villissimo pretio) у неволю Татарам, усе иньше розграбували, замок сам спалили і зрівняли з землею. Помежи тамошніми бунтівниками згадуєть ся съвященник намістник і його дякон, найважнійшу ролю грав мабуть міщанин Іван Коровайчик¹⁾. Окрім маленької згадки про се містечко в признанях Грицька Турчиняка не маємо зрештою иньших звісток.

Про Гологори знаємо лише те, що подав нам Кушевич, як тамошні міщане посилали до Хмельницького, аби приходив чим скорше увільнити їх від „тиранства“ Поляків²⁾.

З помежи сел визначились журавницькі селяне, що на їх чолі стояв тамтешній селянин Федір Волошин. Сї, як їх скарга називає, своєвільні люде, що грабували й пустошили та нищили добра і доми шляхти, підпалювали, не побоювшись прав, а радше хочачи їх знищити, вимовивши послух власти своїй, підчас походу козаків прилучали ся до них, зненавидїли чесну працю, забажавши жити з розбою. Особливо чомусь набрали ся великої ненависти до дідички одної частї свого села Анни Гостомської,

¹⁾ Жерела IV, N. CIV, ст. 251.

²⁾ Жерела IV, N. XXV, ст. 90.

тому знищили її красний рибний став і вибрали усі риби за дві неділі, їли і продавали. Опісля напали на бровар, тяжко покривдили її бідних (*miseros*) підданих, що були спокійні. Далі докінчили того знищення на дворі, що до половини спалений остався по козаках, підложили вогонь і спалили до ґрунту, забравши усе, що полишилось по козаках і Татарах, як прим. пасіку¹⁾.

Впжнjanський польський ксьондз заховав від бунтівників деякі свої річи у став. Громада довідавши ся про се, спустила став, одначе великих скарбів не найшла, лише кілька котлів і дещо пншого меньше вартного²⁾.

Про Струмилову Камінку не знаємо також нічого більше як те, що оповідає Кушевич у листі з 8 вересня: „Не далеко Львова в Струмиловій Камінці бунт вже бухнув на верх, побито католиків, помордовано сьвященників, здопнано сьвятощі“³⁾. Про те саме пише він 17 вересня, що „вже галає успокоїв ся пострахом війська, що тудю переходило, проводирів бунту піймано, відослано до львівського каптурового суда, де їх вбито на палях для постраху пншим“⁴⁾. Ми вже на вступі говорили про сей бунт і про можливу заміну його з нападом сїлецьких селян на луцьких втікачів, що був 2 н. ст. вересня⁵⁾. Зрештою не диво, що маємо такі скупі звістки про сї околиці. Як бачимо пізнійше були вони страшно спустошені й обезлюднені, тож не було й проти кого виступати зі скаргами і позвами. Так само було з містом Буськом і цілим повітом.

Одну звістку маємо про селян із Мплятина. Вони, каже в поданю Ян Поповський, з ненависти до польського народу і шляхотського стану, думаючи, що через своєволю козаків і татарський нахід вже більше в сї руські краї не повернуть, коли побачили, що шляхта повертає з Жовкви в сторону Білого Каменя селом Мплятином до своїх спустошених домів, почали в селі визивати їх, насміхати ся, а коли сї вийшли за село, пігнали за ними і гнали їх аж до села Безбродів, за сям селом напали на них із стрільбами, з косами і пншим оружєм, старого Поповского побили і думаючи, що не живий, покинули

1) Жерела IV, N. CVI, ст. 253—4.

2) Ind. rel. castr. Leopold. a. 1649, t. 399.

3) Тамже, N. XVIII, ст. 65.

4) Тамже, ст. 85.

5) Жерела IV, N. XX, ст. 67—82.

обдерши, сина його Станіслава кудись забрали, що й сліду по нім не осталось, мабуть у Бузі втопили, як пізнійше говорено, доньку Тересу Сохацку, що утікала тростиною і хашами понад Бугом, дігнали й обдерли з одія і усе добро забрали. Те саме зробили й з иньшою шляхтою.

Броди оборонялись, коли козаки, переходячи до Львова, обложили се місто і з тої причини було майже цілком зруйноване. Ближних звісток про нього та його околицю не маємо тому, що ся частина Галичини ходила в склад Волини і всі судові справи що до бунтів не підходили до ніякого суду, котрих акти нам тепер звістні.

Жовківщина не виступає також на ширший плян і се задля тих самих причин, що сказано передше. Всі спорадичні рухи сих околиць потонули серед козацько-татарського походу.

8. Сокаль — Белз — Руська Рава — Белзець.

Північно-східні околиці нинішньої Галичини підлягали впливам народніх рухів Волини, тож тут і найперше проявили ся громадні рухи в властивім своїм характері. Місяці серпень і вересень пересунули антипольську акцію на Волинь і Білу Русь, тож зрозуміло, що вже 2 вересня розбивають Сілецькі селяне втікачів із Луцька, зрештою сей виступ їх не був перший, подібним проміслом бавились вони ще перед тим, як признавав ся один із селян.

В тому самому часі бунтівники були під Сокалем. „Під Сокалем — пише 7 вересня С. Кушевич — збунтовалось селянство. Знайшла ся в тім місті зрада, але зараз покарано її мечем“¹⁾. Ся звістка Кушевича має правдиву основу і ми можемо дещо ближшого про се сказати, хоч дуже не багато. Ті збунтовані селяне були зі Скоморохів, Чилеж, Ільковичів, Потурині й Завишні, мабуть до того ще й багато иньших. Вони дійсно ввійшли в порозумінє з сокальськими міщанами, православними (в Сокалі були й уніяти) і разом вдарили на сокальський костел, пограбували його, домн де жило духовенство (вікарій і трох капелянів) школу й иньші будинки знищили²⁾. Головним провідником сокальських міщан був Петро Ворениця.

¹⁾ Жерела IV, N. XVIII, ст. 65.

²⁾ Жерела IV, N. CXXXIX, ст. 291.

Він на суді опісля оправдував ся, що найдені в нього костельні річи не він забрав, лише козаки полишили в нього¹⁾. Згадка тут про козаків може також висунути догадку, що сей напад був аж з приходом головного козацького війська. З иньших жерел²⁾ знаємо що тут Хмельницького втали радо, разом попустошили костели і збитковали ся над гробами. Здасть ся одначе, що тут маємо діло з двома подіями, бо зрештою в Сокалі було більше як один костел. Остаточно місто було дуже знищене.

З помежи сел сеї території згадують ся селяне зі Шпиклосів, що вони підчас походу козаків під Замость вдарили на двір Андрія Гермінського в Первятичах і пустошили його, певно не без помочи місцевих селян³⁾. Маєтність Андрія Яловицького в Ляшках спустошили тамошні люде та бунтівники з Тартакова, Тартаківця, Рогалина, Колпитова й ин.⁴⁾ Селяне з Василовець (Василева) і Конотопів пограбували маєтність Яна Суходольського з Жухова⁵⁾. У Шмиткові знов господарювали селяне з Мошкова, Савчина, Завишні. Вони довідавши ся, що козаки приближують ся і що стоять не далеко три милі, вдарили на Шмитків, спустошили цілу маєтність Самуеля Поляновського, гумно, став, дві саджавки, пасіку й т. ин. Тамошні селяне ховали ся зі страху від козаків, одначе мабуть не всі, лише латинники, Русини-ж помагали в грабованю. Як козаки підійшли ближе, вони наводили їх на перестрашених, похованих селян-Поляків, мучили їх, обдирали, майно їх забирали для себе⁶⁾. Подібно ще перед приходом козаків селяне з Городилович і Ульгівка (Ульвівка?) поспішили ся забрати збіже і позавозити до себе, решта попала в руки козаків, так що лише купи попелу полишили ся на тому місці⁷⁾. В Сулимові така доля стрінула майно Андрія Щавінського. Тамошні селяне обчистили цілковито двір, головно забираючи збіже, опісля домову й господарську обстанову. Межи тими селянами згадують ся дві жінки, вдові⁸⁾. В околицях Угнова подибуємо селян із Річниці, що займають ся грабованем і паленем шляхотських дворів. Ра-

1) Жерела IV, N. CXXIX, ст. 277—8.

2) Тамже, N. XLVI, ст. 157—8.

3) Тамже, N. XLV, ст. 157.

4) Rel. Belz. t. 236, p. 1121—3.

5) Тамже, N. CXXXIX, 291.

6) Тамже, N. CLX, ст. 328.

7) Obsidio Zamosciana a M. Iohanne Bytomski exhibita. A. D. 1649.

8) Жерела IV, N. CXV, ст. 262—3.

зом із Шлятинськими селянами знищили до нащадку маєтність і двір Александра Збагальського в Зерниках¹⁾.

Що до Белза, то ми вже говорили, що він видержав усі напасти козацько-солянські, навіть поміж місцевими Русинами не проявились цілком симпатії до козаків, як се було по інших містах, хоч се міщанство чисельно не було гірше від інших. Про се заховане міщан висказується белзький соймик з дня 22 грудня 1648: „Міщане белзькі — говорить ся там — показали велику вірність і витривалість, якої не було по інших містах, додержавши підданства, сім разів відпирали напади ворогів *wnia virtute z spotliwą Rusią*“. За се соймик просить для них свободного врубa в белзькі і мостівські ліси. При облогах знищено кляштор Бенедиктинок на передмістю²⁾.

З околиці Белза знаємо про селян Острова і Боратина. Бони ще перед приходом козаків забрали те, що дідичка сих сел Пшепюркова полишила, втікши в безпечні місця³⁾.

З околиці Стоянова знаємо, що стоянівські міщане та селяне з Радванець і Радванецької Волі, Корчина, Розджалова, Яструбич пограбували двір Юрія Серавського у Гоголові⁴⁾.

Добротвореські міщане напали на тамошніх Жидів, коли вони утікали з міста до Белза. Дігнали їх коло Сільця і позабивали⁵⁾.

Міщане й селяне з Немилова, Щурович, Куликова, Хмільна й інші напали на двір Петра Круша в Ператині, спустошили його і спалили⁶⁾. Хмільнянські селяне розбили в своїм селі 19 жовтня Адама Збиковського, при тім усмертили двох його дітей⁷⁾.

Переходимо до околиці Руської Рави. Докладніших звісток про саме місто не маємо, хіба тільки, що багато міщан-Поляків покидало місто, коли козацтво з'явило ся в сих сторонах. Зрештою в самому місті був мабуть довший час спокій, бо аж по відході козаків околичні селяне, особливо з Гребенового (Гребенова), вдарили на равський костел і спустошили його,

¹⁾ Жерела IV, N. LXX, ст. 203—4.

²⁾ Жерела IV, N. XXXVI, ст. 146—7.

³⁾ Ind. rel. Belz. t. 236, p. 1017—8.

⁴⁾ Ind. rel. castr. Belz a. 1649, t. 236, p. 809 (Кравчий Архів).

⁵⁾ Тамже, ст. 871—3.

⁶⁾ Rel. Belz. t. 236, p. 1020—1.

⁷⁾ Жерела IV, N. XL V, ст. 156—7.

навіть позабирали орґанові труби¹⁾. Ті самі селяне з Гребенова лучили ся також нераз із селянами з Верхрати, Пруса, та міщанами з Потелича. До їх діяльності належав вируб ліса Флоріана Мірецького в Селисках²⁾.

Взагалі такого способу, як вируб ліса, забране сіна, збіжа в тих околицях північної Галичини подибуємо дуже багато. Ми їх всіх не наводимо, бо часто властиво не можна відділити, чи се було проявою селянського бунту, чи звичайна крадіж, тим більше, що перед осеню й після 1648 р. стрічаємо такі випадки.

Верхратські селяне насамперед показали свою бунтівничість на равських міщанах, що утікали з міста в Польщу. Коли вони під вечір прийшли до Верхрати, селяне почали їм по приятельськи відраджувати, аби не пускались під ніч у небезпечну подорож, нехай радше заночують спокійно в їх селі. Міщане дали себе намовити й заночували в селянських хатах. Над раном кинули ся на них міщане з киями, шаблями, стрільбами, одних на смерть позабивали, иньших тяжко покалічили і забрали все, що лише було на возах, трупи потопили й позакопували кудись. Здобич мали їм опісля позабирати козаки, як казали сі селяне³⁾.

Подібно сталось в недалекім Потеличу. Тут одначе почин дали місцеві міщане під проводом двох своїх попів Ісая і Ілька Процика. Вони знищили костел і приналежні до нього парохіяльні будинки⁴⁾. Сей напад на костел мабуть став ся тоді, коли козаки прийшли туди. Міщане мабуть получили ся з козаками в дальшій поході. Разом ходили вони на Руду, де був замок, що боронила околична шляхта. Здобувши його, вирізали багато шляхти й кинули ся грабувати. Козаки забирали що дорозні річи, золото, срібло й т. ин., місцеві бунтівники брали більш господарські річи, худобу, свині, також і оружє. При тім наході на Руду бачимо місцевих людей і селян з Камінки під проводом Федька Шаркова і двох своїх сьвященників, Гаврила й Івана⁵⁾.

Коли вже козаки відійшли до Замостя прийшли каменецькі селяне до Руди й разом з тамошніми селянами знищили двір Софії Ілоговської і Юрія Крушинського, забрали збіже, понищили стави й т. ин.⁶⁾.

1) Тамже, N. CLIX, ст. 337.

2) Жерела IV, N. XLVII, ст. 158.

3) Жерела IV, N. XLIX, ст. 160—3.

4) Ind. rel. castr. Belz. a. 1649, t. 236.

5) Жерела IV, N. LXI, ст. 188—9.

6) Тамже, ст. 189. N. CVIII, ст. 256.

Данієль Концкий скаржив ся також що його двір у Руді знищили селяне з Лукавця й Щуткова, одначе непевно, чи се було в тій самій Руді, де був замок, чи в сусідній¹⁾.

Головна акція бунтівників північної сторони Галичини зентралізувалась в околиці Нароля, Белзця й Липська. Тут бачимо великі громади, напади їх не обмежують ся лише на панських дворах, вони добувають не тільки замків, але й міст. Найважнішим моментом в сій околиці було здобуте міста Липська, переважно залюдненого Жидами й Поляками (власність Яна Липського). В громаді, що ходила на Липсько, бачимо села: Жиравці, Любичу, Верхрати, Тенетиска, Любелю, Брусно, Крупець, Преорско, Жухів — всіх разом в числі до 2000.

Вони ще перед приходом козаків, бо 2 жовтня зібравши ся, ударили на Липсько. Побіч мешканців там зібралось було також не мало иньших втікачів від козаків. Вони хотіли боронитись, але бунтівники відступили трохи від міста, обступили його докола, так що коли який хотів утекти, попадав в їх руки, тратив жите й майно. Так облягали вони місто, доки не наблизились козаки. Коли сі прийшли, сполучив ся один відділ з згаданою селянською громадою, разом перейшли міський рів і вал і справили різню, не розбираючи нікого. Скарга говорить, що малых дітей розривали або розтинали на кусні, дівчат виривали огидним способом від матерей і насилували²⁾. На останку ціле місто підналили. Тут згоріло самих осад 235, винниць і броварів 50. Як показуєть ся з опису шкоди, то забито понад 1000 людей, значить, ціле місто вирізано. Імена забитих самі польські, тож зрозуміла жорстокість бунтівників.

Та сама громада спалила село Липє, заселену одначе самими Поляками, вистинавши значну їх часть. Тут був замок пана Липського, його взяли і вирізали кого тут лише найшли. Звідси пішли на Белзець, спалили двір, навіть десять селянських хат, як показуєть ся з імен їх, то всі вони належали до мазурських переселенців. Поміж Жидами натурально не робили різниці, чи вони свої чи захожі³⁾.

¹⁾ Жерела IV, N. CLII, ст. 311.

²⁾ *pueros paruulinos in partes alios lacerarunt, alios dissecarunt, nonnullas eximias puellas cum matribus complexu iunctas frustra tutantibus et lachrimantibus anxiiis matribus indignissime rapuerunt et veneris ludibrio coegerunt.*

³⁾ Жерела IV, N. CLV, ст. 317—332 (скарга Яна Липського).

До тих селян, що ходили на Липсько, додати треба, що серед них стрічаємо попів, як Старосельський з Брусна, Васько Черечан з Верхраті, Тенетиск. До характеристики сих рухів нехай послужить і ще ся замітка, що один селянин, Іван Філь з Любеллі, велів себе називати любачівським старостою¹⁾.

Хоч козаки покинули сї околиці, бунтівники таки не переставали ходити по дворах і нищити шляхотські маєтності, найбільше те, що полишилось по козаках. Так селяне з Верхраті, Брусна, Крупця, Лосинця, Жиравець (Журавець) і Мазилів перешукували ще знищені козаками міста й села, як Фльоріанів, Нароль, Кадовбища, Хиже й ин. маєтності небіщика Лаща, й там забирали полишену худобу, збіже й такі иньші господарські річі²⁾. Верхратські, пруські й тенетинські селяне забрали в тому часі 120 коней Станіслава Росцішевского з Гребенного³⁾.

Маємо ще звістки про селян з Заміхова, Пшип, Пшанської Волі, Рожанця, Рожанецької Волі, Бабиц, Лукової. Вони напали, спустошили і спалили двір Александра Коморовского, при тім забили двох його слуг-шляхтичів⁴⁾.

Сліди бунту подибуємо також у Тарнавці, де селяне наробили шкоди Миколаєви Зерніцкому⁵⁾.

Селяне із Жухова напали також на двір Максиміліяна Тржціньского в Пискоровичах, подрабували й спалили з двома иньшими домами, забрали худобу і збіже, Жида орандара забили й забрали 500 зл. коло нього. Вартість самого двора цінував собі Тржціньский на 30 000 зл.⁶⁾.

Річ проста, що околиці положені на схід і північний схід від Сокаля були обгорнені такими самими бунтами, бо, як знаємо, волинські бунти почались скорше як в Галичині. Одначе й на захід в околицях, що виходять поза нинішні границі Галичини подибуємо їх. Так прим. селяне зі Зволі і міщане з Горає під проводом шляхтича Симона Івашковича розбили Жидів, що втікали з Липська⁷⁾. Юрівські мешканці під проводом свого попа Василя з більшою громадою бунтівників пограбували й спалили костел у селі Городку (в Росії)⁸⁾.

¹⁾ Жерела IV, N. CLV, ст. 321.

²⁾ Жерела IV, N. CLI, ст. 308—10.

³⁾ Тамже, N. CLXIV, ст. 340.

⁴⁾ Ind. rel. castr. Belz. a. 1649, t. 236, p. 909—10.

⁵⁾ Жерела IV, N. CX, ст. 257—8.

⁶⁾ Ind. rel. Premisl. t. 376. p. 1473—7.

⁷⁾ Жерела IV, N. LI, ст. 167—9.

⁸⁾ Жерела IV, N. CXXI, ст. 271.

9. Городок — Янів — Яворів — Мостиска — Перемишль.

Про сю околицю, на захід від Львова писав в падолисті 1648 р. Кушевич, що козаки взяли Городок, вирізали католиків, скинули польський уряд і завели руський, на замку молотили збіже й продавали; так само було в Янові і Яворові. Наші докладніші звістки де-що инакші, особливо про Городок¹⁾.

Після відходу з під Замостя прибув сюди полковник Капуста добувати Городка. Руські міщане почали з ним умовлятись, аби цілком міста не добував і дали йому певну суму грошей, здираючи їх головні з Поляків. Місто полишилось неушкоджено, добуто лише замка і знищено усе, що там найшли²⁾.

З рухів в околиці Городка згадати треба про селян з Дроздович, Мальчич, Каменобродів, що під проводом своїх священників спустошили двір в Дроздовичах, полишений власником Любенецьким під опіку попа Антона. Тимчасом сей піп перший попровадив селян на сю поживу³⁾.

Янівські міщане не виступають самі, лише в товаристві селян. Так прим. 20 квітня 1649 р. вніс Космідер дідич певної часті Ясник скаргу на попа Івана з Ясник, „схизматика“, що проводив ватазі зложеній з селян Ясник, Лозини, міщан з Янова і Крехова. Вони „як схизматики, вороги народу шляхотського, польського і св. католицької віри“ після відступу козаків і Татар, маючи велику ненависть до дідича забрали йому увесь добуток, як худобу, збіже. Худобу по часті попродали, по часті порізали⁴⁾. Про запросини крехівським попом Хмельницького перебувати в гості до Крехова ми вже говорили в першій розділі.

Русини в Яворові піднесли прапор бунту ще перед приходом козаків. В тім часі були в місті сильно роз'ярені національно-релігійні антагонізми, як се показуєть ся з різних судових процесів межи руською й польською громадою. Насамперед вони вдарили на тамошній польський костел, позабирали звідти всі річи, при тім знищили й дім місцевого пароха. Опісля пішли на замок, де було зложено багато шляхотського добра, добули й пограбували⁵⁾. Справивши ся в місті, перейшли яворівці на

1) Жерела IV, N. XXX.

2) Ind. rel. castr. Leopold. t. 399, p. 581—2.

3) Жерела IV, N.

4) Жерела IV, N.

5) Rel. Zydaczou. t. 41, p. 209—12, 214—18.

околицю. Вони наперед вдарили на замок у Краківці і знищили його також. Подібно чинили з иньшими дворами Андрія Лагодовского, як у Коханівці, Гнилицях, Порудні й ин. Всюди забирали воєнні прилади, знаки, поживу, збіже, самого сіна перевезено на 660 возах до Яворова. При тих походах на добра Лагодовского забили його підданого Станіслава Кока, що мав відтягати їх від такого діла. Вкінці вирубано ліс, так що перевезено дров на 20.000 возів¹⁾. Мабуть се все не було виключно на власний пожиток, вони певно тими річами торгували.

При тім нема сумніву, що в тій діяльності яворівським міщанам були помічні також селяне сих місцевостей, куди був звернений їх напад. При них маємо иньші звістки, що вони дійсно приставали до бунтів. Так прим. Анна Островска, дідичка села Хотинця, скаржила ся на міщан із Краківця, межи тими й на молодого попа (*poronem iucenem*); селян і попа з Передвіря, Морянець і Коханівки, Грушова, як також на селян із самого Хотинця, що вони напали на її двір, і там довший час перебуваючи й гуляючи (*per non modicum temporis interuallum commorantes et luxuriantes*), зруйновали двірські будинки, товар забрали, одно порізали й поїли, иньше забрали домів, в тому числі багато хатнього добра, золота, срібла, одія й т. ин. Потім пішли всі до села Рушович (Рушельчиць?) і там спалили двір тоїж Островскої²⁾.

Ще кілька слів треба нам сказати про дальші західні сторони Галицької Русі. По сім боці Сяна козацькі походи майже цілком не діткнули околиць Ярослава, тож і не диво, що й бунти селян не були тут загальні, лише проявлялись де-не-де. Перемська земля була зайнята і спустошена аж до Сяна, з влімкою полуднево-західного кута, коло Добромиля й Бірчі. Але про селянські бунти тут не знаємо багато, вони мусіли бути значно слабші, як в иньших околицях. Про саме місто Мостиска не знаємо нічого, окрім того, що було дуже знищене. За те подибуємо серед бунтівників міщан із Судової Вишні. Вони й селяне зі Стоянець, Волчищович, Дидятич, Дмитрович і багато иньших пограбували двір у Волосткові³⁾. У Старяві

¹⁾ Жерела IV, N. CXXI, ст. 272—3.

²⁾ Жерела IV, N. XLVIII, ст. 159—60. Ind. rel. castr. Premisl. a. 1649, t. 376, p. 1231—2.

³⁾ Inducta decretorum castr. Premisliensium, a. 1651, t. 875, p. 1618—22.

напали селяне на двір тамошнього пана Якуба Сервецького, самого забили, над його тілом дуже збиткувалися, потім кинули в воду, що ледви опісля найдено, дім зрештою пограбили цілком¹⁾. Мишлятицькі селяне під проводом свого священника спустошили посілість тамошнього польського ксьондза²⁾. Священник Устрицький з Радичів напав з селянами на замочок у Кречовичах і пограбував його певно при помочи тамошніх селян³⁾.

З околиць ближших Перемишля можемо навести лише один момент про селян із Хіднович та Храплич. Вони найшли на двір Валентина Фредра в Боратичах і там забрали коні, худобу й т. ин.⁴⁾. Все таки з того можна виставити здогад, що таких прояв бунту мусіло бути більше, хоч не такі інтензивні, як у дальших східніх околицях Галичини.

Сяніцька земля була цілком вільна від козацьких ватаг, однак селянські бунти там проявились. Ми лише маємо про се загальні звістки, спеціальної — ніякої. Тут ще з початком жовтня поставлено військо з причини бунтів підданих і людей руської віри⁵⁾. Причина, що більш конкретних звісток нема, лежить у тім, що шляхта нікуди не втікала й готова була завсіди кожного часу чинити свою справедливість.

*

*

*

Подавши найважніші моменти народних рухів на території Галицької Русі, кинемо тепер оком на них, аби обійняти в одну загальну картину. Зазначувана вже нами залежність бунтівничих прояв селянства та міщанства від зросту й напруги ділянки козаків, тут ясно виходить на яв. Передовсім ті околиці Галицької Русі, що були ближші території вже обійнятої козацько-селянським повстанням — Волини й Поділя, найперше підпадали під сей вплив, бо туди була головна дорога походу Хмельницького. Що правда, ще літом бачимо поодинокі прояви певного руху поміж міщанством і селянством, тут кнігницькі міщане розбивають подорожних шляхтичів, там сілецькі селяне коло Струмилової Камінки подібне чинять над волинськими втікачами, певне заворушене показується в Камінці, Сокалі, Гологорах,

¹⁾ Тамже, ст. 1760—1.

²⁾ Тамже, ст. 1541—5.

³⁾ Decr. castr. Premisl. t. 874, p. 657.

⁴⁾ Decr. castr. Premisl. t. 875, p. 1802—3.

⁵⁾ Жерела IV, ст. 92 (Універсал Лубеньського).

але усе те лише спорадичні рухи. Аж після пилявецької битви, коли Хмельницький ступив на галицьку територію і розпустив поодинокі відділи по цілій просторони межі Збручем і Сяном, від середнього Буга до Карпат, тоді підійнялась ціла тодішня руська суспільність: селянство, міщанство, навіть і шляхта. Польська шляхта криється по замках або й утікає в Польщу. Народ удає на замки й двори, палить і нищить. Так в Терехові зараз з початком вересня, коли околична шляхта замкнулась в тереховельському замку, міщане зібрались у купу, поділились козацьким звичаєм на сотні, повибирали сотників і найвисшого зверхника, повибивали й повиганяли Поляків з міста, а коли шляхта покинула замок, вдарили на нього і розграбували усе наскладане там добро, між тим і костельне, потім знищили місцевий костел. Опісля переходять вони за місто нападають на шляхотські двори, лучать ся з иньшими міщанами й селянами і роблять спільні походи. Подібне зчинилось у Янові, Будзанові, Товстим, єсть сліди про Бучач і Чортків, а що до селян, то мабуть не було ні одного села в тій стороні, щоб не брали участі в сіх міщанських походах. Серед них визначились головню селяне з Підгайчик. Бунтівники Галицького Поділя в міру потреби й догідности збирались в одну громаду, або розділювались на менші відділи. Тут повстане могло бути загальне, бо тут був безпосередний контакт з дальшими подільськими й волинськими землями. Те саме було причиною, що тут ворожі рухи Русинів не обмежились лише осінню 1648 р., як се було по всіх иньших місцях. Така сама діяльність проявляєть ся й весною й літом 1649, ба навіть і пізнійше. Шляхта довгі часи не чула себе безпечною в сих землях і бояла ся вертати ся у свої посеїлости.

Як галицьке Поділе проявило доволі загальний та інтензивний рух у напрямі визволення, то землі, що лежали по правім боці Дністра стали просто осередком політично-суспільної боротьби в 1648 р. Ми вже говорили про певний відрубний характер підгірської території, що дав тамошнім рухам велику силу, інтензивність та тривкіщу ніж де небудь організацію. Коли кинемо тут оком вздовж галицького Підгір'я, то побачимо три головні центри бунтівничого руху, а се: Покуте, Калушина, і далі на захід Дрогобиччина. У перших двох центрах проявились громадні рухи зараз з початком осені 1648 р., як під впливом прихожих козаків, так і власної енергії. Коли ми назвемо усеї галицькі народні рухи чимсь більше як селянськими, то до того нам послужить характер покутського бунту. Тут ба-

чимо усі тамошні руські суспільні чинники в борбі: селянство, міщанство, духовенство і шляхту. Ціла околиця по правій стороні Бистриці до Прута й Черемоша з'єдналась під рукою свого ватажка, незвідного походженням, Семена Височана. До нього прилучуєть ся тамошня руська шляхта і зараз займає провідне становище, стаючи старшиною, себто сотниками й полковниками Височанового війська. Більшу роль відгравають також товмацькі міщане. Окрім Коломиї, що устоялась проти всяких нападів козацьких і хлопських, усі покутські місцевости пристали до Височана, що резідував в Отинії. Його громада числила 15.000 люда, була уформована способом регулярного війська, мала свої гармати, хоругви і т. ин.

Найважнішим ділом сеї громади було добуте пнівського замку й вирізанє шляхти. Цілком натурально, що шляхотські двори були скрізь попалені й пограбовані. Ще й після відходу козаків, коли польські війська переходили вдовш і поперек галицько-руські землі, покутські бунтівники держались відпорно проти Поляків обороняючи переходу через Дністер. Вкінці під напором реакції ослабла енергія бунтівників, тим більше, що вже не мали на кім опертись — і одні повернули у свої оселі, иньші перейшли Дністер на дальше Поділе й у Волощину.

Меньша вже була громада, що ірупувалась коло Калуша, бо доходила лише 3—4000, за те маємо більше звісток про її діяльність. Ся територія обіймала цілий пояс землі поміж Свицею, долину Ломниці аж по хребет чорно-лісного хребта гір, що північною своєю кончиною доходять до Галича. Окрім околиці наддністрянської, про котру ми маємо дуже мало звісток, то ціла ся земля від Войнилова до самих верховин стояла в огні бунту і майже нема села, щоб не лучило ся до так зв. калуської громади. Всі тамошні замки, шляхотські двори, костели лягли у звалинах або спопеліли. Попри сю одну велику громаду бачимо й другу, значно меньшу, що по всій імовірности ходили осібно. Се громада грабовецького попа, що був над нею сотником. Бунтівники не ходили цілий час одною громадою, вони лише у важніших хвилях лучились, а то й перебігали околицю окремими, малими відділами. Не лише шляхті, латинникам і Жидам давались вони в знаки, вони також переслідували й тих селян, що з якихось там причин не хотіли приставати до бунтівників. З їх добром чинили те саме, що й з панським.

Ціла ся околиця скорше заспокоїлась як Покуте, але ще в марті 1648 р. подибуємо звістки, що повного спокою ще не було межи ними.

Про дальші західні околиці, Стрийщину, не маємо докладних звісток, мабуть тут бунт мало проявив ся, бо й сам Стрий видержав козацькі напасти, тут була військова залога, що й звичайно ділала репресийно на цілу околицю. Хиба у придністрянських околицях коло Журавна й Жидачева, вплив не остав ся без наслідків, але тут селяне лиш де-не-де спорадично палять який панський двір, лучности й організації майже цілком не бачимо. Цілком відрубно проявив ся рух поміж міщанством у Журавні та Жидачеві. Тут і там руські міщане приставали до козаків, грабили замки і двори.

Окремий, хоч і замкнений центр, становить Дрогобич. Тут цілий рух має характер виключно міський. Ведеса кампанія поміж польськими й руськими міщанами. Русини посилають по козаків, займають при їх помочи місто, нищать костел, гостять їх, а по їх відході, коли польське військо зі Стрия привернуло давний лад, переходять Русини околичні села, збирають 2000-ну селянську громаду, відбивають назад пановане у місті, счинивши різну межи Поляками. Зрештою понад се не маємо матеріялів до історії тамошньої околиці.

Переходячи на лівий беріг Дністра, бачимо, що цілий пояс землі від Стрипи по Верещицю аккомодуєть ся до правого боку. Тут головну ролю грають місцевости: Підгайці, Рогатин, Підкамінь, Книгиничі й Берездівці. Міщане лучать ся в більші громади разом з селянами, нищать двори й замки, як один з важнійших випадків занотувати треба напад на Розділ. Вже Комарно не то що не взяло ніякої участі в поветаню, але дало безпечний захист шляхті, польським міщанам і Жидам, що сховались у тамошній замок.

Далі на захід стрічаємо лише згадку про грабівничі напади на двори чайківської ходячкової шляхти, зрештою більш нічого.

Коли перейдемо в сторону на схід від Львова, то бачимо тут мало звісток про якусь сильнішу з'організовану бунтівничу акцію, але се ще не доказом, що її там не було. Ціла ся околиця була по дорозі Хмельницькому й усі ті місцевости як Зборів, Маркопіль, Золочів, Поморяни, Перемишляни, Глиняни, впали відразу в руки козаків, радше міщане добровільно пристали до них. Лише стрічаємо згадки про нищене костелів у сих

місцевостях при помочи околичних селян. Зрештою похід козацький і татарський мало полишав поля, де-б можна було пожитись купам і вся шляхта полишила ще перед тим цілу околицю.

Більше звісток маємо про північну сторону Галичини. Тут міщане й селяне піднимались до бунту ще до приходу козаків, під впливом волинських рухів, а з їх приходом ще сильніше виступили. Добуте Липська, Белзця, Руди — се діло властиво не самих селян та міщан, але й козаків. Правда майже кожде село подибуємо тут, що займалось грабованем, але звичайно кожде з них виступає віддільно, терен їх — то шляхотські двори, де понайбільше забирали збіже, сіно, нищили ліси й т. ин. Остояв ся Белз при помочи тамошньої „*spotliwey Rusi*“, хоча козаки сім приступів пускали на місто.

На захід від Львова повстанє сконцентрувалось в сих трох місцевостях: в Яворові, Янові й Городку. Сі міста зайняли відразу козаки, міщане їх приймили, при їх помочи поскидували польські уряди й поставили руські і визначились більшим або меньшим переслідуванем Поляків. Діяльність їх поза містом, окрім Яворівців, не значна, а й селяне сих околиць мало виступають. Околиця Ярослава не була діткнена козаками і бунти були незначні. Ся сторона була безпечною дорогою для Поляків і тоді, коли Хмельницький стояв під Замостем і коли козацькі відділи переходили скрізь Галичину.

Перемищину козаки спустошили аж по Сян, лише Добромиль і Бірча, себто кут у закруті Сяну полишив ся вільний. Сам Перемишль оборонив ся перед козацьким полковником Капустою, що тут наложив головою, Мостиска майже цілком були зруйновані. Зрештою про селян тут докладних не маємо звісток, мабуть повстання межи ними не було загального.

Вже про Сяніцьку землю маємо певні загальні сліди, що селянський бунт розвинув ся тут ліпше. Се мало певні лихі економічні наслідки, але понад се більше нічого не уміємо сказати.

Б. Способи для вгамованя народніх рухів.

Хоч народні рухи в Галичині були, як бачили ми, загальні, таки їх в історії подібних прояв треба покласти до ряду тих, що найбільше безслідно проминули. З малими виїмками належали вони лише до трох місяців, і то не цілих, в осени 1648 р.

Причини, що вплинули на скоре закінчене бунтів належали до трох категорій: 1) залежність від козацьких рухів і недостача внутрішньої сили, 2) репресія Поляків, 3) фізичні обставини.

Ми вже не раз акцентували залежність усіх галицько-руських проявів того часу від ходу козацької справи. Ми бачили, що доки ще козаки не прийшли на територію нинішньої Галичини, то позначки бунтів були лише спорадичні і то в більшій частині піддержані посередно, чи може навіть безпосередно, поведженням Хмельницького. Рухи розгорілись загально аж по пилявецькій битві, коли головна армія козаків перейшла значну частину Галицької Русі, підо Львів і звідси до Замостя. Рівночасно, а найбільш опісля, розбрили ся козацькі відділи по цілій Галичині до Сяна, добуваючи замків і міст і се ще більше впливало на розвиток бунтів, тим більше, що кождий, хто бачив для себе небезпечність у тодішній ситуації покидав рідне місце й утікав у Польщу. Тутешні люде витали радо козаків, хоч їм не-раз самим прийшлося потерпіти, як не від них, то від їх спільників — Татарів; вони були певні, що козаки воюють також у їх інтересі, як се певно проголошувало їм. Громова слава Хмельницького й сама близькість щасливих борців давала Русинам надію, що Поляки вже більше не повернуть ся на Русь. Тимчасом инакше сталося. Похід Хмельницького через Галицьку Русь був лише чистим маневром для застрашення Поляків і може для накинєня їм своєї волі, що ілюзоричної вартости — хто має бути новим королем. Зрештою Галицькою Русю Хмельницький не інтересовав ся цілком, він не ясно вийшов з круга козацьких інтересів і довго ще сьвітогляд політичний його не розширяв ся, а в Галичині не бачив він ніякої подібної верстви суспільности, що могла-б у бажаннях зблизитись до козацтва. Годі думати, мов би сї козацькі відділи, що розійшлись після облоги Замостя по цілім сїм просторі, мали яку небудь иньшу місію, наприклад щоб організувати тутешню людність і дати їй тривкішу поміч проти репресії шляхти. Ледви чи була яка иньша ціль, як грабованє і то таким способом, аби самому Хмельницькому не можна було ніщо закинути, так, немов се діялось проти його волі, подібно як було перед тим з Кривonosом. Сей перехід козацьких відділів не тривав довго, з початком грудня вже не було їх в Галичині. На їх місце наступила міграція противних елементів із заходу, з укріплених міст, що почали привертати собі втрачені становища. Одже се цілком зрозуміла річ, що народні рухи мали лише тоді нагоду для зросту, коли зійшли ся в одній дорозі

з Хмельницьким. Без його помочи наступає скорий упадок. Великої внутрішньої сили сих рухів ми властиве не бачили навіть у найгорячіших хвилях, з виїмкою Покутя й Калушини, решту можна цілком назвати анархічними бунтами, без тісної організації, без ніякої концентрації, без доброго проводу й т. ин. Тим більше тепер, коли не стало такої сильної підпори як козацтво, що сїяло пострах на Поляків, рухи розлазять ся ще більше, внутрішня сила меншає, що остаточно протягом кількох тижнів Галичина повертає до політичного *statum quo ante*.

Аби докладно зрозуміти, як відзискала шляхта своє утрачене становище, мусимо кинути оком на попередній час, перед пилявецькою битвою, коли ще шляхта безпечно перебувала в своїх маєностях. Вже було на вступі згадано, що вона надїяла ся загального селянського повстання і про се говорено голосно на соймках, бо анальоїя східних провінцій разом із першими тутешніми віщунами могла переконати й найбільшого оптиміста, що Галицькі Русини стануть по стороні противників. Ми не будемо докладно розбирати ходу цілої справи, всіх приготувань шляхти до оборони та репресії, які укладались на соймках в Галичи, Белзі та Судовій Вишні, лише схарактеризуємо загальною політику галицько-руської шляхти, а для докладного познання з сею справою відсилаємо читачів до нашої статі про галицько-руські соймки в тому часі¹⁾.

Перші старання шляхти в напрямі власної охорони від внутрішніх небезпечностей зійшли ся разом із стараннями для оборони галицько-руських воєводств від сподіваного нападу Хмельницького. Докладні вісти про обі перші битви розійшли ся майже одночасно з універсалом прімаса Лубенського про смерть короля та про визначенє конвокаційного сойму на день 6 н. ст. червня. В тому самому часі перебігали з города в город листи гетьманів, каштелянів та воєводів, щоб шляхта приготувалась до оборони власних земель і для того складала соймки. Таким способом получено дві найважніші справи, вибір послів на конвокацію та обміркованя, як забезпечитись від близької хуртовини.

Найскорше зібрала ся на соймик шляхта Львівської землі, бо з самим початком червня. Тут взято під розвагу лише сю

¹⁾ „З життя галицько-руських соймків 1648—9“ на вступі до IV т. Жерел до історії України-Руси й окремо.

другу потребу, оборони, полишаючи справу вибору послів і додання їм інструкції на пізніший час, разом із Перемиською та Сяніцькою землею на соймику в Судовій Вишні. Львівська земля уважала потрібним зложити земську армію, що мала боронити її границі й одночасно стерегти від внутрішніх переворотів. Її оборона складалася зі 100 гусарів, 200 козаків і 200 піхоти, а провідництво над сими силами поручено кн. Заславському, що мав також розпоряджати і тим військом, що визначать дві інші землі, Перемиська й Сяніцька¹⁾.

Другою з ряду землею, що поспішила ся на соймик для обдумання оборонних справ, було Белзьке воеводство. Тут зложено соймик 12 н. ст. червня, де окрім назначення нового каптурового суда, постановлено військову оборону зложену зі 100 гусарів і 300 козаків — під проводом белзького підкоморія, Януша Прусїновського²⁾.

Галицька земля, разом із коломиїським та теребовельським повітом постановила кілька день пізніше, себто 17 н. ст. червня, зтягнути військо з 100 гусарів, 300 козаків і 100 піхоти³⁾.

Найпізніше забрали ся до того дві останні землі Руського воеводства, Перемиська й Сяніцька. Вони, як найменше загрожені, відложили цілу нараду на соймик в Судовій Вишні, що був 25 н. ст. червня. Тут окрім спільного вибору послів і уложення інструкції для них разом із Львівською землею, зійшла ся окремо шляхта сих двох земель і пійшла тою дорогою, що й решта гербовної братії. Перемиська постановила зтягнути 100 гусарів, 200 козаків і 200 піхоти; Сяніцька земля визначила найменше зі всіх бо лише 150 козаків. Всі сили обох сих земель віддано розказам кн. Заславського, як головному полковникови⁴⁾.

Як бачимо, протягом одного місяця від пилявецької катастрофи приготвлялась галицько-руська шляхта проти евентуального зближення Хмельницького. З кінцем червня стояли по різних місцях воеводські військові сили, що сполучно числили 4 коругви гусарських вояків, себто 400 чоловіка, одинайцять і пів хоругви (1150 чол.) козаків і пять хоругв піхоти (500 чол.). Веручи разом, то проти соток тисячів Хмельницького Галицьку Русь мало оборонити ледви дві тисячки оружних людей.

¹⁾ Жерела IV, N. IV, ст. 20.

²⁾ Тамже, N. I, ст. 1—2.

³⁾ Тамже, N. II, ст. 9.

⁴⁾ Жерела IV, N. V, ст. 31—2.

Вже з того бачимо, що міркуване шляхти на соймках не багато здалось, ще тим більше, що сї сили не були сполучені, лише кожде воеводство організовалось окремо. Розмірно найліпше приготувалась Перемиська земля, бо хоч була подальше від напасти, таки військовою силою зрівняла ся з Галицькою землею. Ся необережність шляхти Галицької землі показуєть ся найліпше з того, що вона не вірила в велику небезпечність і призначила кошти удержання свого війська лише на три місяці. Тож і незабаром по конвокації, 20 н. ст. серпня, був новий соймик, де продовжено службу воякам на дальші три місяці, евентуально ще дальше.

Такий був найперший крок галицько-руської шляхти для оборони своїх земель. Тут передовсім головним мотивом сього зброєня був страх, що Хмельницький посунеть ся з ордою ще дальше на захід, одначе при тім мала шляхта звернену увагу на внутрішні небезпечности, що грозили від власних підданих, і ухвалені війська мали здержувати не лише зверхнього ворога, але й також вкорочувати заяви прихильности галицьких Русинів для славного побідника. Се виразно видно з тих соймикових ухвал, де визначувано військову оборону. В Белзі говорено вже 15 червня про своєвольні купи, що находять на шляхотські двори в горішніх воеводствах, себто на Підгір'ю¹⁾. Подібно зазначено в ухвалі галицького соймика (17 черв.), що не лише постороннього ворога треба боятись, але і власних підданих, котрих козацькі бунтівники підбивають до ворохобні²⁾. Подібно говорять ухвали й иньших соймиків³⁾. Бояли ся не лише бунтів селян, але взагалі добачувано поганий настрій межи загалом Русинів, тому галицький соймик поручає своїм ротникам затягати під хоругви „добру“ шляхту, а не брати ніякого чужосторонця, особливо не брати Русина. Небезпечним Русином є не так той, що визнає православну віру (religione), як сей, що почуває себе ним (fide)⁴⁾. Таке саме застережене чинить пізнійший белзький соймик⁵⁾. Тим неспокоєм межі селянством аргументовано також доконечну і щільну потребу вибору каптурових судів, що підчас безкоролів'я мали-б карати за всі кримінальні вчинки⁶⁾.

¹⁾ Тамже, N. I, ст. 5.

²⁾ Тамже, N. II, ст. 9.

³⁾ На соймику 20/VII (Жерела II, ст. 345).

⁴⁾ Тамже, ст. 10.

⁵⁾ Жерела IV, N. XXI, ст. 74.

⁶⁾ Тамже, N. I, ст. 5, N. II, ст. 9.

Як бачимо, шляхта здавала собі ясно справу з цілого положіння, серед якого прийшло ся її перебувати, з другого боку не розуміла його ваги. Цілу козацьку хуртовину уважає вона за щось чуже, немов би ворог з якої иньшої держави вступав у границі їх посіlostей, а невдоволене селян і взагалі Русинів — се *rustica natura i russica fides*. Тому шляхта стає на тому становищи, що звичайно задержують *beati possidentes*. Хоч можна було бачити, що внутрішній лад, чи нелад, у Польщі, безгранично вивершена односторонна свобода шляхти є причиною всьому тому нещастю, що валилось — на Польщу і ще більші нещастя мало принести, вона думає, що досить меча на те, аби далі було, як бувало.

Rustica natura citius bello quam amore cohibetur, говорить шляхта на соймику в Белзі 12 вересня 1648 р.¹⁾ і виходило-б, що до того часу шляхта дійсно старалась лагідністю та прихильністю заспокоювати розяреного духа широких мас українсько-руського народу. Що „любов“ не грала найменшої ролі в відносинах до козацтва того часу, се-ж звісно добре, тепер пригляньмо ся, яких батьківських способів уживала шляхта для заспокоєня галицької руської людности по містах і селах. Як поступовано з першими бунтівниками знаємо вже. Одного з тих, що розбили кількох втікачів під Струмиловою Камінкою, засуджено на смерть; кров поляла ся при перших проявах бунту в Сокалі. Ухвалювано військову оборону на соймках з виразним зазначенем, що вона окрім зверхньої оборони, має сторожити над політичним і суспільним ладом у власній хаті. З другого боку таке оборонне військо вимагало значних коштів, тож міг би хто думати, що шляхта понесе жертву зі своїх доходів на його удержане. Тимчасом і тепер шляхта не думала ані хвилини зробити виїмку з дотеперішньої практики і для свого власного істнованя наложити податок на себе. На всіх соймках ухвалено податковий спосіб покриття конечних видатків, але весь тягар скинено, як завсіди, на плечі селянства й міщанства. Сі верстви були в Галичині руські, тож вийшло так, що невдоволені дотеперішнім станом сі елементи мали кувати самі на себе ланцюхи, що мали-б сковати їх симпатії до Хмельницького. Розуміється, що сей спосіб поступованя викликав лише цілком противний ефект, як собі бажано. В Белзькім воєводстві кошти удержання війська на одну четвертину (3 місяці)

¹⁾ Жерела IV, N XXI, ст. 73.

доходили до суми 36.000 зл., в Галицькій землі близько 20.000 зр., в Перемиській до 40.000 зр., в Сяніцькій 10.000 зл., у Львівській певно більш як 20.000 зл. Таку одже суму, близько півтора сотки тисяч мали зложити селяне й міщане в формі подимного, чопового й шоса. В Белзькім воєводстві наложено на кожний селянський лан три подимні, себ то 45 гр. від одного дима, в Галичи ухвалено два подимні, так само в Перемиській, Львівській і Сяніцькій, окрім того мали вибиратись по містах чопове, маєтковий податок (шос) і жидівське поголовне¹⁾.

Сі всі податки стягнуто в короткім часі, але се не причинилось цілком до заспокоєня, лише ще більше загостило вороже становище нижших суспільних верстов. В Галичи установлено ще 20 серпня одно подимне (15 гр.)²⁾ і певно його ще вибрано. Тою самою дорогою пійшли ще Львівська й Перемиська земля на соймику в Судовій Вишні 14 н. ст. вересня; для дальшого задержання затягнутого перед тим війська визначено ще по два подимні, що мали бути вибрані з кінцем вересня³⁾. Одначе по всій імовірности до зібраня сих податків вже не прийшло: тим часом розбито польське військо під Пилявцями.

Інакше вже поступила собі шляхта Белзького воєводства на соймику 12 н. ст. вересня. Бачучи, що накладанє податку на селян може лише справі зашкодити, ухвалила дальшу військову оборону вже в иньшій формі, т. зв. ланове військо. Кожний шляхтич мав з десяти ланів (селянських) поставити одного кінного вояка, з шости — козака, від загородників — гайдуга.

Ухвалювані на соймках способи оборони мали ще й сую сторону, що окрім податкового обтяження, побільшували загальне невдоволенє селянства задля т. зв. стацій. Ми знаємо, яку велику вагу мало вибиранє живности для війська на Україні в козацько-польських конфліктах. Широкі королівщини на Галицькій Русі громадили в собі також багатий вибуховий матеріал. Сучасні судові книги переповнені скаргами на здирство військових хоругов, що переходили одна по одній і до краю нищила бідних селян та міщан. Се зрештою хронічна хвороба довгих віків річи посполитої. Хоч воно-б дуже інтересно прослідити вплив війська на економічний стан селян взагалі, ми тут обмежимо ся до загальної характеристики сеї сторони внутрішніх

¹⁾ Жерела IV, N. I, II, IV, V.

²⁾ Тамже, Додаток, N. I, ст. 344.

³⁾ Жерела IV, N. XXII, ст. 79—80.

обставин словами сучасників. Так на соймику в Судовій Вишні 25 н. ст. червня в інструкцію послам на конвокаційний сойм поставлено такий пункт: „Кождому звісно, що до воєнних виправ потрібна військова дисципліна, і що, хоч багато написано про неї конституцій, жовніри цілком про се не дбають і в вибираню стаций та в переходах чинять бідним людям кривди й насильства так, що стогін нещасних переходить майже небеса, і звідси то звичайно приходить божя кара на військо. Длятого пп. посла мають винайти спосіб на тих, що в переході розбігають ся від хоругов по селах і містечках, витягаючи грошові стації, хоч там стояти ніколи не думають; бо з того виходить велика шкода для шляхти й підданих: відкуплять ся від одних, приходять иньші; щоб в одній маєтности не переходило більш як дві хоругви“ й т. ин.¹⁾ Таким оком дивила ся сама шляхта на військо, цілком такий самий сумний був висказ сучасного міщанина Самуїла Кушевича що до надужитъ польського війська при переходах. „Полк волонтерів — пише він на одному місці — тут ще забавляєть ся здирством коло Львова на велику кривду і плач бідних людей“²⁾).

Таким способом, як бачимо, годі було шляхті втихомирювати невдоволених селян і кожда іскорка могла легко принести з собою пожежу по межі ними. Се становище *beatorum possidentium* трудно довший час удержувати власне тими способами, що стались причиною його захитаня. Все таки в тому часі, коли збирались воєводські війська було в Галичині розмірно тихо, навіть тоді, коли всі тутешні воєнні сили, на розказ соймових станів з дня 29 липня 1648 р.³⁾, почали стягатись до табору під Глинянами, аби рушити проти Хмельницького. Непевність приковувала ворохобників до землі, і він платив терпеливо податок і стацію.

В небезпечних хвилинах мала шляхта один остаточний спосіб — се загальний похід. На всіх соймках говорено про се, одначе полишувано до волі прімаса, тільки на соймику в Галичи 20 серпня означено близше сю справу. „Будучи не лише найблизші, але вже серед самої небезпечности задля бунтів і своєволі по різних місцях заявляємо нашу приготованість...“⁴⁾.

¹⁾ Жерела IV, N. IV, ст. 21.

²⁾ Жерела IV. N. XXV.

³⁾ С. Томашівський, Матеріяли до історії Хмельнищини, N. 4. (Записки Н. Т. і. III. т. XIV).

⁴⁾ Жерела IV, Додаток N. I, ст. 345.

Вибрано галицького підкоморія, Яна Теодорика Потоцького, щоб він в разі потреби універсалом скликав цілу шляхту до загального походу, чи то проти козаків, чи то домашніх бунтівників. Навіть з гори визначено ротників для свого війська. При тім пригадано також войським їх обов'язок, аби не кидали своїх становищ, лише резидували в замках і обороняли їх в небезпечнім випадку¹⁾. Вже 28 н. ст. серпня розіслав Потоцький універсал, де подає до відомости, „що на деяких місцях, в селах і містечках, почали ся бунти, також появляють ся своєвольні купи зза Дністра та з Волощини“, і просить сповнити соймикову ухвалу і за другим листом оружно зібрати ся²⁾. Львівська земля ще перед тим приготувалась до загального походу і кн. Заславський ще 19 липня взивав універсалом шляхту до табору³⁾.

З загальним походом не пощастилось иньшим землям Руського воеводства. Аж 14 н. ст. вересня зібрала ся шляхта Львівської, Перемиської та Сяницької землі на соймик до Судової Вишні⁴⁾, де з огляду на козаків і внутрішні розбишацтва розширено обов'язок загального походу й на останні дві землі. 28 вересня мала зібратись шляхта під Медикою і під Сяноком на попис, звідки мала б рушити на зазив каштелянів, куди буде потрібно. Тимчасом ще 23 н. ст. вересня була битва під Пилавцями і загальний похід сієї шляхти став уже безпотрібнім, хоч не мало шляхти приходило ще тепер в хоругви регіментарів, особливо до Вишневецького, що збирав сили у Львові. Так само відпала виплата двоподимного (30 гр.) податку на дальше удержанє воеводського війська, що на тім самім соймику ухвалено для всіх трьох земель⁵⁾.

Таких то способів ужила галицько-руська шляхта, аби захоронитись від подвійного нещастя, приходу Хмельницького та внутрішніх бунтів. В першім напрямі показались ті способи недостаточні, що до другого, то їх успішність залежала від щастя з козаками, а самі по собі вони викликали лише противний ефект серед селян та міщан: ненависть і завзяте.

Чи шляхта уживала виключно таких нещасливих способів для вгамовання бунтівничого руху руської суспільности, чи вона

¹⁾ Жерела IV, ст. 345—6.

²⁾ Тамже, N. XVI, ст. 63.

³⁾ Матеріяли, N. 2.

⁴⁾ Жерела IV, N. XXII.

⁵⁾ Жерела IV, N. XXII, ст. 79—80.

зважилась на щось таке, що де-що зменьшило-б контрасти поміж обома сторонами, що могло-б заспокоїти Русинів і хоч в часті задоволити їх претенсії? Можемо вперед вже сказати, що переміни обставин властиво не було ніякої, противно всі лихі сторони зазначувались у тому часі в повнім розцвіті. Можемо, що правда, деякі старання шляхти назвати пробою в тому напрямі, але дуже нужденною. Трудно уважати наведений вище пункт інструкції послам проти надужить війська якоюсь проявою великої прихильности до селян. Се доволі стереотипова фраза, зрештою тут не менше був заангажований інтерес самої шляхти, і в інструкції виразно сказано, що „з того мають велику кривду шлята й їх піддані...“

При тім єсть ще деякі гадки про направу релігійних відносин помежи Русинами й Поляками. На тому самому соймику (25 черв.) поставлено в інструкцію такий пункт: „Для внутрішнього спокою річи посполитої вважаємо потрібним, щоб усі незгоди, зачипки й ненависти межи горожанами, і ті що були за пок. короля й. м. і ті, що зайшли підчас безкоролівя, полагоджено та унормовано повагою сієї конвокації, бо, як коли, то тепер, серед небезпечности вітчизна потребує згоди та обопільної любови від нас усіх, — тому бажаємо собі щиро, аби заховано як найліпше згоду помежи ріжновірцями. З причини, що нам оскаржували ся пп. братя грецької віри, тепер подібно як на попередніх соймках і загальних соймах, що мають великі кривди в свободах і привілеях своїх, що їм відобрано деякі бенефіції, — поручаємо пп. послам нашим знайти вже як найліпший спосіб, аби вже грецька віра була заспокоєна в своїх правах і претенсіях“¹⁾.

Про значіне сього жадання говоримо на иньшому місці²⁾, тут скажемо лише, що ся загальна згадка про заспокоєне релігійних прав Русинів не може покластись у велику заслугу польській шляхті, як щось дуже поступове, се лише легкий спосіб замилити очи останкам галицько-руської шляхти, аби вона евентуально не перейшла на сторону Хмельницького, що, як знаємо, вивісив також релігійний прапор, і аби не давала себе потягнути голосним тоді покликam боронити прав православної віри.

¹⁾ Жерела IV, N. IV, ст. 18—19.

²⁾ З життя галицько-руських соймиків 1648—9.

Таку саму ціль, утихомирити дотеперішнє невдоволенє, має податкова ухвала судово-вишенського соймика з того самого дня, де від платні двох подимних увільнено руське духовенство, чого звичайно досі не бувало¹⁾. Руське духовенство вело тоді перед в агітації проти Поляків і само давало почин до ворохобні. Тому шляхта хоче показати себе прихильною йому та придобрити його звільненєм від податку.

От і всі заходи польської шляхти коло переімени дотеперішнього стану. З того видно цілком ясно, що такі способи не могли ні крихітки зменшити політичних, національно-релігійних та суспільних антагонізмів поміж обома сторонами. Що вони дійсно нічим не вплинули на таку переімену, ми могли вже бачити з докладного образу всіх осінних народніх рухів, де всі ті елементи не то не злагоджують ся, а ще більше загострюють ся і доходять до кульмінаційного пункту — пристрастної, подекуди жорстокої боротьби. Навіть тоді, коли ціла Галичина по Сян стояла в огні повстаня, коли переслідувано все, що шляхотське, католицьке й польське, Поляки не бачили иншого способу на ту „селянську натуру“, як тільки меч. 14 н. ст. жовтня видає ще прімас Мацей Лубеньський універсал до шляхти Сяницької землі з зазивом до загального походу до Сянока, аргументуючи тим, що „підчас наглої хуртовини на річ посполиту, себто бунтів у Сяницькій землі від поспільства та людей грецької віри, що повстають проти права р. п., коли своєвольні громади, розбійники зза Бєскида, наступають на костели, жите, доми, двори й добра шляхти, входять у порозумінє з деякими своєвольними підданими і разом находять шляхотські двори, нищать, проливають кров і мордують...“²⁾. Ще перед тим було постановлено, що своєвільника можна буде безкарно забити³⁾. Але такі історичні прояви, як народні бунти виходять завсідн з природних причин і обставин, тому силова репресія не усуває цілком фактичного стану річей, лише ще гіршим його чинить. Знищенє противника в тому разі веде за собою цілий ряд материяльних і моральних шкід, для обох сторін.

Русини по розбитю польського війська кинули ся з цілою пристрастю на замки, костели й двори, не жалуючи людського життя й добра, що зрештою є наслідком кожної такої боротьби.

¹⁾ Жерела IV, N. V, ст. 30.

²⁾ Жерела IV, N. XXVI, ст. 92.

³⁾ Тамже, N. V, ст. 33.

Зразу шляхта стараєть ся знайти охорону в укріплених замках, як у Теробовлі, Будзанові, Чорткові, Бучачи, Львові, Руді, Пнівю, Рожнітові, Болахові, Стрию, Комарні й т. ин., одначе не богатьом пощастилось перестояти страшну осінь, з одних сама шляхта утікала, иньші впали під напором бунтівників, самих або получених з козаками.

Аж коли козаки покинули Галичину, шляхта, взагалі Поляки, й Жиди зважували ся до повороту, думаючи, що льокальні бунти буде можна лекше переломати. Такий поворот відбувався звичайно в товаристві військової сили, що заховалась по нездобутих замках. Не одному шляхтичеви прийшлося при тім, як ми бачили, зажити смерти з рук бунтівників, але остаточно протягом грудня переміна прийшла в тім напрямі, що будь-що-будь Галичина з політичного боку була майже така сама, як передше, перед осеню. Не помогли всі заходи покутської руської шляхти непускати Поляків за Дністер і перед силою мусіли податись. Загал селян і міщан повертав до свого звичайного житя, вдоволяючись поки що назбираною здобичею; хто бояв ся кари, той утікав на Україну, у Волощину, на Угорщину або таки крив ся по лісах.

Одначе иньша річ заспокоїти ся, иньша повернути ся до попереднього незносного стану. Русини взагалі, селяне спеціально, підчас найгорячішого свого руху снували запевне рожеві думки на кращі дні, що ось-то настане иньший лад: не буде панщини, буде суспільна та релігійна свобода, запанує козацький лад. Се вже треба перенестись думкою в становище їх самих, щоб зрозуміти й відчути сей трагічний момент, де рожевий образ надій затираєть ся чим раз більше і поневолі виринає рефлексія, що мабуть і на далі мусить бути так само, як перед тим було. Сей перехід був тому спокійніший, що тимчасом зайшла зима, панщизняна робота відкладала ся на пізнійше, а тимчасом ще могла блискати іскорка надії, що прийде весна, козацтво заворушнєть ся знова, і прийде визволяти галицький народ. Певно й шляхта поводитася із ними дуже не гостро, бо суворість зрештою на ніщо-б не здалась, вона могла, що найбільше, відобрати від бунтівників останки свого забраного добра. Тимчасом удалась вона за помічю до короля і почала радити ся на соймках, як би здушити до кінця „селянську натуру“.

Розмірно скоренько почали функціонувати соймки на Галицькій Руси, вже 15 н. ст. грудня з'їхала ся шляхта Львівської, Перемиської і Сяніцької землі на соймк до Перемишля. Звичайно сі землі з'їздили ся до Судової Вишні, одначе тепер

ще йти туди було небезпечно, козацькі відділи переходили тут і там, народ ще не заспокоївся, в самій Судовій Вишні, як знаємо, міщане приставали до бунтівників. В інструкцію послам на коронаційний сойм заложено бажане, аби посли винайшли спосіб, яким би своєволю й домові бунти можна було успокоїти. Просить ся також, аби всі покривджені тими бунтами могли доходити правди сумаричним процесом без відклику¹⁾. Подібне жадане висловив також соймик в Белзі 22 грудня, аби справи про кривди від бунтівничих підданих трактовано без відклику в ірдах, не на трибуналі²⁾. Галицький соймик годі було скорше зложити як 4 н. ст. січня 1649, бо в тих землях неспокій найдовше удержав ся³⁾.

В тому самому часі порозсидано по всіх руських землях листи, що завзивали народ до спокою. Король Ян Казимир, хоч ще не коронований, розіслав такий універсал ще 12 грудня, де говорить ся, що він бажаючи цілому народові спокою та згоди, обіцяє „се своєвільне поступоване даровати і пробачити“. Велить отже, аби всі, що перейшли границю послуху своїм панам, не будили його гніву і повернули до своїх домів та до звичайного свого підданства, як хочуть зазнати королівської ласки. Сю свою волю поручає король до відомости коронному підчашому (кн. Заславському), „а хто-б нею погорджав, того має він карати, аби вже ся замішанина успокоїла ся“⁴⁾.

Коронний підчаший послухав ся королівської волі і взяв ся переводити спокій. Він видав 25 н. ст. грудня лист до „підданих з міст, місточок, сел і всяких осад“, в нім проголошує згадану королівську волю і наминає міські та сільські уряди, щоб не дозволяли більш розбишацьких бунтів, „бо як би де-не-будь показали ся які бунти, по дорогах і гостинцях небезпечні переїзди та івалти на перехожих, то ціла вина буде лежати на тій околиці і тамтешні горожане відповідати муть за неї“. Коли-б згадані уряди самі не могли перевести ладу, можуть давати знати до старостів. „А хто-б у своїй завзятости — кінчить кн. Заславський — не хотів покинути ворохобні, насильств і пустошеня та начальствам і панам своїм, що під ними здавна

¹⁾ Жерела N. IV, XXXIV, ст. 133.

²⁾ Тамже, N. XXXVI, ст. 144.

³⁾ Сієї соймикової ухвали маємо лише уривок (Жерела IV, N. XXXIX, ст. 150—1).

⁴⁾ Жерела IV, N. XXXIII, ст. 128--9.

був, не чинив послуху й підданости, лише переховував бунтівників і сам у ворохобні мішав ся, такого маю розказ суворо карати і задля того-то йду в сі краї з частиною війська р. п. і королівської милости...“¹⁾).

Подібний лист розіслав Андрей Фірлей, белзький каштелян і польний коронний гетьман. Він велить, аби драгонія теребовельського старости рушили з коронним підчасим на знищенє до кореня своєвольних куп, що ще по різних місцях ходять: „хто-б був непослушний, сього треба покарати остро, як наказують військові приписи“²⁾).

30 н. ст. січня 1649 видав король розказ Миколаю Зацьвілховському, ротмистру козацької хоругви, і Броньовському, ротмистру гусарської, аби покинули Перемишль, де досі перебували та пійшли на схід, на Волинь і Поділе проти своєвільників³⁾).

Ще раз відозвав ся Ян Казимир до „міст, містечок і сел“ по коронації, 8 н. ст. лютого 1649 р. „Посилаємо — пише він — ур. Станіслава Лянцкороньського, каменецького каштеляна, щоб нашим вірним оголосив і оповів ласку, яку даємо, також щоб заспокоював усе замішанє, що сталося по смерти й. м. короля, нашого брата, помежи народами, нам від Бога порученими, ...підносячи вірним нашим забутє всяких провин, коли побачимо наших вірних доляльність і послух, приналежні від підданих своїм панам-королям. А як би були такі бунтівники, що погордили-б нашою ласкою та кидали ся-б до дальшої ворохобні і не покинули бунтів, — таким має він оповісти королівським нашим іменем нашу суворість і кару. Не бажаючи одначе, щоб на початку нашого щасливого панованя мали ми бути пострахом для вірних підданих, підносимо радше нашу ласку та обіцяємо помножити свободи й вольности. Вкінці візвано, аби каштелянови і його людям радо давати становища і хліб“⁴⁾).

Таким способом получено моральний вплив королівської поваги з погрозою оружної репресії. Се звістно, що серед простого народа має стат монарха звичайно осяяний певною почестью й поважанєм, що його уважають щирим опікуном низших верстов, лише звязаним опікою „панів“. Такий погляд панував серед ко-

¹⁾ Жерела IV, N. XXXIX, ст. 149--50.

²⁾ Тамже, N. XXXV, ст. 141—2.

³⁾ Тамже, N. LII, ст. 171—2.

⁴⁾ Жерела IV, N. LV, ст. 182—3.

зацтва, не менше і серед простих людей у Галичині. Сказати правду, то від сих універсалів сей блеск королівської поваги не міг зростати помежи ними, скорше противно — упадав. Коли його відзив порівняти з сучасними покликами до свободи, його грізний наказ з надіями вільного козацького ладу, виходило, що годі сподіватись поліпшення долі серед нормальних обставин. Правда, єсть там нятяки на евентуальні користи для навернених грішників — збільшене свободи, одначе мабуть ніякий тодішній селянин не умів розібрати, яка то його свобода має помножити ся. Король буде увільнювати поодинокі міста, навіть цілі округи від військових стаций, за те з другого боку се не буде цілком на перешкодї, щоб різні воєводські „оборони“ не вели далі системи експлоатації бідних людей. Усе те впливало депресивно, навіть з морального боку, на простий народ та хіба збільшувало тужливу надію, що з весною прийдуть козаки і боротьба почнеть ся на ново.

Яким способом переводило військо сі королівські розкази? Його поступованє стояло в суперечности з тими запевненнями ласки, яку вичитувано в королівських листах. Безоглядною строгостю та утиском заводжено лад, карано смертю всіх, кого лише захотїло ся покарати з яких небудь причин. В сучасних актах маємо дуже багато селянських скарг на військо, як воно знущало ся над народом при переходах і виборі стаций. Ми-б далеко зайшли переповїдуючи поодинокі факти сеї діяльности польського війська. Ілюстрацією нехай будуть ось які події.

До Заболотова прийшли в січні 1649 три хоругви під проводом Іаспара Островского, Станіслава Новоселецкого разом з иншою шляхтою і адміністратором Потока, Жидом Вульфom. Сей прихід був властиво воєнним находом. Кинули ся на людей і вирізано від разу 96, межи тими до 30 малих дітей. Самої рогатої худоби забрано їм 1500 штук. Потім кинули ся на замок і там наробили багато шкоди дідичці Єлисаветі Станіславській¹⁾.

Ще один образок. Військо каменецького каштеляна, Станіслава Лянцкоронського, послано на Поділе проти бунтівників і решти козацтва. Хоч недалеко в Тимкові було повно сих і тих, воно не пійшло туди, лише вдарило на дуже мало винний Дунайгород. Хто чудом не спас ся яким, не втік, той падав під ножем вояків, так що вони бродили улицями в крови. До

¹⁾ Жерела IV, N. LXXIX., ст. 220. Ind. rel. castr. Halic. a. 1648—9, t. 141, p. 1297—1322.

того знищено все в місті, церков, замок, домн, двір і т. ин. Просто, Татаре не могли показатись більше грабіжним і нелюдським народом¹⁾.

По переході Татар і козаків Галичина була дуже спустошена, як побачимо, одначе польське військо лише збільшило се знищене. При скаргах на селян-бунтівників і на військо прилучені звичайно докладні реєстри шкоди, забраних річей і т. ин. Коли одначе сі реєстри поставимо побіч себе, то побачимо, що революціонери — селяне мабуть не вели за собою більшої економічної руїни, як сі оборонці ладу. Навіть коли-б ми порівняли звістки про вбитих з одної і другої сторони, то перевага смерти буде по стороні селян. Зрештою де-що з сеї характеристики впливу польського війська на пізнійший стан Галичини подамо в останнім розділі.

Межи причинами, що спиняли народні рухи в Галичині ми сказали на вступі також про фізичні причини. Тут ми розуміємо фізичну трудність до дальшого веденя повстаня в зимовій порі. Всі галицько-руські рухи визначали ся недостатчею одноцільної організації, тож зрозуміло, що великі морози та снігові засипи покладали кінець завзятости, остуджували гарячу кров і спрощували рефлексії, страту відваги, вкінці байдужність. До того з весною проявили ся тяжкі заразливі хвороби, що не менше війни нищили людське житє і обезлюднювали села. Усе те разом зовемо фізичними причинами, що може більш, як сама оружна репресія, впливали на вгамоване народніх бунтів.

*

*

*

Тепер треба нам подати деякі звістки про останки народніх рухів у Галичині, що проявились протягом 1649 р.

Перші локальні конфлікти межи селянами і взагалі бунтівниками і шляхтою виходили задля реквізицій, що мали на меті відобране пограбованого добра. Бунтівники добре ховали добу, як знаємо — часто закопували в землю, тож при таких пошукуваню нераз приходило до конфліктів. Так приміром коли Томаш Скоповский послав своїх слуг 5 мая до Юнашкова, щоб відобрати пограбовані річі в його дворі в Обельниці, тамошні селяне разом із своїм сьвященником побили сих слуг, позабирали вози, воли, потім навіть самого Скоповского поранили²⁾.

¹⁾ Ind. rel. castr. Tremboul. a. 1648—9, t. 441—48.

²⁾ Жерела IV, N. CXVII, ст. 264.

Інші знову заховували добичу, або вже проминувши її, складали вину на козаків, що їм забрали. Так говорив Гриць Турчиняк на судовім допиті в Теревовлі, подібне теж казали селяне з Верхрати, коли до них прийшов судовий возний з двома шляхтичами для реквізиції в справі равських міщан. „У нас нема всього, — казали вони — козаки нам позабивали, а що маємо то собі беріть, ось є кілька волів та порожніх возів“. Равські міщане не хотіли сього брати й просили арештувати сих селян¹⁾. Подібно знаємо, що велдїжські, рахимські і лодинські селяне віддавали долиньським міщанам лише що менше, дорожших річей не хотіли дати²⁾.

Які були конфлікти в сих справах межі панами і їх власними підданими, про се не знаємо і знати мабуть не будемо, бо дідич взагалі ніколи не скаржив ся перед судом на своїх людей — він судив їх сам, як умів і хотів.

Ми вже говорили, що ворохобники, прощаючись з козаками, мали надію, що незабаром з весною вони прийдуть знову їм з помічю. Тимчасом весна настала, а про козаків і Хмельницького не було чути. Галичина сама не могла власними силами підвестись до нового повстання, тож лише де-не-де бачимо сліди рухів, особливо на Підгір'ю, де зрештою селянські розбишацтва не були нічим виїмковим, се, як ми вже говорили на вступі, повсечасна проява.

Загального спокою ще не було в марті 1649 р. На соймку в Галичи 14 н. ст. марта постановлено зложити військо „для забезпеченя границь від постороннього ворога, внутрішнього спокою від домових, досі не вгамованих, бунтівників і для вложеня підданських серць у давний послух“³⁾. Дійсно подибуємо тут і там певні, хоч не численні прояви, що можуть бути продовженем осінніх рухів, одначе подекуди вироджують ся в прості розбишацтва. Прим. деякі міщане з Тлустого напали на Лошнів і селянам наробили багато шкоди⁴⁾. В тому самому часі селяне з Городниці спустошили маєтність Верціньського в Ракові, службу порозганяли, одну шляхтянку Агнішку Кульчицьку мучили, аби сказала, де сховані гроші, не дізнавши ся, забили її⁵⁾.

¹⁾ Жерела IV, N. XLIX, ст. 163.

²⁾ Жерела IV, N. CLXIII, ст. 339, 340.

³⁾ Жерела IV, N. LXXII, ст. 205.

⁴⁾ Ind. rel. castr. Tremboul. t. 132, p. 24—5.

⁵⁾ Тамже, ст. 119—123.

Інший вже характер мала подія, що стала ся в Гошові (Дол.). 13 квітня 1649 р. Лукаш Тромбчинський, товариш з хоругви Станіслава Потоцького, поділь. воеводи, виїздив з Гошова ві второк по провідній неділі до хоругви, наперед послав челядь і колясу, а сам задержав ся якийсь час, виїхав на поле до селян, що орали там, і почав їм наказовати, аби підчас його неприсутности були послухні його жінці, аби робили панщину... Замість покаяння і потакування стало ся щось иньше. Селяне кинули ся на нього і побили його міцно. При тім були не лише самі піддані, але й також тамошня дрібна руська шляхта, як Білинські, Гошовські, Березовські, навіть із жінками¹⁾.

Зрештою на цілім Підгір'ю—подибуємо доволі прояв руху, всі вони одначе досить дрібні і нічим не вирізняють ся від подібних рухів перед 1648 р. і пізнійше; особливо часто подибуємо села в самих горах, що нападають на подорожних, на двори, забирають збіжжя і т. ин. Про напад тюдівських селян на двір у Кутах ми вже говорили давнійше, подібне подибуємо й далі на захід аж до жерел Дністра, одначе докладне їх представлене вимагало-б доволі місця, тому проминаємо їх, маючи надію пояснити їх колись иньшим разом, при історії галицько-руського опришківства.

Коли Хмельницький рушив літом 1649 р. знова на захід під Збараж, тоді на ново вступив дух межи Русинів в Галичині. Міщанство й селянство лише чекало, коли він возьме сю твердиню і посунеть ся далі на захід. В тому часі виступають на ширший плян тернопільські міщане. В Тернополі лежав хорий Павло Стржешовський, але як довідав ся, що Хмельницький обложив Вишневецького в недалеких Збаражи думав перенестись куди в безпечнійше місце. Він забрав свої багаті річи (*in magna quantitate et pretio*) і виїхав з Тернополя. Не далеко таки відїхав, бо вже на міських валах напали його міщане під проводом якогось запрошеного козака, відобрали всьо добро і веліли повертати назад до міста. Тут держали його три дні під опікою, а тим часом довідувались, як стоїть справа на місци боротьби, в Збаражи. Коли думали, що вже по польським війську, відважили ся забити Стржешовського²⁾.

В тому самому часі над Дністром, селяне з Букавини і Дубровлян „не вдоволені ще попередніми бунтами і розби-

¹⁾ Rel. Zydaczou. t. 40, p. 70—71.

²⁾ Ind. rel. castr. Tremboul. t. 131, p. 19—22.

шацтвом, хочачи викликати межи підданими ворохобню й замішаня", напали в ночі на село Бортники, але їх селяне відогнали. Вдоволили ся тим, що забрали з поля збіже¹⁾.

Коло Жовкви був 2 липня такий випадок. В тих околицях проявили ся в тім часі розрухи, тож зі Львова переходив до Жовкви відділ наємного війська, зложеного з Німців під проводом Адама Бальцера, що мав заспокоювати сих бунтівників. Коли прийшли до Мацошина, зустрінули перепону. Тамошні селяне „як бунтівничі Русини і прихильники Хмельницького, наваживши ся на жите католиків і польських військ“, скликали до церкви цілу громаду, скинули міст, вдарили на вояків, Бальцера тяжко поранили, иньших поубивали, покидали в болото і багно, коні, оруже, річи позабирали²⁾.

Дня 20 серпня 1649 привезено, як оповідає Кушевич, черниця від Буська, що йому козаки вибрали очи, повтинали руки та тяжко поранили, хоч він був православний. Причина сьому була така, що сей чернець був на послугах Вишневецького і носив його листи, за те тамошні Русини піймали його і віддали козакам³⁾.

Інтересна подія була в Дідошицях (коло Стрия) ще 14 жовтня 1649 р. Власник того села і сусідніх Балич послав туди свого слугу Павла Сьвідерського щоб там наглядав осінню господарку. Сей, приїхавши, наказав селянам роботу, аби приготували стацію для війська, що мало туди переходити. Такий зворот не подобав ся селянам. Коли Сьвідерський їхав на кони коло коршми, побачив цілу громаду людей, межи ними селянина Калина. Сей приступив до оконома та й каже: „От і я жовнір, козак, як тебе перед тим не забив, то тепер убю!“ Сказавши те прискочив, почав бити окованим кием і скинув на землю з коня. Оконом кликав на поміч громаду, одначе ніхто й не думав йому помагати. Ледви якось пощастилось Сьвідерському втекти з рук напасника. Оповідючи про се в суді додає ще Сьвідерський пояснення до того, що вчинив Калин. Він се робив „обаламучений знова якимись непевними новинами про бунтоване козаків і хлопів та на них покладав надію“⁴⁾.

1) Ind. rel. castr. Zydaczou. t. 40, p. 461—2.

2) Ind. rel. castr. Leopold. a. 1649, t. 399, L. 683—5.

3) Рукопись бібл. Осолінських N. 2346 p. 50—51.

4) Rel. Zydaczou. t. 40, p. 506—7.

Ось і ті важніші моменти, що проявились в Галичині в 1649 р., викликані головно надіями на Хмельницького. Сей тимчасом тратив час і сили під Збаражем, вкінці увійшов в прикру згоду з Поляками і покинув Галичину раз на все, бо хоч переходив він туди ще 1655 р., одначе тоді вже не витягло до нього руки ані одно село.

В. Про організацію і характер народніх рухів.

З попереднього огляду поодиноких прояв народнього руху могли ми переконатись, що про якусь одноцілну, систематично ведену організацію цілого повстання і мови нема. Сей, так скажемо, фрагментарний характер їх мав певні наслідки, що мусіли наступити конечною силою конклюдії, без огляду навіть на політичні обставини, чи вони були користні для сих рухів, чи їм противні. Зрештою про се буде мова пізнійше. Говорячи про організацію, мусимо згори зазначити, ба й положити певний натиск на недостачу організації сих рухів.

Коли під концепцією організації будемо розуміти ті елементи, що дали безпосередній імпульс до вибуху і сї, що народжене жите вели, або старали ся повести в однім, витиченім напрямі, — то з порядку річи мусимо ще кілька слів докинути до пояснення відносин козацької справи в загалі, а Хмельницького спеціально, до селянського повстання у Галичині.

Хмельницькому справа селянська в теоретичній концепції була цілком чужа. В його ряди зараз з самого початку безперечно вступали сьміливіші селянські елементи, він і сам їх закликав першим зазивним листом, бо вони були йому на руку. Зрештою перший контингент запевно рекрутовав ся з тих саме чинників, про котрих ішла від довшого часу боротьба, сих, що легально не були козаками, а хотіли ними бути і такими себе почували. Се та переходова верства, що ще не увійшла цілком в ярмо доміняльної влади, як се було на заході, а з другої сторони правно козаками називати себе не могла, бо виходила поза реєстр. Загал селянства якийсь час не ставав рішучо по козацькій стороні.

Такий стан був від початку підчас перших двох битв. Зворот наступив після корсунської битви. Хмельницький ще стояв на місци і не знав, куди властиво йому іти, несподівані побіди

над польськими військами приневолили його призадуматись, так як се буває з чоловіком, що більше зробив, як мав на думці, і не з'орієнтував ся у новій сфері обставин. Коли так Хмельницький орієнтував ся і почав дипломатичні переговори з Татарами та Турками — розвинулась ненадійно широка агітація посеред селянства, аби помагати Хмельницькому.

Сей факт відразу запримітили сучасні. Інспіратором селянського повстання загальний голос признавав не самого Хмельницького, але Кривоноса. Чи Кривонос робив се з поручення Хмельницького, чи на власну руку, про те ми знати не можемо, але хоч би й окремо, то Хмельницький не мав ні найменшої причини противитись тому, бо се лише помагало йому.

Що така агітація була, годі заперечити. Розуміється, що в агітації, аби вона дійшла своєї цілі, мусять бути певні оклики, мусять бути кинені певні ідеї, в добрій чи злій вірі. Так мусіло бути й тут. Що ж могло промовити до серця невільному селянинові, як не обіцянка волі, скасування панщини? Чень же змальованем козацьких плянів, які здійснились опісля, порвати селянства не було б можна. Одначе доброї віри тим козацьким елементам відмовити не можна.

Галицька Русь підійняла ся слідом за Поділем і Волинню, по части ідучи за ними, по части рушена тою самою агітацією. Що певна агітація була поміж Русинами в Галичині, про се ми вже говорили на вступі. З кількох попередю згаданих прояв видно, що весною і літом 1648 селяне приготувувались до якоїсь розправи, в кождім разі надіялись користних собі випадків.

Але інтереси козацтва в границі Галичини не входили цілком, одже й агітація не могла бути з того боку інтензивна. Коли на Поділю і Волині селянське повстанє розрослося на добре, то в Галичині його так як би ще не було. Доперва пилявецька битва порушила широкі маси. Селянство в розбитю польського війська бачило дуже вигідну пору, щоб користати з перестрахи і утечі шляхти та Жидів перед ворогом та приготувити їм наперед не менше страшну катастрофу.

Сей рух поміж селянством, не вважаючи на деякі спорадичні прояви, йшов від північного сходу, з рога волинсько-подільського і як водна філя обіймав чим раз ширші круги, аж в кінці розпросторонив ся майже по цілій Галичині. В околицях ближших Вишні переважає селянський елемент і ініціаторами тамошніх рухів були селяне. Як знаємо Белз, Броди удержу-

лись посеред хуртовини; противно, в рядах сих, що добули Липська, Белзця, Потилича бачимо майже самих селян. Се треба пояснити тим, що контакт з дальшою Волиню переніс туди й головний характер рухів.

У всіх иньших околицях рух сей не виключно - селянський. Хоч масу бунтівників складають селяне, то ініціатива й провід виходить більш від міщанських та шляхотських елементів. Все таки сеї прояви не мож назвати суцєю відмінністю від рухів на півночі, се вплив льокального характеру, себ то того, що тут був доволі сильний руський міщанський елемент і не хибувало й шляхотського.

Коли кинемо оком на всі головніщі центри народніх рухів на Галицькім Поділю і по обох сторонах Дністра побачимо що всюди проводять міщане, денеде шляхта. Специфічно галицький рух починають на Поділю теребовельські міщане, янівські, далі рогатинські, підкаменські і кнігиницькі. Коли перейдемо на правий бік Дністра то у всіх центрах бачимо на чолі рухів міщан або шляхту, лиш денеде подибуємо групу селян окремо.

Околицю Товмача так сказати-б завоював Семен Височан, коло нього групуєть ся руська шляхта і товмацькі міщане.

В Калушині на верху бачимо калуських міщан разом з грабовецьким попом Іваном. В Дрогобиччині цілий рух концентруєть ся коло самого міста, має характер вельми політичний і селяне в тім напрямі підпомагають міщан. Городок, Янів, Яворів характером своїм зближують ся до сего-ж.

В усіх важнійших місцевостях безпосередний імпульс до тіснійшої організації дають козаки, що в осени були залили своїми ватагами Галицьку Русь. Дуже часто подибуємо в скаргах слово, що ті або сі получились з козаками. Єсть що правда околиці, де бачимо громадний рух ще до приходу козаків, прим. коло Липська, але інтензивність прийшла туди, аж коли вони получились з козаками. Що найбільше, бунт починав ся аж тоді, коли козаки були десь в околиці, а польська шляхта в утечі шукала спасіння. Деякі міщане, як прим. з Голосір самі боять ся починати акції проти Поляків і запрашають козаків, аби їх увільнили від неволі й тиранства Поляків.

Деякі міщане виступають під безпосередним впливом козацтва. В Рогатині бачимо, що козаки іменували навіть зверхника усім міщанам в особі Гаврила Кучаровича. В Калуші довгий час вони

перебули в місті. Туди приводили бунтівники пійманих шляхтичів на допити й екзекуцію. Клясичний приклад Дрогобич. Тут міщане потайки запрошують козаків до приходу, покидають міську оборону, приймають козаків радо у себе, старшина гостить ся у найповажніших руських міщан і під козацьким впливом і захороною свитає Дрогобичанам думка панованя у місті. А коли козацької підпори не стало — звернулись міщане до селян. В Сулятичах також один селянин гостить у себе козаків. Подібно можна сказати про Городок і Яворів. Зборівські міщане виходять до Тимоша Хмельницького з поклоном, дають йому дарунки.

Зібравши усе те можемо сказати, що козацтво — се найперший мотив у міщанських рухах.

Перейдім тепер до обговореня тіснійшої організації народніх рухів.

Затрата традиційної єдності, низький культурний стан Галицької Руси були причинами, що цілий тодішній рух — то рух поодиноких ватаг — відділів. Тут велика різниця поміж Галичиною і Україною, де величезні маси уміли згорнути ся в одну громаду-армію.

На невеликім розмірно простори Галичини бачимо до десятка значніших центрів бунту, тай то ще можна дуже добре сказати, що ледви не друге село було осібно організоване. Тому то про тіснішу організацію трудно властиво говорити. Все ж таки деякі моменти кинуть деяке світло туди і буде його можна розширити на більші розміри.

Кожда воєнна акция вимагає певної більш або менш широкої індивідуальної власти. Вона мусіла бути всюди, де народ самостійно підіймав ся і ділав. Коли громади прилучались просто до козаків, то зрозуміло, що й піддавав ся цілком його проводу. Але не всюди так було.

До кожного проводу, до кожної власти доходять двоякою дорогою, або дорогою узурпації або порученя. Оба сі способи стрічаємо в обговорюваних подіях.

Один з бунтівників, мабуть старших, Василь Амброжик каже на судовім допиті: „Тоді, коли були бунти в покутських краях, не мало обібралось старших, як Крокіє з Кунашова, Литусь з Обертину, Олекса Чевадка з Олеша, Яремко Попович з Товмача“. Тут виразно говорить ся що сі люде „самі себе обібрали ватажками“. Звали ся вони сотниками. Кождий з них збирав коло

себе громаду людей, певно більш-менш сотку — і так ставали відділи. Згадані сотники поміж першими своїми ділами мали добути палагицького замку і вирізане там шляхти. Очевидно, що не звязані поодинокі відділи, хоч би й кождий з них мав сотника, без ще тіснішого сполучення не здатні добувати замку, де була якась залога. Тут треба ще висшої власти, щоб кермувала усіми рухами. Згадане признание Василя Амброжика не говорить про се, хто був головним отаманом, але ми можемо на певно сказати, що се був Семен Височан, бо він саме сей терен обрав собі полем діяльності. Що на сотниках не кінчилось, маємо й ще иньші сліди, подибуємо инколи назви — полковник або отаман.

Семен Височан резідував в Отинії і проводив громадї з 15 тисяч народу. Тут одже самих сотників мусіло бути понад 100, тож мусіли бути й иньші старші. Дійсно подибуємо ще полковників, отаманів, хорунжих, добовів і т. ин. Вже найзагальніша фраза судових скарг — *principales i comprincipales* — каже догадуватись певного степенювання в значіню.

Такою старшиною ставали звичайно люде більшого досвїду, впливу і значіня. Ми дійсно поміж ними бачимо майже самих міщан, шляхтичів і священників. В громадї Семена Височана шляхта мала важну ролю і вплив. Повернувши від палагицького замку, каже згадуваний Амброжик, почали нападати на шляхотські двори. До них прилучила ся і санівська шляхта, як Матій Кнігиницький, Богдан Грабовецький, Петро Березовський, Дмитро Татомір і разом нищили шляхотські двори. Попустошивши Покуте пішли в дальші сторони, а по всіх перевозах наказали, аби повиволїкано пороми з води, щоб польське військо не перейшло. Коло сих поромів стояла день і ніч сторожа, і ся шляхта що день майже підїздила до Дністра наказуючи під карою смерти не пускати війська, а Поляка де лише найти, казали забивати.

Те оповіданє надає велике значінє шляхті, що пристала до бунтівників. Очевидно усе те могла вона робити як старшина, спеціально як старшина Височанової громадї. Сей Семен Височан мабуть сам був або шляхтичом або козаком, коли він приймав до себе шляхту і давав їм начальні становища.

Взагалї певний узурпацийний спосіб проводу подибуємо на Покуту. Скарга на тамошню руську шляхту закидує, що вони „стягнули Волохів, сторонніх розбишаків, домових бунтівників-селян з ріжних околиць, зібрали в відділи (*cohortes*), упоряд-

кували, наділили різною зброєю“ і так ходили з місця на місце.

Яким способом повставали великі громади в Калуській і Долинській повіті, того докладно не знаємо, мабуть простою асоціацією. Сих бунтівників ми бачимо також зложених військовим способом, вони мають хоругви, стрільби й гармати, однак про докладніший склад не маємо звісток. Там де виступає на перший план священик із Грабівки, Іван, то він зоветься звичайно сотником, також полковником, часто просто проводирем. Про якісь нижші уряди від нього не знаємо таки цілком нічого.

В Кнігиничах бачимо провідником, мабуть вибраним, священика Федора, однак в дальших походах кнігиницька громада прилучається до двох новоселецьких шляхтичів Струтинського і Мединського. Вони були головними проводирями, певно полковниками, бо Струтинський відзивається до інших: „панове атамані!“ Скарга за забите Ржечицького в Бориничах велику ініціативу в походах надає понам. Бориницькі селяне приймають радо пана з поворотом, а тим часом околичні священики скликали раду й умовилися йти на двір Ржечицького. Подібне бачимо в Дроздовичах, Каменобродах і ин., де священики дають головну ініціативу до грабовання шляхотського добра.

В околицях коло Липська бачимо інтересний випадок, що один із бунтівників зовється любачівським старостою.

Не всюди однак старшование виходило з узурпації. У всіх міських рухах організація складалась трохи инакше. За приклад возьмемо хоч би Теробовлю. Міщане збираються, розділяються на сотні, визначають сотників, а понад всіма ставлять ще одного з поміж себе. Це більше демократичний спосіб складання організації. Теробовельські міщане скликають навіть в разі потреби загальний збір усіх міщан і тут відбувають наради й суди під проводом голови. З того боку інтересний засуд смерті Конецького.

Такий спосіб організації бачимо й по інших подільських містах: у Янові, Хоросткові, Товстім і т. ин. В інших же містах як Рогатині, Городку, Яворові старшина складалась головню під впливом козацьким і мала міський, громадський характер.

Політичний спосіб організації бачимо також у Дрогобичі, де руське міщанство уміє поза плечима Поляків порозуміватись між собою, висилати послів до козаків, а опісля послати агітаторів по околичних селах для приєднання їх. Сі міщане стають там самі провідниками тамошнього міщансько-селянського руху.

Деякий образ організації подає нам справа знаходу рогатинських і підкаменецьких міщан на Розділ. Рогатинський старшина, поставлений козаками, йде з 30 людьми до Підкаменя і тут оголошує публично на місті, що ось то Поляки зібрались у Роздолі. Тоді посилають кількох до Кнїгинич по тамошніх міщан, потім голова Рогатинців, Гаврило Кучорович, повертає назад до себе, а бунтівники вибирають собі старшиною Камінського, що й їх веде в означенім напрямі.

Зрештою воно не мусіло бути, щоб межі бунтівниками була всюди якась старшина, військова організація. Се лише було потрібне при більших громадах, як на Покутю в Калушині, поодинокі села могли обходитись і без того. Тож і звичайно подибуємо лише назву *principales, comprincipales et complices*, себто певну частину, що давала ініціативу до нападів і інших, що лише прилучалися до походу.

Самі способи знаходів дуже були різнородні. Передовсім бачимо в одних военний характер, в інших розбишацький. До воєнних належать усі міські революції, напади на костели, замки. В дальших походах якихось груп сей спосіб бачимо лише там, де повстанє розгоріло ся найсильніше, себто на Покутю, в Калушині, почасти в Дрогобиччині, дещо коло Руської Рави. Тут пора дня малу вагу мала, громада йшла здобуваючи один двір по однім, один замок по однім. В меньших громадах переважає розбишацький спосіб походів. Вибирають звичайно нічну пору і вдаряють звичайно лише на один пункт, де доглянено, що можна пожитись здобичею.

Зайнявши якесь місце, замок, костел, двір, місто, бунтівники передовсім пустошили його до чиста, шукаючи головно грошей, далі брали всю хатню обстанову, найрадше дорогі річі, одержу, вкінці худобу, збіжжя, часто навіть сіно. В околицях північної Галичини, де ліси далеко рідші, як на Підгір'ю, предметом здобутку бачимо часто лісне дерево. Яворівці, як знаємо, перевозили дерева Лагодовського на тисячах возів.

Пограблене місце звичайно руйнували, підкладали огонь і палили, одначе не завсіди, часом полишали ціле, хоч порожне.

Загарбавши здобичу, наперед ділили ся і при тім певно мусіли бути не-аби які сварки й задирки. Потім живили ся і повертали до дому. Дуже часто маємо згадку, що бунтівники, здобувши якесь місце, розпалювали огонь, пекли, варили та в гості просили козаків. Деколи заношено здобичу просто до козаків, як се знаємо про голинських шляхтичів. Туди ведено також пійманих Поляків, щоб на муках довідати ся про гроші або щось иньше. Так було з Рожнятовским, що його ведено до Калуша, подібно запровадили товмацькі міщане Корчиньского до Отинії перед Височана. На суд завели Теробовельські міщане Конецкого з Коровинки до Теробовлі. Інші бунтівники провадять пійманого шляхтича до козаків і віддають желізо з його власних плугів на тортури для нього.

Доконавши одного діла, громада йшла або далі, або розходила ся до дому і при тім поодинокі громади нападали ще окремо на двори й т. ин. За якийсь час сходили ся знова бунтівники до купи і вибирались на иньше місце.

*

*

*

На революційні змагання українсько-руського народу в середині XVII ст. виробив ся доволі загальний, особливо в польській історіографії, погляд, що вони ніщо иньше, як лише простий селянський соціальний рух, що звертав ся на маючі верстви. Так характеризують не то що самий селянський рух, але й цілу козащинну. Думаю, що доволі єсть на те доказів, що Хмельницина не була виключно соціальним рухом, а була й чимось більшим. Повстанє галицько-руського народу, що самим по собі, своїм єством, був цілком відрубним явищем від козащини стягне ще скорше таку характеристику — соціального руху. Ми одначе мусимо заявитись проти такого погляду. З цілого огляду ми бачимо, що окрім соціальних (найважніших) мотивів бунту, є ще політичні, національні й релігійні. Коли-б у сих рухах брали участь виключно селяне, то се тяжче було-б твердити, але коли ми бачимо попри них, а властиве на їх чолі шляхту, міщанство й духовенство, то хоч би ми сим останнім підсували також соціальні мотиви, що дійсно до певної міри треба робити, то все таки годі нам буде ними самими пояснити докладне се явище всенародного руху. Тим-то боротьба руського народу в XVII ст. ріжнить ся від всіх т. зв. селянських війн на заході, як французької нпр. Жаске-рії, англійських селянських рухів за Віклефа, німецьких

селянських війн в часі реформації, подібних чеських і т. ин. В тих дійсно грали ролю виключно соціальні та релігійні мотиви. Українсько-руські-ж боротьби в загалі, а галицькі спеціяльно були народніми рухами в повнім значіню того слова.

Саме приписуване соціальних мотивів усім тим рухам ще не відповідне ось чим. В тій самій державі, Польщі, були селяне і на Русі і в корінній Польщі, ба навіть селянські відносини в Малій і Великій Польщі були мабуть тяжчі як на Русі, а там подібних прояв не бачимо майже цілком, видно що були ще й інші причини, що зворушили міліонові маси до боротьби, як небудь вона випала.

Найліпшим одначе доказом нашого твердження будуть голоси сучасників, не з руської а з польської сторони. Ось що написав ще літом 1648 р. львівський міщанин Самуїл Кушевич: „Се-ж певно що поміж визнавцями грецької віри нема чести, від них то приходить певна наша згуба!“ На інших місцях говорячи про бунти, каже, що Русини визначають ся *implacabili odio contra catholicos et Polonos; Rus nam obsequium wypowiada*¹⁾!

В тих кількох словах вже замкнене й ціле наше твердження. Кушевич до того цілком відрізняє в вище наведених словах релігійні мотиви від національних і політичних. Останні слова, що Русь виходить з послуху Польщі належать до Галичини і се найліпше марковане політичного руху. Так говорить міщанин, а як каже шляхта, що її найблизше усі події дотикали? Ми собі пригадуємо ухвалу галицького і белзького соймиків, де вони постановляючи зтягнути військо на оборону своїх земель, додають, щоб не брати ніякого Русина. Ухвала галицького соймика з 17 червня 1648 р. виразно розрізняє Русинів *religione* та Русинів *fide*. Перших можна було брати в ряди військової оборони, других ні.

Безперечно всім тодішнім верствам, що мали участь у повстаню, треба приложити до певної міри соціальні мотиви. Селянство, само по собі, найскорше взагалі йде під покликком соціальних змагань до боротьби: се головна основа всіх селянських війн усіх часів. Вже галицько-руському міщанству не можна надавати самих соціальних мотивів, бо се був стан будь-що-будь більше свободний, як селянський. Тут тісно злучила ся

¹⁾ Жерела IV, N. XVIII, ст. 66

справа релігійна. Задля своєї православної віри міщане були покривджені навіть в автономічному устрою мадебурського права, що в своїм вже характері було виключно католицьке. Хтось міг би висловити закид, що збунтовані тепер міста належали до тих, що тішилися меншими привілеями імунітету, як інші більші. Воно правда й тому припускаємо багато соціального мотиву. Що однак були також релігійні, показується найперше з того, що у всіх тих містах головна акція бунту була звернена проти костелів, значить ся проти головної основи католицтва. В тих самих підрядних містах, у Тереховлі, Янові, Товмачі, Роздолі, Городку й т. ин. терплять від збунтованих Русинів окрім латинського духовенства ще й міщане-Поляки, не дуже далекі соціальним становищем від Русинів.

Руське духовенство своїм економічним і юридичним положенням властиво нічим не різнило ся від селян і міщан, серед котрих жило. Тож і не дивно, що їх так часто подибуємо серед бунтівничих громад руських священників. При тім вони висовують ся на перший план, значить мали вони значний вплив на селян; а се не могло jinakше бути як під релігійним покликом. Руському духовенству приписувано в значній мірі вину розбудження простого народу. В одному місці бунтівники зовуть ся *colluvia rusticorum ad arma et ad tumultus per schismaticos propones concitatorum*¹⁾. Те слово „схизматик“ прикладається часто до руських попів і взагалі до селян. Така загальна характеристика, як що *romienieni sami będąc religij greckiey, a piekielnym ogniem przeciw ludziom ritus romani zaiątrzeni u zapalenii*²⁾ і т. ин. цілком вимовно говорять про сю сторону причин народніх рухів. При тім релігія часто, розуміється, зливалася з національною ідеєю.

Які причини порушили численну руську шляхту до того, що вони не то що прилучили ся до селян і міщан, але стають на їх чолі, взагалі визначають ся великою енергією в переслідуванню Поляків? Правда, уся та шляхта се властиво бідна шляхотська верства, скинена до того ряду ще від початку 15 ст. під напором польського елемента, але саме то здеградоване протягом довгих літ галицької Русі є тут не маловажним політичним чинником в поступованню 1648 р. Тій шляхті тепер заблисда надія, що ось то приходить нагода при козацькій помочи

¹⁾ Rel. Leop. t. 399.

²⁾ Жерела IV, N. LXXXIII, ст. 226.

наново здобути верховне становище своїх давних батьків. Скарги перепевнені висказами, що руські шляхтичі виступали *dubia spe dominandi ducti* або *ruską zdradliwą skłonnością wwiezieni*¹⁾. Не раз говорить ся в них, що вони надіяли ся, що Поляки вже більше не повернуть ся в сі краї. Натурально, що в поступованю руської шляхти не малу ролю грали релігійні мотиви. Навіть ся обставина, як помежи переслідованими бачимо й руських деяких шляхтичів, цілком не виключає політичного характера участі руської шляхти, радше ще сю думку зміцнювала-б. Кривджено тих, що яким небудь способом заявляли свою симпатію Полякам і неохоту до бунтівників. Також не можна пояснити сього виключно розбишацькими інстинктами, бо серед тих, що дали себе в знаки декому з Русинів, бачимо як раз вівнорядних економічно шляхтичів. Противно більшість руської шляхти на Підгіррю не боялась бунтів і спокійно ждала їх. Ось що говорить одна судова скарга на руського шляхтича, Данила Баранецького: „Він не вважаючи на свій шляхотський стан підчас козацьких бунтів, особливо в часі своєї волі в Покутськім краю і хлопських бунтів, коли протестант, охороняючи своє житє і дорогої своєї рідні, утік, разом із иньшими обивателями до Польщі він нікуди, як иньша шляхта, до ніякої твердині, де иньші замикали ся і боронили ся, не хоронив ся, але видно прихильний тим своєвольникам і бунтівникам, получив ся з ними“ й т. ин.²⁾.

В зимі були на Покутю якимись приватними ротмістрами руські шляхтичі Загвойський і Голинський і тоді ще вони про-являли свою прихильність до Русинів, бо їх увільнювали від стацій, коли тимчасом Поляків немилосердно здирали³⁾.

Натуральна річ, що ми приписуємо сі ідеальніші мотиви не всім руським гербовцям, були й такі, що їм окрім соціальних мотивів і розбишацьких інстинктів годі щось більш придати. Такими були ріжні Вітвицькі, Гошовські, Чайківські й ин. Головну одначе ролю грає таки історична руська шляхта, хоч тепер збідніла: Голинські, Березовські, Драгомирецькі, Грабовецькі й ин. Тут мусимо зачислити навіть двох проводирів з лівого боку Дністра Федора Струтинського й Андрія Мединського. Інтересні слова першого при вбиваню Новосельського: „Се Лях —

¹⁾ Жерела IV, N. LXXXIII, ст. 226.

²⁾ Rel. Hal. t. 141, p. 1873—4.

³⁾ Тамже, t. 142, p. 1190—4.

каже він — був жовніром і багато благочестивих Русинів побивав!“

Хоч би се поступоване руської шляхти хто поясняв виключно з релігійного боку, се таки не зменьшає наших поглядів, бо тоді на Русі справа релігійна була тісно злучена з національною і політичною, а що се були відмінні в дійсности почування, се показуєть ся хоч би з історії XVIII ст., де вороговане обох народностей не переводить ся, хоч релігійний антагонізм повинен був цілком уступити. Зрештою Кисіль був православний, одначе про нього говорено, що його руські кости поросли лядським м'ясом. Для тих, що хочуть всіма силами заперечити иньших мотивів у польсько-руській боротьбі, окрім соціальних, подекуди хіба релігійних, скажемо хіба се, що се було, й є, привілеєм сильнішої сторони, що вона ніколи не хоче признати правдивих причин боротьби у другої сторони, лише висовує такі, що оправдують власне поступоване.

Вкінці треба застановитись над самим фактичним характером народніх рухів 1648 р. Треба признати, що характер сей дуже суворий, грізний. Грабоване, паленє, забиваня, катованя, подекуди чистий вандалізм і крайне здичіне — усе те подибуємо в сім часі. Всім, що хотіли-б з того висказувати доказ противний попереднім нашим поглядам, треба пригадати, що се право й завданє війни (яке-б воно не було з морального боку) нищити противника, не дозволяти, щоб дальше займав те саме становище, — одже й руйнуєть ся його основно. Се воєнний звичай кожного часу, до того знаємо, що в тодішніх часах такий спосіб веденя війни був прийнятий у цілім цивілізованім сьвіті, прикладом того хочби німецька трийцять-літня війна. Тим більше не вийде на некористь народніх рухів 1648 р. порівнанє з всякими иньшими західніми селянськими війнами, в Англії, Франції, хочби й найближшої що до часу великої німецької селянської війни, не кажучи вже про московські подібні рухи прим. про бунт Разина з того самого віку. Зрештою ми вже говорили, що те польське військо, котре мало бути заборолом спокою й ладу, цілком без причини чинило мало що менші кривди й івалти, хіба що не шляхті, лише селянам. Се дуже дивно виглядає, коли прикладаємо до оцінки історичних фактів не сучасну міру, лише теперішню. Польська шляхта взагалі, а в Галичині спеціально могла давати лише як раз такий приклад в боротьбі, як ми бачили в сих рухах. Галичина була від найдавніших часів збірним місцем всяких

заїздів, івалтів, розбоїв, як се видно з найдавніших тутешніх судових книг¹⁾.

Приходить ся нам хіба закінчити сю частину словами звістного історика селянських війн: „Істория народів має свої бурі і громи, як ціла природа. Як трясена землі і морська буря грають народні тучі містами й людським житєм і часто привикли дивитись на них лише як на криваву долю. Інакші вони в очах історика. Його веде наука і серце піднесене понад страх часу; він придивляється сьвітовим подіям, рухам народнього життя спокійним зором, міряючи та зважуючи, як астроном ходи зьвізд. Він пізнає в руйнуваню знова житевий елемент, пізнає там духа, де, здається, лише грають дикі фізичні сили“²⁾.

Г. Наслідки війни 1648 р. для Галичини.

Кожда історична проява може бути добре оцінована, коли ми її приглянемо ся з боку загального історичного поступу. Тому треба поставити побіч себе стан життя перед рішучим моментом зі станом, що настав по нїм, силою натуральної потреби та наслідків. З порівняня сього вийде що, певна історична епохаль на хвилина, певний момент або користний з боку поступу, або йому противний, шкідний. З тою самою мірою мусимо приступити до оцінки стану Галицької Русі, що спровадили на неї події 1648 р.

Хотячи подати якийсь суцільний образ наслідків козацько-польської війни для Галичини, оглянемо пізнійше життя сього краю з трьох боків: 1) з боку юридичного, 2) економічного, 3) політичного — і тоді скажемо свою думку про значінє й вагу сих подій в історії галицько-руського народа.

Найліпшим жерелом для пізнання загального ходу життя в тих часах польської історії є безперечно судові книги. Перше місце займають з того боку т. зв. книги реляцій (*inducta relationum*), себто вписи різних публичних і приватних документів, політичних і судових заяв, скарг і т. ин. Коли ми возьмемо такі реляції з років по 1648 р. то передовсім вдарить нас величезна

¹⁾ Akta grodzkie i ziemskie t. XIV, диви Передмову.

²⁾ Dr. Zimmermann, Allgemeine Geschichte des grossen Bauernkrieges.

сила різних скарг і позвів на бунтівників. З них властиве ми витягнули всі наші ближші звістки про народні рухи, иньшого жерела над се цілком не маємо. Виникає одже питанє, які правні наслідки чекали галицько-руську людність за таке вороже становище супроти Поляків, спеціально супроти шляхти. Аби на се як так відповісти мусимо наперед зазначити, що в таких справах судове поступованє вело ся трома дорогами, в трох категоріях судів.

Найпершою інстанцією суда і то такою, що від неї не було ніякого відклика, се домініяльні, двірські суди. Вже можна з гори сказати, що найбільше справ про бунти трактовано саме в таких судах, де одною стороною виступав покривджений пандідич, другою селяне, його власні піддані, що наробили йому шкоди.

Тут хід процесу бтів дуже легонький, бо одна сторона, покривджена, єсть zarazом і судєю, одначе понад се подати ближші звістки, як слідство переводжено, як карано тих, що завинили, сказати не вміємо. В таких судах не завсіди уживано паперу, тож і слідів не багато полишило ся, до того ми не були в тому щасливому положіню, щоб користуватись подібними документами, окрім одного, що по часті туди належить¹⁾. Кінець справи в таких судах мусів бути ріжний, відповідно до забаганок пана, бо, як знаємо, двірська процедура не знала ніяких обмежень у своїй власти над підданими, можна їх було карати навіть смертю.

Другим з ряду судом був міський суд, де вже процедура і карна основувались звичайно на маґдебурськім праві. Туди часто відсилено для розпиту людей із ґродських судів, бо тут були тортурові прибори, при таких розпитах потрібні доконче для селян. Такі міські розпити вельми цікаві, бо подають докладні признання (конфесати), одначе й тих ми майже цілком не могли уживати, не маючи під рукою таких актів¹⁾.

Всі справи, де виступають дві сторони від себе не залежні, селянин і шляхтич або міщанин, такі справи вже належали до висших судів, ґродських і земських, та до коронного трибуналу. Тут оскаржував покривджений не своїх підданих,

¹⁾ Жерела IV, N. XL, ст. 152—3, признанє Василя Амброжика з Живачова.

²⁾ З теребовельського міського суда диви акт в Жерелах IV, N. CLVI.

лише людей иньшого пана, що йому начинили як-небудь шкоди, а властиве подавав лише їх пана, як веліло тодішнє право. Від іродського суду був звичайно відклик (апеляция) до коронного трибунала. Тому, аби справ про покаранє бунтівників не проволікати, шляхта на соймках постановляє, щоб у іроді пересправа кінчила ся до-разу (*terminus peremptorius*) і щоб не було ніякого відклику¹⁾. Лише в Белзі і Жидачеві ведено так справи, в иньших землях справу віддавано від разу трибуналови. З трибунальських справ знаємо лише про ті, що їх акти вписувано в іродські книги, понад то ми не могли користуватись рішеннями трибуналу, не маючи тих актів під рукою; більше ми могли користати з іродських.

Як ті численні процеси кінчили ся? Для того питання найліпша відповідь така, що вони властиво не кінчили ся, а проволікали ся в безконечність. За оскаржених селян відповідав їх власник, дідич, сьому одначе багато залежало на тому, щоб не карано його людей, бо тим убувало йому, і так уже не численних, рук до праці, тому всіма силами старав ся убивати справу. Найліпшим доказом є справа равських міщан з верхратськими селянами. Белзький іродський суд засудив селян на кару смерти; зразу їх пан, Ян Замойський, не ставив їх до суду, опісля віддав лише кількох до вязниці, а й тих незабаром його повномочник, Райський, випустив на власну руку²⁾.

Тих шляхтичів, що мали участь в бунтах, засуджовано на прогнанє (баніцію) і неславу (інфамію), одначе й їх справа проволікала ся і вони полишились на місці спокійно.

Таким одже способом про загальну якусь кару на бунтівників не можна говорити, терпіли лише поодинокі, иньші виходили ціло. Що найбільше дідич позволяв чинити пошукуване (реквізицію) пограбованого добра межи своїми підданими, хоч були й такі випадки, що він сам збирав здобичу для себе, як се було прим. в Губині³⁾.

Шляхта сама мабуть не старалась прикладати дуже суворих мір до селян, боячись, щоб з новою появою козаків бунт не повторив ся, і щоб не змушувати здесяткованих і так підданих шукати спасіння в утечі на Україну.

¹⁾ Жерела IV, N. LXVI.

²⁾ Жерела IV, N. XLIX, ст. 166.

³⁾ Жерела IV, N. XLI.

Найважнійші безперечно були економічні наслідки 1648 р. Вже з самого огляду народніх рухів можна було собі уявити, до якого стану спустошення зійшли всі шляхотські маєтності: двори попалені, худоба, збіжжя й добуток перейшли в руки селян, козаків і Татар. Ціла осіння робота на поли станула, бо забракло робучих рук до праці: поля лежали облогом, ліси понищено значно, особливо в північних околицях, так само стави, панські млини, коршми й т. ин. Одначе не лише самі селяне руйнували таким способом, вони лише звертались виключно на панів, Жидів та Поляків-міщан, а дуже рідко напастували селян, хіба богатих, панських прислужників (прим. у Соходолі), або тих, що з якихось причин ставали по стороні панів (у Креховичах, Тужилові), або вкінці як вони були Поляками (Шмитків, Липсько й ин.). Попри них господарювали козаки й Татаре, особливо єї останні вже не розбирали нічого, не водились ніякими релігійно-національними та суспільними мотивами, лише грабували, палили та брали ясир, де лише можна було, одже й по селах. Як побачимо нижше, то й руські села стояли в 1649 р. страшно спустошені і обезлюднені. (Навіть ті селяне, що їх минув татарський ясир і меч польських вояків, покидали в значнім числі свої хати, побачивши свої надії визволення порожніми й даремними. Вони утікали на схід, де під козацькою охороною думали найти ліпшу долю, багато також утікало (з Покутя) у Волощину. Таким одже способом запанувала в Галичині страшна руїна і треба було довгого часу, щоб край двигнув ся до ліпшого стану.)

Докладне змальованє сїєї економічної руїни було-б дуже інтересне і матеріялів для нього маємо не мало, одначе се зайняло-б дуже широке місце в нашій розвідці, тож ми зредукуємо його до можливо найменших розмірів, маючи надію колись иньшим часом повернути до нього.

Про велике знищенє на Галицькій Русі говорено на соймках у грудні 1648 р. На соймику в Судовій Вишні (15 груд.) велить шляхта своїм послам на коронацію постаратись, щоб Руське воєводство, „як дуже знищенє (zdesolowane)“ звільнено від військових стацій і змованя¹⁾. Подібно й у Белзі зазначено на соймику (22 груд.), що „піддані в Белзькім воєводстві своїми бунтами наробили не малых кривд шляхті“²⁾. Та сама шляхта на соймику 8 марта 1649 зазначає, що „в часі татар-

¹⁾ Жерела IV, N. XXXIV, ст. 133.

²⁾ Тамже, N. XXXVI, ст. 144.

ського і козацького знаходу зухвальні бунтівники-піддані великої шкоди начинили, більшої, як сам коронний неприятель¹⁾. Як представляно справу на першій соймці в Галичи, не знаємо²⁾, але ще 15 н. ст. марта 1649 на реляційній соймці говорено, що „в тій так загальній ребелії не лише стороння сила воювала, а й домова своєволя так розгннула ся, що ледви де-що фортуни шляхотських дїбр полишила³⁾. Подібно реферували послї на коронаційній соймї, заявляючи, що ціла Галичина аж по Сян дуже спустошена⁴⁾.

Пригляньмо ся тепер, як нам оповідають про сей нещасний стан сучасники в приватних і урядових документах.

Вже наперед можна сказати, що найбільше знищені були ті околиці, куда переходив Хмельницький, бо в його товаристві були Татаре, чинили що найбільше загальної шкоди. На тій дорозі стояла також столиця Галичини, Львів. Який був стан його після облоги, нехай нан говорить цитований уже нами нераз райця Кушевич. Ось що він пише 3 н. ст. падолиста в листі до свого батька у Кракові⁵⁾: „Нужда у нас велика. Всі гумна і стирти, від Запорожа до Люблина попалені. Хліба, не знаю, звідки маємо взяти.. Людей множество вмирає з голоду... Що далі буде? Sat sapienti! Останка листови поручати не можу і жаль сердечний міні не дає..“ А згадавши про свої діти в Кракові, пише: „Жаль не дає писати, що в нас того (дітей) погинуло, то від огня, то від голоду й зимна, і по нинішній день гине по улицах по ринку, по кладовищах, межи крамами й по иньших місцях... Скажіть ваша милість і се, що як з божої волі до нас поверне (жінка Кушевича), то не лише Львова, але й своєї хати не пізнає... Аж до самої сорочки зішли ми в нїна-що, бо й сорочки наші пропадати мусіли, що аж страх згадувати... Річи нехай шанує і ходить як найпростійше, се не до річи, щоб Львовянки мали строїти ся в Кракові, коли ми тут ледви не голо й босо ходимо, потративши все, і ремісника дістати не можемо..“ В тому листі є й характеристика дальших околиць, поза Львовом: „Курсор з Кракова попав під самим Львовом у руки ворога, з котрих потім утік і до Кракова повер-

¹⁾ Тамже, N. LXVI, ст. 198.

²⁾ Документ знищений.

³⁾ Жерела IV, N. LXXII, ст. 210.

⁴⁾ Конституція коронаційного сойму 1649 (деклярації воеводств).

⁵⁾ Жерела IV, N. XXX, ст. 122—4.

нув ся: він там може оповісти, яке тут у нас спустошенє міст, містечок, сел і всього і як усе в нівець обернено. Nunc campus, ubi Troia fuit!“

Про близшу околицю Львова згадує сей міщанин і при описі облоги Львова: „Не наступав сеї ночі неприятель (Татаре), лише Брюховичу, міське село, мило відо Львова, спалив, мушчин вистинав, жінок забрав у неволю, так що лише де-хто втік“¹⁾. Про стан двох иньших міських сел Зубрі та Сихова здавав 16 падолиста 1648 радник Ян Убальдіні реляцію на міським уряді: „Відомо вашим милостям добре, що з приходом ворогів під Львів усі околичні села й маєстности знищено огнем, межі ними й село Зубря спалене до нащадку зі всіма гумнами й будинками. Всіх підданих, без ріжниць пола й віку, почасти помордовано, почасти в поганську-неволю забрано“. Подібно було й у Сихові²⁾.

До околиць, найбільше спустошених, належав безперечно округ Струмилової Камінки і про нього маємо найдокладніші відомости, тож подаємо їх докладнійше і з них можна буде виробити собі осуд про иньші сторони Галичини.

28 квітня 1649 жалів ся Рафал Оржеховскій, що він маючи державу староства Струмилової Камінки від Гієроніма Радзєйовского не може додержати контракту задля великих шкід від коронного ворога, „збунтованого без найменшої причини хлопства“, морової зарази, своєвільного війська, задля знищення ставів, гребель, порваня водою млинів, спустошенія коршем, руди, попаленя двірських будинків — так що весь дохід пропав. При тім скаржив ся, що староста Радзєйовский не хоче признати сього нещастя³⁾.

На се жаліне надійшла 22 мая немов би репліка підстарости, Яна Волькера, сама собою дуже характеристична. „Дійшло до мене — говорить він — що хтось там удає, ніби то я не сповняв свого обовязку і не мав стараня про шкоди в порученім міні старостві, себто в греблях, ставах і млинах. Тому заявляю, що як яка стала ся в тім шкода, і досі є, то вона стала ся не через мене й не через мою недбалість: я всіма силами не хотів допустити до того. Але се, що стало ся, то було наперед з тієї причини:

¹⁾ Жерела IV, N. XXVIII, ст. 96 – 7.

²⁾ Жерела IV, N. XXXI, ст. 124 – 5.

³⁾ Rel. Leopold. t. 399, p. 158 – 60.

„По відході ворожих військ від Львова і Замостя, приїхав я на підстароство до Камінки, застав місто, замок, гумна страшно спустошені, попалені... В селах не було людей і десятої частини, одних козаки постинали, иньших Татаре загнали в поганську неволю, гумна, доми попалили, худобу, коні позаймали... По греблях переходили всі козацькі і татарські своєвольні війська та кінськими копитами з'орали і з водою зрівняли. Що найліпші млини й руди попалили... Люде зі страху одні розійшлися по різних сторонах, иньші пійшли на своєволю — показали. Будучи довгий час без панів, почали по трохи вертатися до дому зі здобичею, що „шарпали“ при козаках: одні знуженіли, иньших, що їм засмаковало бути без панів, привести до послуху коштувало багато праці й труду. Зрештою одних і других лишилося мале тільки число і не було ким направляти гребель, тим більше, що з зимою надійшла гусарська хоругва п. воеводи руського з 80 чоловіка під проводом п. Барановського. Вона так дала себе в знаки недобиткам-селянам, бідним і нечисленним, своїми стадиями та послугами, аж до тепер, що багато їх розійшлося під иньших панів і розбрилося по лісах, так що з них нема найменьшого послуху замкови. Тому то годі було знищені в осени греблі ратувати на весну, коли не було кому відперти напрасної води, що з горішніх порваних ставів нагло вдарила з великою силою... Тим то поясняю мою неповинність“¹⁾.

20 мая 1649 Войцех Фрицович, війт із Струмилової Камінки, і тамошній Жид Мандусь Кельманович говорили подібно перед белзьким гродським судом: Боячись, щоб не впасти невинно в який клопот заявляють, що не з недбалства або якої незичливости не зібрали ніяких доходів із коршем і млинів, але причина сьому лежить в великім знищеню від коронного ворога. Наперед з людей у цілім місті не полишилось і четвертої частини, і то дуже бідні, бо з убозства й недостачі майже нічого не сіють по селах. Друга причина ся, що напрасні хвороби забрали багато з полишених людей. Третя така, що військо брало дві стації і то такі, яких перед тим квітуче староство ніколи не платило, з того багато людей поутікало. Млини одні понищили вороги, иньші вода понищика, полишився один млинок і той опанували вояки Вишневецького. Четверта причина така, що місто спалене і прохожі гості не мають де ставати, тож годі вибирати мита й торгове...²⁾

¹⁾ Rel. Leopold. t. 399, p. 326—7.

²⁾ Rel. Belz. t. 236, p. 487—93.

Подібно описували й селяне сього повіта поганий стан землі. 5 мая прийшли до львівського іродського уряду вийти та присяжні з сел: Батятич, Дернова, Руди, Желдця, Сільця, Купича, Ланів і заявили, що через коронного ворога і морову пошість знищились селяне й їх добуток: в одних селах людей ледви третина, в інших, прим. в Ланах не полишилось ані одного господаря. Далі великі кривди терплять від військ Вишневецького: „вимагають від нас стації, неволять нас, тих, що ховають ся перед бідою, імають, вяжуть, замикають, бють, комори силою відбивають, не дарують навіть церквам, як се вчинили в Сільці, воли з ралами з поля забирають... Тим то не можемо ані собі що робити, ані засівати, ані пану належної панщини відробляти, бо велика частина людей розбігла ся, решта не має чим робити...“¹⁾

Підчас Збаражської кампанії Татаре знищили місто ще раз, що ледви руська церква й чотори дома оцілили²⁾.

Для прикладу наведемо кілька з дуже численних звісток про села Львівської землі: В Якимові „задля поганського спустошення, вимертя людей і забраня в неволю“ лишило ся лише 3 підданих і 4 дворища; в Глібовичах лише 6 дворич; в Стоках подібно; в Воловім тільки 6 хат; в Новосільцях 5; у Вільшаниці 2 хати; в Лядським також 2; в Кнігиничах лише 30 хат; в Басівці три хати; в Сернках три четверинні хати; в Пятничанах 4 хати; в Прусах знищено все, так що в маю 1649 р. знайдено лише двох підданих, що просили хліба у Львові; містечко Щирець було зруйноване цілком, люде одні погинули від меча, иньші з пошести, богато пійшло в татарську неволю³⁾. Так само було з Миколаєвом⁴⁾.

Не инакше виглядала Буська земля. Прикладом нехай буде заява буського підстарости Яна Карліньского: „Коли бунтівники йшли через Бусько, страшно й нечувано спустошили: в селі Краснім спалили 12 селянських хат і коршму, до того двір зі всіма будинками, browаром, винницею, з гумнами, при дворі і в гаю... забрали худобу двірську, підданим воли, коні й т. ин., трох під-

¹⁾ Rel. Leopold. t. 399, p. 173—4.

²⁾ Rel. Belz. t. 237, p. 34.

³⁾ Protocolli castr. Leopold. a. 1649—50, t. 230, p. 501—581. Rel. Leopold. t. 399, p. 186—7.

⁴⁾ Rel. Leop. 399, p. 371.

даних, двох чвертників і одного загородника, забили, двірської челяди, селянських жінок більш як 90 чоловіка почасти стояли, почасти забрали в неволю. Тому то селяне порозбігалися, роботи не робили, не дали навіть досіяти. Навіть гаї й ліси де-що вирубали козаки, де-що висікли піддані на ні-на-що...¹⁾.

Подібно було й далі на схід. В Золочеві спалено 50 домів, окрім того було 160 домів цілком пустих, бо люде з них одні пійшли в татарську неволю, иньші повмирали від зарази. В Зборові було спалених 109 домів, в Озерні 60, до того також багато не стало людей задля неволі й зарази. Містечко Маркопіль знищило майже до нащадку²⁾.

В Брухналю козаки стояли цілий місяць і натурально добре його зруйнували, в Бережанах було спалених 50 домів, багато людей попало в неволю та померло на заразу³⁾.

Адміністратор мостівського староства, Петро Ловенецький, так описував 1 червня 1649 стан аренди: Місцевість Мости, Волиця Чехова, Бутини, Двірці, Домашів, Хлівчани, Хорошів цілком знищені, в місті Мостах полишилась ледви половина людей і хати стоять порожні; у Волиці двір, будинки, гумно, коршма, селянські хати, збіже — спалено, худобу, вівці, свині, гуси, кури — забрано; в Хоронові спалено фільварок з гумном, збіжем, коршмами, броварями, солодовнями й т. ин. селян кількасот забрали Татаре з козаками і вистинали; в Бутинах спопеліла коршма, бровар, винниця, селян стято й забрано в неволю — шістьдесять; в Дворах спалено коршму, селян пропало п'ятьдесять; в Домашові коршма, бровар і винниця попалені, селян забрано і поубивано — п'ятьдесять⁴⁾.

Ось як описував свою шкоду Александер Белзецкий, белзький староста: Держави всі знищені, доходів нема ніяких. Двір у Сільцю, коршма, винниця й иньші будинки попалені спопеліли, половина підданих із жінками та дітьми дістала ся Татарах у неволю, половина селянських хат порожніх, — одже про заплату кварти не може бути й мови⁵⁾.

Белзький судовий возний оглядав стан держави в Новім дворі 22 марта 1649 і так його описував: „Бачив я там ве-

1) Rel. Leopold. t. 399, p. 417—20.

2) Rel. Leopold. t. 399, b. 352—3: заява міщан з д. 28 мая 1649.

3) Тамже, ст. 279—80, 285.

4) Rel. Belz. t. 286, p. 599—600.

5) Rel. Belz. 236, p. 379—80.

лике спустошене, двір цілком спалений, окрім одної злої стодоли, на гумні зосталось лише два стіжки жита, третій вимолочений, так само спалено винницю і коршму, дві селянські хати й одну загородничу, з котрих господні, челядь і діти взяли Татаре з козаками, разом 23 душі, до того 19 селянських волів, 27 коней і т. ин.¹⁾.

В деяких селах не лишилось ні одного селянина, як прим. в Сторонибабах, Гунищах і багато иньших²⁾.

Не ліпший був стан в Теробовельщині. лише найбільше звісток про сі околиці належить уже до 1650 р., себто вже по другім поході козаків. В часі збаражської і зборівської кампанії значна часть Галичини попала знова в дальше знищене від Татар, особливо від зборівської умови, коли Татари дістали від Яна Казимира дозвіл брати ясир. Навіть міста: Бусько, Золочів, Камінка, Зборів зруйнували вони до решти³⁾. Все таки для прикладу наведемо кілька дат з Теробовельщини: В Хоросткові спалено 304 хат, в Янові 148, в Струсові 138, в Кобиловолочах 195, в Варваринцях 107, в Чорткові 345, в Білім 199, в Білім потоці 51, в Бичківцях 63, в Будзанові 179, в Тернополі 270, в Козлові 118, в Сухоставі 113, в Грималові 80, в Оріховичах 87, а в селах: Малові, Боричівці, Турівці, Пацівці, Білківцях, Кокошинцях і ин. не полишилась ані одна ціла хата й т. ин.

Як Теробовельщина зазнала лиха ще в 1649 р. від Татарів, так само і лівий бік Дністра, Покуте, бачило татарські відвідни в 1652 р. і то ще тяжші як були в 1648 р. Для першого спустошення нехай послужить на тепер кілька прикладів.

На універсал коронного скарбника платити податки від торгівлі відповіли коломийські міщане 21 марта 1661 р., що „в них нема ані одного купця, щоб торгував яким небудь товаром, і ніяких податків як за минулий рік, так теж і сей вибрати не можуть“⁴⁾. Подібно говорили і сніятинські міщане⁵⁾. Станіслав Потоцький заявляв ще 6 надол. 1649 р., що держані ним королівщини, як Устечко з околичними селами, Якуниця, Вихто-

¹⁾ Rel. Belz. t. 236, p. 259—60.

²⁾ Rel. Belz. t. 237, p. 216.

³⁾ Рукопись бібл. Оссолинських N. 2346.

⁴⁾ Rel. Hal. t. 143, 1527—8. Про знищене Коломиї знаємо з соймової ухвали в Галичи 3 січня 1649 р.

⁵⁾ Тамже, ст. 1531—2.

рів, Ціжва(?) й ин. дуже знищені: піддані одні в неволі, иньші повмирали, иньші побунтовались (*rebelles facti*)¹⁾. Подібно говорив Миколай Потоцький про місцевости: Манастирчани, Кричка, Пороги й ин.²⁾.

З відприсягання селян від податків 1650 р. можна мати докладні звістки про кожне село Галицької землі³⁾. Виймаємо деякі приклади: в Потоці не стало 60 хат, в Бурштині також 60, в Городенці 38, в Калуші 80, в Воскресинцях 18, Добрневі 30, в Надвірній 37, в Берлогах 50, в Угринові 40, в Копанках 30, в Палагичах лише 3 й т. ин. Долина дістала за знищені дволітне увільнене від податків грамотою короля з д. 26 січня 1650 р.⁴⁾. Раків і Надіїв у тім повіті були знищені цілком, так само деякі й иньші.

Вже не так сильно були знищені дальші західні околиці до Жидачова, Стрия й Дрогобича, одначе сліди полишилися значні не лише на шляхті, але й на селянах. Більше були знищені лівоберіжні місцевости Жидачівщини: Новосельці майже цілком були спалені, так само й Бориничі, Дроговичі⁵⁾. Инакше вже на правім боці Дністра: в Сваричові знищили селяне лише млин і два двори, в Рожнітові лише півтора лана осталося пустих, в Рівні млин, Креховичі за те були цілі спалені, у всіх иньших розмірно мало було шкоди, головно тому, що тут були діяльні в більшій частині самі селяне, тож нищили лише панські двори, селянам мало кому пакостили.

Ще-б кілька слів сказати про Перемищину. Знаємо, що місто Перемишль мусіло оборонятись від козаків і не мало потерпіло від ворогів. Так само майже зруйновані були Мостиска, і перемиський соймик просить для нього дозволу брати собі мито⁶⁾. Зрештою й села були більш або менш понищені аж по Сян, як се зазначали послі на коронаційнім соймі. Для прикладу наведемо заяву Прокопа Шорнеля про шкоди в Тарнівці: Задля спалення дворів і гумнів, забрання і позабивання підданих, худоби, вимолочення збіжжя мав він шкоду на більш-більш

¹⁾ Rel. Leop. t. 399, p. 456.

²⁾ Тамже, p. 262—3.

³⁾ *Protocolli castr. Halic. a. 1602—1751*, 78.

⁴⁾ Rel. Zydzaczou. t. 40, p. 144—5.

⁵⁾ Rel. Zydzaczou. t. 40, p. 273.

⁶⁾ Жерела IV, N. XXXIV, ст. 141.

20 зл.¹⁾. В королівській грамоті для села Пникулт, що увільняє се село, власність лат. перем. капітули, від податків, згадує ся, що багато селян козаки забили, забрали їм коні, воли й т. ин.

Про Сянїччину властиве не можна говорити, бо там лише селяне розвивали свою діяльність і то тільки на панських дворах.

Не буде від річи, як ще вкінці подамо деякі звістки про вартість гроша і продуктів до їди. В початках жовтня 1649 р. уставлено у Львові таку урядову ціну: за $\frac{5}{4}$ фунт. хліба — 1 гр., білого хліба за 1 гр. лише 12 лутів; горнець пива — 4 гр.; четвертина вола — 4 зл.; цілий баран — 1 зл. 10 гр. і т. ин.²⁾.

Подані вище приклади чень доволі ясно ілюструють економічний стан Галичини після 1648 р. Був він дуже тяжкий, не лише саму шляхту стрінула маєткова руїна, не лише багато шляхотських родин не видобуло ся з тої кризи, але також і низші суспільні верстви потерпіли дуже, то від Татар, то козаків, селян або й таки від війська. Особливо татарське знищенє було страшне. З прикладів ми бачили, що деякі місцевости просто були зметені з лиця землі, в багатьох полишились ледви сліди і там де розкидались розлогі села, були лише купи попелу і згаріщ, видніло ся кілька недопалених хат, або як було більше, то половина з них стояла порожня. Найбільшу руїну потерпіла ся частина Галичини, що розтягаєть ся від Львова на схід та від Дністра по Буг. Зі статистичних дат сїєї території можна на певно сказати, що людність її зменьшила ся до третини, або й ще більше. Куди поділи ся сї люде? Наведені в горі приклади відповідають на се питанє. Передовсім найбільше дісталось у неволю Татарам, багато їх загинуло від меча, морова зараза дуже понищила їх ряди, багато вкінці утікало, то боячись кари за бунтівничість, то не хотючи повертати ся наново у панську неволю, то вкінці примушені до того нечуваними утисками польського війська.

Трохи ліпше вийшли полудневі та західні околиці Галичини, де Татаре мало вже заходили. На Підгіррю лягли лише в розвалинах панські двори й замки, села були доволі мало знищені, і то найбільше задля втеки бунтівників на Україну та в Волощину. Перемищину діткнуло одно й друге нещастє, одначе да-

1) Rel. Premisl. t. 376, p. 648.

2) Rel. Leopold. t. 399, p. 1149—57.

леко не так як східню частину Галичини. Сяніччина потерпіла лише від селян бунтівників і гірських опришків, себто лише шляхта, селяне хіба стідьки, що від військових переходів і стацій.

Якіж тепер були політичні наслідки війни і повстання 1648 р.? На се питання не можна відповісти на основі одного-двох документів, тут треба витягнути синтезу з цілого дальшого ходу політичного життя в Галичині.

Передовсім велика економічна руїна і величезний убуток робучих рук провадив за собою велику міграцію польських селянських і міщанських елементів, що почали кольонізувати Галичину. Мабуть найбільше тих сел і міст, що в них досі перемішувалась людність латинського обряду, походить з часів по 1648 р. Таке переселення хоч нераз спроваджувало затрату національної індивідуальності серед мігрантів, то таки zarazом абсорбовало багато ассіміляційної здібності Русинів, з другого боку зменшила ся їх відпорність у міру чисельного змаління. Зрештою для самих руських селян інших політичних наслідків не було, як лише той, що вже не спромогли ся другий раз до проби скинути з себе суспільне ярмо. Так само було і з нижшим руським міщанством.

Найбільшу перемену спровадив 1648 р. на руську шляхту і вище міщанство. Тут мова не про сю шляхту, що ще досі живе по селах під назвою ходячкової шляхти, говоримо тут про останки історичної руської шляхти, що жила головню в Галицькій землі, про Голинських, Березовських, Драгомирецьких, Грабовецьких, Струтинських і ин. Унадок і невдача повстання, поворот до давнішого стану, навели на сю шляхту зневіру у власні сили, надія запановання Русинів у Галичині зникла цілком. Зрештою така надія була получена з иньшим сьвітоглядом, як у селян. Руська шляхта думала не менше, не більше лише зайняти становище польської шляхти і певно не гадала уводити наразі якісь суспільні переміни. Тож розгар галицького повстання, так само й на цілій Україні-Руси, міг лише їх переконати, що її не йти в парі з тим великим суспільним рухом. Як на Україні лише мала частина шляхти зливалася з козацтвом, більша перекидалась на противну сторону, так само в Галичині останки історичної руської шляхти пійшла подібною дорогою — дорогою польонізації. Що дальше, руські імена цієї шляхти все зникають, виступають польські, антагонізми затирають ся, наступає

національна єдність з Поляками. Так само було й із вищим руським міщанством.

1648 р. був також критичним для православної церкви. Ціла боротьба мала дуже багато релігійного характеру, руське духовенство вело перед у народніх рухах, переслідувалось все, що лише мало тінь католицизму з собою. Чи зміцнено собі тим позицію проти поступу католицизму? — Ні. Діяльність унії датовалась від 1596 р., однак перед 1648 р. дуже незначна частина Галичини прийняла унію, лише подекуди в перемиській єпархії, зрештою не було майже сліду її в інших землях. Від того часу не перейшло й 50 літ, а відносини перемінялись просто у протилежний напрям: сама лише львівська Ставропігія дотягла початку XVIII ст. Руське духовенство, яке воно не було-б із культурного боку, все таки було сильним елементом посеред Русинів, а від того часу починає мякнути, з завзятих гайдамаків переходить на спокійних, байдужних уніятських ксьондзів, замість дикої оборони своєї віри й нації заводять польську мову в урядованню, словом — духовенство польонізується.

Такі переміни спровадив 1648 р., особливо задля інстинктивності народніх рухів, недостачі тісної організації та якої небудь яснійшої політичної та суспільної цілі. Саме собою жите з таким характером не може в нормальних обставинах витворити якихось дійсних політичних здобутків. Воно таке, що коли-б міні хто хотів кількома словами схарактеризувати народні рухи самої Галичини, то не міг би добрати інших слів до того, як слова Шіллера:

Wo rohe Kräfte sinnlos walten,
da kann sich kein Gebild gestalten.

Такий був би осуд сих рухів, коли-б його розсліджувати цілком окремо, віддільно від решти України-Руси. Однак сей нещасний вихід усіх народніх змагань не можна покласти в вину самої Галичини та її людности. Єсть краї, навіть народи, що своєю власною силою не можуть ніяким способом увільнитися з політичної та національної залежности, вони потребують конечно якоїсь, принаймні моральної підмоги з боку. Се ще більше можна приложити до одної малої частини українсько-руського народу — вона могла добиватися ліпшого становища лише вкупі з широкими масами цілої України. Будь-що-будь Україна йшла далі дорогою боротьби за ліпшу долю, однак з різних причин

ся дальша боротьба полишала Галичину на боці. Найважнійша причина сьому — то відмінні суспільні обставини, недостача сієї нової верстеп, що боротьбою росте в силу, якою було на Україні козацтво, також недостача ясної національно-політичної ідеї при народніх змаганнях, хоч треба признати, що в теорії зарисовуєть ся ся ідея поволі значно в тих часах. Тільки позитивного результату для Галичини, що перша проява одної загальної української національної ідеї.

Хмельницина 1648—1649 років

у сучасних віршах.

Написав *Др. Іван Франко.*

I.

Історик Хмельнищини не може жалувати ся на недостатку жерел. Величезна сила мемуарів, дневників, записок, документів, приватних листів і урядових реляцій з того памятного часу залягає архіви і бібліотеки. Чимало того материялу вже опубліковано, багато дожидає ще публікації, хоч і без того було більш або менше використано істориками.

В числі материялів доси не тільки не опублікованих, але також найменше визискуваних, є значне число віршів зложених рівночасно з подіями. Певна річ, перворядної історичної ваги, такої як документи та урядові реляції, ті твори не мають, але вони мають свою вагу як характеристика відносин, поглядів, настрою і уподобань того часу, позволяють нам, так сказавши, заглянути в душу тої суспільности, що бачила на власні очі, перетерпіла на власній шкурі кроваву драму Хмельнищини.

Найліпше ще пощастило ся руським віршам, тим що зберегли ся в записках Єрлича і в „Історії о презільной брани“. Пок. Костомаров не тільки зібрав їх і видав в додатку до своєї знаменитої монографії „Богданъ Хмельницькій“, але і в тексті частенько користувався ними на рівні з думами, як свідощтвами сучасних людей і очевидців. Але ті руські вірші — се тільки частина тої великої маси віршів, яку сплodiла Хмельницина. В Польщі був тоді час загальної віршоманії, от тим то й не диво, що майже в кожній рукописній польській збірці з того часу разом

з прозовими звітками про кроваві битви та небезпечні походи на Україну, про соймові промови, соймикові свари і шумно-риторичні промови при всяких домашніх okazиях, весілях, хрестинах, похоронах, ми стрічаємо довші або коротші вірші, пісні, памфлети, сатири, епіграми, ущипливі епітафії, що відносять ся до Хмельнищини та її героїв. Певна річ, поетичної вартости вся ота література має дуже мало, хоча є й висмки; та за те для характеристики часу і настрою суспільности се материял багатий і дуже цікавий.

Бажаючи звернути увагу ширшої громади на сей ряд памяток, я публікую отсею збілочку віршів, що відносять ся тільки до першої фази Хмельнищини — від початку до зборівського замирення. Та вже й для сего часу материялу так багато, що приходило ся зробити вибір.—Річ в тому, що власне про ті часи є в польській літературі значне число сучасних віршів друкованих. Історики Хмельнищини користують ся по троха тими польськими віршованими творами, а головню книгою Самуїла Твардовского „Woyna domowa z Kozaki u Tatarzy“, що вийшла аж 1681 р. Та на жаль майже зовсім не використано старших друків. Чимало Поляків друкувало віршовані оповідання про поодинокі епізоди Хмельнищини ще в 1648, 1649, 1650, 1651 роках і ті твори певно повинні би звертати на себе більше уваги істориків. Та що ті старші друки звичайно досить довгі а надто держать ся в сухім тоні реляції або дневника, то я надумав не передруковувати їх тут, а тільки приводити з них цікавіші місця в розвідці. При тім мушу додати, що велика часть тих друків — бібліографічні рідкості, так що я й не міг користувати ся всіми, не знаходячи їх у львівських публичних бібліотеках. Так само я не передруковую тут і руських віршів, які вже були друковані у Костомарова і в додатку до другого тому „Історичних пісень“ Антоновича і Драгоманова. Дещо з них я також цитую в відповідних місцях отсеї праці.

Подаю тут реєстр тих друкованих сучасних віршів, які зазначені в бібліографії Естрайхера. Не всіми тими творами я міг користувати ся, бо значної частини їх нема в львівських бібліотеках. Титули тих творів, які мав я в руках, подаю докладніше, ніж подано у Естрайхера.

Białobocki Jan. Pochodnia sławy Xięcia Jeremiasza Wiśniewskiego, Kraków 1649 (докладніше цитує титул сеї книжечки Костомаров в бібліографічнім покажчику жерел

своїї монографії „Богданъ Хмельницькій“: „Pochodnia wojennej sławy J. O. Xiążęcia Jeremia Michała Wiśniowieckiego ze czterech części złożona y w roku 1649 wystawiona“, та на жаль знаменитий історик ніде зрештою в своїм творі не користується сею книжочкою. Я не мав її в руках.)

Białobocki Jan. Pogoda iasna oyczyzny, w którą okazały się y nagrodę biorą wszystkie zasługi a niezacmiona sława JO. Xiążęcia Jeremia Michała Korybota na Wiśniowcu y Łubniach Wiśniowieckiego.... W roku 1650 w Krakowie. В бібл. Оссол. у Львові ч. 1060. Є се пустий і бомбастичний панеїрик Вишневецькому з нагоди надання йому гетьманської булави. Екземпляр Оссол. має лиш 4 картки нenum., кінця не має.

„ Klar męstwa na objaśnienie pochodni w dalszą drogę ku nieugasłej sławie JO. Xiążęcia Jeremia Michała Korybota na Wiśniowcu y Łubniach Wiśniowieckiego... Aż do wyprawy wojennej pod Zborów samego Naiśniejszego Monarchy króla Jego Mości Jana Kazimierza nam szczęśliwie panującego, we czterech także częściach wydany przez tegoż autora w miesiącu wrześniu roku Pańskiego 1649. Без місця друку, в Кракові, 4⁰, 24 картки нenum. В Оссол. ч. 1058.

„ Odmiana postanowienia sfery niestatecznej kozackiej z wzruszeniem pokoju od miesiąca Stycznia 1650 aż do Września 1651 widziana, y z dokończeniem wieku neodmiennej pamięci Jaśnie Oświeconego niegdy Xiążęcia Jeremiego Michała Korybota Wisniowieckiego.... przez urodzonego Jana Białobockiego, sekretarza Króla Jego Mci wydana w Krakowie... 1653. 4⁰, стор. 64. Оссол. ч. 1059. Сю книжечку цитує також Костомаров у реєстрі своїх жерел, та ми не видимо ніде, щоби він користувався нею.

Інші праці Бялобоцького, особливо его брошура „Brat Tatar albo Liga wilcza z psem na gospodarza“ з р. 1651, лежать по за рамами отчої статі.

S. D. Wąchocki. Planctus Poloniae super ingenti suorum clade a Kozacis rebellibus illata, quem Religio, Mars, Bellona, Fortuna et Fama lyricis carminibus leniunt,

per Simeonem Dominicum Wąchocki conscriptus a. D. 1649. Cracoviae. 4°, 12 карт. нenum. Оссол. ч. 41352.

У Костомарова подано титул сеї книжечки не повно і з помилками. І прозова передмова (посвята скарбникови польському Миколаєви Даниловичу) і вірші — пустісінька риторика і бомбаст.

Kuczwarewicz Marcin. Relacja Exp̄edyciey Zbaraskiey w roku Pańskim 1649 przeciw Chmielnickiemu. Rythmem polskim przez M. K-cza, roku Pańskiego 1650 przełożona. W Lublinie w drukarni Jana Wiczorkowicza, bez roku, 4°, 22 нenum. карт. друку.

Radwan. Exp̄edycya Zbaraska. Warszawa 1649.

Satyr nowy z chorey głowy, 4°, —9 стор. без місця друку, див. Bentkowski, Historia literatury polskiej I, 417 (про втеку з під Пілявець).

Prywat Polską kieruie, po nim stateczny sługa Rzpltey następuie, 1649, 4°, 2 аркуші друку, див. Bentkowski I, 418, а також виписку у Юшинського II, 447. Естрайхер подає, що друковано в Кракові.

Dachnowski. Trąba na rozproszonych do obozu przeciw kozakom, 1648. Початковий і кінцевий вірш наводить Юшинський II, 457.

„ Na trąbę przeciw kozakom odpowiedź żołnierska. Bemben z pod chorągwi nowego pana. 1648.

Frykas. Zabawy rycerstwa polskiego, 1650. Повний титул див. у Юшинського II, 465. Залуский і Юшинський догадують ся, що автором був Кучваревич. Описано тут події від вибору Яна Казимира до зборівського замирення.

Twardowski Sam. Pobudka wychodzącemu woisku 1649.

„ Woyna kozacka poznieysza, przez Naiasnieyszego Jana Kazimierza króla polskiego y szwedzkiego poparta y skończona szczęśliwie w r. 1651. W Lesznie drukował Daniel Vetterus. Оссол. 52.362. Опис битви під Берестечком; ввійшла яко друга часть у пізнійшу, по смерті автора видану книгу „Woyna domowa z kozaki i Tataru“, видану в Каліші 1681 р. (Оссол. 17.582).

Coś nowego pisanego, roku tysiąc sześćsetnego pięćdziesiątego wtórego, 4°, без місця і року друку, див.

Ks. Hieronim Juszyński, Dykcyonarz poetów polskich II, 397 399. В бібл. Оссол. друкованого екземпляра нема, а є тільки рукописна копія, з котрої тут подано виписки.

Obryński Kazimierz Godfryd, Magnanimitatis Polonae specimen per aliquot brevia poemata illustratum, a. 1652.

„ Berestecensis Bellona, poema heroicum libri II, 1652 — див. Юшинський II, 14.

Katafalk rycerski Mikołaiowi Firleiwowi, без року і місця друку, вірша про погром під Пілявцями, див. Juszyński II, 427.

Lech wzbudzony i lament iego żałośny widząc tak utrapione państwo, roku 1649, 4°, без місця друку, впривок див. Juszyński II, 430—431.

Nowy satyr, do którego przydana perspektywa po klęsce pod Konstantynowem, 4°, без року і місця друку, див. Juszyński II, 439.

Satyr Podgórski w roku 1654 ziawiony, w którym iako w zwierciedle wieku terażniejszego sprawy, woien zaś dzisiejszych wnętrzne y zwierzchne przyczyny obaczyć możesz. Не знаю, чи був сей твір друкований, а користувався рукописом з XVII в. Оссол. 680.

B. Zimorowicz. Kozaczyzna i Burda ruska, дві поеми, що творять одну цілість, ввійшли в склад книжечки із. Sielanki nowe ruskie różnym stanom dla zabawy teraz świeżo wydane przez Symeona (властиво Bartłomieja) Zimorowicza 1663. Я користувався новим виданем Туровского, що вийшло в Перемишлі 1857 р.

Інші друки, давніші і новіші, якими я користувався для сеї праці, цитовано в відповідних місцях під текстом.

Що торкається недрукованих доси віршів польських, латинських і руських про Хмельницину і сучасних з нею, які вдалося міні зібрати, то я друкую їх в повні в додатку до сеї розвідки. Вони взяті переважно з рукописів бібліотеки Оссолінських у Львові, а тільки три винято з рукописів музею кн. Чарторийських у Кракові; відписи був ласкав порівняти з оригіналами проф. Бодуен де Куртене, котрому за се висказую тут прилюдну подяку.

Деякі з тих рукописних віршів були вже друковані в виданю Jakóba Michałowskiego Księga pamiętnicza, Kraków 1864, стор. 471—476; ними користувалися не раз польські і наші історики (Кубаля, Костомаров, Куліш). Я друкую й ті звісні вже вірші, маючи під рукою їх давні де в чому відмінні відписи в рукописах бібліотеки Оссолінських; тільки одну віршу — латинський пасквіль на Адама Кисіля (N. 8) я передрукую з книги Міхаловського (ор. cit. 612—613) задля її важности для характеристики того часу.

Зібрані мною вірші — дуже ріжнородні і формою і змістом і тенденцією і мовою. В 30 нумерах нашої збірки маємо загалом 42 осібних творів, а з них 13 написано латинською, 28 польською, а один українсько-руською мовою; 8 має форму лірично-описову, 4 промовляють тоном сатири та упіменя, оповідань і описів є 6, в тім числі одно сатиричне, 7 має форму епітафій та написів, 1 форму анаграм, тоб то загадки з переставлених букв, в кінці є тут 6 пасквіль (ущипливих віршів обернених до поодинокі особи) і 10 епіграм. Не однакоє й становище авторів. Декотрі, як от автори реляцій N. 28 і 30 — прості вояки, що не думають про політику, бачуть перед собою тільки воєнні труди і невигоди і реферують сухо те що бачили; у інших більше рефлексії, хоча й тут бачимо таких, що дивляться на світ очима вбогого шляхтича-селяху, що знає своє село, свій повіт, привик бачити в королях земних богів, вірити в їх мудрість і не вдавати ся в критику того, що роблять високі політики (див. N. 9, IV; N. 20). Але більшість авторів дивиться критично на описувані події, шукає їх причин, думає над зарадою злему. Правда, в поглядах на причини Хмельниччини у Поляків-віршописів нема згоди. Одні бачуть причину лиха в нарушеню шляхетської вільности і рівности (див. N. 4), інші власне в тій надмірній вільности, в шляхетськім veto, в браку почуття власної гідности і горожанських обовязків (N. 3, 17), а особливо в утисках підданих (N. 1, 2). Були, розуміється, й такі, що замість дошукувати ся власних хиб і провин воліли звальювати вину на інтриги, приватні заходи або злу волю впливових одиниць а то й самого короля (N. 4, 8, 10, 11, 12, 23 III). Коротко мовлячи, в отсих віршах встає перед нами мов жива і промовляє безпосередно польська суспільність половини XVII віку, промовляє про справи, що ще й нині не зійшли з денного порядку прилюдної дискусії.

II.

В початку 1648 року Польща належала до найсильніших держав у Європі. Її сусіда з заходу — Німеччина лежала спустошена страшною трицятилітньою війною, безсильна, шарпана на всі боки, без одностайного національного почуття. Угорщина після страшного погрому під Могачем стогнала в турецькій ярмі. Туреччина здобувши перший рішучий погром під Хотином 1622 р. почала хилити ся з зеніту своєї величі і сили. Іспанія відчувала вже в повні фатальні наслідки релігійної нетолеранції і тиранського правління, втративши Нідерланди і Португалію. Франція переживала важку внутрішню кризу — перебудову феодальної держави на абсолютно-монархічну, закінчила власне кроваві війни з маїнатською фрондою і клала підвалини того шляхетсько-бюрократичного ладу, що за півтораєста літ мав її довести до великої революції. Швеція заплутана в 30-літню війну була й без того вбога та вичерпана, а Московщина також іще не зовсім вигоїла ся з ран завданих їй в часі самозванців. Польські володіння розтягали ся тоді від Балтійського моря до Чорного, від устя Висли до устя Німана на півночі, від жерел Висли геть по за Дніпро на півдні. В першій половині XVII в Польща отримала блискучі перемоги над Турками і над Московщиною. На неї обертали свої очі всі європейські держави, у неї шукали підмоги Венеціанці і Французи; Московщина бережливо заховувала з нею „вічний мир“, а кримські Татари, котрим Польща довгі роки оплачувала ся, щоби не шарпали її південних окраїн, не мали відваги підняти ся проти неї, коли вона в 1646 і 1647 роках не дала їм звичайних дарунків. Навіть той неспокійний елемент, що ворухив ся у неї на південних окраїнах і причиняв їй нераз чимало клопоту, — українське козацтво від 1638 р. було так прикорочене і взате в шори, що здавало ся, не здужає вже двинути ся більше. „Upadła bez pochyby zemsta skuteczna Boża na bystre one rebellizanty — писав 1646 р. польський шляхтич у Білій Криниці, Ян Бялобоцький¹⁾ — kark buntów tak wiele razy u od tak wiele czasow ludu niezbożnego przeciw Bogu

¹⁾ В передмові до книжечки: *Hymny u prozy polskie w zwyczajnym używaniu u nabożeństwie kościoła świętego katolickiego, z Breviarza Rzymskiego w iedną xiąszkę zebrane, z łacińskich hymnów na polskie wedle poprawy Nayw. Pasterza Urbana VII, przez urodzonego Jana Białobockiego, K. Im. Sekretarza przełożone. W Krakowie, w druk. Fr. Cezarego, r. P. 1648.* Передмова датована 1646 р. в Білій Криниці.

samemu tudziesz przeciwko maiestatowi królów, panów swoich y Rzpltey powstaiący ostatnie z pobłogosławieniem woysku polskiemu a wykorzenieniem tey sweywoli iest przełomiony“. При тім польська шляхта поставляла до війни знамениту кінноту в важкій залізній зброї, так названу уссарию, а козаки як піші вояки мали також європейську славу і були пожаданими наємниками навіть для французького короля.

І з економічного погляду стояла тоді Польща — так бодай могло здавати ся — знаменито. Щасливі війни принесли їй немалі користи, а обширні українські землі, густо засіяні селами і місточками, повними підданого, робучого люду, були правдивим золотим дном для панів. Багатства польських магнатів дивували чужих послів. Правда, в Польщі не було богатих, укріплених і сильних міст, промисл і торгівля не могли розвивати ся в суспільно-економічних обставинах польської республіки, міщанство упадало, та все таки при панських дворах і під панською опікою були деякі завязки ремесел і промислу. Між містами визначали ся головню Львів, Краків і Варшава — перше як центр промислу і торгівлі з далеким сходом, два другі як центри політичного і духового життя держави. В усякім разі і тут в половині XVII в. видно було значний рух, жваву працю і заходи, особливо значну вивозову торгівлю збіжем і значний зріст фабрикації горівки.

В кінці могла тодішня Польща поверховому оку заімпонувати ще одним, а власне неограниченою свободою і рівністю свого шляхетського, пануючого стану, шумним, рухливим і загальним політичним життям, що шуміло і кипіло не тільки по столицях, але по всіх дворах, по всіх закутках обширної держави. Кожний шляхтич за молоду привчав ся думати про загальні, державні справи, навикав до парламентарних форм, до „політичного“ способу вислову, тоб то до штуки — висказувати свої думки як найменше по просту, як найбільше риторично, неособисто, не образливо ні для кого та при тім нещиро.

Та не минуло кілька літ — і вся ота пишнота, вся слава, все багатство, вся сила — розвіялись мов дим. „Золоті Сатурнові часи перемінили ся на залізні“, плаче автор одної латинської вірші (див. N. 12 нашої збірки). Польща стратила лівий беріг Дніпра, не могла вже ніколи відзискати тривко й правобічної України, зрештою страшенно спустошеної, і немов виточивши нараз найліпшу кров із своїх жил почала хоріти та марніти всім тілом. Раз іще, 1683 р. вона з Яном Собеским здобула ся на геройський подвиг під Віднем, та се була остатня її перемога. Швидко

потім пішли часи „Сасів“, а за ними, не сповна 100 літ по віденській вікторії, польська самостійна держава почала рішучо конати. Сей страшний удар, що зіпхнув її з висоти, се була Хмельницина, була пожежа, що розгоріла ся з малої іскри, але знайшла собі багато запального матеріялу.

Можна як собі хто хоче дивити ся на найблизші причини вибуху Хмельнищини і на самого Хмельницького, та нам здасть ся, що коли-б не був повстав Хмельницький, рік чи кілька літ пізнійше була би вибухла пожежа з якоїсь иньшої причини, а хто знає, чи й без воєнної пожежі Польща не була би ще швидше пропала від внутрішньої гнилизни, що точила її вже 1648 р.

Я не буду вдавати ся в вичислюване всіх тих хороб, які нівечили польський державний орґанізм — вони занадто звисні. Найголовнійші з них — повна безправність простого люду і необмежена власть над ним панів, повна безсильність короля і державної адміністрації, реліґійна нетолеранція та духовна темнота, якої набирала ся ніби осьвічена шляхта з єзуїтських шкіл, цілковитий брак дбання про просвіту і піднесенє низших верстов, політична корупція і моральне зіпсутє шляхти. Італіянський духовний Пачікеллі, що коло половини XVII в. був у Польщі, схаактеризував її внутрішній стан ось яким їдким віршем:

Clarum regum Polonorum
Est coelum nobiliorum,
Est infernus rusticorum,
Paradisus Judaeorum,
Aurifodina advenarum,
Causa luxus foeminarum.
Multo quidem dives lanis,
Semper tamen egens pannis;
Copiam in lino serit,
Sed externam telam querit,
Merces externas diligit,
Caro emptis gloriatur,
Empta parvo aspernatur.¹⁾

Не можна сказати, щоб і самі тодішні Поляки, особливо по тій кровавій лекції, яку їм дала Хмельницина, не зрозуміли

¹⁾ Pacichelli, abbate G. B., *Memorie de' viaggi fatti per l'Europa cristiana*. Neapoli 1685, т. I, 242. Цитовано у Sebastiano Ciampi, *Bibliografia critica delle antiche reciproche corrispondenze politiche, ecclesiastiche, scientifiche, letterarie, artistiche dell'Italia colla Russia, colla Polonia ed altre parti settentrionali*. Firenze 1839, т. II, 192.

своїх хиб. Те, про що до недавна говорили хіба найсвітліїші одиниці, такі як Фрич Моджевський, Остророг, Старовольський, тепер почало робити ся загальною думкою шляхти, а бодай тої її частини, що ще не була цілком зіпсована. І так автор сатиричної поеми „*Satyr Podgórski w roku 1654 ziawiony*“, хоч сам великий прихильник шляхетської вольности і рівности, бачить ясно, що одною з головних причин лиха була шляхетська захланність.

Wprawdzie już one bankiety ustały,
Z których znenagła fakcye wzrastały,
Gdyście po stayniach stoły rozstawiali
I prawie iako bydło zbytowali.
Ale łakomstwo taką górę wzięło,
Że prawie Polskę w niwecz obróciło.
Nie nasycą go ni powołowszczyzny,
Czopowe, rosy, pobory, darcizny.
Teć to sprawiły, gdy się naprzykrzyły,
Do nienawiści ludzi pobudziły,
Że się pokoju związki potargaly,
Niezgody, zatym straszne bunt y wstały.¹⁾

Той сам автор, хоч в політичних питаннях досить наївний (приклад сеї наївности побачимо далі), вміє знайти різкі і гіркі слова осуду на утиски підданих в Польщі. Вже сам початок поеми вельми характерний. Селянин у сьвято рубав дрова в лісі і здибає Сатира. Сей сідає на его віз і переляканий чоловік везе його з собою. В селі дідич побачив селянина з дровами і гукає: „А, се ти так шануєш сьвято?“ Селянин відповідає: „Як би я поїхав у ліс в будний день, від мене взяли би сокиру, а сьогодні гаївові в церкві“. Побачивши Сатира пан заходить з ним у розмову, розумієть ся, про біжучі політичні справи, про війну з козаками. Сатир пустивши селянина береть ся, як то кажуть, вичитувати панови паремей. Головна причина бунту козацтва і слабости Поляків — безсовісні утиски підданих і приязнь панів з Жидами (див. у нашій збірці N. 2). Сатир так договорив панови до сумління, що сей в кінці з насміхом питає, чи се не той селянин підмовив його на таку проповідь, з котрим він приїхав у ліса? Та Сатир на доказ правди своїх слів береть ся роздивляти події кровавої війни і хибн всіх верстов у Польщі. Правда, він про те стоїть на чисто шляхетським становищі. Шля-

¹⁾ Оссол. рукоп. 680.

хетська свобода є для него головна підвалина державного ладу; про якісь легальні полеклі селянству, про поліпшене державної адміністрації нема ані мови.

Навіть львівський міщанин Зіморович, що вельми ворожо дивить ся на Хмельницину і видумує на неї всякі нісенітницї, не може проминути мовчки панського знущання над підданими.

Nie tylko nam dojadły ukraińskie muchy,
Ale i wielkim panom, aż musieli stadem
Na rączych (себ то конях) przed tym umknąć za Wisłę owadem.
Przecie powołaszczyni i tam im dobodły,
Ledwie na ostatni hak Polskiej nie przywiodły.¹⁾

Утискане підданих зробило ся було у панів якимсь правилом; хто не дуєть своїх підданих, той лихий господар. Rustica gens optima flens, pessima ridens — така приповідка зложилась була між освіченими „культурниками“ того часу. Та ба, українські селяне також були майстри вигадувати приповідки, і невдовзі скарбниця українських приповідок збогатила ся ще одною: „Шляхтич і Жид тільки печений добрий“.

Далеко глубше в хиби польського державного орґанізму входить автор талановито написаного памфлету, зложеного з віршів переплітаних прозою пз. „Coś nowego pisanego, roku tysiąc sześćsetnego pięćdziesiątego wtórego“.²⁾ В уступі приведенім в нашій збірці (N. 3) він в формі розмови двох шляхтичів, виходячи від пилявецької битви і тих, що провинувати ся в ній, та за се не були зовсім покарані, розбирає дразливе питанє, щож властиво вільно в Польщі робити безкарно — розумієть ся, шляхтичеви, а чого не вільно? І він без вагання кладе золоте польське „veto“ на рівні з дозволом — сповнювати в легальній формі державну зраду, ганьбити хиби польської податкової системи, брак адміністрації, брак почутя публичних обовязків у тих, що користують ся найвищими публичними правами і привілеями. Одним словом, висновки такі, що один із персонажів розмови доходить просто до розпуки.

Як бачимо, у автора стало на стілько відваги, щоби назвати річ по імію і сказати явно, що та перла шляхетської свободи, те

¹⁾ Zimorowicze, Sielanki 73—74.

²⁾ Ся поемка була друкована (див. Juszyński, Dykcyonarz poetów polskich II, 397), та друковані екземпляри — велика рідкість. Я користував ся рукописною копією сего замітного твору в списку з XVII в., робленім мабуть з рукопису, а не з друку (Оссол. рукоп. 648, к. 1—28).

„nie pozwalam“, яким можна було знівечити здобутки кожної соймової наради і навіть розірвати сойм, є не що иньше, як свобода — в кожній порі зраджувати і погубляти край. Мав він відвагу вказати пальцем на такі високі шляхетської рівності, як неслухане законів ухвалених самою шляхтою, неплачене податків, особливо маїнатами, ошукуване публичного скарбу при наймі вояків і т. и. Та він не мав відваги признати ся до авторства сего твору і виступити явно до боротьби з злом, ані навіть вказати, де був друкований его твір.

Drukowano w koziey głowie,
Kiedy miesiąc był na nowie,
Kosztem zaś pana iednego
Z bractwa Piławieckiego,
A drukarnią zaś zakryto,
Bo by drukarza zabito —

ось які характерні слова виставлено в титулі друку¹⁾ — знак, що висказана в поемі правда була для многих у ту пору дуже ще гірка і нестерпна.

Ми маємо свідощтво, що й серед латинського духовенства були люде, котрі бачили і горячим словом висказували кривди простого люду, самоволю та розпусту шляхти. Є се інтерна латинська вірша, написана деє в початку Хмельнищини, котрої автором дехто з Поляків уважав самого Хмельницького, хоча зі змісту явно виходить, що її зложив католик і то хтось із низшого духовенства, що міг на одну дошку покласти *miserum populum et clegum* як жертви панських утисків. Автор уважає Хмельницького даним від Бога бичем „на розкіш і захланність маїнатів, на утиски, кривди та силування підданих“. „Гей, який же то плач чути аж до неба! Він благає війни, проходить у небо; такого ніколи ще не бачено, ніякий народ крім Поляків його не зносив. Тут зневага і наруга Богови, котрий бачить плач і крик люду, бачить п'яні празники і не дасть себе перепросити. Всі шляхетські верстви майже одним духом дусять нещасний люд і клир своїми свободами, надужитями, безправами. Навіть східні Турки не такі люті і злосливі на невольників, як Поляки, барони і дуки, запопадливі на розкіш“.²⁾

¹⁾ X. M. Hieronim Juszyński, *Dykcjonarz poetów polskich*, II, 397. В рукописі, яким користував ся я, отсих віршів нема.

²⁾ Див. далі N. 1 нашої збірки: *Wiersze przypisane kozakowi Chmielnickiemu*.

Ще на один вельми важний прояв внутрішньої гнилизни в тодішній Польщі вказує автор вірші „Lament oyczyzny straconey“ що була написана також в перших роках Хмельниччини.¹⁾ Автор сумує по тих часах, коли Поляки разом з Українцями били Турків і бажав би, щоб і тепер, замість різати одні одних,

Byż grali ukraiinne dumy, iak przed laty
Turków bili Polacy y mężne Horwaty.

Та далі він іменем вітчизни обертаєть ся до Поляків:

Wyssawszy przez te czasy ze mnie, swoiey matki,
Mleko pociech wszelakich, samę krew z dostatki
Przez tak wiele poborów, przez constitucye,
Przez accisy, nie wiedzieć iakie condycie
Pact różnych, przecie żołnierz, który cierpi rany,
Śmierć odnosi, nie bierze żołdu sprawowany.
Dla czego znadź ubogich ludzi uciskaia,
Których lzy krwawe nieba przebiiaia.
A zatym wojny w domu, Bóg mię odstępuię,
Że mię ieno pogaństwo kiedy chce woiuię.
Kaźda rzeczpospolita na niemylnęy zgubie,
W którey mocny słabszego bez przyczyny skubie,
Gdzie pod praetextem dobra swawola woiuię,
Własny syn bez respektu oyczyznę plondruie,
Kędy prawa besprawne, wolny przystęp złości,
Cnota za nic, animusz pełen surowości,
Godność kupna, urzędy za pieniądźmi idą.

Хто тямить ті кроваво-гумористичні рядки, якими тогочасні козацькі думи малюють притиски і кривди, що наносили Українцям жовнірські постолі, той побачить і в отсій вірші, зложеній польським шляхтичем і патріотом, повне оправдане скарг нашого люду. Польський автор кличе далі до своїх земляків:

Hey dla Boga, zbytńia was niech wolność nie wznosi!
Ten wolny, co się cnotą zdobi, zawsze носи
Sumnienie od extensiey wolne, od zdobyczy,
Swoy stan kocha, nie butę, dóbr cudzych nie liczy.

Та се були марні слова в суспільности, де „godność kupna, urzędy za pieniądźmi idą“, де воєнні начальники ховали гроші призначені на виплату воякам і доводили тих вояків перед війською до того, що було по свідомству автора „Coś nowego pisa-

¹⁾ Осол. рукоп. 723, к. 107–109. Ся вірша не торкаєть ся безпосередно до Хмельниччини, то ми й не помістили її в нашої збірці, а подаємо тут із неї цікавіші уступи.

nego“ перед пиявецькою битвою, „kiedy wolno było to sam to tam krążyć, vagari, praedari, rapere, plondrować, zgoła (a to słowem pod czas wynalezionym) rabować“, або як було по свідощтву М. Кучваревича перед самою збараською облогою, коли то польське військо

Stanąwszy nie daleko miasta Zbarawskiego,
Zarobiło na niechęć wojsko nie iednego,
Iż ni siadło ni padło (iako mówią), ali
Bliskie wsi łupiąc każdy na swą stronę gali,
Miasta ogniem pustoszą, w niwecz obracaia,
Lud chwytaiąc na męki nieuważnie daia.¹⁾

Що уряди в Польщі йшли за грішми і мастками, на се не треба аж особливого доказу, та в часі Хмельниччини ся практика помстила ся на Польщі страшенно. Аджеж тільки задля мастку і протекції зроблених був гетьманом нездатний кн. Домінік Заславський, котрому признавано перший почин до пиявецької втеки. „Prius imperator quam miles — говорить про него автор сатиричної епітафії, — stula favoris factus“. Польський віршопис перекладаючи сю епітафію на польські вірші, говорить, що й титулу сандомирського воеводи Заславський

nie z postępków ani mądry rady
Dostał, lec z pochlepców swych obłudney zdrady,
Ktorzy na stroy, dostatki y czeladzi wiele
Patrząc sprawili iemu z godnością wesele.²⁾

А в вірші „Sedes triumphalis“ по просту закидаєть ся Заславському, що підкупив послів, аби голосували на него:

Ciebie, prześwieatne xiążę, za zdaniem, ktoremu
Daleś sto y drugiemu tysiąc, ku wielkiemu
Wezwano urzędowi.³⁾

Автор поеми „Coś nowego pisanego“ відкриває нам ще одну таємну рану польської суспільности тих часів. Під величньою фумою шляхетської гордості і рівності крила ся цілковита недостача почуття людської гідности, і то не чужої, а своєї власної. Двір королівський і двори магнатів були гніздами зосцутя і то

¹⁾ М. Kuczwarewicz, Relacja Expedyciei Zbaraskiey під днем 1 липця.

²⁾ Див. в нашій збірці N. 24, Nagrobek xiążeciu Dominikowi.

³⁾ Муз. Чартор. рукоп. 143, див. у нашій збірці N. 21.

не тайного, цинічного. Біднійші шляхтичі або такі, що потребували протекції, привозили сюди своїх жінок — на торг....

Ale są y tacy,
Co się im żonki łupią, a nie gniewaią się
Panowie małżonkowie; choć rogi na głowie
Prawie wiadomo noszą, przecie ich nie czuią.
Practicuią komu, a nie wiedzą co w domu.
Ba, wiedzą, lec bynamniey ich to nie obchodzi.
„Dla łaski panów (pry)¹⁾ pozwolić się godzi“.
Drugi mówi: „Cosz na tym, kiedy się mam dobrze
Przy tym moim kurwięciu“.²⁾

Певна річ, польська шляхта не вся була вже на тім низькім моральнім рівні, а її воєнна хоробрість не була пустою фразою; се показала найліпше важка збаразька проба. Та про те довгий супокій, який мала Польща за панованя Владислава, привчив шляхту до вигідного, безтурботного і гулящого життя, відзвичаїв від військової невигоди і дисципліни.

Tak iakoś w Polsce przychodzi do tego,
Że biegły, chytry potłoczy mądrego,
A kto iest dzielny lub w boiu mężniejszy,
To będzie z niego kaleka pewniejszy, —

жалується Бялобоцький,³⁾ а Твардовеклий і автор „Coś nowego pisanego“ згідно бачуть одну з причин перших воєнних невдач Поляків супроти Хмельницького в тім, що Поляки відвикли від війни. Сей остатній автор дуже гризко говорить про них „лицарів“,

Co woyny nie umieją, tylko mięszszą (potom) gadać,
A po krymsku się stroić, za zasługi krwawe
Leżeć aż od Cecory, to ich rzecz, to grzeczność!
Służnie się od Cecory rachuią, bo odtąd
Jak poczęli uciekać, tak przestać nie mogą.

Такі самі нарікання ми бачимо і в вірші пз. Narzekanie na teraznieysze Polaki, написаний в перших роках Хмельниччини:⁴⁾

Gdyby przodkowie nasi tych czasów dożyli,
Bardzo by się potomków swych spraw zawstydzili,
Widząc: ano jich zwyczaj stary wyszecono,
A prawie go nogami wzgóre obrócono.

¹⁾ По нашому: мовляв.

²⁾ Оссол. рукоп. 648.

³⁾ J. Białobocki, Klar męstwa, część druga.

⁴⁾ Оссол. рукоп. 3568, з домашнього архіву гр. Мнішків, стор.

Onych trąby, nas głąby siekać obudziają,
 Onym rury, nam kury znak wstawiania daiają.
 Oni swoich obozów, my wozów strzeżemy,
 Oni męstwa, my skępstwa odpłatę bierzemy.
 Onym szançe, nam tańce dobrą myśl dawaiają,
 Onych łanie, nas panie w zabawki wprawiaiają.
 Oni swą dzielność w wieczney fundowali sławie,
 A my w epikureyskiej kochamy się sprawie.

Не без підстави дорікає автор „Coś nowego pisanego“ польській шляхті також тим, що держить ся застарілого, середньовічного способу воювання. Звісно, що польська шляхта вважала собі за честь і привілей — служити кінно, в панцирі, воювати мечем і списом. Се були ті знамениті польські „уесари“, що вже тоді, навіть супроти козацьких самопалів, були анахронізмом. „Więc te nam nazbyt ukochane kopie y szable życzył bym ia, aby też czasem dały miejsce pułakowi (карабінам?), których się bardzo boi ten, co, iako Niemcy mówią, drewnem strzela (себ то Татарин). U nas tak dalece nullus usus tey straszney y śmiertelney broni, że śmieie rzekę, woynę o iednym nabicju odprawiemy“. Далі автор критикує так само застарілу тактику і брак обдуманних стратегічних плянів. „Iako dalszą woynę prowadzić per obsidiones, oppugnationes, przez wytrzymanie y wytrwanie długiego obozu, do tego wszystkiego nic nie umiemy“ (Оссол. рукоп. 648).

Отєї всі причини, ся внутрішня хвороба більше ніж „антикультурні“ замахы Хмельниччини і її „загонів“ зложили ся на те, що пожар 1648 і дальших років завдав Польщі таку важку, невилічиму рану. Особливо утерпів економічний стан не тільки через знівеченє великих нагромаджених багатств, але через підкопанє самої основн економічного розвою краю.

Dostatni

Panowie przyszli prawie do zguby ostatniey.
 Kędy zbytnia wyniosłość, co się tak świeciła?
 W krótkim czasie w chudą się nędzę obróciła.
 Zginęło oraz wszystko y we cztery lata
 (Kto by był rzekł!) tak wielka iest polskiego świata
 Odmiana, iaką wszyscy iawnie uznawamy,
 Gdy fortun tak wysokich ledwie że cień mamy.

Так характеризує економічні наслідки Хмельниччини автор поеми „Coś nowego pisanego“, і ми сьогодні можемо сказати, що лихо було далеко гірше. Рана була важка, та найгірше те, що

організм і без неї був ослаблений, безвідпорний. Що при иньшій державній організмі могло-б було стати ся імпульсом для реорганізації і поступу держави, тут зробило тільки рану, що ятрила ся, гнила і жерла чим раз глубше, поки не довела до смерти. Немов прочуваючи се автор поеми „Coś nowego pisanego“ кінчить свої уваги про пиявецьку втеку важкими словами:

Śmieie rzekę, że skrzydła rozpięte
Orla polskiego jednym zamachem obcięte.

III.

Ми привикли від польських істориків слухати запевнень, що Хмельницина була виключно соціальним бунтом, повстанєм хлопів проти панів, або, як говорить лірик Куліш, руїників проти культурників. Усякі національні і релігійні мотиви — мовляв — не мали в тім темнім руху ніякої ваги, були прищиплені до него пізнійше православними духовними, сліпими кобзарями та нетамущими українськими публіцистами і істориками-патріотами.

Сучасні вірші про Хмельницину, зложені самими Поляками, докидають дещо цікавого матеріалу до відповіді на се питання. Як дивили ся самі тодішні Поляки на Хмельницину? Що бачили вони в тих збунтованих купах? Здаєть ся, їм ліпше було знати характер і значінє бунту, ніж нам, котрі можемо про нього догадувати ся зводячи до купи та провірюючи одні одним їх же сучасні свідoctва.

Отже перечитуючи польські сучасні вірші про Хмельницину ми анї на хвилю не лишаємо ся в сумніві. Тодішні Поляки в один голос і одними устами свідчать, що се було повстанє руського люду. Русь підняла ся проти Поляків, Русь хоче вигнати Ляхів із своїх границь — те самісіньке, що в противнім таборі голосять „сліпі кобзарі“ в думах і піснях. І коли пок. Куліш не знаходив доволі різких слів лайки на тих кобзарів за ненависть, яка в їх піснях проявляєть ся супроти польської нації, то дивно тільки, що він (хоч знав і цитував деякі тогочасні польські вірші далеко не миролюбного характеру), не мав анї словечка сумніву про ті чутя супроти Руси, які видніють ся з тих віршів.

Подамо тут невеличкий вибір цитатів, зазначаючи з горн, що їх число можна би значно збільшити. Ось Бялобоцький бачучи,

як усе руське селянство стало по стороні Хмельницького, жалкує, чому польські пани не покликали проти руських хлопів — польських, Мазурів, бо ті певно не зрадять:

Aza kto słyszał w Polsce rebellią?
 Poddanych polskich iest taka natura:
 Panom dochować wiary, iесли która.
 Nigdy się Mazur z Rusinem nie zgodzi,
 Daleko ta rzecz iedna drugiey chodzi.
 Niechay kto spuści Rusina z Mazurem,
 Uyrzy, co umie chłop polski z koszturem.
 Łatwiey by drugim o różne oreża, —
 Naydzie y między Matyskami męża.
 Ba, iedno tylko trochę ich rozkwilić,
 I z samopałem nie da się wychylić.
 Z tych ci to oni bywali drabowie,
 Co przed ich męstwem drżeli Rusinowie,
 Mylili szyki y bitnym ianczarom,
 Dawali się znać szalonym Tatarom.
 Byśmy z trzeciego chłopa wyprawili,
 Kiyimi by Kobuś wszystkie zarzucili.
 Nierazem widział, że nieporównaną
 Chłop polski miewał z Rusinem wygraną.¹⁾

В очах Бялобоцького і інших тодішніх польських віршописців Русини, се „kobuż“, „kobuźnicy“.

У Зіморовича читаємо:

Łada szuja, by śmierzdział kobuźnikiem tylko,
 Mógł zamordować ludzi na każdy dzień kilka
 Bez karania — i owszem, tem się więcej chlubił,
 Że swą ręką tak wiele dusz niewinnych zgubił.
 Żaden się nie obawiał za to boskiej kary,
 Trzymając to, że miłszej natenczas ofiary
 Nie mógł Bogu uczynić, jako łackie plemię
 Wybiwszy oswobodzić z niego ruską ziemię.²⁾

Тої сам поет зітхає важко:

Nie było i nie będzie (prawdę wyznać muszę)
 Okrutniejszych tyranów nad ruskie katusze.

Польсько-руський національний антагонізм він малює вельми плястично ось яким оповіданем, в котрому треба бачити не певний факт, а поетичне втілене змагання, поглядів і почуття бодай

¹⁾ Jan Białobocki, Klar męstwa, część czwarta.

²⁾ J. B. i Sz. Zimorowicze, Sielanki wyd. K. Turowskiego. Przemyśl 1857, str. 80.

тої верстви польської суспільности, до якої належав Зіморович. Один із персонажів его поеми „Kozaczyzna“, Остафій, оповідає, як козак зловив його на вежі підчас облоги і бив по голім тілі, допитуючи ся, де сховав гроші.

Gdym go prosił, żeby mi jak swemu folgował,
Rzekł na to, żeś ty Rusin, kotiuho, niedoszły,
Bo mięsem lackiem ruskie kości twe obrosły.
Przeto jeśli się dostać chcesz z nami do nieba,
Obić ci mięso lackie z kości ruskich trzeba.¹⁾

А далі доказуючи, що бунт самій Русин вийшов на шкоду, говорить :

Już to Rusi zginęła niemal połowica,
Po większej części pustką stoi ich ziemica
Nie tak od szabli polskiej, jako swoich zbójców:
Billić to bracia bracią a synowie ojców.
Więcej ich niż milion zabrali Tatarzy,
Więcej Rusi niż bydła w Turczach na bazarze.
Wszystkie hordy pohańskie, Tehinie, Stambuły,
Azye obie śmierdzą już od ruskiej smoły.

Ми побачимо далі, що Зіморовичеві „Селянки“ як історичні свідощтва дуже підозреної вартости, та вже й у отсих віршах видно величезну пересаду. Мабуть почував се і сам автор, коли в уста персонажів своєї вірші вложив ось яку розмову, котра дуже добре характеризує его настрої:

Ostafi: Co za dziw, chociaż by się Dorosz z prawdą minął,
Ponieważ się do Lachów z bojaźni przekinał,
Teraz Ruś jako może podaje w ohydę.

Dorosz: Bóg mi świadkiem, że prawdą a nie fałszem idę
I najmniej nie przyczyniam, anim się do Lachów
Zaprzedał dla przegrózek abo próżnych strachów;
Ale widząc postęпки takie naszej Rusi
I o wierze swej człowiek powątpiewać musi.²⁾

Очевидно сам Зіморович почував, що навіть его читачам видадуть ся неправдоподібними такі слова в устах Русина, а самі Русини такому ораторови бризнуть у очи „перекиньчиком“. Для нас се мимовільне свідощтво подвійно цінне. Перекиньчиком можна зробити ся тільки там, де є два виразно зазначені табори а в обох почуте окремішности. І польські вірші дають нам не мало доказів, що таке почуте було у обох ворожих сторін.

¹⁾ Zimorowicze op. cit. 80.

²⁾ Тамже стор. 84.

Бялобоцький обурюєть ся на Хмельницького, що після зборівського замирення

Linia sobie kędy chce zamierza,
Nie chce mieć w Rusi polskiego żołnierza,¹⁾

що бажає в кількох воєводствах довести до того,

wszystkie urzędy
Aby w nich tylko Ruś trzymała wszędy,
Metropolita między biskupami
Żeby zasiadał w senat z władkami.

Він не находить слів обурення на те, що Хмельницький піддав ся турецькому султанові:

Onego sobie przyznając za pana,
Prawi, żeby mu pomoc była dana,
Poddaństwo wszystkie obiecuie Rusi.

Так само й Кучваревич підчеркує руський характер Хмельнищини.

Nie wspomnę pod Korsuniem iako krwawe znoie
Sączył z cnego rycerza, gdy ruskie podwoie
Iako szarłatem iakim krwią skropione były,
Gdy ukraińskie pola krwawą rosę piły.²⁾

Для автора поеми „Satyr Podgórski“

główni Lachom Ruś nieprzyjaciele.

Він підносить, що по корсунській битві

Tak gdy się zdrajcom zrazu poszczęściło,
Co żywo zaraz na wojnę krzyknęło:
Wszystka prawie Ruś z korzenia powstała.

Мета повстання по его думці була одна:

Prawie się na to zdrajcy zasadzili,
By Lachów z Rusi do szczętu wybili.

І для Вонхоцького, автора бомбастичних латинських віршів пз. *Planctus Poloniae*, не було ніякого сумніву, що Хмельнищина — руський народній рух, ворожий Полякам, і він так само підчеркує, що „*plebs russica, satius ursica, infensa semper polono nomini*“.³⁾

¹⁾ Jan Białobocki, Odmiana postanowienia sfery niestaleczney kozackiey, cz. I.

²⁾ M. Kuczwarewicz, Relacja Expedyciey Zbaraskiey.

³⁾ Sim. Dom. Wąchocki, *Planctus Poloniae super ingenti suorum clade*.

Та автори віршів не тільки відчували національний антагонізм свій до козаків і до українсько-руського народу; вони не криють ся ані на хвилю зі своєю глибокою ненавистю, погордою, обридженем до сего народу. Козаки для них — „nieprzyjaciel sprosny“, „zła czerń“, „kozak brzytki“, „śmiecie wzgardzone“. Бялобоцький відзиваєть ся про них образиво:

Nuż w inszych mieyscach żaby ożywiają
Kozackie, które z ieżior Dniepru wstają.¹⁾

а нарікаючи на польську нерішучість в початку 1649 року він кличе трагічним голосом:

Tośmy tak żmiie ruskie ugłaskali,
Żeśmy się ledwie nad Wisłą zostali!

Для него, завязаного прихильника і панеїриста кн. Яреми Вишневецького, козаки, се „plugawa chanaia“, „pieskie syny“, „łotrostwo“, „złodzieystwo od dyabła uczone“, „chamy“ і „zdraysy“; вони нерозумні і захланні, з ними не може бути згоди.

Lecz trudne z głupim y chciwym iednanie,
Którego wszytka myśl na zamieszanie.
Wrodzone są to kozackie przymioty:
Niestatek, zdrada, pogardzenie cnoty,
W pokoju nie być, nie przyjmować pana,
Dobrego służę nie cierpieć hetmana.
Uwaga w głowie iak u niemych osłów;
Nic to zabijać y królewskich posłów.
To po ich myśli, gdy mają starszego,
Który im da plac do wszytkiego złego
I rozpasze się na wszelakie zbrodnie, —
Z takim się zgodzą y żyją łagodnie,
Im więcej przeciw panu ich buntuie,
Im więcej praktyk, zdrady, woien knuie.²⁾

Тільки раз у вірші „Na uciekających z pod Pilawiec“ сказано про козаків „сні kozasy“ (див. № 17 нашої збірки), тай то, розумієть ся, іронічно.

Не менше виразно як національний, Поляки відчували й релігійний антагонізм свій до козацької маси, а козаків до себе. Зімович вкладає в уста ніби православного Дороша ось які слова:

Matka nasza jest cerkiew powszechna, tej matki
Widząc tysiąckroć gorsze niż pogany dziatki,

¹⁾ J. Białobocki. Klar męstwa, cz. I.

²⁾ Białobocki, Odmiana postanowienia, cz. pierwsza.

Musiałem sobie bractwo tych wyrodków zbrzydzić,
Muszę się matki takiej (odpuście mi!) wstydzić.¹⁾

Та той сам Зіморович виразно, хоч з гіркою наругою, говорить:

Więc o wiarę wojują! Coż będzie po wierze,
Kiedy się pokolenia ruskiego przebierze?
Pewnie wróblom, nie ludziom wschodnia cerkiew święta
Przyda się, kiedy ludzie wyginą do szczęta.²⁾

Релігійні змагання і пляни Хмельницького по зборівським замиренню характеризує Бялобоцький ось якими словами:

Kościół z kilku wojewodztw wypiera,
Na wyniszczenie Uniei naciera,
Ukraińskie chce swoje schizmatyki
W senat osadzić, wygnać katoliki
Z województw kilku.³⁾

Латинська вірша (N. 1 нашої збірки) називає весь рух „схизматичським“:

En schismatici, cohors Tartarici,
Necant, rebelles, clerum et fideles.

Та правда, ми маємо свідощтва, що козаки вбивали й православних! Певна річ, убивали, коли ті стояли в рядах їх воєводів. Пригадаю для прикладу оповідане Кушевича про того черця з Буська, що йому, хоч православному, козаки цовиймали очі і пообтинали руки за те, що сповнював шпійонську службу на користь Вишневецького. (С. Томашівський, С. К. Кушевич, Записки наук. тов. ім. Шевч. XV, 10).

Козаки руйнували маєтки православних панів таких як київський воєвода Кисіль, що сам себе величав „gente Ruthenus, natione Polonus“. Та не досить того, — говорять польські історики, — козаки для зиску, для грошей убивали, мучили, пліндрували православний люд, православне духовенство, грабували православні церкви, безчестили православні святищі, — найліпший доказ, що Хмельницина не була ніяким народно-релігійним рухом, а тільки простим розбоєм, гайдамаччиною. Та на се є один, але то, здається, лиш один доказ — вірші Б. Зіморовича „Kozaczyna“ і „Burda kozacka“. Ми лишаємо собі докладний розбір деяких уступів сих віршів на пізнійше, а тут наведемо лиш пару характерних місць. Коли вірити Зіморовичеві, то козаки

¹⁾ Zimorowicze, op. cit. 84. ²⁾ Тамже 81.

³⁾ Białobocki, Odmiana postanowienia sfery niestateczney kozackiej, część pierwsza.

Należli i na ziemi, jako z Bogiem mieli
Walczyć, kiedy czartowskie ręce podnieść śmieli
Na kapłany i służby Bogu poświęcone,
Na budynki imieniu jego wystawione;
Gdy świąszczenników, chociaż do cerkwi uciekli,
Przy ołtarzach jak bydło na ofiarę siekli,
Że krew, która z tułowów świętych wypryskała,
Nieraz oczy Przeczystej w obrazie zalała,
Gdy malowanym świętym gęby wycinali,
Oczy kuli, jak żywe z janczarek strzelali;
Kiedy piekielnym ogniem i pańskie przybytki
I trupy w nich pobite zapaliwszy wszystkie
Jako całopalone przed dawnymi laty
Z dymem prosto ku niebu puszczały obiaty.¹⁾

Не тільки духовні, але й св'яті православні гинули з рук
козацьких :

Do tego prawosławnych chrześcian tak wiele
Pomordowali oraz na duszy i ciele.

Загалом

Ktokolwiek się nagodził, z tej samej przyczyny,
Że był człowiekiem, a nie chłopem z Ukrainy,
Zabijali bez braku.

От тим то й уся православна церков підупала.

Starzy hospodynowie, cerkiewni spiewacy
I nie wiedzieć kędy się rozbieżeli diacy.²⁾

Ми навели ті місця як свідощтво — не історичної правди,
а партійної фантазії Зіморовича. Єго слова суперечать аж надто
ясним і численним історичним свідощтвам. Правда, козаки руй-
нували і безчестили костели, але латинські (див. нашу збірку
N. 26). Натомісьць ми маємо у многих істориків свідощтва, що
православне духовенство на Україні і в Червоній Русі сприяло
Хмельнищині. Львівський райця Кушевич наводять приклад, як
симпатично віднесли ся 1648 р. до Хмельницького православні
черці з Крехова,³⁾ а й сам Зіморович пише :

A takiej im roboty i nieznośnych zbrodni
Duchowni pomagali wspomnienia niegodni.

Певна річ, дехто вперши ся може сказати, що всі оті звістки
і натаки — односторонні. Могли собі Поляки сяк і так розуміти

¹⁾ Zimorowicze, Sielanki 74.

²⁾ Там же 75 73.

³⁾ С. Томашівський, С. К. Кушевич (Записки наук. тов. ім.
Шевченка XV, 10).

рух Хмельницького, бачити в ньому і національно-руську і релігійно-православну закраску, та де є виразні свідощтва, що власне козаки розуміли се так само? На се можемо відповісти, що зовсім аналогічні свідощтва з козацького боку маємо в тогочасних козацьких думках і віршах. Не тільки в тих думках, що мають виразно козацький характер, але і в тих, що, як вірно завважали редактори „Историческихъ пѣсень Малор. нар.“ (т. II, стор. III), мають сильну закраску селянського елементу, чути гомін національного антагонізму, хоча він і не виступає на перший план і певно не є такий ясний, як національне почутє людей XIX віку. В думі про Хмельницького і Барабаша Хмельницький кличе до козаків:

Ей козаки, діти, друзі-молодці,
Прошу я вас, добре дбайте,
Од сна уставайте,
Руський отчинаш читайте,
На людські табури наїжджайте,
Ляхів, мостивих панів, у пень рубайте,
Віри своєї християнської у поругу вічні часи не подайте!¹⁾

Те, що вчинив Хмельницький, називають автори дум старим звичаєм, продовжуючи термінологією давнійших дум про боротьбу козаків з Турками і Татарами, „ставанем за християнську віру“ (див. ор. cit. 3, ряд 4, ст. 4 р. 24, ст. 8, р. 4, ст. 10, р. 3, 16, ст. 11 р. 23, ст. 12 р. 55, 75, ст. 14 р. 105, 109, 115, ст. 15 р. 137), та майже у всіх тих місцях обік сего терміна є й другий, новий — „козакам козацькі порядки подавати“ (ст. 4 р. 23, 29, ст. 5 р. 64, ст. 6 р. 115, ст. 7 р. 141, ст. 10 р. 15, ст. 11 р. 22, ст. 12 р. 54, 74, ст. 14 р. 114). Правда, в думках декуди називаєть ся Україна „землею польською“ (ор. cit. 25), то-б. то частиною польської держави, та по при те ми бачимо у авторів дум досить ясну свідомість того, що Україна, то не Польща, що Польща над Вислою, що Ляхи і Українці — два ріжні народи.

Ой не чорна хмара над Польщою встала,
Тож то не одна Ляшка удовою стала (ор. cit. 37).

Ще виразнійше бачимо се почутє в пісні записаній в Галичині і віднесеній редакторами „Ист. пѣсень“ до часу Жовтководської битви:

Ой годї вам, вражі Ляхи, руську кровцю пити,
Не єден Лях молоденький посипротив-діти (ор. cit. 20).

¹⁾ Антоновичъ и Драгомановъ, Историческія пѣсни Малорусскаго народа, т. II, вып. 1. Кієвъ 1875, ст. 7, подібне ст. 13, 14, 23.

А в дуже популярній пісні про Перебийноса читаємо:

Зависли Ляшки, зависли,
Як чорна хмара на Вислі!
Ляцкую славу
Загнав під лаву,
Сам бравий козак гуляє (ор. cit. 40).

В думі про похід Хмельницького на Молдавію сказано:

То пан Хмельницький добре учинив:
Польщу засмутив,
Волощину побідив,
Гетьманщину звеселив (ор. cit. 104).

І в вірші про корсунську битву, зложений якимсь письменним козаком і занесений у „Історію о презѣльной брані“, підчеркнено обік інших також національний русько-польський антагонізм:

Богъ вознесъ нинѣ смиренныхъ Русаковъ,
Гордыхъ же съ престоловъ низложи Поляковъ (ор. cit. 138).

А в вірші занесений у літопись Єрлича читаємо:

Честь Богу хвала! На віки слава війську Дніпровому,
Що з божої ласки загнали Ляшки к порту Вислянному.
А род проклятий жидівський статий, чиста Україна,
А віра сьвятая в цілі зостала — добрая новина (ор. cit. 140).

Здасть ся, сї свідощтва сучасних людей, письменних і неписьменних, Поляків і Українців повинні вистарчити для тих, хто хоче в Хмельнищині бачити тільки соціально-економічний рух, тільки повстанє хлопів проти панів. Особливо цінні тут свідощтва Поляків, що мали загалом нахил признавати козакам далеко менше знання, свідомости і ясних політичних думок, ніж у них було справді. В очах польських шляхтичів — козаки се сьміте, хлопи, дикі звірі.

Chmiel z Krzywonošem — holacy,
Chłopi prości, grotownicy

говорить побожний автор пісні про козацьку війну (N. 27 нашої збірки). У Бялобоцького козак — то хам; Хмельницький — то хлоп, що сьміє сягнути по корону.

Że chłop już sięga korony z chłopami,
My swoich kryiem, a giniemy sami.

Він радить узброювати проти козаків — польське селянство; аджеж в хлопстві — вся сила Хмельницького.

Skąd że ma siłę ten herszt tak wsławiony?
Musi iść za łeb każdy przywiedziony...

Patrzcie, za ieden rok oni Hryczowie (Гриці!)
Jakowi teraz indzienigerowie!

Політичні плани Хмельницького — очистити Україну від
Поляків і здобути для православія рівноправність — наповняють
Бялобоцького съвятим обуренем.

Owo co na myśl napadnie głupiemu!
Chce dokazować y zdołać wszystkiemu.
Iako rzecz straszna, prawie opłakana,
Patrzcie, kiedy chłop wzbija się na pana.¹⁾

Для автора вірші „Na pogrom Hetmanów pod Korsuniem“
(N. 16 нашої збірки) се найгірший встид, що шляхтичів побили
— хлопці!

Snadź by snadniejsza od nieprzyjaciela
Ponieść szwank taki, ale nie od Chmiela,
Śmieci wzgardzoney! Co naywięcey boli,
To, że iusz chłopskiey bliscyśmy niewoli.

Не хоробрість козаків, а тільки власні гріхи Поляків, по
думці сего автора, були причиною,

Że nas Bóg zniżył, a tym śmieciom brzytkim
Na pośmiewisko dał przed światem wszystkim.

Сю саму думку висловлює при нагоді й Бялобоцький і з ра-
дістю підносить ті жорстокі карні, якими Поляки карали укра-
їнські села і міста

na przykład potomny,
Żeby to pomniał naród wiarołomny,
Że panom trzeba przystęp wolny dawać,
Ich cześć y słuchać, przy buntach nie stawać.²⁾

Тим самим мінорним тоном падькає й Зіморович вкладаючи
в уста одного зі своїх персонажів — ніби то селян і ніби то
Русинів — ось які слова:

Czegośniy nieszczęśliwi ludzie doczekali!
Śludzy nam, hej niestetyż, śludzy panowali,
Nasi właśni najmyci, smrodliwi gnojkwowie,
Nam panom swym dziedzicznym usiedli na głowie.
Ono chłopstwo nikczemne, bezecni hultaje
Szczęśliwe niegdy ruskie splondrowali kraje.³⁾

1) Białobocki, Odmiana postanowienia, część pierwsza.

2) Białobocki, Odmiana, część wtóra.

3) Zimorowicze, Sielanki 73.

А Кучваревич аж волосе рве на собі згадуючи про те, як ті хлопи під Збаражем молотили вельможних панів ціпами та рубали косами.

Jaka tam bitwa była, wspomnieć, mocny Boże!
Strach biie na człowieka! Gdy iuż czym kto może
Z kozaków, iedni z kiyimi, a drudzy z kosami,
Z osmalonym ożogiem, z siekierą, z cepami
Ku naszym oślep prawie wałą się. O wstydzie!
Czym więc chłop snopy biiał, z tym do boiu idzie.
Tak się ona gromada nawaleł sypała
Wrzeszcząc po rusku „bite!“ po tatarsku „hała!“¹⁾

Боротьба з такими противниками — безславна, перемога над ними не приносить чести; нема потреби додержувати їм даного слова. По зборівським договорі Єзуїт Цецішевський ось як потішає сумління панів, котрі в тім договорі бачили сором для Польщі: „Rebellizantów, wszystkich panów torem idąc, grzech condonowano, a cokolwiek nad to postąpieno, sianem potrząśniono, które siano na seymie wymłóciwszy, a do miary zawoławszy by u nayzadrościwsi narodowi naszemu się zbiegli, y ziarna iednego nie znaydą, którym by sławie naszej y wspaniałości transakctey tey oko zaproszyć mogli.“²⁾ Г в очах кс. Одимальського козаки — „przewrotni poddani i chlebojedzce“, „na panów swoich szalenie powstali“, „bestyje przeklęte“, „zabójcy“, „chłopstwo zuchwałe“, „bezecna czerń“, „hydry srogie“, „dzika chanaja“, „hultajstwo mierzione“.³⁾ Такий настрій у суспільности і навіть серед тих, що мали бути пастирями її сумління і вчителями молодіжи, очевидно мусів досинати соли до ран і замість поєднання доводити до чим раз більшого роздвоєння і розділу, мусів родити такі дикі думки як та, що найліпше буде зовсім вирізати „козацький народ“ і такі дикі постанови, як Андрусівський трактат, котрим постановлено, що Україна між Богом і Дніпром має лишити ся вічною пустиннею.

¹⁾ M. Kuczwariewicz, Relacja Expedyciey Zbaraskiey під днем 18 серпня.

²⁾ X. W. Cieciszewski Soc. Jesu, Expeditia Zborowska szczęśliwie dokończona przy obecności rycerstwa obozów zborowskiego y zbaraskiego we Lwowie w niedzielę piętnastą po świętkach na kazaniu zalecona. W Warszawie 1649.

³⁾ X. W. Odymalski, Żałośna postać korony Polskiej, див. S. Przyłęcki, Pamiętnik o Koniecpolskich, Lwów 1841.

IV.

До роз'яснення ближших причин Хмельниччини і характерів її головних героїв сучасні вірші дають мало цінного матеріалу. Як витвори тодішньої загальної opinii, яка панувала серед тих верств, що складали ті вірші, вони повторяють утерті думки, шептані обмови або кидані явно калюмнії. І так вірша, що ми друкуємо далі під N. 2, повторяє закиди роблені канцлерови Оссолінському в звітнім памфлеті „Compendyum rad kanclerskich“,¹⁾ буцім то він головно підбунтував козаків проти Речі-посполитої з пімсти за те, що йому не позволено носити чужо-земні титули. Він був ворогом шляхетської рівності, він по думці тодішніх памфлетистів і сторонників Яреми Вишневецького, колотив соймами, юдив короля Владислава, працював над загубою Польщі. В латинській епіграмі на его смерть сказано:

Comitatibus erat pestis dum viveret ipse;
Morbus, quo periit, comitalis erat.
Res augere suas cupiebat jure caduco;
Morbus, vera necis causa, caducus erat.²⁾

Якийсь польський ритмач переклав се на польське:

Głowa jego gorąca sejmami mieszała;
Choroba też „sejmowa“ z świata go porwała.

Звісно, що Оссолінський умер нагло від епілептичного нападу, вибираючи ся в дорогу до Італії. В пньшій пасквілі на его смерть автор запитує Польщу, чому не жадує такого знатного сина, а вона відповідає:

Nie żałuję, bo on mnie także nie żałował,
Gdy na równość mych własnych synów następował
Gdy na żalność na Turki buntując kozaki
Rad chytró nieszczęśliwych pozostawił znaki.
Niespokojna ta głowa zawsze nowych chciała
Rzeczy, jam tego znacznie a często doznała.
Tego mi żal, że go wprzód Parka nie porwała,
Niż chłopska wichrowaty łeb zdrada poznała.³⁾

¹⁾ Про сей памфлет див. L Kubala, Jerzy Ossoliński, t. II, passim.

²⁾ J. Michałowski, Księga pamiętnicza, 557.

³⁾ Тамже 558—559.

Оссолінського проклинає також автор вірші „Lament ko rony polskiey“ (N. 29 нашої збірки) говорячи про заздрісних людей, що хотіли відібрати Полякам їх свободу і лементуючи:

O bogday marnie taki człowiek zginął,
Bogday był nigdy na świecie nie sływał,
Przez którego się taka strata stała
I krew szlachecka niewinnie wylała!

Оссолінському робили закиди ще й за иньшу річ, а власне за его посередництво в справі шлюбу Яна Казимира з Марією Люїзою, вдовою по его браті Владиславі; з сеї причини кпить собі з него автор епіграми, що надрукована у нас під N. 9, I.

Що до самого Хмельницького, то ми наперед можемо надіяти ся, що у польських віршописців того часу не здиблемо для него великих компліментів. Для них він поперед усього „zdrajca“, „łotr“, кровожаднай тиран, „хлоп“ і голяк. Автор его епітафії (в нашій збірці N. 3) жалкує тільки одного — що він умер на ліжку, а не на шибениці, як мазурський людовий ватажок Маслав. Спокійнійше судить його Карль Віцфій, автор епітафії уміщеної в італіянській книзі Льоренца Красса „Elogii di capitani illustri“ в додатку до портрета і прозової характеристики Хмельницького (у нас N. 4). „Знаменитий силою тіла і хитрістю ума, — пише Віцфій про Хмельницького. „Щоби побороти шляхту, він узброїв селян. Здобувши посеред них шляхецтво руйнував міста, примушував війська тікати, здобував провінції; раз побитий знов побирав, змушений до втеки змушував до втеки, немов той Антей сам себе попихав наперед. Збунтувавши ся проти короля просив у короля прощі, а одержавши її бунтував ся знов. Хоча в союзі з Татарами, Москалями, Турками, — часто ломав їм віру, в тім однім не ломаючи свого слова. Хоча невдячний вітчизні, бо прискорив обіцяну їй загибель, зруйнував її до основи. Непостійний, покидав замки і йшов під шатра. Чоловік без ніякої релігії, умер без неї неспокійний, бо его бунтівливого духа одна тільки смерть могла втихомирити.“ / А прозова характеристика написана мабуть самим Льоренцом Крассом, кінчить ся ось якими реченнями: „Мав велике лице, був чорнявий, сильного тіла, бистрого ума, палкий до зрозуміння важних справ (ardito nell' intraprendere cose grandi), розважний в пригодах, відданий пиянству і жорстокости, проречистий і повний хитрощів. Крізь сутінок многих злочинів проблизла раз у него й чеснота, а то: коли мав у себе в неволі одного шляхтича, обійшов ся з ним благородно і пустив

його на волю продержавши якийсь час у себе в заперті і показуючи себе-вельми людяним. Признавав ся до всяких релігій, аби приєднати собі їх прихильників, та не числив ся ані з одною, ошукаючи не тільки народи, але й князів фальшивою правовірністю¹⁾. Лишаючи на боці все иньше в тій характеристиці ми пригадаємо тільки, що в часі битви при Жовтих Водах Степан Чарнецький був якийсь час невольником Хмельницького, що сей поводив ся з ним дуже добре і по якимсь часі випустив його на волю.²⁾ Ось чому можна думати, що ся звістка і то ще піднесена з таким притиском у характеристиці Хмельницького, вийшла від когось близького до Чарнецкого або й від него самого.

Для повноти варто ще згадати тут про ту характеристику Хмельницького, яка містить ся в титулі данім йому „Англійцями“ чи, як догадуєть ся проф. В. Б. Антонович, Кромвелем. В Оссол. рукоп. 113, стор. 831 занотовано ось який „Tytuł Chmielnickiemu od Angielczyków dany: Theodatus Chmielnicki, Dei gratia generalissimus ecclesiae Graecorum, imperator omnium cosacorum Zaporoviensium, terror et exstirpator nobilitatis Poloniae, fortalitiourumque expugnator, exterminator sacerdotum Romanorum, persecutor ethnicorum, Antechristi et Judaeorum“. Лишаючи на боці питанє, чи справді сей титул походить з автентичного листа Кромвеля до Хмельницького і коли та з якої нагоди міг бути написаний той лист,³⁾ ми зауважимо, що він справді відповідає англійським церковно-політичним понятям, називаючи Хмельницького між иньшим також „головним генералом грецької церкви“.

Польські автори не завдають собі стілько праці з характеристикою Хмельницького. Для Зіморовича він „haniebnego urodzenia, przewrotnego umysłu“ (Historya miasta Lwowa, 391); для автора вірші „Na pogrom pod Korsuniem“ (N. 15) він „śmiecie wzgardzone“, „śmiecie brzydkie“; для автора „Pieśni o kozackiej wojnie 1648“ (N. 27) „Chmiel z Krzywonošem — holacy, chłopci prości, grotownicy“; для автора вірші „Żałośny

1) Lorenzo Crasso, Elogii di capitani illustri. Venezia 1683, стор. 338.

2) Н. Костомаровъ, Богданъ Хмельницкій, 4-е изд. т. I, стор. 280, 283.

3) Див. Киевская Старина т. I, 1882 г., стор. 212.

lament“ (N. 19) він — „gruby Rusnak“. Для Бялобоцького він — крокодил. По зборівській згоді

Przysiągł Chmielnicki na wierność swą panu,
Lecz do wielkiego bardzo przyszedł stanu,
Co chciał sprawiwszy. Sam króla przeprasza,
Płacze, krokodyl!¹)

Автор жартує собі з назви старого Хмеля:

Dobrze Chmielowi, gdy się trzyma tyki.
Nie tego ziółka rzecz czynić praktyki!
Rośnie chmiel prędko, gorze zrówna snadnie,
Ale bez tyki zaraz na dół padnie.²)

Ще й геть пізнійше панеґірист кн. Конецпольского, ксьондз Валентій Одимальський не може без скреготу зубів згадати Хмельницького, того „Chmiela (mianować żal zdrajcę) Bohdana“, „Chmiela niecnotę“, „niezbożnika“.³)

В Польщі не знали гаразд, хто такий Хмельницький. Ми не знаємо, коли і де він родився, де і чому вчився. Одні говорять, що ходив до шкіл у Львові, другі, що в Яворові, інші, що в Кнєві. Автор вірші „Coś nowego pisanego“ глузує собі з єпископа луцького, котрий у сенаті твердив, що Хмельницький слухав філософії. „A podobno z nim współ — додає ущипливо автор, — bo tak bardzo twierdził, że znać dowodnie, że to wiedział“. Неназваний автор „Pamiętników o wojnach kozackich za Chmielnickiego“ пише про нього: „rodowity kozak Chmielnicki, człowiek uczony i żołnierz dobry“ (стор. 3), а другий неназваний автор „Opisania woyny kozackiey to iest buntów Chmielnickiego“ подає ось які звістки: „Bohdan nieiaki Chmielnicki, urodzeniem z Ukrainy, podley kondycyi, z młodych lat trochę nauki liznowszy, po dworach szlacheckich, potym pańskich, daley w woysku polskim służący, z natury dowścipny, silny, mężny, serca śmiałego, w Polsce się przećwiczwszy znowu na Ukrainę wrócił się y tam u kozaków rejestrowych pułkownikiem został“.⁴)

¹) Białobocki, Klar męstwa. koniec.

²) Białobocki, Odmiana, cz. I.

³) X. Walenty Odymalski, Żałośna postać korony polskiej wojennemi rosterkami utrapionej z utracenia synów bohaterskich, a osobliwie śp. JO. i W. Pana Alexandra Koniecpolskiego. W Krakowie 1659. Не маючи під руками сего рідкого друкy користуюся єго передруком в книзі St. Przyłęcki, Pamiętniki o Koniecpolskich, Lwów 1842, стор. 316—357.

⁴) Осол. рукоп. 2098, к. 24.

Навіть про процес Хмельницького з Чалинським були тільки глухі вісти, так що й Твардовський уже геть пізнійше в своїй „Wojnie domowej“ оповідає про него зовсім недокладно, а автор „Satyra Podgórskiego“, що знав так добре всі замисли Оссолінського, сам вибух Хмельнищини представив зовсім баламутно:

Tu król umiera, a ogień wzniecony
Gwałtem się zarzy Marsa y Bellony.
Wprzód rejestrowe Chmiel kozaki burzy,
Potym zdobywszy chciwą orde durzy,
A tak te rzeczy skrycie praktykuje,
Że się w obozie wprzód ten bunt zaymuie.

Автор сатиричної вірші „Anagrammata quatuor regum“ (у нас N. 6) виводить Хмельницького під фігурою жолудного хлопця, сина жолудного короля — турецького султана. В картяній грі звань „кремпа“ сей хлопець бе королів иньших мастей і автор остерігає Ляхів перед сею грою. Переставляючи букви, що складають назву Chmielnicius він одержує слова Hic mel succini (се є мід бурштиновий і додає, що се гіркий мід, здатний тільки на поживу для ведмеда, тоб то для Русина (після анаграми: Russus — ursus).

Без глузування, але з виразом великого горя говорить про Хмельницького тільки один польський віршописець, автор латинської вірші (у нас N. 1). Для него він „Богом даний, Хмельницьким названий, бич божий, пагубна війна за бунти і зради Поляків“. Не диво, що Поляки присуджували авторство сеї вірші самому Хмельницькому, хоча автор далі з обридженем говорить про схізматики і просить Бога, аби знівечив тих, що хочуть панувати над народом, себ то Хмельницького і Татар.

Певна річ, Поляки не радо згадували про Хмельницького. Вони вже й тоді привикли були мірити все подвійною мірою: те, що у себе вважали чеснотою, героїзмом, у других уважали божевільством, гордощами та жорстокістю. В такім дусі Кучваревич розігнавши ся оповідати про козацькі штурми на польські шанці під Збаражем, сам себе зупиняє словами:

Lecz mniej po tym o chłopskim szaleństwie co prawić,
Raczej rytmów boginie chceycie mężnych sławić.

Із тих польських героїв перший і найбільший — князь Ярема Вишневецький. Єго прославленню посвячені головню віршовані хроніки Бялобоцького, його величає Кучваревич, величають автори деяких безіменних віршів нашої збірки, величає за ними й Твар-

довський. Нема сумніву, що Ярема Вишневецький відіграв справді важну роль у подіях 1648—1651 років, що головню він підняв духа польської шляхти по перших погромах, що йому належить ся перше місце в збаразькій арістеї. Та з другого боку не все, що подали нам про него его панеїристи, можна брати за чисту монету. Его поводжене в часї пилявецької паніки було далеко не геройське; той драматичний монолог, який вкладає йому в уста Костомаров (Богданъ Хмельницькій II, 8), треба причислити до панеїричних видумок, а радше повірити авторови брошури „Coś nowego pisanego“, котрий виразно говорить, що Вишневецький, злий за те, що не був гетьманом, утікав з під Пилявець так само як иньші. Куліш, що підносить вартість Вишневецького мало що не вище від польських панеїристів половини XVII в., деє загубив його при описі пилявецької паніки. Так само не надто по геройськи поступив він собі у Львові повернувши з під Пилявець; тут він належав також до тых, що обчистили місто з значної суми грошей, а потім покинули його без захисту на ласку Божу; автор вірші „Coś nowego pisanego“ (N. 18 нашої збірки) показує сю негарну справу досить згідно з реляцією сучасного Львовяннина Чеховича, надрукованою Зубрицьким у его „Kronice miasta Lwowa“.

Та про те для польських тогочасних панеїристів князь Ярема — герой, польський Сципіон (вірша N. 6). Кучваревич співає:

Teraz będziesz, sarmacki orle, w sławę żyzny!
Oto Herkules polski y Atlas, oyczynny
Całość chcąc wesprzeć iedzie Wiśniowiecki ksiązę
Pod Zbaraż.)

Бялобоцький в поемі „Klar męstwa“ описує детально его побут у Білім Камени в червні 1649 р., его подорож відси до Залозець, гостину у кн. Чарториського в Андреєві, відси їзду до Вишневеця і приготования до війни і кличе:

By takich wielu oycyzna snadź miała,
Nigdy by była tych szwanków nie знаła.
Ale my wolim słowy diszkurować,
O wojnie mówić, a pieniądze chować.
Przełożmy już tak wydiszkurowali,
Żeśmy w niesławie u swoich zostali.

1) М. Kuczwarewicz, Relacya Expedytyey Zbaraskiey, під д. 9 липня.

Его хоробрість признавали й вороги. Бялобоцький пише:

Sami wołali Tatarowie w straży:
 „Hde iunak dobra Wiśniowiecki każe”.
 I daley co mu pogaństwo przyznało,
 Woysko słyszało.¹⁾

Козаки бачили в нім свого найнебезпечнішого ворога і всякими способами силкувалися подати його в неласку у короля:

Nie nie wspominam kozackiey chytrości,
 Jak wymyślali przyczyny ze złości,
 Żeby go byli koronie zmierzili,
 Nań się skarżyli.

Вирuşаючи з Білого Камня він захочує своє малочисленне товариство ось якими словами:

A komu nudno lub się czego boi,
 Niechay we Lwowie przed szpitalem stoi.
 Mniemam o każdym szlachcicu poczciwym,
 Że woli umrzeć, niż być sprośnie żywym.

А коли дехто з шляхтичів завважував, що велика спека і просив подождати до ночі, він відповів:

„Kto dla wiatru, niechay tu zostanie.
 Ja zdrowie z chęcią przy oyczyźnie nosę,
 Kto masz to serce, tego z sobą proszę”.²⁾

Ще вісім літ по его смерті величає його кс. Одимальський:

Ciebie, przesławny Michale Hieremi,
 Ozdobo wiąząt Wiśniowieckich onych,
 Cnych Korybutów w męstwie doświadczonych,
 Roxolańskich ziem wojewodo możny!..
 Lecz ty najwięcej męstwo jego znała,
 Bezecna czerni kozacka, gdyś z twemi
 Hersztami w własnej posoce pływała,
 Gdy pola twemi trupami brzydkimi
 Wielkie okrywał, gdyś przed nim pierzchała..
 I insze bitwy fortunnie sprawione
 Pod Pohrebiszczem i Konstantynowem
 Z temi hydrami, nuż i drugie one
 Tak pod Przyłuką jak i Niemirowem,
 I pale ichże wodzami natknione,

¹⁾ Białobocki, Pogoda iasna oyczyzny, cz. II.

²⁾ Białobocki, Klar męstwa, cz. II.

Gdy one brzydkie potwory surowym
Tym śmierci karał sposobem: Puljana,
Przedniego ruskiej czerni atamana
I pod Machnówką Gandzę.¹⁾

А автор політичного памфлета „Rozmowy zmarłych Polaków u cudzoziemców“ в уста Яна Собеского вкладає звістку, що 1648 р. козаки, висміюючи інших польських гетьманів, про Вишневецького, зложили приповідку: „А Єремій козаків як бє, так бє“. ²⁾

Зовсім инакше дивилися тодішні Поляки на иньшого польського патріота з руського роду, київського воеводу Адама Кисіля. Панетіристи Вишневецького зовсім не згадують про нещасливі змагання сего пана — поєднати Польщу з козацтвом, а латинська вірша з 1651 р., надрукована у Міхаловського, просто називає його гадюкою в траві: „Стережіть ся, Поляки, щоб не було в траві гадюки, щоби вас не звів Кисіль масними словами!“ Автор сеї вірші закидає йому, що при помсчи козаків хоче добити ся руського князівства і в тім напрямі між Поляками і козаками веде дволичну політику (див. N. 8 нашої збірки), а в кінці кидає пляму й на рід Кисіля.

Adde, quod matrem olim magnam meretricem,
Nunc habeat monacham, sed incantatricem.³⁾

Та ні про кого не висказувано в тогочасних віршах таких ріжнородних та суперечних поглядів, як про короля Яна Казимира. Для одних він „знаменитий“ король, поратівник Річипосполитої, спаситель із безодні, великий полководець, для других чоловік без характеру, Єзуїт, що покинув духовний стан для корони, що здобув корону не власною заслугою, а мало що не з волі Хмельницького, інтригант, що готовий шкодити Полякам а протегувати чужинців, в кінці тяжкий грішник, що не шануючи памяти брата оженив ся з его вдовою.

І так Бялобоцький в поемі „Klar męstwa“ оспівує перший похід нового короля під Зборів як велике геройство.

Bo Pan — nadzieia ostatniey zasłony,
Jako bezoar, który zwątpionemu

¹⁾ X. Wal. Odymalski, Żałosna postać korony Polskiej, див. Przysłęcki, Pamiętniki o Koniecpolskich, 325–326.

²⁾ Оссол. рукоп. 2098 к. 100.

³⁾ Michałowski, Księga pamiętnicza, 612–613, див. N. 8 нашої збірки.

Człeku w chorobie iuż odstąpijonemu
 Natenczas daia, gdy lekarstw nie stanie,
 Ze lubo zdrowie prędsze lub skonanie.

Небезпека, в яку попав король під Зборовом, проймає його тривогою.

Dziwney to Boskiey przyczytać opiece,
 Ze tam nie poległ lub nie przyszedł w ręce
 Nieprzyjacielskie w woysku zamieszany
 I w pół obozu niemal iuż wegnany.
 Z płocności oni, którzy ustąpili,
 Bóg dał, że marnie Pana nie stracili,
 Bo hordy ieno co go nie zagarną, —
 Mało nie było gorzey iak pod Warną.¹⁾

Прихильно про короля висловляють ся автори віршів, друкованих у нашій збірці N. 9, III і 27, що називає його „król znamienity“. Та є тут кілька й таких віршів, що обкидають його всякими зневагами і насміхами. Латинська вірша під N. 10 називає його королем з причини козаків і без вагання твердить, буцім то его прихильники грозили, що коли його не виберуть на короля, то він піде до козаків. Іронічний панеїрик N. 11 кинувши на него цілу купу зневаг грозить йому, що Поляки зіпхнуть його з престола і виберуть собі иньшого, хороброго короля. Повна гірких насміхів є також епітафія, зложена по его абдікації 1668 р. (N. 14), де безпощадно і навіть переборщено вичислені его помилки, навіть такі, котрих він не міг направити або в котрих був зовсім невинуватий. І так закинено йому, що кілька разів закінчував яку війну, все викликував нову, що крайні землі українські „коли не стратив, то певно не вдержав у своїх руках“, що кликав Татар проти Поляків, що вигнав із краю Любомірского і т. д. В сатиричнім, розумієть ся, а posteriori писанім пророцтві, знайденім ніби то десь у якімсь старім рукописі, його названо „manipulus sterilis“.²⁾ Епіграм N. 9, IV закидає йому хиткий характер і надмірне підлягання впливам Французів (его жінки Марії Люїзи), епіграм 9, V, ганьбить его надмірну захланність на гроші і розкішне житє, а епіграм N. 9, I, цинічно висміває его шлюб з братовою. Та з особливою злобою і ненавистю накидаєть ся на нещасного короля автор латинської вірші „Sermo gementis Poloniae“ (N. 12), написаної правдопо-

¹⁾ Białobocki, Klar męstwa, cz. IV.

²⁾ Оссох. рукоп. 1767.

дібно в часі „рокошу“ Любомірского. Тут Ян Казимір поставлений на рівні з кровавими тиранами; він — руїна польської держави, прихильник усякого злочину, несправедливий судія, завидуючий на славу польських маїнатів, протектор блазнів, недоумків та акторів, попихач в руках жінки, сам підбунтував козаків і Русинів против шляхти, обдер Польшу з золота і скарбів і загалом ненавидить польське ім'я. Нема що мовити, що й королева була предметом ненависти польської шляхти за її „французьке серце“ і інтриги, в котрих добачали жерело клопотів, які мала Польша через справу Радзейовского і Любомірского. Вірші зложені швидко по смерті королевої, 1667 року (N. 9, VI і N. 13) показують дуже добре, яка ненависна була Полякам жінка Яна Казимира. Так само й его двір повний „французьких мух“ (див. N. 9, VII) був предметом загальної ненависти. Коли один із персонажів поеми „Coś nowego pisanego“ говорить до другого, що про поправу державних порядків

przynaumniey o tem mówić by u dworu, —

то другий відповідає:

Taka rozmowa nie iest dworskiego humoru
Nie o tym tam gadaia, lec o vacantiach,
Jakoby kogo odrwić, a wprzód samo państwo.

Не диво після сего, що автор памфлету на смерть королеви міг ще за життя короля закинути їй, що польське золото і срібло вивозила до Франції, значить, при помочи короля висисала край, щоби збогатити свою рідню. Та ми знаючи тодішні польські порядки і фінансові відносини можемо сказати, що в чім як в чім, а в тій точці король певно був менше винуватий від першого ліпшого маїната, от хоч би й від того прославленого „Геркулеса і Атласа вітчини“ — князя Яреми Вишневецького.

V.

Нам лишається ще обговорити коротко головні події 1648 і 1649 років, про які говорить ся в зібраних нами віршах, а властиво піднести деякі характерні признаки тих подій власне за приводом віршів.

Коли вірити авторам тогочасних польських літописів і віршів, Хмельницину віщували наперед різні страшні знаки. Про них говорить Твардовский (Wojna domowa, стор. 2—3), до-

кладнійше і поетичнійше Зіморович (Sielanki, 76) і автор „Satyra Podgórskiego“ (див. наша збірка N. 15). Та й крім сего ми стрічаємо на кождім кроці віру в чуда, віщування і чари. Кисілева мати — чарівниця (N. 8). Козаки чарами вивідували ся про закопані скарби:

Już to przez zabobony, gusła rozmaite,
To przez próby i pytki nader wysmienite
Zbadano utajone po jamach chudoby.¹⁾

Сам Хмельницький слухав рад ворожок і відьом (Кулишъ, Опаденіє Малороссії III, 6), — так бодай говорили козаки і жінки взяті Поляками на тортури. І так Грондзкий оповідає про ворожбу, якої уживав Хмельницький підчас облоги Замостя (Grondzki, Historia belli cozacco-polonici 90), а канонік Ян Битомський у своїм дневнику сеї облоги подає навіть назву чарівниці, що ворожила козакам невдачу: її звали Марусею. (I. Bytomski, Obsidio Zamosciana, див. Костомаровъ, op. cit. II, 41). Чарами виясняє львівський підкоморий Войцех Мясковський пострах пущений Хмельницьким на Поляків під Пилявцями („Czary niesłychane z wielkiey koniektury z wiadomych znaków posłużyły“, див. Кулишъ, op. cit. II, 267). У Твардовського і запозичене від него у неназваного автора „Pamiętnika o wojnie Chmielnickiego“ находить ся ще одно оповіданє, де козацька чарівниця грає зовсім анальоґічну роль; є се оповіданє про те, як Фірлей відбив Заслав у козацького ватажка Донця (Костомаровъ, Богданъ Хмельницький II, 87—88). Далі ми роздивимо ся, на кілько те оповіданє заслуґує віри, а тут приведемо тільки рефлексії, які з его приводу висловлює Твардовський на адрес Хмельницького:

Nie dość ludzka siła,
Co ligi, co praktyki, fortele i zdrady
Robić mogły, ale co Kocytowe jady
Żółci z siebie wypienić i w warkoczach brzydkich
Wylać węzów Gorgony, ruszał na nas wszystkich.²⁾

Ворожбою вважали Поляки також удар грому, що д. 5 липня 1649 р. в таборі під Збаражем знівечив держално гетьманської хоругви,³⁾ хоча очевидець сего факту Кучваревич нотує його без ніякої уваги:

¹⁾ Zimorowicze, Sielanki 73.

²⁾ S. Twardowski, Wojna domowa, 49.

³⁾ Костомаровъ, Богданъ Хмельницький, II, 103.

Dżdżysty obłok nastąpił z grzmiotem dnia onego;
Z tych chmur piorun w chorągiew trzasł pana Bełzkiego.
Drzewce się na kawałki drobne zgruchotało,
Szmat niedopalonego proporca zostało.¹⁾

Та той сам Кучваревич уважає доброю ворожою факт, що коли польське військо 22 мая 1649 тягло до Межиричя, під ним три рази ломався міст, а про те воно не зазнало шкоди:

Most się łamał po trzykroć, lecz bez żadney szkody,
Wojsko gdy przebywało na przeprawie wody.
Tym samym szczęście wróżyć o sobie kazało,
Że mężnemu wodzowi szczęście hołdowało.

Певна річ, більшість тогочасних Поляків вірила тим віщуванням і чарам, та були й такі, що сьміялися з них. І так автор поеми „Coś nowego pisanego“ дуже їдко сьміється з усяких астрологічних віщовань, що (нераз уже по dokonаних фактах!) віщували страховища Хмельнищини. Вказавши одну ніби причину програної під Пилявцями, що Хмельницький, мовляв, слухав філософії, він вкладає в уста своїх персонажів ось яку розмову.

A. Jest y druga (przyczyna).

B. Którąś?

A. Żórawski y Furman (мабуть професори краківської академії) wyczytali coś w niebie y powiedzieli, że to tak koniecznie bydź musiało. Constellaciey nie pomnę doskonale, iaką tam per dioptram upatrzyli, atoli dwa czy trzy errantia sydera rząd miały, y ztąd że y w radzie y w executiey rady [błędy] bydź musiały zawsze; mianowicie wymowny Merkuriusz coś rzkomo upatrował.

B. Ale insza rzecz wymowa, insze dzieło rycerskie.

A. To tesz przydawano, że Mars z Strzelcem w companiey ustawicznie chodził. Zaczym y Tatarowie, co z łuków. y kozacy, co z samopałów tak dobrze strzelają, musieli praevalere przeciwko naszym niestrzelającym nigdy.

B. Ey miły panie bracie, dayże tym matematyckim wróżkom pokoy, bo ia nigdy temu kiepstwu nie wierzę.

A. Cosz chcesz, kiedy nasi mądrzy tylko ewangeliey bardziey (wierzą)!

B. Ta by się y nich słusznie śmiać, iako owa baba z astrologa, co w niebo patrzył, w dół wpadł.

¹⁾ М. Кучваревич, Relacja Expedyciey Zbaraskiey під днем 5 липня.

Перші кроваві події Хмельнищини в 1648 році набігли так нагло а надто видавали ся такими звичайними епізодами тої пограничної вічної польсько-козацько-татарської війни, що про них не маємо сучасних польських віршів, а є тільки пізніші віршовані оповідання, зложені холодно, без того ліричного розмаху, який характеризує козацько-руські вірші про Жовті Води та Корсунь і польські вірші про Корсунь, Пилявці, руїну 1648 р., Зборів. Козацькі грамотії вже в жовтоводеській побіді бачили початок свого генерального обрахунку з Поляками і над могилою гетьманського сина Степана Потоцького гукали:

Гетьманчику, небоже,
Не туди на Запороже!
Не найдеш гаразд шляху
В Сидоровім байраку.
Чи не ти, Степанку, сараче,
Од козаків брав гарячі?
Не ти-сь брав їм хутори?
Єсть инші тепер пори!

Корсуньську битву вони величали як Божий суд між гордими Ляхами і пригнобленим козацтвом. (Див. Костомаровъ, *op. cit.* III, 346—352; Антоновичъ и Драгомановъ, *Историческія пѣсни Малор. народа*, II, 135—140). Тимчасом польської вірші про Жовті води ми не нашли ані одної, а про Корсунь тільки одну (N. 16). Корсуньська битва була фактом нечуваним доси в польській історії: військо побите і два гетьмани взяті до неволі. Польська вірша малює страшенний переполох, який пішов по цілій Україні при вісти про се нещастє, кидає гіркі докори шляхті за її розкіш, пишноту і брак почутя обовязків для держави і кінчить ся висловом надії на Вишневецького, що, мовляв, іде з за Дніпра ратувати вітчину. Як бачимо з сего, вірша мусіла бути зложена в червні або липці 1648 р., швидко по корсуньській битві (вона була 15 мая), та ще перед тою страшною руїною, яка розвернула ся по Україні літом. і в осени 1648 року і яку описують дальші вірші, кладучи її час аж по пилявецькім погромі (NN. 20, 26, 27).

Ще більшою несподіванкою для польської суспільности було те, що стало ся при Пилявцях. Велика польська армія з трьома гетьманами і 26 комісарями тікає майже без бою, лишає ворогові свою артилерію і весь табір з величезними богацтвами, — се вже був справді нечуваний скандал, була незмита ганьба для польської воєнної слави. Саму материяльну страту корсуньської

битви автор „*Satyra Podgórskiego*“ обчислює на 8 мільйонів і 8 тисяч забитих вояків крім слуг (див. далі N. 29), а під Плявцями польський табор складав ся зі 100.000 (по Твардовському), або, як твердять ближший правди автор поеми „*Coś nowego pisanego*“, з 2200 возів наладованих усякими скарбами (див. далі N. 18). Ці дві нещасливі битви віддали Хмельницькому в руки всю Україну аж по Горинь і зробили її ареною страшного спустошення і народньої пікети над панамі і Жидами. Вірші NN. 20, 25, 26, 29 нашої збірки малюють загально, але дуже вірно те нещасне положення панства, шляхти і латинського духовенства на Україні в другій половині 1648 року. Що до самої плявецької битви, то, як бачимо, про неї зложено віршів досить багато, і патетичних і їдко сатиричних. Особливож дістало ся нещасному князеві Домінікові Заславському, правдивий *bête noire* сего нещасного походу. На него польські віршописці звалляли майже всю вину невдачі, перебрали і виволікли на прилюдну наругу его приватне житє, его вихованє, его привички, обсяпали його наругою і прокляттями і тільки один-однісінький голос підняв ся несміло в его обороні зазначуючи, що не він один був тоді гетьманом, а не мавши всеї влади над військом не може нести й усеї одвічальности (див. NN. 21, 22, 23, I—V, 24).

Нам не вдало ся відшукати ні одної русько-козацької вірші про Плявці. Надрукована у нас русько-польська „*Scomma na księcia Dominika*“ є очевидно твір якогось Поляка, котрий за пізно рад би був звернути козацьку силу проти Турків, так як про се також за пізно міркував Твардовський пишучи:

Zkąd wam ta złość, o chłopie! i rankor zażarty
 Ku swym panom? Nie byłże inszy świat otwarty
 I morze poruszone, gdziebyście te byli
 Tak ciężko zamierzone razy wytoczyli?
 Nie podobniey na Turki i brzytkie pohańce
 Wyrzucić było tych jadów? nie mizerne branie
 W turmach przepadające y ciężkich robotach
 Po rodysach y morskich różno galeotach,
 Bracią swoją wyzwolić, albo iedney wiary
 Z sobą spół i narodu, Serby i Bułgary
 I cokolwiek około Dniestru i Dunaju
 Sobie tak przyległego oswobodzić kraiu?¹)

Як бачимо, тепер шляхта готова була й до словянофільства, забуваючи, що перед 1648 роком польський уряд під найтяжшими

¹) Twardowski, *Wojna domowa*, 2.

карами забороняв козакам рушати на море і шарпати Туреччину. Та вертаючи до пилявецької втеки ми нотуємо тут відомість про ущипливі козацькі вірші зложені про сю битву. Сю відомість знаходимо в памфлеті „Rozmowy zmarłych Polaków u cudzoziemców, w których różne ile sekretniejsze za żywota ich dzieje u okoliczności są zebrane“.¹⁾ Сей памфлет зложений в початку XVIII в., та автор его, мабуть той сам, що зладив уміщене в тім самім рукописі „Opisanie woyny kozackiey“, мав під рукою досить добрі жерела. Він виводить в розмові короля Яна Собеского і кн. Ярему Вишневецького і вкладає в уста короля ось які слова: „Pamiętam 1648 r., że podczas interregnum Władysława Rzpłta [miała] czterech regimentarzów, a oni pod Pilawcami sromotnie nie biwszy się uciekli. Jakie o nich paskwile śpiewali kozacy, a ciebie wychwalali!“ Далі він цитує звисну козацьку поговорку: „Durni Lachy wyprawuły pierynu, dytynu, łatynu“ і дві пньші доси не звисні, одну на воєводу белзького Фірлея („A ty didu Firleiu proday nam oleiu“), а другу на кс. Ярему Вишневецького („A Jeremij kozaków iak bie, tak bie“).

Від Пилявець Хмельницький подав ся до Збаража і заняв се укріплене місце без бою. Тут козаки викинули з домовини тіло конюшого Збараського. Костомаров (ор. cit. II, 13) пише при тій нагоді: „Сам Хмельницький, коли вірити польським літописцям, не боронив їм того і особливо вчинив наругу над тілом конюшого і його жінки. „І мертвому львови треба вискубти бороду“, говорив він“. Нема що й казати, що для Куліша се оповідане було цінною перлою і він не проминув його як важного доказу на антикультурність Хмельницького. „По словам Збараського віршописа — говорить Куліш — сам Хмельницький збиткувався над тілом князя Криштофа і его княгині говорячи, що й мертвому львови треба вирвати бороду“ (П. Кулишъ ор. cit. II, 269). Оба наші історики як жерело сего оповідання цитують Твардовського віршу „Wojna domowa“, а Костомаров надто скомпонований на підставі Твардовського безіменний „Pamiętnik o wojnie kozackiej za Chmielnickiego“. Послухаймож, що пише про сю пригоду Твардовський. Описавши здобуте Збаража козаками і спровофане латинського костела козацтвом і не згадавши при тім ані про дозвіл Хмельницького ані тим менше про его участь в тій події, польський поет важко зітхає:

¹⁾ Оссол. рукол. 2098, к. 99 — 125.

Aż i ciebie ruszy
Bezbożność ta pod ziemią, drogi moy koniuszy
Z xiężną twoią pospołu! Tobie umarłemu
Ważyli się wyrządzić! A, i lwu zdechłemu
Brodę snadno wytargać!¹⁾

Як бачимо, з оповідання Твардовського зовсім не видно, щоби Хмельницький чим небудь причинив ся до спрофановання костей небіжчика Збараського, а слова, котрі наші історикки вкладають йому в уста, згідно перекрутивши їх, належать не йому, а самому Твардовському. Польський поет дивується, як посьміли козаки зневажити тіло такого пана, а потім додає: „А, та мертвому львови легко-виторгати бороду!“ Костомаров по просту не зрозумів Твардовського, а Куліш, поправляючи його, не заглянувши до жерела і ще пересолив помилку Костомарова.

Із Збаража Хмельницький пішов до Львова.

Про облогу Львова в осені 1648 р. я не знайшов ні одної сучасної вірші. Аж геть пізнійше були написані два вірші польського поета Львовянина Бартоломея Зіморовича, де дуже плястично і яскравими фарбами змальовано сей характерний епізод козако-польської боротьби. В книжці пз. „Sielanki nowe ruskie różnym stanom dla zabawy teraz świeżo wydane przez Symeona Zimorowicza“ 1663 р. виданій братом Симеона (тоді вже давно покійника) Бартоломеем Зіморовичем, в числі 17 „sielanek“ сего остатнього є дві поемки „Kozaczyzna“ і „Burda ruska“, присвячені описови нападу козаків на Львів. Автор виводить трьох ніби селян і ніби Русинів і кождий оповідає свої пригоди в часі тих памятних подій. Один був у Львові і перед приходом козаків схоронив ся до св. Юра і оповідає сцену здобуття сеї церкви козаками і різні, яку заподіяли вони тут; другий був у якімсь неназванім замку (чи в Високім замку коло Львова?) також здобутім козаками, а третій в самім Львові, де перебув облогу і бачив відхід козаків. Із тих трьох оповідань особливо першому пощастило ся у польських і руських істориків; ним покористували ся і Кубаля і Лозинський і Костомаров і Куліш як історичним жерелом, як свідомством самовидця, та разом з оповіданем самого факту взяли й філософію Зіморовичеву, єго тенденцію, про яку ми вже говорили висше. От тим то ми вважаємо конечним подати

¹⁾ Twardowski, Wojna domowa, 36.

тут сей уступ in extenso і приложити до него мірку історичної критики, щоби дійти, чи і на кілька він заслугує на віру.

Один із персонажів сеї вірші, Войдилло оповідає, як при вістях про близький напад козаків він з жінкою і достатками схоронив ся до Львова, та тут проскурниця кротошинської церкви радить йому не йти до міста, а схоронити ся в святим Юрі.

„Raczej iż są kozacy jednej z nami wiary,
Jednegoż zażywamy chrzestu i ofiary,
Do katedry władyczej świętojurskiej radzę
Uchodzić wam i sama tam się wyprowadzę.
Przecież i na krew swoją i mitrę władyczą
I na świątnicę będą mieć wzgląd męczeniczą“.

Спровадивши ся до св. Юра Войдилло ось як описує напад:

Tatarowie z kozaki jako gęsta chmura
Najprzód na cmentarz wpadłszy do świętego Jura,
Kilka tysięcy ludzi, którzy tam uciekli,
W oczemgnienu pobili i na śmierć posiekli.
Niektórych powiązali Tatarzy w surowce...

Tak tu najmniejsza dusza śmierci abo łyków
Nie oszła suchą nogą jawnych rozbójników.
Bałuch okropny z wrzasku, lamentów i pisku
Umierających, jako na pobojoiwisku.
Tu dzieci, tu niewiasty, tu leżą tułowyy,
Tu pomieszane w kupę walają się głowy.
Wozów liczba bezmierna już pozakowanych,
Tamże niemało widać skrzyń porabowanych.
Bacząc my to (a było nad tysiąc nas więcej)
W cerkwi drzwi zamknęliśmy drągami coprędeż
Rozumiejąc, że nas dom Boży z onej toni
Swojem poszanowaniem od szwanku obroni.
Lecz prędko nas otucha oszukała błaha,
Bowiem do cerkwi wszystka przypadłszy wataha,
Ze czterech stron poczęła łamać oraz mury.
Jedni z nich lud gromadny strzelali przez dziury,
Drudzy tłukli ciężkimi fórtę taranami,
Niektórzy dziurawili ściany kilofami;
Insi przebiwszy zwierzchne młotami sklepienie,
Spuszczali na gęsty lud orklowe kamienie,
Aż niektórzy od strachu na poły pomarli.
Aż kiedy się oprawcy drzwiami do nich wdarli,
Przesieczce siekierkami przez nacisk on srogi
I przez ciała czynili martwe sobie drogi.
Tamże jeden drugiego dusił w tym hałasie,
Jeden drugiego krwią swą napawał w tej prasie,

Że niezaślugo cerkiew pospołu z przytworem
Krwawą sadzawką, ciepłem stała się jeziorem.
Dopiero jako snopy biorąc z wiejskiej kupy
Przerzucali na stronę obnażone trupy
I tak gołe za nogi na podwórze wlekli;
Jeśli duszę zataił który, znowu siekli.
Jako w tym żona z dziećmi zginęła nierządzie,
Nie będę wiedział pewnie aż na Bożym sądzie.
Ja przez ten czas w maclochu nieznacznie zakryty
Siedziałem za obrazem świętego Mikity.
Z razu widząc te mordy serce we mnie drżało,
A potem jako kamień od żalu strętwiało,
Żem dalej nie mógł patrzeć. Dopiero pojrzałem,
Kiedy ihumen głosem zawołał niemalym:
„Hej, proboh, chrestyjane!“ Temu horylicą
Polawszy plesz na głowie przepalali świecą,
Żeby wyśpiewał, kędy stare ryzy schował
Albo srebro, — on z niemi o wierze rokował.
Lecz mu jeden powiedział: „Bateńku choroszjy,
Ne chozczem twójj wiry, łysze ditechych hroszjy!“
Insi ustawnie „Hałaj! Bre gaur!“ wołali,
Żeby się Tatarami, nie Rusiā bydź zdali.
Takowe wyprawiwszy do południa sztuki
Ci odjechali, graty powiązawszy w juki.
Po nich zaraz nadeszli z rydlami kopacze
I nad pierwszych trzy razy ciekawsi badacze,
Ci już kruszczu szukając otworzyli groby,
Ruszyli wszystkie trumny i zgniłe osoby,
Z których zdzierali ropą obewrzałe szmaty
I zaraz się dzielili zbutwiałemi płaty.
Na ostatek wołając: „Proszczaj, światy Juru“
Oberwali na ziemię obraz jego z muru,
Większe tablice rąbiąc jako drwa łupali,
Aż mię też w skałubinie onej wymacali.
Natychmiast żegnając się krzykną: „Bohme, mara!“
Ja na to: „Ej, czołowik, ta i wasza wiara“.
„Ale masz deńhy lackie!“ Skoro to wyrzekli,
Jako mysz z onej jamy za łeb mię wywlekli
I obrali do naga: jedni za kaletę,
Drudzy za trzos, aże w nim znaleźli monetę.
„Ho, ho, ho!“ krzyknęli. „Ty muzyku kozackie
Nieprzyjaciele nosisz z sobą, zdrajce lackie!
Gardłowa to jest sprawa i nie ładajaka!
Ale żeś chrześcianin, a nie Lach sobaka,
Czyniā ci atamani łaskę (dziękuj Bogu!)
Abyć trochę czupryny przycięto na progu“.
Już mię jeden z siekierą do progu przywodził,
Aż się we drzwiach Tatarzyn z trafunku nagodził,

Ten opończę kilijską z kostrubatych sierci
Dawszy im wybawił mię od zabitej śmierci.¹⁾

Вже говорячи про національні і релігійні антагонізми козацько-польські ми бачили, що Зіморович очевидно кермуєть ся тенденцією — замазати національні і релігійні мотиви Хмельниччини і суперечно з množestvom иньших сучасних свідощв малює козаків як простих розбишак, що не шанували й своїх братів Русинів, руського духовенства, руських церков. Ми переконаємо ся про се конфронтуючи Зіморовичеву віршу з иньшими сучасними свідощтвами про облогу Львова 1648. Отжеж цікава річ: найголовнійші свідки тих подій, що писали зараз по свѣжих фактах, Чехович і Кушевич, не знають нічого ісїнько про різню і рабунки в св. Юрі. Чехович оповідає про різню, але на Високім замку, взятім штурмом. Там по втеці бурґрафа Братковського „kozacy z kijakami (т. є. селянами уоруженими княми) wpadłszy jako wilcy drapieżni do owczarni bez respektu i braku żadnego młodych i podeszłych w leciech, dorosłych i małych płci obojej ludzi, nie borgując ani starcom sędziwym ani dziatkom niewinnym w pień do jednego mordersko wysiekli i wytrawili“.²⁾ Вже се оповіданє, здасть ся, троха пересолене, бо що там мали робити в невеличкій фортеці на горі в часі облоги старі, жінки і діти, а коли й були, то в усякім разі було їх там дуже мало, бо ж усіх людей підчас облоги Львова загинбло несповна 200 (див. Zubrzycki op. cit. 307). В реляції писаній Кушевичем і висланій з підписом бурмістра Ірозваєра до Варшави, також нема ані слова про різню в св. Юрі, хоча тут відвагу, жертви і страти міста в часі облоги виставлено в прибільшенім свѣтлі. Занотовано тут тільки факт, що не дохочи Львова Татари „Brzuchowice wieś mieyską spalili, lud męski powyścinawszy a płeć białogłowską w niewolę zabrawszy, paucis fortuna dilapsis“ (Zubrzycki op. cit. 312). Та занотовано й ще один факт, котрий найліпше показує вартість видумок Зіморовича: Хмельницький писав до міщан „po rusku, ostatnim szturmem grożąc, Ruś aby się w cerkwiach zawarła upominając“ (тамже 314), очевидно на те, щоби там були безпечні в часі катастрофи. Не знають про різню в св. Юрі ані Твардовський,

1) J. B. i Sz. Zimorowicze, Sielanki wyd. K. Turowskiego. Przemysł 1857.

2) Zubrzycki, Kronika miasta Lwowa, 305—306.

ані Коховський. Сей остатній повторяє тільки балаканє про те, що Львовяне бояли ся зради Русинів і через комічне непорозумінє називає одного зрадника — Юра, буцім то купця-Русина, що достарчував ворогам зеліза, олова і військових потреб, був зловлений і покараний смертю. „Inerat — пише він — aliquis a municipibus metus, qui graeco-Russis sacris hosti obstricti tentata secreto aut convulsa fide proni in turbas timebantur. Siquidem et wladyca loci, datis nuper ac interceptis ad rebelles litteris non extra suspicionem inclinati in partes animi arguebatur. Et Georgius quidam e civibus mercator opulentus sub specie venundandi ferri plumbique multo apparatu bellico hostem instruebat, qui tamen deprehensus eius facinoris exemplari supplicio poenas luisse¹⁾“. Очевидно Коховському трапило ся таке саме, як нашому Костомарову; пишучи кільканацять літ по фактах і чувши щось про львівського Юра він скомпонував собі зрадника львівського Русина Юра і видумав для него „exemplare supplicium“, про котре нічогоїсїнько не знають сучасні Львовяне.

Та що далеко ходити! Сам Зіморович, що, як звісно, написав по латині історію Львова аж до 1672 р., говорячи про облогу міста в 1648 р., анї словечком не згадує про різню в св. Юрі і загалом про сю облогу згадує тільки кількома словами. З сего можемо догадувати ся, що він, хоч і був 1648 р. вибраний „райцею міським“, в часі козацької облоги не був у Львові і фактів, про які пізнійше скомпонував свою віршу, не бачив на власні очі тай не чув про них нічого автентичного, такого, що вважав би можливим занести в свою літопись. Чи не належав він до тих радних, проти котрих по облозі Львова знялась була буча на раді і запала ухвала, „żeby na potym żaden obywatel, a tem mniej urząd sprawujący, pod ciężkimi winami nie oddalał się z miasta w czasie wojny z obawą oblężenia“? (Zubrzycki, op. cit. 320). Супроти сего ми мусимо признати Зіморовичів опис різні в св. Юрі простою, тенденційною видумкою, склеєною зі звісток про спаленє Брухович, про різню на Високім замку, про козацьку наругу над кістями кн. Збараського в Збаражі і про те, що Хмельницький під Плявцями велів козакам передягати ся за Татар і кричати

¹⁾ Kochowski, Annalium Poloniae Climacter primus, Cracoviae 1683, стор. 84.

„Галла!“ щоби наполохати Поляків. Про напад козаків на св. Юр згадує перший канонік Юзефович у своїх „*Annalium urbis Leopoliensis tomus extravagans*“ (Оссол. рукоп. 124, стор. 465—466), алеж він писав уже в XVIII віці і спеціально сей опис зладив на основі вірші Зіморовича, хоч і з деякими відмінностями, котрі мають такуж саму, тоб то ніяку історичну вартість.

Так само невелику історичну вартість має й та частинна вірші, де описано облогу і штурм Високого замку. Та є тут деякі вірні уваги. Ось опис замкового безладя перед облогою:

A już pełno w kurniku ludzi było onym,
Ni strzelbą ni żywnością słusznie opatrzonym:
Byłoć w czapkach baranich drabów niemal dwieście,
Których około jatek nazbierano w mieście.
Umieli z kobył strzelać, tylko z kapitanem
Porucznik ich już dawno dyszeli za Sanem (тоб то втекли),
Przez co nierząd mógł być, jak bez pasterzów w trzodzie;
Zbiegło też tam Podzamecze i wszystko Podgrodzie!
Stało i parę działek bez kul i bez prochu,
Inszego było ze trzy tysięcy motłochu.
Wszyscy piiaacy głodni, którzy miasto walki
Wytrząsali biesagi babom i kobiałki.
Miasto warty hajducy wodę szynkowali,
A drożej ją niżli miód pity przedawali.¹⁾

Зіморович навмисно громадить до замку таку велику юрбу народа, щоби потім показати страшну картину різні; на ділі ми знаємо, що крім невеличкої залоги в замку було дуже не багато людей, та вже ні в яким разі не було там жінок, дітей і хорих старців.

Ще менше історичної вірности має оповідане про облогу Львова в вірші пз. „*Burda ruska*“. І тут автор тенденційно згустив фарби описуючи козацьку різню та спустошене; ми знаємо з сучасних документів, що ніякої такої різні під Львовом 1648 р. не було. Та про те є тут деякі вірні спостереження на пр. у отсех віршах:

Nakoniec skoro trąby pokój wykrzyknęły,
Handlować obłężeńcy z kozakami jęli.
Ci im bydła, legumin dodawali, jarzyn,
(Że i jeńców przywodził na okup Tatarzyn),
A mieszczenie ich za to to dymem to parą
Częstowali, — gorzałką i tabaką szarą.
Zwłaszcza kto miał tabakę, i prędko i tanie
Wszystkiego od nich dostał nad własne mniemanie.

¹⁾ Zimorowicze, op. cit. 79.

Tabakę zwali duszą kozacką, a zgoła
 Nie wstydał o nią prosić żaden assawoła.
 Bo lubo wszystkie miało kozactwo niecnoty,
 Nie miało jednak w sobie buty iieszczoty.
 Woda a spleśniałemi żyli sucharami,
 Koczowali nie w domach, lecz pod kotarami;
 Ani przeli, że w małżach lubianych z Kaniowa
 Wozili pszono, polcie, małdzyki do Lwowa.
 Jakóż najwięcej u nich było ochotników
 Z skoromosów, leśniczych, powozan, budników.
 Nawet dziegiarze brzydcy i którzy z prasolki
 Żyli, mieli swe czaty i włościńskie pułki.
 Dlategoż tak komonni bojarowie w te dni
 Najmniej się nie wstydzili handlować, gdy jedni
 Głowy kapustne w worach do wałów nosili,
 Drudzy świnię stadami na sprzedaż pędzili.
 Kto się też ułakomił, a z niemi daleko
 Szedł od miasta, wrócił się bez odzienia lekko;
 Insi szyją śmiałości zbytne przepłacili,
 Niektórzy perekopskie pola nawiedzili.
 Tak to był nieprzyjaciel srogi i oblesny:
 Gadał tak jako człowiek, kąsał jak zwierz leśny.¹⁾

Досить вірний і поетичний опис пожару передмість, зроблений мабуть на підставі дневника Чеховича і реляції Кушевича-Грозваєра. Тенденційність опису видно найліпше з того, що Зіморович говорить про окуп даний Львовянами козакам. Сей окуп виносив усього 200.000 злотих, тай то дано його переважно товарами, коли тимчасом Ярема Вишневецький і пилявецькі втікачі забрали з міста 1,300.000 зл. (Zubrzycki, op. cit. 295).

Про облогу Замостя ми не маємо ніяких віршів. За те з кінця 1648 р. походять ті вірші (NN. 25 і 26), де описується руйна шляхетчини і католицтва на Україні. І нині, по 200 літах, важко читати описи тих жорстокостей, при яких батьки наші „впивалися кровю“, та не треба забувати, що війна має все і всюди свої права, а цивілізована Німеччина в часі 30-літньої війни показує образ трохи чи не більших жорстокостей і страшнішої руйни. Не забуваймо, що жорстокостями визначувалися не самі тільки козаки, що й цивілізовані Поляки вміли відмірювати своїм противникам такою самою мірою і ще й з наддатком. Пригадаємо, з якою кровожадністю князь Ярема мучив козаків, саджав на палі післанців Хмельницького, кричав катом: „Мучте їх так, аби чули, що вмирають“. Приведу приклад із Кучваревича, як уміли

¹⁾ Zimorowicze, op. cit. 87.

Поляки поводити ся з тими, кого зловили на втеці в ворожий табор. В часі збаразької облоги кн. Ярема мав 9 серпня їхати на під'їзд,

ale mu przynosi
Rusin ieden przeszkode: dla tego nie iedzie,
Iż się był w poniedziałek sprzedał po obiedzie
Wzwyż przereczony Rusin, a drugi zaś rano;
Trzeciego gdy uciekał, od naszych poimano,
A obciawszy mu ręce, obciawszy y nogi
Przed bramę wyrzucono. Złych spraw koniec srogi.¹⁾

Тортуроване бранців, щоби висказували все, що знають про своє військо (їх для того й звали „язиками“, „dostać języka“) було тоді загальним воєнним звичаєм, а польські історики раз у раз жалують ся на те тільки, що козацькі бранці на тортурах брешуть і „хоч ти його й спали, він тобі не скаже правди“. [Ми знаємо, що Хмельницький частенько підсилав Полякам таких „язиків“, що мали на муках визнавати те, чого їх навчено і вони все сповнювали свою місію, ішли на муки і на смерть і не міняли свого слова.] Певна річ, Поляки, мірячи все своєю подвійною етичною мірою, бачили в тім тільки „chłopskie szaleństwo“. Кучваревич нутує під д. 5 липня:

Jegomość pan Podczaszy z podjazdu przychodzi,
Z którego trzech kozaków hadziackich przywodzi.
Książę Jegomość Ruski wojewoda parę
Niżyńskich przysłał tegoż dnia kozaków. Stare
I ci prawią nowiny, gdy ich w kluby wzięto,
Zmęczonym zaś nazaiutrz obom lby ucięto.

Ми вже навели вище те місце з Кучваревича, де він з доганою говорить про те, які прудкі були польські вояки мучити і брати на тортури зовсім невинних людей, котрі нічогоісїяно не знали про козаків. Вони тортурували й жінок, се побачимо далі, коли говорити мемо про заславський епізод.

Загалом події 1648 р. викликали серед польської шляхти великий упадок духа. Правда, єзуїтське вихованє не допускало до того, щоби суспільність добре застановила ся над собою і своїми хибами і подумала про їх поправу. Єзуїти гриміли на казальницях, що отся війна — кара Божа за гріхи, але квапили ся зараз додавати, що Бог покаравши грішних зараз змидуєть ся і знівечить поганий знаряд своєї кари — збунтоване хлопство. Типова з сего

¹⁾ M. Kuczwarewicz, Relacja Expedyciey Zbaraskiey, під д. 9 серпня.

погляду була проповідь Єзуїта Цецішевського, виголошена у Львові перед королем і вояками по заключеню зборівського замирення. „Nie ieden magnificius, gdy co dziecię własne, syn własny wykroczy, karząc występki jego, aby lepiej karanie uczuł, nie sam go karze ani poważniejszemu komu karanie poleca, ale zawoła iakiego Staśka або Ма́чка, poddanego swego; aby przy nim syna jego przechwostał. Nic to iednak u świata na aestimatley owemu synowi pokaranemu nie szkodzi, bo Stasiak lubo bił, po staremu chłopem y Staśkiem, a syn pański lubo go bito y wybito, po staremu panem y synem pańskim“.¹⁾ Ось як будили сумління польське Єзуїти! Правда, були голоси, і ми чуємо їх у віршах, що ждали направи приватної моралі — лагідности для підданих, чистоти семейного життя, тверезости і простоти, але думка про поправу суспільних і державних інституцій або зовсім дрімала, або ледво відважувала ся проявляти себе шептом (Coś nowego pisanego), а страшенна лютість на „хлопство“, жорстокість і погорда до всего, що не шляхетське, не давали надії навіть на поправу приватної моральности. Упадок духа видно було в чім пньшійм. Серед шляхти, особливо мазовецької і великопольської, пішли розмови про те, чи не ліпше би зовсім віддати Україну козакам. „Jakosz już poczynają mówić, że z tey okazey z Ukrainy mały był in publicum provent, prywatny tylko pożytek mieli, a my ciężar w obronie ich swobód, które na gruntach Rzeczypospolitey sadzili. Bo y poborów nawet nie dawali, ale ich sobie brali. Więc y to szepcą, że przecie kozaków lepiej mieć sąsiedzami, niż Tatarów; tylko ich umieć traktować, mielibyśmy z nich od pogan zasłonę. Boć ta ich societas z Tatarami tylko dla metus nostri. Jak by się nas bać przestali, pewnieby porzucili tę ligę, z której multa incommoda cierpią. Przynoszą y insze rationes dla których życzą tę wojnę pokojem y bez szable skończyć y iusz p. Ossolińskiego żałują, któryby tego był dokazał. Zaczyn iam tak rozumiem, że albo wiecznie utracimy Ukrainę y przy niey siła ruskiego kraju, albo będziemy musieli skończyć traktatami tę wojnę“.²⁾ Хоча се писано було в 1652 р., по смерті канцлера

1) Expeditia Zborowska szczęśliwie dokończona przy obecności rycerstwa obozów zborowskiego y zbarskiego, we Lwowie w niedzielę piętnastą po świętkach na kazaniu zalecona przez X. W. Cieciszewskiego Soc. Jesu. W Warszawie 1649.

2) Coś nowego pisanego, Оссол. рукоп. 648.

Оссолінського, то автор не без причини приточив сю розмову безпосередно до вірші про чиливецьку втеку; в 1849 році настрій був уже піднятий зборівським замиренням.

Війна 1649 року в значній частині затерла те перше гнетьо вражінє. За приводом князя Яреми Поляки ставили чоло козакам, зміряли ся з ними у всіх родах бою і побачили, що можуть устояти ся. Міняєть ся характер віршів. Замість плачу, наріканя, докорів та проклять бачимо спокійне оповіданє подій, віршовані дневники і реляції. Чимало їх надруковано зараз по скінчених подіях, — з ними не сором уже було показати ся перед ширшою громадою. Та певна річ, що чимало таких віршів лишило ся й недрукованих. В нашій збірці є одна така віршована реляція збараської облоги, котру ми друкуємо не для її поетичної стійности, якої вона не має, ані для історичної вартости, котра також невелика, але як записки сучасника, як видно з усього, якогось простого шляхтича, що брав участь в тій війні і мало вдаючи ся в політичні питання і висші воєнні плани, нотував те, що бачив — число війська, назви комендантів, розміри окопів і т. и. Із друкованої реляції про сю саму облогу М. Кучваревича ми подали вже досить уступів і подамо ще дещо в примітках до нашої реляції. Третє приступне міні оповіданє про збараську облогу, Бялобоцького, досить поверхове. Бялобоцький під Збаражем не був, а правдоподібно був разом з королем під Зборовом; от тим то із збараської облоги він оповідає тільки важніші епізоди, особливо ті, що причиняють ся до прославлення любого йому Яреми Вишневецького.

Тут ми кинемо оком тільки на один епізод тої війни, що попередила збараську облогу, епізод досить характерний для того часу і для трактованя, якого він дізнав у наших істориків. Ось як оповідає сей епізод Костомаров: „Із многих тодішніх загонів вартій уваги загін Донця, що в кінці мая захопив був Заслав. Говорили, що у него була сестра чарівниця, котра вміла проповідувати будуще і чародійними примовами помагала козакам до успіхів: коли козакам грозила небезпека, вона радила не вдавати ся в битву; коли-ж їм було суджено побідити, вона сміло гарцювала верхом поперед війська. Вороже оружє довго її не брало. Та коли Фірлей почув, що Заслав захоплено і поспішив виручати місто, Донець вийшов йому на зустріч, не вважаючи на осторугу сестри. Чарівниця кричала: „Уходи, уходи! Не здержиш, брате!“ Козаки не послушали її і їх розбито. Чарівницю зловлено і покарано смертю разом з иньшою чарівницею на імя Солохою. Ся остатня готова була служити

Полякам своєю штукою і впевняла, що при її помочи вони будуть одержувати перемоги. Та Поляки не послухали її і посадили на кіл. „Видно, — говорили вони, — що її чари приносять шкоду тим, кому вона захоче помагати, бо пошкодили козакам“ (Костомаров, *op. cit.* II, 87—88). Як жерела сего епізоду Костомаров цитує „Pamiętnik o wojnach Chmielnickiego“ і Твардовського „Wojna domowa“. Загляньмо до тих жерел. Ось оповідане Твардовського:

Firlej się z Otyki

Ku Zasławiu pomykał, a mając języki
W drodze zaraz o Duńcu, że z pułkiem gromadnym
Przeciw mu występuje, podejściem chcąc zdradnym
Miasto ubiedz i tamte obwarować brzegi
Zastąpionej Horyny, prętkimi noclegi
Zemknie Kossakowskiego wprzód nań z Suchodolskim
I lekkich pięć chorągwi z wodzem Wielopolskim.
Toż sam poydzie w te tropy. Tamże w drodze urokiem
Nie dochodząc Szubryniec, gdy coś nienarokiem
Siostra mu czarownica wprzód kredensowała,
Na bachmacie harcując „A uchodź!“ wołała,
„Uchodź, bracie, ne zderżysz!“ serce tak skaziła
Jako niespodziewanie w naszych naprawiła,
Że na tabor uderzą, który rozerwawszy
I stąd herszta samego w miasto wparowawszy
Korzystać wielką osiąga. Wieszcza owa wzięta
I z drugą swą Solochą towarzyszką ściętą,
Która znać Chmielnickiemu od nasłania była
I szkodliwych uroków.¹⁾

Автор „Pamiętników o wojnach kozackich za Chmielnickiego“ оповідає сей епізод ось як: „Firlej ze swoją dywizją przybył pod Zasław, gdzie usłyszał, że Duniec kozak pułkiem swoim ku niemu następuje, któremu chociaż siostra jego czarownica naradziła i posetnie wołając persadowała: „Uchody, uchody, ne zderżysz, bracie!“ jednak on lekce jej waząc persawizją wyszedł obces ku naszym, ale nasi mężnie nastąpiwszy w tabor uderzyli, zdobywszy wiele nabrali, reszta (zam. herszta) samego w miasto wpędzili i onę wieszczkę złapali i кату ściąć kazali“ (стор. 30—31). Порівнюючи ці дві реляції з оповіданем Костомарова ми поперед усього мусимо запитати себе, відки взяв пок. історик ті деталі, котрих нема в его жерелах, отже кінцеві слова Поляків, готовість Солохи служити Полякам і посаджене чарівниці на кіл? Нічого сего нема в цитованих

¹⁾ S. Twardowski, *Wojna domowa* 48—49.

ним жерелах, иньших він не подає, а в додатку оба подані жерела виразно говорять, що чарівницю стято а не посаджено на палъ. Так само початок оповідання Костомарова — его власна поетична прикраса, а не історія. Та придивляючи ся далі обом жерелам, з яких Костомаров узяв сей епізод ми бачимо, що „Рамієтнікі“ — недокладно зреферовані прозою вірші Твардовського (автор їх раз навіть виразно цитує Твардовского, значить, писав по р. 1681). Він недокладно реферує Твардовского, бо говорить тільки про одну чарівницю і зовсім баламутно малює початкову ситуацію: Фірлей іде під Заслав і тільки тут довідується, що Донець іде проти него; у Твардовского Фірлей ще в Олиці довідався, що Донець хоче захопити Заслав і вирушає на відсіч. Та й у самого Твардовского ся ситуація не ясна. Фірлей іде ратувати Заслав, щоби його не захопили козаки, побиває козаків у полі і наслідком того — впирає їх у місто!

Гляньмо до иньших жерел. В рукописнім творі „Opisanie woyny kozackiey, to iest buntów Chmielnickiego z namieniem różnych woien z postronnymi monarchami iak podczas, tak z okazyi tych buntów pochodzących“,¹⁾ що хоч був зложений в початку 18 віку, але котрого автор користувався очевидно добрими жерелами, читаємо про сей епізод ось що: „Firley ku Zasławiu się zbliżał. Gdy pod miasto przychodzi, spotyka go Duniec pułkownik w kilkanaście tysięcy kozaków u czerny (черні). Daie mu Firley pole, potem gdy go mocno poprze, cofa się do obozu swego przed miastem będącego. Lecz gdy u tam nasi mocno natrą, opuściwszy oboz do miasta uciekł u tam się zamknął. Nasi nie mając sposobności szturmować do miasta oboz zrabowali u dwie czarownice w nim znaleźli, których Duniec gusłów używał. Firley im łby poucinać kazał“ (op. cit. 32). Тут, як бачимо, ситуація зовсім відмінна: козаки мають у своїх руках Заслав, тільки їх табор стоїть перед містом. Вибиті з табора вони тікають до міста і Поляки не мають змоги штурмувати до них. Та будь що будь, і се свідомство пізніе; вірші сучасні з самими подіями говорять про сей епізод далеко докладнійше. Ось що оповідає про сю подію Кучваревич під днем 1 червня:

Naprzód pan Kossakowski na podiazd wychodzi,
Z którym pułk mężney idzie do utarczki młodzi

¹⁾ Оссол. рукоп. 2098, к. 22 — 78.

Pana Suchodolskiego, pułkownika cnego,
Z nimi kilka kornetów ludu dragańskiego
Pana Rozrażowskiego. Jeszcze się przybrało
Ochoczych na usługę oyczyzny nie mało.
Tym podiażdem wyciekać na Szubryńce mieli,
Lecz się z Duńcem na pierwszym spotkaniu spiknęli,
Który pułk y armatę pod Zasław prowadził,
Aby tam miasto nowe ludem swym osadził,
A osadziwszy naszym przez Horyń przeprawy
Bronił, lecz Bóg zamysły odmienił łaskawy.
Bo w pierwszym harcu siostra szczęścia próbowała
Duńcowa, która czarom wielce swym ufała.
Tey gdy się nie powiodło, krzyknęła na brata:
„Uchodź prędzey, bo cię tu pewna czeka strata“.
W tym ią ścięto. Kozaków nabawiła trwogi,
Tak że zaraz skoczyli do taboru w nogi.
Za nimi wprzód ochotnik, potym się udała
Dragania i gdy gęstym ogniem okrywała
Tabor, kozaków z niego gwałtownie wyparto,
Zbito coś na przeprawie, lecz więcej odarto.
Isć dalszym męstwa torem myśleli do sławy
Chcąc krwawey z kozakami mężnie poprzez sprawy,
Lecz dla ścisley przeprawy y ognia gęstego
Miasta się nie kusili dostawać onego,
W którym się nieprzyjaciel z taboru wyparty
Zamknąwszy bronil, aby do ostatka starty
Nie był. Nasi pobrawszy zdobycz rozmaita,
Wozy wziąwszy żywnością ładowne obfita,
Ledwie wzad do obozu ruszyli się trochę,
Kozacy z trzecią uszli z miasta, bo Sołochę,
Drugą ich czarownicę nasi załapili,
Którą potym zmęczoną na stosie spalili.
Tey gdy pytano, sama o sobie twierdziła,
Toż y inni prawili, że z Chmielnickim była
Pod Pilawcami, kędy na koniu samego
Chmiela iezdziła, będąc w kochaniu u niego.
Na mękach nie wołała, ale spała sobie;
Gdy ią palono, tylko rzekła: „Otoż tobie!“
Udaia, że w taborze było pięć tysięcy
Kozaków, inszy że sześć, inszy jeszcze więcej.
Jakożkolwiek atoli, Bóg to sam sprawował,
Że strach nieprzyjacielskie serca opanował,
Iż małą ludu garstką rozgromieni byli,
Z miasteczka obronnego w uciecz się puscili
Nam żywność zostawiwszy: iagły, słody, żyto.
W tey potyczce dziesiątek draganów zabito.¹⁾

¹⁾ M. Kuczwarewicz, Relacya Expedyciey Zbarazkiey.

Як бачимо, тут ситуація зовсім ясна, та при тім маємо ключ для зрозуміння баламуцтва Твардовського і пізнійших компіляторів. Фірлей з цілою армією 21 мая вийшов з Рівного, 22 мая став під Межиріччям, де під військом три рази ломався міст. Тут перестоявши тиждень у таборі д. 29 рушив під Заслав, 30 перейшов через старий і новий Заслав і перебравшися за Горинь на правий беріг сеї ріки вислав під'їзд далі наперед до Шубринців, нинішніх Шульжинців. Не доходячи до сего містечка, котре заняли були і укріпили козаки, польський під'їзд наскочив на Донця, що йшов на Заслав. Донцева сестра вийшла на герць з Поляками, але їй не повелося; її вбито в герці, а своїм криком вона наполошила козаків. Ті схоронилися до своєї табору, та відси вигнали їх Поляки і вони мусіли тікати до Шульжинців. В таборі крім усякої здобичі Поляки захопили стару бабу Солоху. На тортурах вона видала себе чарівницею. Що се була стара жінка, видно з того, що вона спала на муках; західно-європейські протоколи з тортурованими подають часто такі пригоди, що старі люде в тяжких і довгих муках засипали на тортурі — ослаблений, зівалий організм тратив чутливість. Зізнання тої нещасливої Солохи, що мабуть збожеволіла від страшних мук, коли на кострі говорила тільки „Отсе-ж тобі!“ — се головне а може й одинокі жерело оповідань про сей чародійський епізод.

На сьому я й кінчу свої уваги. Подані далі тексти говорять самі за себе; що було потрібно для пояснення поодиноких місць, я подавав в увагах до поодиноких віршів. Свою збірку я вважаю тільки першою пробою систематичної колекції сего рода творів і надіюсь, що се проба дасть доказ, що їх зібране і опубліковане не лишить ся без користі і для історії і по троха також для літератури того часу.

Львів д. 14 марта 1898.

ТЕКСТИ ВІРШІВ

(переважно з рукописів XVII в.).

N. I. Wiersze kozakowi Chmielnickiemu przypisane.¹⁾

A Deo datus, Chmielnicki vocatus,
Dei flagellum, exitiale bellum
Rebellionis,
Perduellionis,
Canite Polonis!

In luxuriā nec non desidiam
Magnificorum atque rusticorum
Oppressiones,
Aggravationes,
Exactiones.

Heu, qui gemitus auditi coelitus!
Optantes bellum, penetrantes coelum,
Qui nunquam visi
Gentibusque invisi,
Polonis nisi!

Laesus igitur Deus offenditur,
Cernens ploratus, plebis ululatus,
Festa bachari
Non datur placari,
Et quidem avari.

Omnes ordines ferme unanimes
Premunt miserum populum ac clerum
Libertatibus,
Abusionibus
Sine legibus.

¹⁾ Муз. Чартор. рукоп. 143, стор. 409.

Non tam austeri Turcae sunt severi
 Et malitia contra mancipia,
 Quantum Poloni,
 Barones disconi (зам. dissoni),
 Ad luxum proni.

Bene praedictum, quod omne delictum
 In hoc punitur, in quo delinquitur.
 Bello parati
 En rustici nati,
 Duces fugati!

Summe Rex regum, dator primus legum,
 Da nobis regem, qui iniquam legem
 Hanc libertatis
 Tollat vendicatis
 Ex mancipatis!

En Schismatici, cohors Tartarici
 Necant rebelles clerum ac fideles!
 Tempa cum aris
 Prostituunt haris!
 Miseriaris!

Regnare gentes tolle ambientes,
 Remove bellum, cuius dirum telum
 Sicuti sontes
 Tollit et insontes —
 Testantur fontes.

Coeli Regina, nostra Domina,
 Nos praece dulci clientulos fulci,
 Natum placare,
 Veniam praestare,
 Pacem dignare.

Vindica iam, iam Tuam iniuriam!
 A servulorum Bellona tuorum
 Interemptorum
 Religiosorum,
 Compeditorum!

Н. 2. Утиски підданих у Польщі.

Із поеми „Satyr Podgórski w roku 1654 ziawiony“.¹⁾

Byście się byli szczerze Boga bali,
 Nigdybyście się byli tak nie chwiali,
 Że tylko zginać oycyznie nie tuszy
 Nikt dobry, choć się kto żyw bronić ruszy.

¹⁾ Оссол. рукоп. 680, к. 4—6.

W iakiey że u was były święta cenie!
W kościele gadki, obmowy, szczycenie
Z dostatków, w domu o iakie zabawy
Z kuflem, z gromadą! A z tą iakie sprawy!
Vcisnąć, zedrzyć, w gąsior chłopca wsadzić.
Day czynsz! day pobór! „Panie, już iak radzić,
Nie staie głowy! Racz Waszmość wziąć rolę!
Boć mię już na niey chleb ieść zęby bołą!“
Jakoż takeście poddanych wyssali,
Że ledwie nadzy przy duszy zostali.
Krzywdy czynicie, ich dni im bierzecie,
Nawet y w święto robić im każecie,
Albo na podróż. Jeśli chłopiek czego
Dorobi się, więc wyzuć go z wszystkiego!
To wzdzy baczniejszy, a swawolnikowie
Biorą poddanym żony, córki, zdrowie.
A to słuszna li, gdy z łada przyczyny
Drzecie z ubogich chłopków wielkie winy?
Że w twoiey karczmie nędzniczek nie piie,
Niechay da winę! Coż ma pić? Pomyie!
Jeszczez nie wolno z wyrobku ciężkiego
Zażyć mu iako chce czego dobrego?
Jako z pogany zgoła poczynacie;
Że chrześcianie, na to nie dbacie.
A pewnie tak iest drogo odkupiony
Jak y ty, prędzey może bydź zbawiony.
Wieciesz, że z ręku pracy ich życie:
Ci na was robia, wy się wczasuiecie.
Czyli nie woła ten ucisk do Boga?
Czy nie dla tego ta was straszy trwoga,
Że łada chłopstwo pastwi się nad wami?
Bohaterowie, osądźcie się sami!
Co iest, że łada hultaystwo was gniecie,
A zgoła się im oprzeć nie możecie?
Poki ubodzy z stołów pańskich żyli,
Poty panowie bezpiecznemi byli;
Dziś, gdy panowie z zdzierstw żebraków żyją,
Poddani chleb im biorą, samych bią.
A wy, co Żydy za faktory macie
I przez nie wierne Boże uciążacie?
Już Żyd arendarz, sekretarz, dworzanin, —
Milszy bluźnierca wam niż chrześcianin!
Jako się tego, przebóg, nie wstydziecie!
Znać, że wy w sercu Chrystusa nie macie.
Wiedziesz, panowie, którzy to czynicie,
Sławę, intraty y duszę zgubicie.
Bowiem karania wzgarda takowego
Pomstę wyciąga. Patrzciesz czasu tego,

Gdy Cygan, hultay, Żyd będzie rabował
I broń od boków waszych odpasował.
Sprawi to pycha y myśli nadęte
I animusze te wasze przeklęte.

N. 3. Що в Польщі було вільно, а чого не вільно?

Із поеми „Coś nowego pisanego, roku tysiąc sześć-
setnego pięćdziesiątego wtórego“.¹⁾

Tak długo (czego y pamięć iusz nie znosi) diskuruiąc o teyże
Pilawieckiey wojnie albo nie wojnie rzekł ieden:

- A. Insze rzeczy przebaczyć iak-tak, ale tego,
Wiem, [że] się nie godziła. Trzeba było skarać.²⁾
- B. Karać trudno tam, kędy powszechne przestępstwo.
- A. Trudno, kiedyby wszystkich, sed poena ad paucos,
Metus vero ad omnes.
- B. Cosz, kiedy ci pauci
Siła za sobą ciągną, a ich „niepozwalam“
Gdy wszystko może, łącno y prawo przemoże.
- A. To iusz tak wolno będzie, iako mówią, wszystko
Susque deque vertere y nogami wzgóre,
Rządy, prawo y zwierzchność wywrócić?
- B. Ey, wolno!
Prawie dobrze. Na przykład na seymie każdemu
Wolno zgubić oyczyznę.
- A. Jakosz to?
- B. Bo wolno
Nie pozwolić obrony, nie dać mówić o niey,
Nad dobrem pospolitem mścić się swey urazy,
Pretextem prawa swoiey dopinać prywaty,
Seym zamieszać, na koniec wolno y rozerwać,
Zwłaszcza gdy całość wszystka Rzeczypospolitey
W discretiey iednego iest posła z Vpity,
I dosyć na zgubę iey ieden albo głupi
Albo zły y przewrotny, gdy go kto przekupi.
- A. A gdy co seym uchwali, czy wolno nie słuchać
Ani podlegać temu?
- B. Nie tylko wolno, lec
Jest to rzecz iusz zwyczajna y prawie powszechna.
Gdy podatki uchwalą, wolno ich nie oddać.
Pytać by się Mazurów w Łomzie i Rożaney,
Gdzie nie bywało nigdy podatków na pany!

¹⁾ Оссол. рукоп. 648 к. 1—28.

²⁾ Мова про вождів пиявецької втеки.

Ba bywało, bo co ich szlachta uchwalili,
To dwoie paniąteczka sobie więc zawzięli.
Nie wspominam gdzie indziej ichmościów szafarzów,
Ktorzy po wojewodztwach na to, aby było
Podskarbich więcej, to jest tym więcej — nie powiem.
A nie widzą, że złego im mniej, tem jest lepiej.
W Atenach prowadzili skarbowi złodzieia
Do sądu, co filozof obaczywszy rzecze:
„Videte, multi unum fures ducunt!“

- A. Aleć
- Ja znowu pytam przecie:
A wolnosz wziąć pieniądze na zaciąg, nie stawić
I trzeciej części?
- B. Wolno, a zwłaszcza piechoty
Niemieckiej lub draganów albo y raytarów.
- A. Ale zasług odsądzą?
- B. Ey nie, iako żywo!
- A. Pytam daley, czy wolno, kiedy hetman każe
Iść na podiazd, nie chodzić?
- B. Nie wolno. Lec wolno
Poszedszy nic nie sprawić y nieprzyiaciela
Nie szukać tam kędy iest, ale albo w prawo
Obrócić, gdy on w lewo, albo kędy zapasć
Na dni kilka, a potym wróciwszy się mowić:
„Niemasz nieprzyiaciela, zmaiączyłem pole,
Żadnym tasy nie widział, tumanu koptuie“.
- A. A gdy się nieprzyziaciel nazaiutrz pokaże,
To z tego nic?
- B. Nie rzeką y przykrego słowa.
- A. A gdy każą pod gardłem, aby język przywiódł?
- B. Rzadko tak rozkazuia, a lubo przykażą,
Przecie choć nie przywiedzies: nic, to cię nie skarzą.
- A. Ach, niestetyż, mój Boże, na taką niekarność,
Którą pewnie zginiemy, bo przez nią hetmani
Są właśnie malowani.
- B. Cosz chcesz czynić?
- A. To, że
Trzeba nie malowanych.
- B. A kędysz ich szukać?
- A. Tam, gdzie namniey pozor. Wszak prosta łacina:
Quo minime speras gurgite, piscis erit.
- B. Chyba ieżelibyś się ty chciał tego podiąć.
- A. Jusz ty sobie drwiy iak chcesz! Nie ieden nim słynie,
Co [by] mu przystoynieysza pierdzieć przy kominie
Lub michałki rachować, niż regimentować.
- B. Ey, day cię katu, nie mów!
- A. Ba, y wołać będę,
Nie tylko mówić w takim oyczyzny nieszczęściu,

N. 4. Про те, як канцлер Оссолінський підбунтував козаків.¹⁾

Sławniście byli z tym panem (кор. Владиславом) Lachowie,
 Drzeli przed wami możni monarchowie.
 Dziś lada hultaj gdzie chce, tam plondruie,
 Państwa koronne bez oporu psuie.
 Schizmatyk z ordą bez przestachu leie
 Krew katolicką. Przebóg, co się dzieie!
 Jak było lepiej na Turka się ruszyć,
 Niż taką wojną własne siły kruszyć.
 Byście w tym byli pana posłuchali,
 Tych szwanków byście byli nie uznali.
 Przewrotni ludzie bardzo go psowali,
 Którzy skrytych rad fabryki knowali:
 Z niezdolnośney pychy o to się kusili,
 Żeby oyczyste prawa odmienili.
 Wolność ich kłóła y sądy zarówno
 Panów y szlachty, — ztąd zawiści główne.
 Patrz, co szaleństwo robi z ambicyey:
 O pryncypat się starać w Germaniey,
 Wiedząc, że cesarz w Polsce nic nie rządzi.
 „Mniesz to zarówno z szarkiem prawo sądzi!
 Niech dawne prawa będą zagubione,
 Albo tytuły książęce na stronę!“
 Na co panięta gdy nie pozwoliły,
 Które się w domach książęcych zrodziły,
 Wnet kawallery iakieś wznowić chcieli, --
 To gdy im nie szło, poniechać musieli.
 Coż czynią? Zdraycom otuchy dodali,
 Kozakom, by się na nas buntowali.²⁾
 A ci już byli dosyć zaiątrzeni
 Dla commissarskich złych obchodów z niemi,
 Których im było po Kumeyskiej dano
 Tam y na Starcu gdy ich wytrzepano.
 Ale by z xiążąt sobie nie wybrali
 Kogo za herszta, snadź się tego bali.
 Wnet z Wisniowieckim króla poróżnieli,
 Za co też sami wiecznie poginęli,
 Bo z tych początków cokolwiek się stało,
 Tak wiele się krwi niewinney wylało.

¹⁾ Із поеми „Satyr Podgórski“, pars secunda. Оссол. рукоп. 680.

²⁾ На март. дописано: Ossoliński Georgius regni cancellarius inflatus eloquentiae laude affectat ambitionem. Hic cum ducibus antiquis novo principatui studet aemulatione. Dein commissarius missus in disquisitione Rumensi kosacos ad bellum seu rebellionem invitat.

Ach, ach, niestety! Trocha Rumieńskiego
Gruntu sprawiła wam tak wiele złego.
„Lecz żeby ta rzecz w sekrecie byż mogła!
Ciebie, Chmielnicki, wielka krzywda zmogła.
Pokuś z chorążym wprzód koronnym zwady,
Co potym czynić, ściągaj od nas rady.
Szwagraszkowie to nazbyt wykrzykaią
I bardzo w tey swey potędzie ufaią,
Jak by nad sobą pana mieć nie chcieli, —
Skrócić ich trzeba, bo nazbyt zhardzieli.
Jeśli postrzeżesz, że zmódz nie możecie,
Sasiad na pomoc Krymczuków wzowiecie“.
Nie trzeba było zdrayc pobudzać wiele,
Bo główni Lachom Ruś nieprzyjaciele.¹⁾
Dokądże idziesz, przekłeta zazdrości!
Przybrałaś sobie pychy, nieszczerości.
Patrzcie, co czyni, czego dokazała,
Kogo ta brzydka wiedma opętała!
Bóg, prawo, słuszność, oyczyzna na stronę,
By wszystko piekło wrzucić na obronę.
O marny tytuł iak się wszczęła zwada,
Widzisz, na co wyszła ta zła rada?
Patrzcie, iakiego piwa narobili
I co za chmielu do niego zażyli!
I cosz wskórali? Bóg złych źle potracił
I wiecznym ogniem ich zdrady zapłacił.
Jeśli złą śmiercią z wyroku boskiego
Ów princeps nie miał pogrzebu słusznego,
Co o swej głowie tak wiele rozumiał,
Że światem targnąć tak iako chciał umiał.²⁾
Darmopychowie! Gdzieście się podzieli,
Coście oyczyznę kiedyś mieszać chcieli!
Oni barones, oni comessowie,
Także principes y marchionowie
Zgaśli z domami; y tych Bóg wygładzi,
Bo się on pychą hardych ludzi zadzi.
Wiedźcież, co nowych tytułów szukacie,
Że się wy w Polsce korzenieć nie macie!

¹⁾ На март. Rutheni semper Polonis hostes infestissimi.

²⁾ На март. Proditores patriae Georgius Ossoliński et Cazano-vius mareschalcus male pereunt. Ossoliński repentina morte occubuit et funeris decore frustratus.

N. 5. Нагробний напис Хмельницькому.

Закінчене написаного прозою „Mnemosynon epitaphiale Bohdano Chmielniccio, Annibali, viris illustribus more Plutarchi insertum in re bellica per paragonem utriusque collationis virtutis et vitiorum“.¹⁾

Epigraphe secundum.

Spectas Chmielniccii, dolens viator,
 Cyppum? Non obitum, ast modum doleto,
 Quod thoro aut humili perit gravato.
 Naturam lupuli et duci gerenti,
 Altum semper amanti et appetenti,
 Sors alta in trabe fata cur negavit?
 Modo illius Mazosz, sive Maslai,²⁾
 Qui Casimiro primo rebellis,
 Victus acie, altissimae arbori appensus,
 In pectore suspensam tulit inscriptionem:
 Altum appetisti, in alto habita.³⁾

N. 6. Caroli Vitsfii.

Bogdani Cosacorum Ducis peripetia.⁴⁾
 Corporis robore, animi calliditate insignis,
 Nobiles oppugnaturus, rusticos armavit.
 Inter quos nobilitatem adeptus
 Vrbes diruit, exercitus fugavit,
 Provinciarum potitus,
 Victus victor, fugatus fugator,
 Anthaei instar se prae se tulit.
 Regi rebellis a rege veniam petivit,
 Vt hac obtenta iterum deficeret.
 Tartaris, Moschis, Turcis quamvis foederatis,
 Saepenumero infidus,
 Hoc in uno verbis non fallens.
 Etsi patriae ingratus,
 Nam promissum illius excidium molitus,
 Patriam funditus evertit.
 Instabilis,
 Castra linquens claustra petiit.
 Religione nudus,
 Qua sine inquietus obiit.
 Perturbatum enim eius animum
 Nonnisi mors sedare poterat.

¹⁾ Музей Чартор. рукоп. 150, стор. 398, а також рукоп. універс. крак. 93, CCVIII, 59, к. 46.

²⁾ В скобках додано: a quo gens Mazurorum.

³⁾ На краю додано: Cromerus.

⁴⁾ Elogii di capitani illustri scritti da Lorenzo Crasso Napoletano Barone di Pianura. Venezia 1683 (Оссол. бібл. 66.391), стор. 339.

N. 7. Anagrammata quatuor regum diadema Lechiam ambitientium.¹⁾

Ad Lechitas.

Lusor chartarum quatuor vult cernere reges;
 Tu totidem numeras Lechica turba duces:
 Paniceum, rubeum, vinatum glandineumque.
 Num vinces reges dum numeras quatuor?
 O si non perdas! Lusum hunc anagrammata dicent.
 Quae ponis ludo, tu sibi Leche cave!

1. Rex paniceus sive campanarius -- Moscus, anagr.
 cos — mus.

(віршу пропускаємо)

2. Vinarius Racocius, anagr. curas cio.

(віршу пропускаємо)

3. Glandineus Suecus, anagr. ceu sus.

(віршу пропускаємо)

4. Rubeus Joannes Casimirus Sarmata, anagr. o miri
 casus inanes, sat arma.

Casimirus quatuor de regibus esto Joannes
 Sarmata, quem rubens Mars vocat esse suum.
 O miri casus inanes, quos rector Olympi
 Sedavit placide, quando sat arma feret!
 Non miri casus, sed sors variabilis haec est,
 Quae facit, ut radiant, quae ruitura forent.
 Non miros Racoci dicens, non Suece superbe,
 Nec tu Mosce canas, mox valitura ruent.
 Casibus in variis fortuna volubilis errat:
 Mox imum capiet, qui modo celsus erat.
 Non miri casus vobis sint, namque duorum
 Ipse nec Alcides vincere tela potest.
 Nondum vicistis, nondum cantate triumphum!
 Unita heri virtus fortior esse potest.
 Unica non tolerat quatuor respublica reges:
 Unus sit, cui Mars arma sat esse favet.
 O cui casus inanes, quibus, ohe! sat arma!
 Sarmata Casimirus rex Joannes erit.

5. Major regibus sive Induperator Turca, anagr. curat.

(віршу пропускаємо)

6. Filius glandinei Induperatoris Chmielnicius, anagr.
 hic mel succini.

Majori glandis socium dat lusor habendum,
 Qui vulgo dici filius esse solet.

¹⁾ Осол. рукоп. 3568, стор. 77—82.

Num quid non talis Turcae Chmielnicius haeros,
 Hic mel succini cui anagramma placet?
 Leche cave hunc ludum, quem lusor Krempa vocabit,
 Induperatoris nam vice filius est.
 Hic mel succini Chmielnicius, atque licet sit
 Rusticus, ut vulgo prodere charta solet,
 Multa tamen potis est, haeretque cuique colori
 Praevalet atque ubi pars ipse valere, valet.
 Hic mel succini Chmielnicius induperator
 Filius est regis, rusticus ante fuit.
 Ungendo hungit, pungendo rusticus ungit, —
 Hoc quondam dictum nunc Leche vera probas,
 Hic mel succini Chmielnicius, ast mel amarum,
 Succinum flammis, urse mel esca tibi.

Ad Lechitas (Lechita, anagr. hic late).

Ludebas quondam ludos, certamina Martis
 Tentavis et semper Sarmata victor eras.
 Victor eras uno sub principe sceptrā tenente,
 Hostibus externis stridor et horror eras.

(кінця не стає).

N. 8. Paszkwil łaciński na wojewodę Kisiela.¹⁾

Ne sit anguis cavete Poloni in herba,
 Ne vos Kisiel seducat per mollia verba!
 Chiioviensem adeptus est palatinum,
 Vult vafer adipisci Russiae ducatum.
 Hic ad suam cosacos incudem retrudit
 Et per illos dolosam regno famam cudit.
 Esto, nolint cosaci amplius bellare,
 Tamen ipsis indicit arma ostentare,
 Ut illa perhorrescens Polonia tota
 Ad ipsius scelesta inclinetur vota.
 Tamen pater patriae, fidelis senator
 Vult dici, cum sit plane Epheus machinator.
 Mirum sane, ter mirum, quod tam sceleratae
 Non discernuntur technae, et quo fabricatae
 Sunt authore! Credendum, fermentum vetustum
 Id causare, quod esse deberet combustum.
 At non mirum: incerto est ille formatus
 Patre: hinc uti nothus vivit fortunatus.
 Adde, quod matrem olim magnam meretricem,
 Nunc habeat monacham, sed incantatricem.

¹⁾ Michałowski J. Księga pamiętnicza, Kraków, 1864, стр. 612—613.

Адам Кисіль, київський воевода, походив із дрібної шляхти на Волині. Його батько Григорій, підстолій владимирський, був дідичем села Низкинич. Уже дослуживши ся гідности сенатора і київського воеводи Кисіль виводив свій рід від київського воеводи Святильда чи там Свентольдича, що боронив Київа супроти Болеслава Хороброго і в часі тої оборони був забитий у київській брамі. Мати його була Федора Іваницька, про котру зрештою не знаємо нічого близшого. Батько Адамів умер коло 1630 р.; з отсего пасквіля виходило би, що його мати по смерти мужа постригла ся в монахині. Вона очевидно жила ще в пору, коли була писана отся вірша, отже 1649—1650 р. Сам Кисіль умер 3 мая 1653 р., проживши 53 літ. Що його мати вмерла недавно перед тим, свідчить віршована епітафія, викована на мармуровій плиті в низкеницькій церкві заходом вдови Адамової. Вона починаєть ся словами:

Synowcu z bratem niedawnoś mogiły
I matce sypał ze mną, mężu miły.

Брат Адамів Микола вмер у Бересті Литовським 1650 р, мабуть від ран одержаних в битві з Богуном під Винницею. Значить, мати вмерла троха пізнійше, а в таким разі і отся вірша зложена правдоподібно 1649 або 1650 р. Для життєпису Кисіля див. *Ив. Новицькій, Київській воевода Адамъ Кисель*) *Київская Старина* 1885, т. XIII і 1886, т. XIV, (826—830), Pułaski, Pierwsze lata publicznego zawođu A. Kisiela — Szkice historyczne т. I.

Н. 9. Епіграми на короля Яна Казиміра і королеву Марію Гонцагу.

I.¹⁾

Król nie umie królować, chce jednak miłować,
Ociec papierz pozwolił bratową przymować.
A kanclerz w marmurkowem szłyku dyspensuie,
Gran Duca z Ossolina buławą kieruie.
Król zawiedzie królową, bo mu urzekali
Jezuici pendentą, gdy go wyganiali.

II. Pod electią króla Jana Kazimierza.²⁾

Vderzono, słyszę, w dzwony:
Dobry będzie król z Jabłony.³⁾
A teraz mówią chłopięta:
Lepszy będzie z Nieporęta⁴⁾

¹⁾ Оссол. рукоп. 230, к. 101 г.

²⁾ Оссол. рукоп. 231, к. 219.

³⁾ На map. Carolus, bo tam stał.

⁴⁾ На map. Jan Kazimierz.

III. Владислав і Ян Казимір.¹⁾

Cny Władysławie, tyś po oycu swoim
 Nastął z radosnym y złotym pokojem.
 Nawykłeś woyny przy trzecim Zygmuncie,
 Którego nie miał świat w swym horyzuncie.
 Nie zaczepiał nas poganin ogromny,
 Za ciebie milczał Rusin wiarołomny.
 Teraz, niestetysz, Rusin y z Tatory
 Plondruią Polskę y niszczą przez miary.
 Po Władysławie Kazimierz podaie
 Oyczyźnie rękę, spustoszone kraie
 Znowu chce dźwignąć, do czego mu Boże
 Niechay moc święta Twoia dopomoże!
 Niech buntownicy y Tatory skraca,
 A na swych miecza niechay nie obraca!

IV. Ad regem Poloniae Johanne Casimirum A. 1649.

Sive sis Jesuita, sive cardinalis,
 Sive rex Poloniae, semper tu es talis:
 Mancipium Gallorum, in aquis natabis,
 Inconstantiae filius, semper statum commutabis.²⁾

V. На втеку Яна Казимира з Польщі 1655 р.³⁾

Joannis, Casimiri captivi nepos,
 Sigismundi in captivitate nati filius,
 Ipse in Gallia captivus,
 Deinceps post contemptum rerum et fortunae fit Jesuita,
 Ex Jesuita cardinalis,
 Ex cardinali neutrum,
 Tandem rex Poloniae,
 Ex qua propter pecuniae et vitae nimium amorem cessit,
 An rediturus — sacramentum.

VI. Nagrobek królowey Jeymości.⁴⁾

Już Maryą na mary Gonzagę zagnano,
 Już królową przed króla wszech królów pozwano.
 Francya wychowała, Mantua ią dała,
 Nad dwadzieścia lat polskiem królestwem władała.

¹⁾ Із вірша „Od Lecha aż do Jana Kazimierza“ Оссол. рукоп. 22Г, стор. 83.

²⁾ Оссол. рук. 3568, стор. 129. Третій рядок починаєть ся в оригіналі зайвим словом: scilicet, а остатні слова рядків 3 і 4 мають час ливнувший: natabas і commutabas.

³⁾ Оссол. рукоп. 245, стор. 30.

⁴⁾ Оссол. рук. 245, стор. 135 – 136.

Włoskie, francuskie rządy za niey tak plużely,
 Srebrne pasy w miedziane cale się zmieniele.
 Ludwika Newerneńska ieszcze iey tytuły,
 Ładaiaką, niewierną (далі пропуск)...
 Dwoch królów iako, żoną tak będąc bratową
 Umarła złotem rodząc electią nową.
 Buławę, łaskę temu co mir lubiał dała¹⁾
 I temu co go kaził sceptrum odiać chciała.²⁾
 Teraz iey samy z głowy śmierć koronę zdięła,
 A złota nie żywota w pologu ucięła.

VII. Двірські інтриги.³⁾

Cancierz ślepy, hetman głuchy,⁴⁾
 A przy tym francuskie muchy
 Wygnały marszałka cnego,
 Narobiły w Polsce złego.

N. 10. De vita et rebus gestis Joannis Casimiri Regis Poloniae, cardinalis, Jesuitae.⁵⁾

Finivit bellum noster Casimirus,
 Cuius progressus semper fuit mirus.
 Adfuit ipsi antiqua fortuna,
 Quae semper erit una atque una:
 Namque scelestum eius initium,
 Media mala trahunt exitium.
 Tempore cladis in regnum invectus
 Non potest diu libere electus;
 Ex cosacorum rex promotione,
 Eorum factus est irruptione.
 Dixerunt quidam eius factionis,
 Hunc esse talis resolutionis,
 Quod nisi certo esset regnaturus,
 Ad cosacorum castra est iturus.

N. 11. Panegiricon eiusdem Casimiri.⁶⁾

Mutasti statum, sed non et fortunam,
 Tulisti tecum cladem et non unam.

¹⁾ Любомірському.

²⁾ Казимирови, своєму мужеви.

³⁾ Оссол. рукоп. 197 к. 44.

⁴⁾ На марг. дописано: Mikołaj Prażmowski ślepy, Stanisław Potocki głuchy.

⁵⁾ Оссол. рукоп. 197, к. 44.

⁶⁾ Оссол. рукоп. 197, к. 44.

Patria sentit vices tuae sortis, —
En habes fructum fraternae consortis.
Lusum putabas reginam tangere,
Deum et manes fratris non timere.
Fecisti duram stulti actionem, —
Sentisne tandem maledictionem?
En exercitum prope perdidisti
Et carum corpus litro redemisti.
Quod nisi mentem sanam amisisses,
Equitum centum mille habuisses.
Natam ad arma si nobilitatem
Movisses iuxta belli qualitatem.
Sed consilia ista nefarii
Tibi dilecti sunt cancellarii!
Nam cur insane quaerebas regnare,
Cum nec bellare nec scis gubernare?
Maior haec res est, quam statum mutare,
Carcere claudi, in aquis natare.
Germanos foves et Suecos honoras,
A quibus pulsus, istos tu adoras;
Qui receperunt, contemnis Polonos, —
Id est, quod malus semper odit bonos.
Nonne debebas aciem ordinare
Et multa belli usui aptare
Notitiamque hostium tenere,
Primum minores duces eligere?
Nam semper ita fecit Vladislaus,
Cuius sacrata per saecula laus.
Sed tu, asine, nil horum fecisti
Et te et regnum in casum dedisti.
Quid nonne labem sibi innisisti,
Cum tuo mimmo Wrzędow dedisti?¹⁾
Idque in castris quia liram tangit,
Est uxor eius, quae reginam angit.
Nec viros nosti: Oszgam nos mendacem
Et levem scimus, tu putas bellacem.
Digitis tribus non solum pugnare,
Sed vix decreta potest connotare.
Sicne invitus ad fortia facta?
Sed bellum sordet tibi, placent pacta.
Sceleris tui poenas regum luit, —
Quam bene dixit, quisquis ille fuit:
Titulus tantum Casimirianus,
Animus vanus, vanus et profanus.

¹⁾ На март. Gremboszowskiemu.

Quid plura? Nos te sceptro detrudemus
Et nobis fortem regem eligemus;
Tu vero Jesu socius quid ita,
Ablato sceptro fies Jesuita.

N. 12. Sermo gementis Poloniae ad regem Casimirum.¹⁾

Infelix rex Casimire,
Cur Poloniam tam dire
Flagellas scorpionibus?

Illa te nudum, prostratum,
Jesuitam desperatum,
Mancipium Gallorum,

Exulem, vagum obiectum,
Nec habentem suum tectum
Evexit ad solium.

Illa rursus latitantem,
Prae timore vix spirantem
Extraxit e Silesia.

Magno conatu, sudore,
Effuso multo cruore
Certavit pro te cum Sueco.

Tu immemor, tu ingratus,
Tu eversor nostri status,
Strages boni publici,

Aurea nobis mutasti,
In ferrea transformasti
Saturni illa saecula.

Quae magni principes nostri,
Quorum vias tu non nosti,
Dilatarunt sanguine,

Imperium hoc auxerunt,
Templa Dei extruxerunt,
Tu evertis omnia.

Ukrainam, Livoniam,
Prussiam et Smolinsciam
Tuque successor perdis.

Te ad scelus connivente
Nec gemitus audiente
Tuorum subditorum,

¹⁾ Оссод. рукоп. 230, к. 38.

Sunt sublata multa bona,
Maiorum tuorum dona,
Regiones, ecclesiae.

Nunc mos et nervum bellorum
Futurum omnium regnorum
Commertiaeque tollis.

Magnos cives Poloniae,
Murum et scuta patriae
Proscribis, iniuste iudex.

Fastidis viros gloriae,
Mimos, viros stultitiae,
Scurras et moriones,

Hos adornas, hos eyehis,
Cum his rempublicam geris,
Trudis in praecipitium.

Te regente christiani
Quantum sanguinis pagani
Effuderunt in terram!

Quot homines innocentes
Constrinxerunt ferae gentes,
Catervas competesque!

Quot castra et legiones,
Veterani et tirones
Scythico caesi ferro!

Redux ab exilio iurasti,
Res horrenda, peiorasti
Te defensurum pauperes;

At quam falsa tua vota,
Experitur fere tota
Miseranda patria,

Quam ut Nero inflammatam,
Divisam et devastatam
Semper cupis videre.

Castris tuis atque praedis
Promiscue omnes caedis,
Causa es morientium.

Sanam mentem amisisti,
Fratris uxorem duxisti
In nostram perniciem.

Haec te ducit, haec dat legem,
Creare nobis vult regem
In vita tua, miser.

Ad motum eius te geris,
Malos ornas, bonos feris,
Vxoris instrumentum.

Scythas, Cosacos armasti,
His sanguinem propinasti
Miserorum hominum.

Istis armis at non lege
Dare nobis vis pro rege
Condeum quem nolimus.

Aquilae nos sumus pulli,
Gallo serviemus nulli,
Nec execrandae Gallinae;

Liberas mentes habentes,
Regem nobis eligentes,
Quem Deus inspiraverit, —

Aurum licet ademisti
Et pauperes reddidisti,
At gladios reliquisti
Tuendae libertatis.

Hos stringemus, vibrabimus,
Fortiterque pugnabimus
Pro aris, Deo et foris.

Tu si abominas hunc thronum,
Fastidis nomen Polonum,
Vti pridem iactasti, —

Solvimus te iuramento,
Es enim magno tormento
Vniverso populo.

In Galliam te conferas
Et reginam tuam geras
Cum impuro Prasmovio
Reliquisque nebulonibus.

Deus Optime Maxime,
Procidimus humillime,
Audi planctus pauperorum!

Respice nostra vulnera,
Quae ex malitia mera
Regis nostri patimur!

Вірша написана очевидно перед смертю королеви Марії, значить найпізнійше 1666 р.

N. 13. Tryumph nieboskiej królowey Imości polskiej xiężney Mantuańskiej.¹⁾

Gdy iusz królowa polska z ciałem się rozstała
 Maria Ludovica y do nieba chciała
 W sam dzień wieczery Pańskiej, kiedy Chrystus hoynie
 Bankietuiąc sługi swe częstował przystoynie,
 Bramy strażą osadził przykazawszy srogo
 Z tego swiata nie puszczać do nieba nikogo.
 O którym interdikcie iże nie wiedziała,
 Monarchyni tak wielka w bramę kołatała.
 Natychmiast ozwie się straż. „Kto to?“ zapytali,
 Że sama iedna była, paniey nie poznali.
 Drugi raz „Co za stanu iezdeście?“ pytaią.
 Odpowie: „Królewskiego“. Wiary nie dawaia,
 Bo przy niey nie widzą królewskiej grandece,
 Apparentiey, dworu ni żadney splendece.
 I tak ią zawstydziwszy iawnie powiedzieli,
 Że my nigdy królowey paniey nie widzieli,
 Zwłaszcza polskiej, bo ta iusz dawno tu króluie
 I z królem Panem naszym dziś się bankietuie.
 Rozgniewana królowa z takiej odpowiedzi
 Rzeczce: „Wnet się dowiecie, panowie sąsiedzi,
 Kto ia iezdem y co zacz! Gotowam do boiu!
 Wnet że mię tu uyrzycie we francuskim stroiu“.
 Pobieży wskok pod Mątwy na poboioviska,
 Gdzie pobitych ieszcze są świeże grobowiska.
 Zawoła głosem wielkim: „Ey kawalerowie
 Moi, wstańcie co prędzey y officerowie!
 Wszakżeście na tym placu zdrowie swe łożyli
 Za dostoięństwo nasze, ażebyśmy żyli.
 Teraz się nam gwałt dzieie, nie chcą nas do nieba
 Puścić po śmierci naszej, kędy nam potrzeba
 Za dobre sprawy nasze pospołu y z wami,
 Bośmy Polskę zniszczyli swemi fakciami,
 Do Franciey wywieźli skarby, srebro, złoto,
 Ale dla was pošlemy podskarbiego po to;
 Jeśli przy nas drugi raz odważnie staniecie,
 Wszystko to y co więcej od nas osiągniecie.
 Congratulamini mihi et congaudete mecum,
 Quia hodie vobiscum lucidas sedes accipiam“.
 Czego officiorowie z pilnością słuchaiać
 Et crimen maiestatis laesae uważaiać,
 Doboszom prędko w hębny uderzyć kazali
 A sami się zarazem do ryszunków brali.

¹⁾ Осол. рукоп. 1338, к. 29—31.

Jedni z półgłową tyło, bez ręki, bez nogi,
Atoli po francusku stał się żołnierz srogi.
Drudzy iako kapusta posiekani w sztuki
Przybrali się w fawory a konie w munsztuki,
Na głowy swe laurowe wieńce powkładali,
Żeby się zwycięzcami niebu pokazali.
Królową panią swoją otoczyli w koło,
Prowadzą z tryumphami do nieba wesoło,
W kotły ogromne białą, w trąby głośnie grają,
Owo o przyjeździe swym zdaleka znać dają.
Usłysz ten zgłęb w niebie straż, co u bram strzegła,
Wnet z tymi nowinami do Pana przybiegła.
Rzecz: „Królu niebieski, powiemyć rzecz nową,
Gadaliśmy u bramy dziś z polską królową,
Która się bydź mieniła boday nie dla tego,
Ażeby siedzieć mogła u stołu Twoiego.
Jednak królewskie szaty nie miała na sobie, —
Trudno z Tobą na gody wnieść takiey osobie.
Dopiero się przybrała, po królewsku iedzie
Z kawalkatą bogatą, woyska z sobą wiedzie”.
Słyszac Pan uśmiechał się na tę relatią,
Takową straży swojej dał deklaracją:
„Powiedzcie od nas gościom, że onych nie znamy,
Tyło ich wszystkie sprawy opisane mamy
W rejestrze, który nam tu z Polski przyniesiono,
Z czyiey przyczyny nasze świątnice gwałcono,
Jako siła krzywd ludziom ubogim czyniono,
Jako wiele excessów srogich popełniono.
Krew niewinnie rozlana od nas pomsty żąda,
Sprawiedliwość ostremi oczyma pogląda
Pokazuiąc nam palcem wszystko co się stało,
Kędy serce królowey francuskiem zostało,
A nic tam po nim było. Z sercem do nas trzeba
Każdemu, ktokolwiek chce prędko wnieść do nieba.
Zaczyn wieszerzy u nas tacy nie skosztuią,
Niechay nazad zkad przysli, a prędko wędruią.
Umieli światem, Rzeczpospolitą rządzić,
Za co nie godni teraz, iedno w piekło wtrącić.
Ale niech łaskę naszą, miłosierdzie znaią,
Niechay im na waletę angeli zagraiā.
A wy sobą bynamniey, przestrzegam, nie trwożcie,
I owszem, bramę gościom szeroko otworcie,
Żeby przecie z daleka do nieba zayrzeli,
Wieczierzaiących z nami u stołu widzieli”.

Z wielką pompą Francuzi iuż u bramy stojac,
Czekali, a do góry wasy sobie stroiac,
Wolaiā: „Monsieur, Monsieur, aprite nobis!
Ecce reginam vestram adducimus vobis,

Quae caenam Dominicam vult gustare vestram
 Et regali solio sedere ad dextram".
 Ale skoro od straży respons odnosili,
 Pręciuchno na dół głowy z wasy powiesili.
 Angeli zatym wyszli, cieszący ich grali
 I od nieba na mil sto precz odprowadzali.
 Ten cud w zamku warszawskim straż nocna widziała
 Wielki czwartek, co króla Pana pilnowała.

Королева Марія Люїза вмерла 16 мая 1667-р., несповна в рік після кровавої битви під Монтвами (13 липця 1666 р.), де сторонники збунтованого кн. Любомірского побили сторонників королівських. Сей погром змусив Яна Казимира підписати з Москвою звітний Андрусівський договір 30 січня 1667 р. Рік по смерті королеви Ян Казимір зрік ся королівської корони (16 вересня 1668 р.). Вірша написана, як видно, швидко по смерті королеви.

N. 14. Projekt po abdykacley koronie króla Jana Kazimierza.¹⁾

D. O. M.

Lector, lege, non luge.
 Hoc apostrophe, non catastrophe
 Mirare, non moerere,
 Serenissimi Joannis Casimiri Regis Poloniae,
 Magni Ducis Lithuaniae, Russiae, etc.
 Successum, non decessum.
 Qui
 Ex serenissima invictissimaque Gustaviana familia ortus,
 Serenissimae invictissimaeque Jagellonicae familiae occasum tulit,
 Et multa pertulit:
 In Gallia carcerem,
 Inter Jesuitas languorem,
 In cardinalatu odium.
 Dein Rex Poloniae creatus,
 Quem amor erga suos principes populi poloni,
 Patris fratrisque merita coronarunt,
 Fratris uxorem duxit
 Et bella cruenta
 Cum cosacis ante inchoata
 Quoties conficit, toties excitat,
 Moschum quoties infestat, toties irritat.
 Vnde Russiae non postremas provincias
 Si non amisit, certe non possidet.
 A Carolo Gustavo rege Suecorum expulsus
 Mox a civibus Polonis generosa nobilissimaque pectora gerentibus
 Iterum gloriose introductus

¹⁾ Оссол. рукоп. 66, к. 68, варіант рукоп. 245.

Expulsis ab iisdem Suecorum copiis
Hungarorumque¹⁾ profligatis cohortibus,
Cosacis domitis, Moscho depresso in patriam intravit.
Dum
Robur regnorum, nimirum argenteam in aëream
Transmutat monetam,
In confoederatum exercitum e sanguine polono ortum
Tartaros advocat,
Civem bene meritum²⁾ sibi et patriae
Lubomirscium injusto iudicio e patria expellit.
In generosos cives³⁾ libertatem vindicantes
Civile excitando bellum armis consurgit
Et ipse debellatur.
Scythis Russiam depopulare permisit,
Galliae faciendo.
Et cum quae arte et Marte impotens
Impressa perficere nequit,
Regno abdicat
Die 16 Septembris anno 1668, Varsaviae.
Recede, lector, pacem praecare.
Civilliter mortuus.

N. 15. Злі віщувания в часі Хмельнищини.⁴⁾

Azaście przed tym nie mieli przestrogi,
Że wisiał Pański bicz nad wami srogi?
Już Matkiew Bożey obraży się pocą
Krwawie y krwawe lzy z oczu swych toczą.
Miecz na powietrzu błyska się ognisty,⁵⁾
Pała na niebie kometa siarczysty.⁶⁾
W koronacyą pokoy Kurza Noga
Gore, w północy budzi króla trwoga.
Słońca, miesiąca niezwykle zaćmienia,
Znaki na słońcu wiodą do zdumienia.
A cosz za znaki? Kto, co znaczą, zgadnie?
Kto na ich wykład prawdziwy napadnie?
Duch Twój, o Boże, który gdzie chce wieje,
Może oznaymić dziwnych twych spraw dzieje.
Słońce przed zaściem ma krzyż wyrażony
Na nosie, niecz po pół serca wtopiony

¹⁾ Вар. Vagatorumque

²⁾ Вар. meritissimum

³⁾ Вар. exteros fines

⁴⁾ Із поеми „Satyr Podgórski“, Оссод. рукоп. 680.

⁵⁾ На марґ. дод. 1650.

⁶⁾ На марґ. додано: 1652, 19 decem.

Po lewey stronie, z ręki wypuszczone
 Po prawey iablko w czworo rozdzielone.
 Te znaki gdy się nad słońce wybiły,
 Wnet się w straszliwą miotłę odmieniły.
 Jak słońce światu to państwo świeciło,
 Ku zachodowi iuż się też skłoniło.
 Krzyż, który bywał szczytem tey korony,
 Zniżył się na nos od was znieważony.
 Przerazi serce mieczem z waszą szkoda,
 O nędzni, wewnętrzną trapiąc was niezgodą.
 To iablko, z ręki Boskiey wypuszczone,
 Na czworo będzie nędznie rozdzielone,
 Zaczym z tych kraiów brzydkich zbrodni śmiecie
 Sprawiedliwości Bóg miotłą wymiecie.

**N. 16. Na pogrom Ichmościow panow hetmanów pod Korsuniem
 r. 1648.¹⁾**

Teraz, kiedybyś starożytny oney
 Wieczney sromocie y nienagrodzoney
 Mógł był zaśpiewać strapionej koronie,
 Wstawszy z pod ziemie polskiej Amphionie,
 Kiedy iey oraz wszytek kwiat przebrany
 Z obliema zginał wielkimi hetmany,
 Oraz y ziemie ukraiinne z polem
 Żarliwym wszędy kurzą się popiołem!
 Snadźby snadniejsza od nieprzyziaciela
 Ponieść szwank taki, ale nie od Chmiela,
 Śmieci wżgardzoney. Co naywięcey boli,
 To, że iusz chłopskiey bliscyśmy niewoli.
 Komu tak lekki postępek przyczytać?
 Nie trzeba się tu Apolina pytać,
 Na niebo próżno y nieszczęście złożyć:
 Nie u stołu się było na nich srożyć,
 Nie od starostów ukrzywdzonych szukać,
 Nie po Zadnieprzu y Łuhach²⁾ ich szukać,
 Skąd ięzyk tak zły! A co, o moy Boże,
 Nagrodzić kiedy szkodę tę nam może!
 Jusz że kiedy ten przedmur iest zniesiony,
 Co straszyć może od biedney korony
 Swawolę wszytką a grasującego
 Pohańca, coraz odwracającego!
 Jeszcze gdy skorzy w takie krwawe znoie
 Jakoby razem tak ciężkim oboie:

¹⁾ Осол. рукоп. 493, к. 199—200. Поп. Michałowski, Księga pamiętnicza, стр. 473—476.

²⁾ В рукоп. Łukach.

W których pokojach y szczęście plużyło,
Iusz to o ziemię wszystko uderzyło.
Zeszły z pol wszystkie co nad Bugiem plugi,
Nie obeyrzał się aż za Wisłą drugi.
Matki nieszczęsne — te się nie ukryły,
Tuląc przy piersiach dziatki swe zawyły.
Lada cień straszy, lada co się ruszy,
Nawet list z drzewa, gdy go wiatr ukruszy.
Panowie w zamkach się pozawierali
I ci, co nam tu te goście ziednali;
Drudzy w Chmieliku słysząc o poganiech
Gdzieś się tam na nich armią w Glinianiech.
Przebóg, nisz się ta większa sieć uprzedzie,
To po harapie y po wszystkim będzie!
Ono iusz w Krymie oddawna hetmani,
Woiskowi wszyscy iako parowani,
Bydło nikczemne, a czego wstyd więcej:
Pięć set ich żenie naszych pięć tysięcy.
Szczęśliwi, którzy tam zaraz polegli,
Że się niezbytey hańby tey ustrzegli,
Anisz wróciwszy pieszo się do domu
Swey niewinności sprawują się komu.
Czyli w tym iakie przedwieczne wyroki,
Czy grzech nasz sprawił y zbytek głęboki,
Kiedy buiając myślą nieba bliską
Ledwie iusz patrzym na tę ziemię niską!
Doma nie możem o swey mocy chodzić,
Przeciesz w karocy chcemy bitwę zwodzić.
Wszystkośmy złoto na nici pobrali,
Wszystkie zwierzęta z skór poodzierali.
Aż y w obozie, wszystkiey nędzy szkole,
Nie inszych wetów uyrzy kto na stole,
Tylko od cukrów y faryny złotey,
A cynamonem iusz śmierdzą namioty.
Czym żołnierzowi, gdy żołdu nie stało,
Chlebem wetuią, a przeciesz mu mało.
Przy piwie, ludzkim krwawie pełni potem,
Jakosz mu się to ma nagrodzić złotem?
Nie w tych rokoszach ani w stróynym ciele
Polacy starzy dokazali wiele.
Król prócz za kopę win nie miał do stołu,
I to z podskarbisz kiedy iadł pospołu.
Więc iako poszły na chude osoby
Teraz te pompy nasze y ozdoby!
Zdarto bławaty, a na żal im ciężki
Piłśniowe proste dano im siermieszki.
A tak cokolwiek y inne przyczyny
Daliśmy sami do takiey ruiny;

Że nas Bóg zniżył, a tym śmieciom brzytkim
 Na pośmiewisko dał przed światem wszystkim.
 Hey, w tak szerokiey y piękney koronie
 Wzdy się dziś który obierz Scypionie!
 Zdarz że to młodzi, co na imię twoie
 Przysiąże zaraz y poydzie na boie.
 Z tym co on gronem gdy podobna fala
 Przypadła na Rzym, spadł na Annibala
 I kiedy wszystkich iusz strach opanował,
 On odbieżany oyczyzny ratował.
 Zdrad swych uszedłszy iako Pollus drugi
 On, Wiszniewiecki przez okrag tak długi
 Z Zadnieprza idzie y rozwiia znaki, —
 Nie długo radzi, gdy w potrzebie takiey.
 Do niegosz, komu nie cięża rekawy,
 Jako dziś wodza Polski wszystkie sławy!
 On, zdarzy niebo, chłopstwo to ukróci
 I pierwsze imię oyczyzny swęy wróci. Amen.

N. 17. Na uciekających z pod Pilawiec.¹⁾

Wesolo graycie, kozackie fuiary,
 Rozpłoszyliście bo polskie boiary
 Nie wstępne boiem, nie żadną dzielnością,
 Dziesiątkiem kotow y ich ogromnością.
 Którym Chmielnicki przyprawił pęcherze,
 Aby wystraszył z obozu żołnierze.
 Kopę zaiaków Krzywonos do tego,
 I szturm przypuścił z taboru swojego.
 Tak wielka siela na nasze hetmany —
 Koci, zaiące biorą wszystkie pany,
 Tak commissarze, iako pułkowniki
 I nayprzednieysze usarskie setniki.
 Pierwszy Dominik, przy którym buława
 Koronna była, a z niego zła sprawa
 Wprzod się poczęła, bo z commissarzami
 Naypierwey uciekł podszyty tchorzami.
 Ostrorog drugi, a trzeci chorąży
 Prędko umyka, tusz za nimi dąży.
 Nikt się nie oparł, bo radni panowie
 Mądrze uciekli, nocni puhaczowie.
 Pierwszy commissarz brzeski wojewoda,²⁾
 Statyry dosyć y ogromna broda;
 Geniusz iego rejestra rachować,
 Szlachtę odrwiwać a wioski kupować.

¹⁾ Оссол. рукоп. 231, к. 217—219.

²⁾ На боці дописано: Szczawiński.

I Wiśniewiecki cne xiążę Jeremi,
Drugi commissarz poszedł za druhemi,
Oparł się iednak sam ieden we Lwowie,
Wielką sromotę rozbieraiąc w głowie.
Podolski, kiiowski wojewodowie —
I tym się zmięszal dobry rozum w głowie.
Nie wspomnę pana tu sędomirskiego,
Ten się bił mężnie z ludem Chmielnickiego,
Nie miał posiłku y pogubił swoje,
Sam ledwie uszedł y to aż zdiał zbroję.
Rożański, warszawski y czerski starostowie
Scieraiąc się z Chmielnickim byli przy tym łowie.
Karchowski Wielgopolak y ten sobie mężnie
Poczynal z kozakami, skoczywszy odważnie;
Tam zginął nacieraiąc na białą piechotę,
Biaąc, siekąc kozakow y krymską hołotę.
Witowski y Tarnowski, zacni Łęczycanie
Scinali tesz kozaki w ich kozackiey branie.
Nacierał y Jurkowski iako dobry żołnierz,
Trzepał dobrze paluszkiem w Krzywonosu kołnierz.
Pomogli Sieradzanie tak dobrej roboty
Nad nieszczęsnym ordinans z swey własney ochoty.
A starosta krakowski wtenczas się gotował
Perorować w Warszawie y mowę formował,
Mądrą mowę z Seneki, także z Pliniusza,
Bo czytał Kallimacha y [też] Justinusa,
Chcąc pięknie w Proszkowicach prawić przed kurwami
I mądrą oratią mieć z syllogizmami.
Bo to pan bardzo mądry, pełen polityki,
Vmie swoje factie y różny praktyki
I prywatę tesz swoję w niezley ma pamięci
Sub specie publica, aby swoich rzeczy
Vdał glansownie zwykłą swoią rhetoryką,
W niwecz obraca stany, kieruie publiką.
Był tesz tam commissarzem y rodzony iego
Pan starosta sandlecki,¹⁾ nowożen do tego,
Gach raczey a nie żołnierz, zażywa bielidla,
Kamphor, piżma, perfumów, także rumienidla.
Lepiey było, nieboże, zostawać w Łęczycy
Głaszcząc swoią dameczkę po czarney spodnicy!
Rogoziński, Koniński także starostowie
Byli commissarzami, pyszni rarszkowie.
W łańcuchy y manele konie postroili,
Czego tam do kozakow sromotnie pozbyli.
Postroili się pięknie w tygrysy, lamparty,
Wszystko to cni kozacy obrócili w żarty.

¹⁾ На марг. дописано: Konstanty Lubomirski.

Wieluński y sokalski także starostowie
 Byli commissarzami obay Dinoffowie.
 Melancholik wieluński, verus Israelita,
 Intrycator sokalski, chytry Liwonita.
 Inszych zaś commissarzów — było ich tak wiele,
 Że około trzydziestu, mogą mówić śmieie —
 Zgromadzili swe woysko iako pod Jampolem,
 Prędko chcąc bydz pod samym Constantynopolem.
 Pod Pilawce stanęli wszyscy obozami,
 Bez szancow y okopow, ani tesz wałami
 Nic się nie taborzywszy, y owszem, na czele
 Sto y kilka dział mając, przy których tak wiele
 Animuszu, z którym się rozprościerali,
 Nie iak w obozie, lecz iak w giełdzie poczynali:
 Hałas, krzyki, zaloty, zbytne piiatyki,
 Invidie, rancory y różne praktyki.
 Do rady nie puszczali starego żołnierza,
 Ktoryby nie wyłożył z soboli kołnierza.
 Przyszło potym do tego, że directorowie
 Wszyscy pouciekali, iak nocni pułchaczowie;
 Armaty y namiotow, rynsztunku różnego,
 Wozów, karoc, rydwanów, zgoła od wszytkiego
 Sprośnie pouciekali. Rusin z Tatarzynem
 Dzielą się na maydanie z zdraycą Wołoszynem.
 Nie szabla to kozacka, ale grzechy nasze
 Tak ciebie rozpłoszyły, o mizerny Lasze!
 Obacz się, szlachto polska, patrz na wszytkie pany,
 Jako uciec chcą z Polski a zostać z Gdańszczany.

N. 18. Пилявецька втека.

Із поеми „Coś nowego pisanego, roku tysiąc sześćsetnego pięćdziesiątego wtórego“.¹⁾

Woynę gloszą rytmy moje,
 W której szable ani zbroie
 Ledwie co potrzeba było.
 Wszytko się tam odprawilo
 Bez strzelby, bez arkabuzów
 Bez wzajemnych nawet guzów.

Aleć powiem, gdy zaczynam,
 Tego wprzód nie przepominam,
 Jak się długo wybierali,
 Nim stroiów podostawali,
 Nim szyszaki zgotowano,
 Które z srebra znać kowano.

Zgoła to wszystko staranie
 Przez tak długie wybieranie
 Było, aby szumno, stroynie
 Popisać się na tey woynie.
 Było pono takich wiele,
 Że mniemali, że wesele
 Albo więc wiazd do Krakowa
 Będą odprawować. Owa
 Nie tak gach na gody swoje
 Sposobi się w różne stroie,
 Jako ci mili rycerze
 Krawce, afciarze, szmuklerze
 I złotniki zatrudnieli.

¹⁾ Оссол. рукоп. 648.

A gdy się tak wystroili,
To sobie wzajem mówili:
„Jak się tylko pokażemy,

To kozaków ustraszemy“.
Ba, podobno przychęcicie
I na dostatki zwabicie.

Tu ściąganie iście leniwe opiszę pełne wszelakiey sweyvoli et licentiae, kiedy wolno było to tam to sam krążyć, vagari, praedari, rapere, plondrować, zgoła (a to słowem pod czas znalezionym) rabować. Potym opiszę, iako skupiwszy się pod Gliniany szli obozem -- ty Boże wiesz, iako z porządkiem — i z hukiem, całe nocy, gdy dla złych y niezgotowanych przepraw wozy, których było więcej niż dwadzieścia dwie ście, nie mogły wcześniej przechodzić, tak dalece, że by ich mógł wszędzie bić, wszędzie znosić. Opiszę y rady commissarzów, których było więcej niż dwadzieścia, a ledwie który z nich woynę służył. Pułkownikami się poczynili galeati lepores, którzy nieprzyjaciela nie widzieli. Służyło im owo, co owo ktoś napisał: In veste aliquid mutant et in sermone et acie milites. Owo znać było w nich longae pacis mala. Duma wielka, serce małe, słów siła, wątku skąpo. Contentio et aemulatio, to by się kształtnie opisać mogło, non sine aliquo morsu, bo dalibóg trzeba tego. Niech przynamniemy żart prawdę powie y wyrzuci na oczy imbelliam, w której w sobie wzajemnie connivemus y ledwie szeptać o tym śmiemy. Aleć ja czytam, iako za przeprawą nasi pierzchnęli y iako nazajutrz uciekli.

Zawołano: „Tatarowie!“
Asz moi w nogi panowie
I kopie porzuciwszy
I ledwie szabel dobywszy
Wszyscy prawie tył podali,
Zgoła brzydko uciekali.
Osiński z te strone błota
Woła: „Takasż to ochota?
Wróc się, bogday cię zabito!
Bo cię pewnie potka y to!“
„Gib fajer!“ w tym knechtom rzecze.
„Niech ten ginie, kto uciecze!“
Lec tym strachem nic nie sprawi.
Nie ieden się przez staw pławi,
Ci przez groblą spieszo myją,
Drudzy wodę błotną piją,
A ten zasię lepiej płynie, —
Rzadko który z szablą ginie.

Na to gdy wojsko patrzyło,
Prawie na poły zadrwiał.
Tchórz obleciał naprzód panów,
Commissarzów y hetmanów:
Już y znaki te zwiniono,
Które za nami noszono;
Już coś cicho postępują,
Wzajemnie się upatrują:
Jednąż myślą, ale tałą,

Pilne oko na się mają.
W nocy ieszcze wieść płonnego
Strachu przyszła z Połonnego,
Że są pewni Tatarowie,
Których liczbę ieden powie
Kiedy namniemy sto tysięcy,
A drugi lże ieszcze więcej.
Trwoga rośnie, w tym hetmani,
Widząc, że ich każdy gani,
„Zwołać — rzeką -- nie zawadzi
Commissarzów, niechay radzi
Kto lepiej nad nas rozumie,
Albo raczy tylko umie
Discuować! Obaczemy
Wnet, co w tym razie umiemy“.
Którą radę gdy zaczęli,
Wszyscy obóz naganieli
I w tym zgodne zdanie dali,
By żołnierze uciekali.
Bo, lub słowem pokrywali
I „odwodem“ nazywali,
Jednak właśnie w samey rzeczy
Wszzech była myśl o ucieczy.
Mówią: „Pod Constantynowem
Obozem staniemy nowem,
I tam dopiero uznamy,
Co wzdzy daley czynić mamy“.

Lec iak się z mieysca ruszyli,
 Zaraz się mieszać poczęli.
 A tak uznawszy to iawnie,
 Że uchodzić trudno sprawnie,
 Konie iuczyć poczynali,
 A szepcąc na się patrzeni.
 Teschno paniąt narzekali,
 Myśl iuż wszyscy w drodze maia:
 Radby drugi mknął nieznacnie,
 Tylko czeka, że kto zacznie.
 Aleć długo się widziało
 Czekać wszystkich, gdyż zmierzchało.
 Moy w drodze! Tu mi rzeką:
 „Mianuy, dziecię, bo ucieką
 Prędzey, potym tę sromotę
 Nie wezmą za złą robotę“.
 Lubo bym chciał, trudno wiedzieć,
 A wiedząc trudno powiedzieć.
 Prawdę królowi mówimy,
 Sobie tylko przebaczymy.
 Więc każdy plotł y powiadał,
 Jeden: „Gdy zmrok twardy padał,
 Jam dopiero“. Drugi zaśię
 Mówi: „A ia w owym czasie,
 Gdy iusz wodzowie pierzchnęli
 I wszyscy się rozwinęli“.
 Trzeci prawi: „Jusz świtało“,
 Czwarty: „Jusz się rozedniało“.

*

Petrzykowski, cny Mazurze,
 Przy twej sławnej cynozurze
 Albo raczey gwiazdzie ciemney
 Zrodzony, ty potaiemney
 Rzeczy nie chcey cierpieć daley,
 Pozwyj tych, co uciekali!
 Milczysz? Znać, że cię to boli,
 Tylko panom twoim gwoli.

Wracając się do zaczętey
 Powieści, kiedy z panięty
 Pierzchnęło ludzi nie mało,
 Drugim się czekać nie chciało.
 Twardym mrokiem się skupili,
 Trzey wodzowie gdzie tesz byli,
 Pułkownicy, commissarze,
 Więc co przednieysi uszarze,
 Ba, y panowie, co chcieli
 Dowodzić, wtenczas zekpieli.
 Z tąd stanęła prędko rada,

A zaprawdę, że nielada.
 Mówi ieden, że „Zginiemy,
 Gdzie woyska nie uwiedziemy.
 A tak y dnia nie czekaymy,
 Kommunikiem uciekaymy!“
 Milczą drudzy, a milczenie
 Jest im zgodne zezwolenie.
 Nic nie dbaia na sromotę,
 Tylko ieden, że „Piechotę —
 Powiedział — pewnie zgubiemy
 I armatę utraciemy“.
 Ale drugi, co wotować
 Lepiey umiał, niż wojować,
 Odpowiedział: „Mnieysza strata
 Oyczyźnie wszytkia armata
 I zguba woyska pieszego,
 Niż krwie stanu szlacheckiego“.
 To tak Radzieiowski radził,
 O co się zaś potym wadził,
 I brodę targał iednemu,
 A zaś powiedział drugiemu,
 Że to iest adulterina
 Powieść. Lec przecie przyczyna
 Nie ztąd, bo nie trzeba było
 Zgadzać się na tak złe dzieło.
 I długi głos tylo mocy
 Nie miał mieć, bo woysko w nocy
 Z iego rady uciekało,
 Znać, że się tak wszytkim zdało.
 A także nasz pan Bayluza
 Lękaiać się y sam guza
 Prowadzić ich obiecuie
 I przed wszytkimi przodkuie.
 Wszytkim hałas daie puchu
 Właśnie tak, iako gdy: hu-hu!
 Zwycie na wilki wołaią,
 Gdy przede psy uciekaią.
 Za nowym regimentarze
 Wodzem, z nimi commissarze
 Jadą spieszo y panowie,
 Waleczni bohaterowie.
 Jedzie rycerstwo co żywo,
 Niemcy, dragani — nie dziwo,
 Gonia wodzów, pułkowników,
 Rothmistrzów y poruczników.
 Vchodząc siłę szęptali
 Do siebie, bowiem niemniali,
 Że za nami Tatarowie.
 Jak się kto głosem ozowie,

Trwoga, boiaźń y strach srogi
Przyprowia skrzydła do nogi.
Kto by krzyknął: hała, hała!
Dusza by go odbieżała.

Nie cięży brzuch ani sadło,
Choć się cały dzień nie iadło,
Ani spało przez dwie nocy,
Dosyć iest sił, dosyć mocy.
I ten zasie panicz chudy,
Żenie, tak osędniał udy,
Pędzi skoczno albo leci.
A za niemi kłosać-trzeci
Mówi: „Ręka nas dotknęła
Pańska y rozum odieła” —
Jak to więc zawsze mówimy,
Kiedy co sami pokpiemy.
Więc za nimi tymże torem
Oraz z induperatorem
Icarus za factorem
Leci w kompaniey z onym,
Jako wiecie wszyscy, panem,
Co się gniewał, że hetmanem
Nie był. „Jam — przy — nie uciekał”.
Ey, nie, tylkoś nie umykał
Spieszno! Ba, zgola żadnego
Nie było tak odważnego.
Więc na zły rząd narzekali
Cisz, co wspólnie uciekali.
Stanąć było samym, ani
Vchodzić, chociaż hetmani
Vciekali, lecz chamować
Woysko y regimentować!
Aleć woleli do Lwowa
Racze niż do Constantinowa.
A tam prędko poiachawszy
I do koła się zwolawszy

Poczęli różnie wotować,
Jako oyczynę ratować.
„Bo wszyscy (mówią) zginiemy,
Jeśli się nie zaciągniemy.
Ale trudno bez pieniędzy,
Kiedy żołnierz w takiej nędzy,
Zaczym trzeba gotowego
Żołdu dla woyska nowego”.
To gdy rzekli — o mój Panie!
W jakim tam strachu Ormianie,
Xięża, mieszczenie z kupcami!
„Co się będzie działo z nami?”
Grabianka lub przestrzeżony
Przecie został pograbiony.
Szturm do sklepów uradzili
I tę odwagę zlecili
Łomzie cnemu. Więc potężnie
Uderzył y dobył mężnie
Kilka zamków y zdobyczy
Dostał, którą zaraz liczy
Między pany. Narzekali
Ci, którym wszystko pobrali,
Lec ich pewnie upewniali,
Że wkrótce odebrać mają.
Tak tedy na zaciąg quidem
Wzięli ad publicam fidem,
Lec się in rem obróciło
Privatam, bowiem nie było
O czym iechać do Warszawy,
Gdzie pilne wabiły sprawy.
A co sobie gwałtem wzięli,
Myśmy wszystko popłacieli.
Instygator mowi: „A tus
(Mazurowi), peculatus!”
A ciebie wieża w Lublinie,
Vpewniam, wkrótce nie minie.

A. To masz moje fragmentum woyny Pilawieckiey.
Powiedz że, czyli każesz dokończyć?

B. Nie tylko

Radzę, ale y proszę, mój kochany bracie:

Dokończ, a dokończywszy podaj między ludzi.

Niech się przynajmniej wstydzą, co nam wstyd y hańbę

W oczach wszystkiego świata bezecznie sprawili,

A podobno tymczasem wiecznie Ruś zgubili.

Bo ztąd początek złego, ztąd upadły siły

Wszystkie oraz, które w nas do ratunku były

Oczyzny. Smiele rzekę, że skrzydła rozpięte
Orla polskiego iednym nieszczęściem obcięte.
Żład nieprzyjaciel serce wziął, myśmy stracili,
A Tatarów na włosy tym samym zwabili.

**N. 19. Żaloszny lament na rozproszone woyska pod Piławcami
1648 die 12 7-bris.¹⁾**

We łzach oyczyzny umocniwszy pioro
Słucham, co powiesz helikońska córo.
Czyli cięszkiemu składaiąc żalowi
Dasz co napisać późnemu wiekowi.
Sarmacki orzeł przedtym niezwalczony
Oyczyste swoje gdziesz w dalekie strony
Gniazdo wyściela, a prożen nadzieie
Z orlęty w cudze wynosi się knieie.
Brzytką ucieczką co żywo uchodzi;
Pieni się Wisła od promow y łodzi;
Leda wiatr wionie na serca lęgliwe,
Obumieraią z strachu ledwo żywe.
Polskie rycerstwo pomiotawszy broni
W rozsypkę idzie, choć go nikt nie goni,
Rzuca po drogach drzewca nieskruszone,
Rzuca y piki orężem nietknione.
Wstydzi się Wulkan daremny roboty:
Prożno w ognistej Etnie psował młoty
Z twardych bułatow na Piławskie boie
Odkowywaiąc szyszaki y zbroie.
Wstydzi się sława, chociaj polskie dzieła
Przedtym wszytkiemu światu ogłosiła;
Vciekaiącym drogę zastępuie,
A tym żaloszna słowem ich strofuie:
„To li wam waszy cnotliwi przodkowie
Męstwo podali, o zli potomkowie?
Tę li wam sławę oni zostawili,
Którąście teraz tak marnie stracili?
Przez nich nabyty mężnym boiem chwały
Błade tureckie łuny się lękały,
A rycerz nagi, świadom polskiej broni
Dodawał ostrog (sic!) pierzchliwey koniowi.
Oni swym męstwem szerokie granice
Polskie rozwiedły odtąd, gdzie krynice
Swe bystre toczą Dunaiove wody
Aż po Bałtyckie nieprzebyte brody.
Wy zas od cnoty ich się wyrodzili,
Wiele prowincyi wkrótce utracili.

¹⁾ Оссол. рукоп. 221, стор 99—101.

Lecz y ostatka nie myślicie bronić,
 Raczey pytaiąc, gdzie by się uchronić.
 Dokąd że się wzdy boiażliwi macie?
 Czyli gdzie indziey oyczyzny szukacie?
 Tey ieśli bronić, o nędzni, nie chcecie,
 Inszey pod słońcem pewnie nie znajdziecie.
 Sąsiedzi w koło, przyiaciół nie wiele,
 Zewsząd się zdrada y nienawiść sciele,
 Czekaia tylko koždy swey pogody,
 Zewsząd, gdzie poyrzysz, niechętnie narody.
 Ztąd rozbratany Niemiec w oczy zmierza,
 Z owąd niewierny nie strzyma przymierza
 Moskwicin, Tatry nieprzebyte z boku,
 A z tyłu w krwawym Mars brodzi potoku.
 Ey czy nie lepi tey oyczyzny bronić
 I onę swemi piersiami zasłonić,
 Nizli pod iarzmem, pozbywszy wolności,
 Wiecznie narzekać na swe niedbałości?
 Czyli nie lepi, poki na swobodzie,
 Obronną ręką, Sarmacki narodzie,
 Zawziąwszy serca znowu na koń siadać,
 A ostrą bronią w mężnym boiu władać?
 Nawracay prętkie, polski mężu, nogi,
 A tak sromotney odrzekay się drogi!
 Kto wie, że znowu przez odważne sprawy
 Swey utraconey powetuiesz sławy.
 Nie strzyma tego gruby Rusnak męstwa
 I pierwszego cię nabawi zwycięstwa.
 Chciey tylko z nieba żadaiąc pomocy
 Nieprzyiacielskiej zastawić się mocy!“

N. 20. Pieśń żałośna

po rozproszeniu woyska pod Piławcami bendącego
 in anno 1648, die 12 septembris.¹⁾

Nieszczęsne czasy ku nam następuia,
 Gniew Pański za grzech iawnie pokazuią:
 W koronie Polski straszliwa nowina —
 Czyiaż to winą? —

Twoia, grzeszniku acz bezbożny, twoia!
 Niema y dobry dla ciebie pokoia.
 Kościoły Pańskie są opustoszone,
 Ziemią wzruszone.

¹⁾ Осол. рук. 221, стор. 49 – 51.

W trwodze kapłani y ludzie pobożni,
 Szyrzą się codzien poganie bezbożni,
 Rozlewów mamy krwie na wszystkie strony,
 Niemasz obrony.

Cnych kawalerów potęga ustaie,
 W niewolą wieczną każdy się poddaie;
 Brzytki bisurman z tego triumfuie,
 Pęta gotuie.

Krzyczą panienki, płaczą synaczkowie:
 Przy piersiach matek postradały zdrowie,
 Łzami y ze krwią zatopiły progi, —
 Ach żalu srogi!

Pędzą do ordy stany rozmaite—
 I też korzyści wielkie y obfite;
 Niektóre w biegu tyrańskim ustały
 I żyć przestały.

Czegosz się daley za grzechem spodziewać?
 Drogość nastanie, od głodu umierać;
 To woyna często za sobą przynosi,
 Powietrze głosi.

Dokąd uciecze Polska utrapiona,
 Znacznie od Boga za grzech nawiedzona?
 Wołay do Panny przeczystey pomocy
 We dnie y w nocy!

Zorzo niebieska, przeczysta, Panienko,
 Zdrowia ludzkiego zaranna iutrzenko,
 Racz gniew chamować Synaczka twoiego
 Zagniewanego!

Doday ratunku polskiemu królowi!
 Serce, potęgę day Kazimierzowi,
 Aby poganie we wstydzie zostali,
 Nas zaniechali.

Day senatorom pomoc, zdrową radę,
 Nieprzyjacielską potłum chciwą zdradę!
 Do ciebie, Panno, nabożnie wołamy,
 Ciebie wzywamy.

Zemści się krzywdy kościoła Bożego,
 Nieprzyjaciela pogrom zuchwałego,
 Niech chwała Syna twego wiecznie słyńie,
 Niech nie zaginie.

N. 21. Sedes triumphalis.

*Na przyjazd Jaśnie Oświeconego Xięcia Imci Dominika Zastawskiego,
hetmana korony.¹⁾*

Witay, zacny rycerzu, mężny boiowniku,
Straszny hetmanie, xiążę Dominiku!
Witay, znaczny zwycięzco y triumphatorze
Sławy pełen! Dzieła któż takie słać może?
Niepodobna zamilczeć, by też w czym pomylić;
Ja stosując dzieła twe muszę się tu silić.

Po mężnym Potockim w niewolę zabranym
Pytała się Korona, kogo by hetmanem
Tymczasem obrać. Walecznego xięcia, ruskiego
Woiewody, nie było, szukano inszego.
Ciebie, prześwietne xiążę, za zdaniem, któremu
Daleś sto, i drugiemu tysiąc, ku wielkiemu
Wezwano urzędowi, wrzkomo z tych respektów,
Abyś woyska przyczynił i inszych dostatków.
A tego, iżeś tchórzem, nie konsyderowano.
Żal się Boże, żeć tego kiedyś pozwolono!
Pokazałeś był wprawdzie animusz hetmański
W onym liście pisanym — znać, że był nie Pański;
Praktycy to pisali, oni hetmanili,
Ci tesz i twoią sławę w niwecz obrócili.

Lepiej było we Lwowie podużki pilnować,
A tak wielkiego dzieła się nie podeymować.
Zapłaciłeś tak drogo nie pieniężną sławę,
Ale zgubiłeś oraz wiecznie i buławę.
Nie dziw, boś Ormianki w obozie piastował
I ich bardziej niżeli buławę szanował.
W iedney była buława i twa żona cenie;
Wakowało oboie, a insze na łonie
Twym siadały dziewczęta, a woysko bez pana:
Ach, takiego kpa nigdy nie miało hetmana!
A byłoż to na świecie kiedy u Polaków,
Aby mieli uciekać? Ani to u żaków!
Ty nayspierwszy w kronikach wstydem Polski będziesz;
Iżeś uciekł bez wstydu, już tego nie zbędziesz.
Poki domu na świecie twego odrobina,
Ta trwać będzie ucieczki sarmackiey nowina.

¹⁾ Музей Чарторийських у Кракові, рукоп. 143 (Teki Naruszewicza)
стор. 115.

A żeś stracił Polakom niezdobytą sławę
 Uciekając, bez wstydu rzuciwszy buławę,
 Za nagrodę godzienieś pala kończatego,
 Pod plugawym złoczyńców tronem wkoпанego.
 Niechay kto chce piastuie kiepską twoią sprawę,
 Ja to mówię, żeś ty kiep, boś zgubił buławę.
 Siedź drugi raz w kacie, bałamucie!

N. 22. Justifikacya xięcia Dominika Zasławskiego, hetmana koronnego.¹⁾

Hetmanem byłem tylko z imienia samego,
 Nie rzeczą, z rozkazu obranym waszego.
 Trzech nas równie buławą wrzekomo rządziło,
 A pięćdziesiąt radami z nami hetmaniło.
 Mniejszą liczbą w rycerskim kole zasiadacie,
 A zgoda, choć iednego directora macie.
 Zkąd każdy uważ, że mnie li przyczyna,
 Że tak wielka polskiego żołnierza drużyna
 W rozsypkę się udała? Nie ieden tam rządził,
 Nie dziw się też, iż hetman w takim rządzie zbłądził.
 Kto tu tedy winniejszy, niechay się osądzi:
 Czy który był bez władzy, czy ten który rządzi?
 Kto mię zatym w kronikach opisywać będzie,
 Niechay wszystkim oznaymi o spólnym wprzód błędzie,
 Ani karteluszymi niechay żaden sławy
 Nie maże, by snadź ze psy nie szczekał pod ławy.

N. 23. Епіграми на кн. Домініка Заславського.

I. Epigramma.²⁾

Rozgniewał się na Polskę Mars pod Pilawcami,
 Dał samopał y saidak Ordzie z kozakami.
 Rzekł zatem: „Dotąd ia Polakom folgował,
 Dotądem sam ich vfce w potrzebie szykował,
 Dotąd przy mężnych sercach y dzielnych hetmanach
 Polerowali bronie krwią w pogańskich ranach.
 Ale skoro takiego obrali hetmana,
 Co kpa w boiu zażyć chce miasto kalkaną,
 Z p....k buławę miasto koronney piastuie,
 U Ormianki na ławie szyki sztafieruie,
 Tak zaraz Mars na stronę, kiedy gach hetmani,
 Tam prędzey nisz Tatarzyn dobywa broni“.

¹⁾ Музей Чарторийських у Кракові, рукопис 143, стор. 117.

²⁾ Оссол. рукоп. 230, к. 100 v.

II. Aliud.¹⁾

Miałeś Pogonią kleynot, przodkow twoich dzieło,
Lecz cię tego niewieście serce pozbawiło,
Boś nie gonił, uciekles od samey buławy
Z Ormianką do wiewiorki, czasemś tchórz prawy.
Dziw, że widać w zarazach teras sympatyie,
Że od kozakow tchorza wiewiorka zakrytie.

III. Aliud.²⁾

Nie chciałeś psować czerni dla swoiey prywaty,
Bałeś się ukrainney uszczerbić intraty.
Mówiłeś: „Folguję im! Jakbyśmy ich zbili,
Coż by nam za poddani włości zarobili?”
A kozacy: „Oto kniaź ne chceżet nas byty,
Nusz my jecho! A taki ne budem robyty”.

IV. Obmowa xięcia.³⁾

Kiep Dominik uczynił obmowę takową,
Żem ia musiał uciekać, chociażem był głową.
Nie kpi, bracie, chodześ kiep! Jeszcze nie slychana,
Żeby mieli Polacy uciec od hetmana.
Bys był głową, wszyscy by za tobą chodzili,
Ale żeś kiep, dla tego wszyscy cię gonili.

V. Scomma na xiążęcia Dominika,

*Woiewodę Sędomirskiego po przegranej bitwie y straconym d. 23
Septem. 1648 obozie pod Pilawcami Bohdana Chmiela.⁴⁾*

Dominik skomką leżył,
Kozak do nioho bieżył.
„Leżyty tobi, kniaziu, ne woiowały,
Ne budesz byty kozaki, moie braty, —
Hoi, ne budesz, panyszczе bez sercia, hołowy!
Werny sie do domu z Lachy, kolis zdrowy.
Poznaite sudy Boha swiatoho, Lachowie:
Hde sława wasza, dostatki y hetmanowie?
Kozak ubohy teper biżył woiowały.
Pokinte swą wołą, a mieite nas za braty.
Teper budet harast, poidemo na pohany,
Wybiemo wsze. szco tylko iest bisurmany”.

¹⁾ Оссол. рукоп. 230, к. 101 г.

²⁾ Там же.

³⁾ Там же.

⁴⁾ Музей Чарторийських у Кракові, рукоп. 379, стор. 33.

N. 24. Nagrobek xiążeciu Dominikowi

wierszem polskim opisany.¹⁾

Tu Dominik Zasławski, xiążę na Ostrogu
 I hrabia na Tarnowie, a w oyczystym progu
 Senator, wojewoda Sandomirskiej ziemie,
 Także łucki starosta, między przednieyszymi
 Człeka wielkiej godności, Jana Ostrowskiego,
 Xiążęcia, kasztelana także krakowskiego
 Wnuk, dziedzic nie tak cnoty albo przysłoiności,
 Jako iego fortuny y tesz maiętności.
 Jakich by miał rodziców, domyslić się snadnie:
 Nie daleko iablōni y iablko upadnie.
 Jego żywot y młodość w dostatku, pieszczocie;
 Niczem myśli nie bawił, tylko o niecnocie.
 Pod tytułem przezacnych nauk wyzwolonych
 W Krakowie brał ćwiczenie w roskoszach pieszczonych.
 Skąd tesz stał się leniwy, gnuśny, niewstydlivy.
 Więc nie będąc młodzięncem począł małżonkować.
 Nie chcąc nic dla oyczyzny prace podeymować;
 A nawet odstąpiwszy swoiey Ligęzianki
 W obcych kraiach smakował sobie kurtezanki.
 Od których powróciwszy z tamtych obcych włości,
 Nic z sobą stamtąd nie wziął krom pożądliwości,
 Ktoremi cne małżestwo sromotnie oszpecił
 I podciwą swą damę haniebnie zaszecił.
 Potem doszedszy wieku męża doyrzałego
 Tam tytuł wojewody wziął Sandomirskiego,
 Ktorego nie z postępkuw ani mądrey rady
 Dostał, lec z pochlepców swych obłudney zdrady,
 Ktorzy na stroy, dostatki y czeladzi wiele
 Patrząc sprawili iemu z godnością wesele.
 W ciężkim razie oyczyzny z Chmielnickiem Bohdanem,
 Kozaków Zaporoskich zdraycą y hetmanem,
 Nie żołnierz, ale pieszczoch, do rządów pokwapil,
 Przed kiem innem godnieyszem buławę ułapil.
 I z rąk nieprzyiacielskich, z woyskiem postąpiwszy,
 Wziął Konstantinow mężnie, z niskiem się nie biwszy.
 A potem pod Pilawce przyszedłszy ochotnie,
 Widząc nieprzyiaciela uciekał sromotnie.
 Rotmistrzem do potrzeby u wszystkich się sławił,
 Woysko nieprzyaciółom przez rządu zostawił.
 Rycerstwo opuszczone przywiódł do utraty,
 Nieprzyaciółom naszym przyczynił intraty:
 Armatę iem kowaną wszytką zostawiwszy,
 A oyczyznę z ozdoby wszelkiej obnażywszy

¹⁾ Осодл. рукоп. 230, к. 100.

Zgubił ią. Ach, niestety! sromoty nabawił,
 [1] narod wszytek polski we wstydzie zostawił.
 Tu leży na tem mieyscu z okrutną niesławą,
 Bo uciekł z pod Pilawiec z hetmańską buławą --
 Boday był nigdy nie żył z takową złą sprawą!

Є се вільний польський переклад латинської сатиричної епітафії, що знаходить ся в тім самім рукописі к. 102 і з котрої ми тут подаємо тільки кінцеві рядки, що доторкають ся пилявецької битви.

Epitaphium Ducis Dominici.¹⁾

(Початок пропускаємо).

Tandem penditante patria contra rebellum Chmielnicium
 Cosacorum Zaporoviensium ducem
 Prius imperator quam miles, stula favoris factus,
 Cum splendido et numeroso exercitu progressus
 Constantinovum oppidum ab hoste interceptum recepit,
 Postea prosequens victoriam ad Pilavce venit,
 Hostem vidit et fugit,
 Primus fugentium imperator,
 Exercitum sine duce reliquit,
 Milites ad inopiam redegit,
 Hostem praeda ditavit,
 Eidem apparatus bellicum tradidit,
 Poloniam omni decore spoliavit,
 Rempublicam perdidit.
 Quid amplius?
 Hic quiescit.
 Domine, Domine!
 Vtinam non vixisset! Amen.

N. 25. Плач над зруйнованою Україною 1648 р.

Кінцевий уступ вірша „Głos sławy królów polskich“.²⁾

Nie tak są straszne Astreyskie płomienie,
 Nie tak Wezuwiove okrutne kamienie,
 Jak te, które zaćmiły kozackich woysk chmury
 Polskę nagle, której się żyzne pola, mury
 Krwią iako deżdem zlały, gdy swe wszystkie siły
 Zaiadłe iędze z piekła na nią wysadziły,
 Pobudziwszy Bohdana na krew Chmielnickiego,
 Krzywonosów, Pułtora-Kożucha ciężkiego,

¹⁾ Оссол. рукоп. 230, к. 102.

²⁾ Оссол. рукоп. 723, к. 99—106.

Innych tak wiele z czernią, z rozpuszczonym gminem,
 Z dzielnym y wiatronogim oraz Tatarzynem.
 O czasy bólów pełne, w polskiej krwi splamione,
 Z szczęśliwości na on czas lubych wyniszczone!
 Straciliście hetmany z woyski, które ściany
 Pilnowały kwarciane, iako niósł podany
 Z dawna zwyczaj, zkąd gdy się na boie zaprawił,
 Pod Pilawcami zasię swą furią sławił.
 Odwagę mając w mnóstwie wielkim zasadzoną,
 Gdzie ucisnął moc naszych, a potem strapioną
 Oyczynę srogi zalał krwawemi potopy,
 Składaiąc cięte ludzие właśnie iako snopy.
 Niemasz kąta żadnego, kędyby tyrańskie
 Kopyto nie zapadło w niwy chrześciańskie.
 Wszerz, w dłuż, w okrąg y w poprzeg złość swą zapuścili,
 Zamki, włości budowne w niwecz spustoszyli.
 Nie obaczysz wsi całej w państwie, okolicy,
 Wszędzie okropne pustki, wielkie przy granicy
 W popiół poszły kościoły, niemasz biedney szopy,
 Zmęczony lud, a drudzy zabrani y z chłopcy
 Do więzienia, innych zaś wyciął szabłą swoją
 Nieprzyiaciel, że dwory iak straszdyła stoią.
 Stada nieprzeliczone, dostatki zabrane,
 Szlachta, cne heroiny, panny powiązane,
 Niesteytisz, obumarłe, ciężko narzekają,
 Gdy po sobie w nieszczęściu coraz poglądaia.
 Które się za boginie kiedyś w domach miały,
 Teraz w szaraczkach grubych nieiako zdrętwiały.
 Rumiana twarz pobladła, iuż warkocz nie kręty,
 Kształt subtelniuchny piersi nie kryie opięty,
 Nie lęką szyie perły ni z kruścu robiony
 Łańcuch ów drogokupny, często zawierszony,
 Ni kanak szmaragdowy sztucznie brukowany,
 Ni manele, klejnoty często na przemiany
 Żażywane, farbiczki ni-nac się nie godzą,
 Kiedy lata więdnieią y marnie uchodzą.

N. 26. Pieśń o kozackiey wojnie anno 1648,

*która trwała od roku wzwyż mianowanego do terażniejszego 1659 trwa.
 Ta pociągnęła Tatarów, Moskwę, Szwedów, Węgrów, co podobno na-
 robiła kawaleria sive ordo equestris niżej opisany.¹⁾*

Wszechmogący Panie miły,
 Day, byśmy szczęśliwi byli

Po tak wielkiem zatrwożeniu
 I po nieszczęsnym zburzeniu

¹⁾ Оссоп. рукоп. 198, к. 325—327.

Vkrainy y Podola!
 Niechay będzie twoia wola.
 Po żalobie day radości,
 Panie Boże z wysokości!
 Po frasunkach, także smutku,
 Day przyść do pierwszego skutku
 Naszey rzeczypospolitey,
 Gdyż iuż iest król znamienity
 Kazimierz, polski królewic,
 Szwedzki y Vandalski dziedzic.
 O iak wiele Polska straciła,
 Gdy króla pana pozbyła!
 Nieprzyjacieli z każdej strony
 Brał się do polskiej korony:
 Tatarzy y też kozacy,
 Chmiel z Krzywonošem holacy,
 Chłopi prości, grotownicy,
 Z miast, wsi — pies na głowę wszyscy,
 Jak się srodze zbuntowali,
 Zaraz swych panow ścinałi,
 Żony y córki gwałcili,
 Zatym kościoły burzyli,
 Miasta y wsi pustoszyli.
 Zrobiwszy tak niecnót wiele
 Postępują dalej śmieie,
 Ogniem, szabłą drogę ścielą,
 W niewolą zadawszy wielu
 Tak złemu Tatarzynowi
 Jako też y Turczynowi.
 Na krew swą nie pamiętali,
 Gdy dzieci swoje dawali
 Za tabak¹⁾ Tatarzynowi,
 Za szostak zaś Turczynowi.
 Jakoby to: „Dobrze wszędzie“,
 „Znowu — mówią — dobrze będzie
 W ciężkiem tatarskiem więzieniu“ —
 Nie myśląc o wykupieniu.
 A tak wiele narobiwszy,
 Zamki y miasta zburzywszy
 Aż ku Lwowu pospieszaia,
 We krwi brodzić serce maia.
 Chcą wywracać lwowskie mury,
 Już swych fabryk kładą sznury
 Za powodem Chmielnickiego
 Hetmana b.... (слово печатке) wszyt-

[kiego. Także y figury Pańskie

Pode Lwowem okup wzięli
 Zatym dalej pociągnęli,
 Chcąc wszystkę Polskę zwoiować
 I nam na wieki panować.
 W tym y Zamość oblężony,
 W tym lud strasznie uciśniony
 Od Boga żada pomocy
 Modląc się we dnie y w nocy.
 Gdy hetmani w swoją stronę
 Vdali się, swą obronę
 Jeden zdawaiąc drugiemu
 Na zgubę dobru ludzkiemu,
 Jusz z Pilawiec uciekaia,
 Jusz skarby swoje rzucaia
 Panięta, możni panowie.
 Vcisk, strach, ach, któż wypowie!
 Gdy ociec syny pożegnał,
 Sam zaś mieysca sobie szukał,
 Gdzieby zdrowie swoje zbawił,
 A drugiego nie wyiawił.
 Brat brata na zatracenie,
 Matka córkę na zgubienie
 Wyiawiali dla męczenia
 I ciężkiego utrapienia.
 Wtenczas zamożni panowie,
 Xiążęta, wojewodowie,
 Kasztelani, starostowie,
 Podkomorzy y sędziowie,
 Wszystkie urzędy sądowe,
 Mieyskie, ziemskie y domowe
 W niwecz się poobracaly
 Na nieszczęście. Ach, ktosz cały!
 Dam pokoy tey polityce,
 Lecz co się kościoła tycze:
 Obrazy Panny najsświętszey
 Na despekt matki naywyszszey
 Tłuszcza, sadłem smarowali,
 Psom szpetnym lizać kazali.
 Na święte Chrystowe ciało,
 Które dla nas ciałem stało,
 Na wzgardę strasznie deptali,
 W błoto na hańbę rzucali,
 Poniżaiąc chrześciaństwo
 Więcej niż iakie pogaństwo.
 Zaś ołtarze chrześciańskie
 Także y figury Pańskie

¹⁾ На марі. за масток — тоб то мунштук, кінське вудило.

Nie dosiągszy postrzelali,
 Gdzie krew płynącą widali.
 Krzyże, monstrancye złote
 Siekli na większą niecnotę,
 Roscinając siekierami
 Dzielili się kawalcami.
 A dla większego naśmienia,
 Wzgardy Pańskiego imienia,
 Smrodne członki poodcierali
 Ornatami gdy dostali.
 W ornaty się ubierając
 A z kielichow wypiając
 Za zdrowie lackiego Boga —
 Ach, straszna y wielka trwoga!
 W ornaty poubierani
 Po kościele tancowali
 Brojąc niezmierne sromoty
 Z swey odszczepieńskiey ochoty.
 Trupy z grobow dobywali,
 Wzgórę nogami wieszali,

A chrześciany z żydami
 W studniach topili mieyscami.
 Co chrześcian wyścinano,
 Nigdy nie porachowano.
 A iak wielkie okrucieństwa,
 Chrześcian różne męczeństwa!
 Bo xięży w mazi smażyli,
 Z drugich wyciągali żyły,
 Pasy darli z katolików,
 Z szlachty ich na okrutników,
 Strojąc niezmierne błazeństwa
 Zadawali okrucieństwa.
 Związawszy powrozem czoło
 Kneblem kręcili wokoło,
 Że oczy z głowy padały, —
 Ach, ból iako iest niemały!
 Krew po drogach wszędy płynie,
 Jako gdy deszcz wielki linie.
 Boże zmiłuy się nad nami,
 Skaianymi chrześcianami!

N. 27. Zbaraska expedicia.*)

Co bym tu miał kozackie rowy exprimować,
 Wolną expeditią wolę referować.
 Przy tym wyrysowaniu okopów zbaraskich
 Proszę bez naruszenia godnych uszu pańskich.
 W Bogu mocno ufając uszliśmy z Ołyki
 W maiu, chcąc ludziom zmylić ukrainnym szyki.
 Nawiedziwszy Międzyrzecz pod Zasław my zaśli,
 Za Horyń, gdzieśmy czern złą buntując się naśli,
 Na której z woli Bożej przez nas wielki padł strach
 W Sunryńcach (sic!) w Korczyk, w Zwichalu (sic!),
 [w miastach, wsiach,
 Bośmy ich gwałt zgubili mieczem, ogniem, wodą,
 W ludziach, w koniach, w dostatkach z ich niezmierną szkodą.
 Andrzej Firlei kasztelan Belzki nam hetmanił.
 Wtenczas się hardodumny kozak bysurmanił.
 Przytem w dziele rycerskim onych znosić skory
 Stanisław Lanckoroński, regimentarz wtóry,
 W Ostropolu ie gładzi mieczem, ogniem, wodą,
 Chorągwie mu pod nogi kłaść przysięzców wiodą.¹⁾

Oba regimentarze w tym pod Konstantynów
 Idą z swymi woyskami znosić Tatarzynów,

*) Осол. рук. 401, стор. 248 — 252.

Gdzie wybawili Korfa z pułkiem z Międzyboża.²⁾
Rozkwitnęła Marsowa purpurowa róża
Za takim krwie wylaniem z butnych ludzi szyje,
Ostatek żywo zbiegłych list pasieczny kryje.
Wtym się inszy zieżdżają nasi cni synowie,
Prawowierni koronni tu w Konstantynowie;
Chcąc tego powetować, co inni stracili,
O progresie wojennym spółnie się radzili.
Cny Mikołaj Ostrorog, podczaszy koronny,
I sławny Koniecpolski zdrowia nieuchronny,
Alexander, chorąży koronny, mąż śmiały,
Którego się chorągwie kwarciane trzymały.

W tym daią znać, że idzie czerń y z kozakami.
W radę wešli hetmani y z kawalerami:
Pod Konstantinowem stać iedni sposób daią,
Drudzy pod Czarny Ostrog (сам. Острон!) dobrze powiadaią,
Insi aż pod Kamieniec radzą iść Podolski,
Na ostatek pod Zbaraż dla posiłków z Polski
Prędszych się doczekania, niż gdzie w odległości,
Gwoli nieprzyjacielskiej pięć stokroć wielkości.
Rozesłali awizy tam gdzie należało,
By się do nas co prędzey żołnierstwo zieżdżało.
Przez Czulhańskiemy Kamień ku Zbarażu pošli,
By nas, dość małej garstki, kozacy nie došli,
Którzy lotem za nami kupą naieżdżali,
Lec my się iey bez hordy bynamniey nie bali.³⁾

Aż trzydziestego czerwca w Zbarażuśmy byli,
Gdzie nam zaraz w posiłkach ci Ichmość przybyli:
Hieremiasz Korybut xiążę Wiśniowiecki,
Dimitr xiążę Zbaraski, Sieniawski, Sobieski,
Starosty kałuskiego ludzie, inszych panów
Przybyło piękne grono rozmaitych stanów.
W imię Pańskie, zostawszy pod sto kompaniey
Usarskiey y kozackiey, także draganiey
I arkabuzierow y różney piechoty,
Nie przestając oświadczać wrodzoney ochoty
Przeciw miley oyczynie synowie iey mili
I z ludźmi zaciężnymi do rydlów skoczyli,
Lubo błędlivey miary stakiety kopali.
Pod Czulhańskim Kamieniem kozacy iuż stali.
Jeszcze nasi swych wałów mało wystawiają,
Już kozacy z Tatary bystro następują
I harcownik odważny ku nam prędko leci.
„Eyna, do zbroi, panowie, cney korony dzieci!“⁴⁾

Wypada pułk bełskiego y kamienieckiego
Woiewody ruskiego y Koniecpolskiego

Podczaszego, panięta różno na przemiany,
 Żołnierz dobrze ćwiczony y dawny kwarciany,
 Wspirając tę potęgę nieprzyjaciół śmiałych.
 Trafił wtenczas Chmielnicki na Polaków trwałych.
 Z hańbą naprzód odchodzi decima Julii
 Z tymi, co się znieść obóz polski zaiuszyli.
 Bo tak sobie tuszyli iak pod Pilawcami,
 Lec starłszy się pierchnęli nazad przed Lachami.
 Nasi wtenczas co prędkzey wałów doprawiali,
 Choć skarbnemi wozami, bić się gotowali.

Asz w niedzielę miasto mszy albo y nieszpora
 Bili się o dwa szanica z nami do wieczora.
 Od wody Rozrażowski napirwy się broni,
 Przed wał w pole wypadłszy z dragany bez koni.
 Zrozumiał kunszt w Szańcach.*) gdzie im pobrał działa,
 Których głowa w okopach tysięczna leżała.
 Drugi sztuki Przyiemski w zły toni pilnuie,
 Gdzie się czern czołgająca wskoczyć w szanice gotuie.
 W Zwiálu się na nich wprawił, gdzie ie iak sodome
 Palil, topil y kosił iako lekką słomę.
 W posiłkach im przydaia arkabuziery,
 Że tak mężnie odparli chłopskie miniery.
 Kasztelan bełski łroni rogaty reduty,
 Maciając z dział przez wały otomańskie buty,
 Gdysz tu artileria pierwsze miejsce miała
 Wprzód nisz przed podczaszego y zamek iechała
 Kasztelan kamieniecki irregularnego
 Belloardu pilnował zewsząd niebronnego.
 A chorąży koronny kawelinu broni,
 Posiłkuiąc pobocznych w polu we zły toni;
 Podczaszy zaś koronny kwadrat swój ogania,
 Na quarciane żołnierstwo Tatarów nagania.
 Sieniawski też z Sobieskim iakoby z łakoci
 Biąc wrzeszczących chłopów nie iednego skróci.
 Hieremiasz z Dimitrem, oboie xiążęta,
 Których krewności mocno skrępowali pęta,
 Dolnych swych kawelinów zgoła niebezpiecznych
 Bronią animuiąc y innych niewalecznych.
 Tak mężny Menelaus, rycirz doświadczony,
 Cny wojewoda ruski patrzy na wsze strony.
 Miasta broni piechota „łanieccy“ nazwana,
 Przy nich różna drużyna w mieście nazbierana.
 Wszyscy konni przed wały po polu woiuią,
 A piechotni w kwaterach pewnie nie folguia,

*) В Шульжинцях.

Bo ciekawych kozaków iędza zwiódzsy pod wał, —
Nie ieden pilawiecki wet y korsuński oddał.⁵⁾

Bez przestanku dniem, nocą tak nas aż do włorka⁶⁾
Mordowali rozwlokłych; zaczym przyszło kroka
Naszym trochę ustąpić za powtórne wały,
Tymczasem się dawniejsze z swą ziemią zrównały.
Przecie zaś Rozrażowski pilnuie od wody,
Nie dziw, bo potrzebował taki czas ochłody,
Gdysz nam było gorąco od siogiego Marsa,
I tak czynił, iak głowa rozkazała starsza.
Kawellinu y bramy Przyiemski pilnował,
Gdysz nią nieprzyiaciel wpaść w obóz usiłował.
Insi Ichmość panowie tak regimentarze
Jako różni panięta y-mocni usarze
Konno zawsze przed wały, a zaś w szańcach pieszy
Na swych miejscach pilniuią. Chmielnicki wtym cieszy
Swoie darmochwalniki mówiąc: „Nizli zgaśnie
Jasny w morzu Phaëton lub me oko zaśnie,
Pirwei woisko koronne hanowi w moc oddam.
Takowy wam, moloicy, nowy sposób podam:
Ruszmy piechotny tabor za staw w tamtę stronę.
Alboć nam szkodliwego miejsca Lachów zionę“ (?).
I tak się stało. Zaraz za stawem zatoczył
Działa w tył nam szkodliwe. Wtym się Mars ubroczył
We krwi spólnego razu oboiego woiska.
Sprawiedliwość się kona nad grzesznymi boska,
Bo kozacy z ogrodu przez staw nam szkodzili, —
Nie iednego rycirza z placuśmy zwoodzili.
Kozakom też wet nasi w polu oddawali,
Gdy ich z naszych kolubryn w kupach pozdrawiali.
Nie mniej szablą po karkach mężnie ich macano
I za stawem szkodliwie z szańców wystrzylano.
Czym kozak i Tatarzyn będąc przestraszony,
Że ich wiele poległo od zley Persephony,
Poniechał tych naiazdów, kopać usiłuię,
Różne mazy*) do szturm z chróstu iść gotuie.
Nocą niespodziewanie pod wały podchodzi,
Uciekaniem zmieszonym naś słyszających zwodzi.
Woła: „Mii! Uieżdżai! Jedź! Postępui dali!“
A tymczasem łotrowie wały pokopali
W koło naszego woyska. Tuśmy w radę weśli.
Aby przez nasze wały zdradliwie nie weśli,
(Maiąc srogą potęgę mogli by to sprawić) —
Wynaleźli ten sposób, by ich trudem bawić.

*) Mazy — мажі, великі ковані вози.

Iż onych przybywało prawie codzień znacznie,
Nam się szczęście stawiło we wszystkim opacznie,
By snadź miasta nie wzięli kozacy y wody,
Przez co by naczynili w naszym wojsku szkody,
Pana kamienieckiego y z pułkiem Korfowym
Posłali do Zbaraża, a tu ludziom zdrowym
Wskok kazali trzeci wał abo abszint robić
Taki, za którym by się mógł obronnie pobić.
Aż Sobestian Aders a kapitan polny
Za Duboissa robił iak świadomszy woyny.
Które gdy zgotowano, nasi ustąpili;
Kozacy wtym dostać nas nieco powątpili.
Nieprowiantowane iednak woisko nasze
Jak to w tak nagłym razie zwykło bywać zawsze,
Nie mogąc też ratunku z niskąd się doczekać,
Jako dobrzy żołnierze nie myśląc uciekać.
Trwało w niebezpieczeństwie. Co widząc hetmani,
Że iuż sposób wzięcia nas mogą mieć poganie,
Których lubo dość bito, przecię przybywało,
Nas zaś przez ciężkie smrody siła zachorzało,
Umyśliłi w mniejszy plac woyska zaprowadzić,
Gdysz się codzień ruska czern nie przestała wadzić.
Kazali geometrze y ziemianinowi
Nieodwłocznie wał robić czwarty ku zamkowi.
Maiąc takowy rozkaz surowy hetmański
Posłuszny oficer ten Woyciech Radwański,
Trzynaście w szerz, w głąb dziewięć te fosy stóp miały,
Tyleż per pendiculum wyspane wszersz były,
Które kedy gęstszą krwią cną były skropione,
Tak tu coraz rumieńszą farbą ozdobione.*)
A tymczasem abszynty podczaszy koronny
Zrobił w swoim kwadracie, iż był nieobronny,
Żeby blisko pod wały leżąc źli kozacy
Nie wryli się w belloard iak rolni pędracy,
Ktorzy na koło naszych bardzo się zbliżyli
I tak wysokie wały mieli, że zliczyli
Pod wałami siedzących wszystkich czuino trwałych
Naszych, naśmiewając się po dniach, nocach całych,
Obiecuiąc nas żywo do hordy prowadzić
A puste krymskie pola gromadno osadzić.
Jednak skoro zoczyli mocniejszych stakietów,
Z których by ich sięgano y z leda muszkietów,
Wszystkę prawie nadzieję o zwycięstwie tracą,
Nie mniej też uważając swoją przyszłą pracę.

Wtym trzydziestego lipca nasi ustąpili⁷⁾
Do ostatnio kopanych wałów, gdzie chwalili

*) Очевидно до вірші доданий був рисунок — плян валів.

Boga, iże uchodząc za ten czas nie zginął.
 Lecz obiecany wyrok niektórych nie minął,
 Bo gdy świtać poczęło, kozacy postrzegli,
 Iże nasi odesli, pod wały podbiegli
 Wołając: „Ey, nie strzelay! Nasi to nie wesli!“
 Aby takim fortem nas iako podesli.
 Tym się naprzód porucznik armaty ozywa
 Z regimentowych dział trzech, czym się plac odkrywa.
 Puszczarze wtym do swych sztuk skoczą w bałanie (sic!),
 Na wycieczkę sypią się różne kompanie.
 A chłopstwa się iuż zbiegło nie mała gromada;
 W tym się stała z naszymi na wycieczce zwada.
 Z obudwu stron Bellona pasie oczy swoje
 Patrząc na krwawe [другої половини вірша не дописано]
 Zmordowani wtym nasi nazad się wrócili,
 A kozacy nowy wał w koło otoczyli,
 Z którego im [певно мало бути: нам] muszkietną salwę
 [tak dawali,

Że się w doły iak mrówki wszyscy pochowali.
 Aż tei nocy wszystkimi siłami robili,
 By się od naszej strzelby nieco zaslonili.
 Zawsze bowiem czterdzieście tysięcy robiło
 Na przemiany, a tylo drugie się ich biło
 Różnym z nami sposobem w mieście y w przygrodku,
 W gołym polu, aż nawet razili w tym środku.
 Gdy nam szkodzić nie mogli, takiego misternie
 Chróstu co dzień włóczyli gęsto y niezmiernie,
 Poczyniwszy drabiny iakoby szturmowe
 Zrobili z nich strażnice, kawalery nowe,⁸⁾
 Wysze nad nasze wały we tróynasób prawie,
 Z których do nas strzelali często niełaskawie.
 Lecz im Lachy sowito dwadziestokroć razy
 Oddawali z kolubryn tłukący ich mazy
 I z różney ręczney strzelby! Tak gdzie ich tabory
 Były pierwey, nim się tu pod zamek na góry
 Kozak z ordą sprowadził, tam mogił sypanych
 Trzy tysiące kilkaset iest pozabiianych.⁹⁾
 Chorągwie rozsadzone były z pany tymi,
 Których czytai przezwiska słowami krótkimi:

(Тут пропускаємо 60 рядків, де вичислюють ся хоругви і їх провідники).

Choć nadewszystkich srodze zniszczeni szfagrowie,
 Litując się strapione y oyczyzny synowie
 I piersiami swoiemi i swym kosztem bronią,
 Tych się panów naybarzi kozak z ordą chronią.
 Godni wielkiey nagrody ci żołnierze mili, —
 Dałbym ta im, lecz mi też kozacy spalili.
 Czego za łaską Bożą wszyscy doczekamy.
 Czuinego wtym pod ten czas króla pana mamy.

Ten iako pod Zborowem odważywszy zdrowie,
 Pokoyny wiek o męstwie y szczerości powie;
 Snadnie kozaków hardych skrócił zapalczywość,
 Kilkakroć stotysięcy na ich że zelżywość,
 A nas z siedmiedzielnego zbaraskiego smrodu
 Wywiódł, gdzie psy ieść przyszło y zdychać od głodu.¹⁰⁾
 Tak da Pan Bóg, z senatem będzie o tem radził,
 By w pokoju cną Polskę długoletnie rządził.
 Tego by błogosławił we wszem Bog najwyszy,
 Uprzeźmie życzy iego podnózek nainiszy.
 Skończona ta potrzeba w sierpniu dwudziestym piątym,
 W roku tysiąc sześćsetnym czterdziestym dziewiątym

Автор сеї вірші очевидно не поет і не майстер ясного вислову, та про те его вірша подає чимало цінних звісток для історії збараської облоги. Для її доповнення подаю тут деякі уступи з оповідання Бялобоцького і Кучваревича про сю саму подію. Кучваревич пише своє оповіданє в формі дневника. Він так само, як і автор отсеї вірші, був у війську Фірлея, але розпочинає оповіданє від 21 мая, коли військо вийшло з Рівного. Бялобоцький у другій частині свого „Klaru męstwa“ подає ітінерар Вишневецького від его виїзду з Білого Каменя аж до вступлення до табору під Збаражем, а в третій описує збараську облогу, але не день за днем, а тільки вибираючи важніші епізоди і то не як самовидець, а з наслуху, маючи за надто різкими фарбами польське героїство.

1) Оповідані тут факти у Кучваревича розложені ось як: 21 мая виїзд з Рівного, 22 переправа під Межиріччєм, 23—28 стоянка в таборі коло сего міста, 28 похід до Войтовець, 30 переправа через Горинь коло Заслава, 1 червня битва з Донцем при Шульжинцях, 2 червня відділ Чарнецького палить Судилків і Шепетівку, 3 червня відвідини Лянцкороньського, 5 червня відділ Розражевського бе козацького ватажка Тишу під Хлапотинном.

Pola, nieprzyjaciele naszym nie strzymali,
 Jedni do miasta, w lasy drudzy uciekali.
 Tych, którzy do miasteczka wpadli byli hurmem,
 Ognistym przez gwałt nasi dostali ich szturmem.
 Lecz iż naszym przez okna strzelając szkodzili,
 Przeto ze trzech stron miasto z nimi zapalili,
 A wystąpiwszy w pole opadli dokoła
 Miasto tak, że żadnemu kozakowi zgola
 Trudno było iak uciec, więc na staw co żywo!
 Jedni w kadziach, co były w browarach na piwo,
 Drudzy konno, na deszczkach insi się pławili.
 Jeden drugiego pchając sami się topili.
 Drugich w stawie iak kaczkі po wodzie strzelano,
 Że też zrzadka któremu z wody wyleźć dano.
 Teyże nocy spalono Korczyk z kozakami,
 Chorągwi kilka wzięto, ale oni sami

Z Tyszą pospołu uszli z miasteczka onego.
Wtenczas iednak zabito Kaszka nieiakiogo.
W kilka dni potem z stawu wyiętego trupa
Nieznierna brzeg nad wodą okrywała kupa,
A ieszcze zostawało niewyiętych wiele,
Nad dwa tysiące więcej, mogą to rzec śmieie.
Że też wody dla smrodu było pić nie chciało,
Bo się tam coś krwawego a nie woda zdało.

Д. 7, 8 і 9 Фірлей усе ще стоїть під Заславом, д. 10 Лянцкоронський висік Острополь, 13 Пшиемський іде під'їздом на Звягель, 15 присилає гонця сповіщаючи про зруйноване Звягля, 17 Поляки в таборі з сеї причини співають Te Deum, 18 червня

Z Zwiąhła nasze chorągwie zwróciły się potym:
Iż kozakow y zdobycz upuścili, o tym
Sprawę tę dam, że zawsze gdy w niesworze nasi,
Chociay się w czym poszczęści, wszystko nierząd zgasi.

Докладного опису сеї побіди, що скінчила ся невдачею Поляків, здаєть ся, не маємо, — бодай у Костомарова про Звягельську пригоду згадано всего двома словами. Д. 21 військо рушило з під Заслава і зупинило ся коло Гривля, 22 військо Фірлея злучило ся з військом Лянцкоронського.

2) По Кучваревичу Лянцкоронський пішов на Межибож сам, а Фірлей 23 червня станув під Чайківцями, 24 вислав Пшиемського під Константинів, а Лянцкоронський вивів Поляків від Межибожа з Сенявским. Д. 26 червня в польськім таборі сварка — рішають вертати під Збараж і йдуть до Росоловець

3) По Кучваревичу польське військо д. 27 було під Човганським Каменем, 28 під Озівцями, аж 1 липня етануло коло Збаража. Там знов сварка між регіментарями.

Towarzystwo na poły niektóre struchlało,
A drugie dla niesprawy precz pouciekało.
Wszystko zgola pospólstwo wielce sobą trwoży,
Czeladź podbuntowana na panów się sroży,
Która regimentarza obrawszy iakiogo
Albo z chlępstwem zwieść bitwę, lub do Chmielnickiego
Przystać zamysły miała. Tak się złe zdarzyło,
Trudności wiele potym, nim się utłumiło.
Wieści nowe przychodzą strasząc kozakami,
Jakoby złączywszy się wspólnie z Tatarami
Ku naszym ciągnąć mieli. Stąd wszystko trwożliwe
Widząc regimentarzów serca niezgodliwe.

Дня 3 липня Гулевич виходить на під'їзд та здибавши по дорозі Татар его люде повтікали. Д. 4 нова тривога в таборі, нові вісти, що козаки вже в Клебанівці. Д. 5 мучено зловлених козаків; грім ударив у Фірлєву хоругов. Д. 6 липня

Generalnego scenę popisu sprawiono:
Dla podsłuchów ospałych w nocy zatrwożono.

Тільки д. 7 кн. Ярема в'їхав до Збаража, а 8 прислано Фірлеев з Варшави декрет на воеводство. Д. 9 Сераковский і Пірловський виїжджають на під'їзд, побиті козаками. Ярема вступає в табор.

Z języków zrozumiano, iż Chmielnicki swoje
Pułki posłał był na łup w wołyńskie podwoie,
Wziąwszy o tym wiadomość, iż strwożeni byli
Nasi, dla której trwogi nazad ustąpili.
Ale gdy się dowiedział, iż zaś pod Zbarażem
Powrócili się nasi, wnet też swoim każe
Pułkom wracać się nazad, dla zdobyczy które
Posłał był zawiązawszy z Tatarami sworę.
Pod Czołhańskim Kamieniem stawszy k nam się maia
Ze dwiema carykami, trzeciego czekaia.

4) Кучваревич описує прихід Татар і козаків під Збараж д.
10 липня:

Wkrótce potym nasz oboz wprzod nad spodziewanie
Dokoła otoczywszy nieprzyjaciel stanie
Gotowym do potrzeby, chcąc po karkach deptać,
Rozławszy krew szlachecką oney się naleptać.
Czeladź aby dostała żywności posłana,
Od nieprzyjaciół w drodze jest pozabierana;
Tych część ku Tarnopolu, drudzy ku lasowi,
Niektórzy ku naszemu uszli obozowi.

5) Сей напад був 13 липня. Кучваревич подає, що він трівав
без перерви 12 годин; козаки сім разів уступали і знов вертали до
бою. Бялобоцький говорить, що козаки стріляли

Z dział, że się kule, co w obóz padały,
Jak iabłka w sadzie rodzaynym walały.

6) В понеділок був спокій, у вівторок знов напад; козацтво

Ze wszystkich czterech stron szlakiety wiezie,
A chłopstwo oślep iako smoła lezie;
Orda iak chmara blisko podpadaiać
Nawiasem strzały puszcza zaciemniaiać
Od nieba prawie.

Козаків відбито; Бялобоцький пише:

Zdraycy iako trzcia z wału uciekaia.
Padło ich wiele tam w górę nogami,
A w szczyrey wodzie gorzały maszyny,
Trzeba tam było wetkać pieskie syny.
Zapewne twierdzą, że kule y strzały
Wielu tykaiąc nic nie obrażały.
Pełniuchny oboz strzał y kul leżało,
Próżnego mieysca ledwie co zostało.

7) До нових шанців перейшли Поляки 30 липця; їх працю так описує Бялобоцький — не без фантазії:

W dzień rzeź okrutna, w nocy zaś grabarka,
Odmieniała się w hayduka husarka.
A zdrajcy każdą noc się przybliżaia,
Wałami wałów ledwie nie tykaia.
Naszy tesz ziemią czynili wycieczki,
Nie składa chłopstwu animusz szlachecki!
Że iusz rowami chwyтали za siebie.
Kto widał kiedy w ziemi bydź potrzebie?
Jusz tak po ianach brali się za głowy,
Drudzy zębami iedli się y słowy;
Nie tylko strzelbą, lecz y kamieniami
I samą ziemią tłukli się bryłami;
Jusz wręcz y bronią y kiymi z opału
Razili zdrajców goniać ich od wału.
Przez dni dziesiątek prawie co godzina
Taka bywała z chłopy mataczyna.

Про напад 6 серпня Кучваревич пише ось як:

W piątek rano Chmielnicki szturmem do nas biie.
Chłopstwo pozakładawszy iarzma na swe szyie
Srogie ciągnąc drabiny nam na wały stawia,
A drudzy się iusz w rowach pod szanćcami bawia.
Jeden drugiego kiymi, pociskami sięga;
Następuje ze wszecz stron kozacka potęga.

Піпрше говорить про сей напад Бялобоцький:

W ten dzień nad insze nieprzyiaciel ziadły,
Znać, że mu z Polski nowiny przypadły,
Okrutnym szturmem puścił do obozu,
I iusz nowego zażywa powozu:
Trzy wielkie szturmy na kołach zrobiwszy
A po pietnastu człeka założywszy,
Szkapia naturę chłopską w nie sforuie,
Drugim drabiny wielkie przywiezuie,
Że pod czterystu chłopstwa ie ciągnęło
We szlach. Bogday to hultaystwo zginęło!
Jako dla chłopa chłop siła ponosi,
A kiedy panu robić, to się prosi!

8) Про ті козацькі шанці так пише Бялобоцький:

aż iedno co dzień ma zaświtać,
Poczną „Jak spali?“ naszych strzelbą witać,
Gdzie tak gęstymi winszuią kulami,
Że tylko wrzało iak między kotłami.
Brat brata nie mógł z placu uprowadzić;
Gdzie padł, tam trudno było o nim radzić,

Aż chyba nocą, bo czuli łotrowie
Macali drugich y w nocy po mowie.
Piętnaście mieli tych blokauzów w koło, —
Trudno tam było wyglądać wesoło,
Bo mógł z nich wróbla, nie tylko człowieka
W obozie ubić, tak były z daleka.
Zasławiali się nasi y płachtami
Złym oczom na wał, drudzy namiotami,
Ale to przecie nic nie pomagało,
Bo zdrajcy śrotem gdy nabili działo,
Nie wysiedział się nigdziey zasloniony:
Gdzie zabit, tam też musiał być grzebiony.
To taka była po wszystkie dni wrzawa
Sześć niedziel niemal, iak w piekle kurzawa.

9) Про остатні дні облоги подають докладніші відомости Бялобоцький і Кучваревич. Бялобоцький кінчить своє оповіданє описом нападу 15 серпня:

Toż y w ten święty dzień widzieć się dało,
Bo to łotrostwo iuż tak zagorzało,
Że z swoich wałów ziemią pod naszymi
Podkop czynili, mieyscy niektórymi
Już w spodku będąc podnosili wozy.
Kto się na taką rozpacz nie zatwoży!
A w drugą stronę chorągwie wtykali,
Wycieczki nasze iuż opanowali.
Prawie nie było sposobu bronienia;
Nic iednak mężnych serca nie odmienia.
Choć wrzкомо zgodą chciał naszych próbować,
Nic nieprzyziaciel nie mógł wytargować.
Zbierał wymysły z złego serca prawie.
Tak się to chłopcy obchodzą łaskawie,
Gdzie górę wezmą! Lub też iak psów białą,
Przecie oni w swą, choć się we krwi myją.
Podszedłszy iusz tak blisko okopami
Siągali wozów ku sobie hakami.
Naszy postrzegłszy fortel chłopski taki,
Łańcuchami im wyrywaią haki.
Złodziey-two nadto od dyabła uczone
Mażnice rzuca ogniem zapalone
Na wozy, aby skoro pogorzały,
Łatwieyszy przystęp mnóstwu w oboz dały.
A kto wyliczy, co cierpieli głodu
Obrońcy naszy, co nędzy y smrodu!
Ledwie nie wszystkich koni wystradali.
Wszystko za łaską Bożą wytrzymali.

В цьому оповіданю стягнуено, здається, факти з кількох днів, бо Кучваревич дещо подібного оповідає під днем 18 серпня:

Nazaiutrz dzień pogodny, ale wielka wrzawa,
 Dla częstego strzelania iako mgła kurzawa
 Powstała: bez przestanku gdy prawie dzień cały
 Odpoczynku nie mieli chłopskie samopały.
 Już kozacy pod obóz kopaiąc się sami
 Ściągali tuż za sobą wozy osekami,
 Już się ryła potężnie w dwór pana Trykaia
 Chłopów rozpaczających niezliczona zgraia,
 Kędy leżał Sieniawski chorobą struchlały,
 Mąż niegdy w krwawym boiu odważny y śmiały,
 Który poki na zdrowiu ieszcze nie szwankował,
 Męstwem swym y odwagą oyczyznę ratował.
 Podeń gdy się, iakom rzekł, kozacy kopali,
 Od strzelby porażeni namniey nie wskórali.

10) Про голоднечу в Збаражї і в таборі Кучваревич так пише під д. 22 серпня:

W niedzielę targowiska iawne bydź poczęły
 I iusz trochę na strawę tańszy pokup wzięły,
 Gdyż przedtym niesłychana prawie drogość była,
 A Ceres naybardziej się wtenczas zbogaciła,
 Kiedy ledwie iednemu na dzień za pięć złotych
 Chleba było, a piwa garniec także o tych
 Pieniądzach. A iusz nader wtenczas tanio było,
 Gdy się piwa za taler garniec wziąć trafiło.
 Za ćwierć owsa siedmdziesiąt złotych dać potrzeba
 Albo ośmdziesiąt było. Nie ieden tam chleba
 Pono y nie kosztował, nawet nie każdemu
 Trafiło się y barszczu napić, a to temu,
 Że za groszy czternaście skąpy garniec bywał, —
 Takeś męzny żołnierzu w obozie używał!

Кучваревич додає, що 23 і 24 серпня також були торги, але Татари напали на Поляків несподівано, побили і побрали до неволі кілька тисяч народу.

N. 28. Podczas oblężenia woyska pod Zbarażem¹⁾ złożony
Lament korony polskiej

na nutę: „Jako słońce zapadło, ciemna noc nadchodzi“, który tak się zaczyna.²⁾

Jusz to rok minął, drugi koło toczy,
 Jako się łzami moje pocą oczy

¹⁾ В рукоп. хібно Zborowem.

²⁾ Оссол. рук. 493, стор. 197 – 199, див. також J. Michałowski, Księga pamiętnicza, стор. 471—473.

Dla ciężkiej biedy y nędzy okrutney,
Ze zbyć nie mogę tey tak chwile smutney.
Jeziora błotne y rzeki głębokie,
Odnogi morskie y rzeki szerokie
Wysusza słońce ogniem swym gorące,
Albo zdeimuia wieki zimno drżące.
A me łzy gorzkie dotąd nie ustaia,
Lecie y zimie ustawnie spływaia.
Coraz to nowe cieką z serca żale,
Ze jest wzruszona ma korona cale.
Zewsząd mię trapią, zewsząd mię szarpaia,
Domownicy mię obcym przedawaia;
Wolą pieniądze srebrne albo złote,
Niżeli dawną przodków swoich cnotę.
Żem synom moiem wolności nadała,
Żem ich w pieszczotach wielkich wychowała,
Boleli nad tym ludzie zazdrościwi,
Chcąc im to odiać krwie ich byli chciwi.
Kozak ochoczy, na skarby łakomy
Wnet do Korony wpadł w szlacheckie domy,
Wszystkie spustoszył y zniósł prawie z gruntu,
Zostawił wieczną pamięć swego buntu.
O bogday marnie taki człowiek zginął,
Bogday był wiecznie na świecie nie słynął,
Przez którego się taka strata stała
I krew szlachecka tak marnie rozlała!
Gdzie się obróćę, kędy poyrzę okiem,
Po wielgiey ziemi y niebie szerokiem,
Znikąd nie słyszę pocieszney nowiny,
Wszędzie mizernie giną moje syny.
Z Zadnieprza kozak y Tatarzyn brzytki
Nakłada strzałę, wyciąga łuk szybki,
Bo to podobno chcą każdego ubić
I syny moje z Korony wygubić.
Przekłęty Korsuń y wy, Żółte wody,
Wyście mnie pierwsze narobiły szkody!
Tam z synow moich wprzód się krew sączyła,
Drugich tatarska ręka powięzila.
Dzień li na niebie świecił, noc li wstała,
Jam ku Korsuniu nędzna poglądała
Żadaiać synów widzieć co przedniejszych,
Lecz nie widziałam iedno co podlejszych.
Gdym tak hetmanów dobrych postradała,
I więcey paniąt swych nie oglądała,
Aż zła fortuna y króla porwała,
A mnie sierotę na czatę podała.
W takim frasunku y w takowey trwodze
Widząc, iak wszyscy myśleli o drodze,
Jak by się wyrwać mogli z ognia tego,

A dobyć, szukać kąta spokojnego,
Trabiłam w trąby, w bębny trwogę biła,
Żebym na wojnę synów swych zwabiła.
Zwabiwszy wielu pięknem wyprawila,
Żeby się bili, tegom im życzyła.
Jusz pod Pilawce woysko się ściągnęło,
Kozackie pułki iusz gromić poczęło,
Aż zaś boiaźnią nasi narażeni
Wszyscy są w niwecz marnie rozproszeni.
Synowie moi, dokąd uciekacie?
Czy się w moy żywot pokryć wolą macie?
Owszem się wróćcie nawstęcz ku wschodowi,
Dawaycie odpor nieprzyiacielowi!
Obyć to można wzbudzić przodków dawnych,
Albo naćzynić wam hetmanów sławnych,
Sprawiła bym to, byleście się z tego
Oswobodzili żalu serdecznego.
Jusz to trzeci raz oboz polski leży
Podle Zbaraża, asz ci kozak bieży
Potęgą wielką, a z niem krymska horda, —
Synowie moi, teraz że do korda!
Przybiegli wszyscy gromadno pod Zbarasz,
Chcieli w okopie wybić wszystkich zaraz,
A gdy nie mogli, długo się bawili,
Siły kozaków tamże pozbawili.
Ale tesz y ci z armaty palili,
Z dział, samopałów Polaki razili,
Sprzątnęli siłu, których srogiey śmierci
Żaden nie wydrze mnie z wieczney pamięci.
Sciśnieni głodem y prasą smrodliwą,
Sfrasowawszy się nadzieią teskliwą
Z strony posiłku, że się ociągali
Przyść im na pomoc y znać nie dawali,
Wiele ich przeto umierać musiało,
Wiele kozakom się zaprzedało.
O iak nieznośny iest głód y smród brzytki,
I gdy do wyścia żadney niemasz ścieszki!
Nie trwoż że sobą, nędzny Polaninie!
Ni się spodziewiesz, o której godzinie
Zeslieć posiłek y wyrwie cię z ręki
Nieprzyiacielskiey y zbawi cię męki.
A ty fortune, co woyskami władasz
I co więc laury tryumfalne wkładasz
Na głowy ludziom, pomoż mym ziemianom,
Niechay dobią tym brzytkim poganom! Amen.

Слова сеї вірші „Trabiłam w trąby, w bębny trwogę biła“ є очевидний натяк на дві віршовані брошури, що вийшли 1648 р., одна пз. „Trąba na rozproszonych do obozu przeciw kozakom“, а друга

„Na trąbę przeciw kozakom odpowiedź żołnierska. Bembem z pod chora-
ragwi nowego pana“. Автором обох брошур був Дахновский. В такому
разі дуже правдоподібно, що й отся вірша є також його твором.

N. 29. Від смерти Владислава IV до Зборівського замирення.¹⁾

Tu król umiera, a ogień wzniecony
Gwałtem się zarzy Marsa y Bellony.
Wprzód regestrowe Chmiel kozaki burzy,
Połym zdobyczy chciwą. orde durzy,
A tak te rzeczy skrycie fabrykuje,
Że się w obozie wprzód ten bunt zajmuie.
Pomógł mu ieszcze nie trochę do tego
Nieszczęsny rozdział woyska kwarcianego :
Gdy tych, na Żółte co wprzód wody pośli,
Nie w czas hetmani z posiełkami dośli.
O interregnum nader nieszczęśliwe !
O nieużyte fata nazbyt mściwe !
Tak że wam wiele Lachy przewinieli,
Żeście wszystko złe ku nam obrócili !
Już to po pięć kroć Polska zginąć miała,
Gdyby iey Boska ręka nie trzymała.
Zniósł naprzód woysko kwarciane z hetmany,
Złączywszy swoy bunt kozak z bisurmanny.
A tak dostatnie wtenczas woysko było,
Że w srebrze, złocie, w koniach uczyniło
Ośm milionów, mówiąc z okupami
Paniąt, co orda wzięła z kozakami.
Zginęło woyska do ośmi tysięcy,
Z luźną czeladzią mogło bydź y więcej.
Pотоcki hetman, drugi Kalinowski,
Wybor y przedni kwiat cney młodzi polskiej,
Jedni do ordy w więzienie pobrani,
Drudzy mizernie są pozabiani.
Zrzadka kto uszedł. Korsuń, Żółte wody
Wiecznemi będą świadkami tey szkody.

Tak gdy się zdraycom zrazu poszczęściło,
Co żywo zaraz „na wojnę!“ krzyknęło :
Wszystka prawie Ruś z koizenia powstała,
Do czego orda serca iey dodała.
Burzą kościoły, klasztory plondruia,
Dwory, wsie, zamki, miasta palą, psuia.
Ludzie zakonne, kapłany ścinaia,
Okrutnie panów swoich zabiaia.
Prawie się na to zdraycy zasadzili,

¹⁾ Із поеми „Satyr Podgórski“, Оссол. рукоп. 680.

By Lachów z Rusi do szczętu wybili.
Patrz, co się dzieie! Nuż Rzeczpospolita,
Jeszcze z długiego pokoju obfita,
Trzech panów znacznych na wojnę obiera,
Czterdzieście z niemi tysięcy wysła
Woyska z dostatkiem — czyli zbroyniejszego,
Nie wiem iak mówić, czyli stroyniejszego.
Podniósł się w zbytek Sarmata, a zatym
Idzie na wojnę z sprzętem tak bogatym.
Biorą swe służby możniejsi panowie,
Szaty, klejnoty swoich żon mężowie,
Byle dostatnie, stroyno, szumno było!
Inaczej woysku byź się nie godziło.
Ten był towarzysz, szlachcic, ten mąż sprawny,
Co miał sobole, rysie, rząd oprawny.
Hola! Co się wam dzieie? Na kozaki
Taki aparat? Na gołe holaki?
Drudzy y wanny z sobą srebrne brali —
Do łaźnie, czyli w zaloty iechali!
Bogu iako się to nie podobało,
Pod Pilawcami iawnie się znać dało.
Nie wiedzieć skąd się straszna trwoga wszczęła,
Wszystkich z obozu nagle wystraszeła:
Tak od wszystkiego sprosnie uciekali,
Horda z kozaki obóz rozszarpali.
Nieoszacowne wtenczas łupy wzięli!
Prawieście zdrayców na się uzbroieli.
To przecie szkoda niepowetowana,
Że sława polska przez chłopstwo zdeptana!
Kiedy natenczas was nie spustoszyli
Poganie z Rusią y nie dokończyli,
Boskiey to tylko przyznać opatrności
I niewymowney przeciw wam miłości.
Ależ że żadney nie było poprawy,
Znowu do straszney przyszło wam zabawy.
Otoście pana wždy sobie obrali,
Pożadanego pokoju czekali, —
Aż pod Zbarażem, aż y pod Zborowem
Już, już giniecie, już y pod Batowem.
Bo pod Zbarażem woysko oblężono
Tak że żadnemu wyniść nie tuszono.
A pod Zborowem tak króla ścisnęli
Han y Chmielnicki, że wodę odięli,
I tak na obóz strasznie nacierali,
Że y do sprawy woysku przyiść nie dali.
O włos natenczas króla nie zniesiono,
A szlachty kilka powiatów urwano.
Aż do traktatów sam han Chmielnickiego
Ledwo przymusił, tyrana wściekłego.

N. 30. Zaczęcie buntów kozackich przez Bogdana Chmielnickiego.¹⁾

Uczynił wojnę Władysław waleczny,
Przez Chmielnickiego wszczął niepokój wieczny.
Kto był przyczyną ognia tak wielkiego,
Pytać by o tem kogo świadomego.
Chmielnicki z tego tak się ekskuzie,
Że „król Polaków nam bić rozkazuje”,
List pokazuje.

Ciągnie Potocki z woyskiem w Ukrainę,
Nie pyta wróżki, ieżeli nie zginę?
Rozrywa woysko, część na Żółte wody,
Z którym tam zginął kasztelaniec młody.
Tam wzięli serce kozacy z pogany,
A między nami rząd godny nagany.
Pod Korsuń ciągnie dosyć woyska mało,
Stawił poganom piersi swoje śmiało,
Wziął też w nie strzałą.

Sprawił w ucieczkę woysko y z taborem,
Nie stało też nas: ieszcze przed wieczorem
Wzięto hetmany, pobito Polaki.
Woysko szwankuie przez rząd ladaiaiki.
Kupi się chłopstwo wszędzie bez uwagi,
Doczekaliśmy straszney Bożej plagi!
Idzie Krzywonos aż do Połonnego,
Tam pobił szlachtę, wziął y zdobycz z niego.
Pod Konstantynow ciągnie z woyskiem śmieie,
A tam był xiążę,²⁾ z nim ludzi nie wiele;
Z iakowym szczęściem — każdy przyznać musi, —
O wielkie woysko w niedzielę się kusi,
Tam bił kozaków z iaką wiktoryą,
Opisać by ią.

Potym we wtorek Krzywonos się kusi,
Xiążę Jegomość y tam się bić musi:
Z niewielą ludzi zderzyli się śmieie
Legło na placu dość pogaństwa wiele,
A że fakcye y tam nastąpiły,
Sławy xiążęciu nabyć zazdrościły,
Swey się zbawiły.

I pod Pilawce było woyska siła,
I to fakcya prędko rozproszyła.

¹⁾ Оссол. рукоп. 1853, стор. 1—3.

²⁾ Ярема Вишневецький.

Ale to widzę, że praktyka¹⁾ była,
Bo Kazimierza na państwo wsadziła.
Xiążę Dominik był wtenczas hetmanem,
Za co kpem teraz został wy...nym.
Na bezrok znowu woysko zaciagaia,
Któremu Lutra²⁾ za hetmana daia,
Szczęścia nie maia.

Ciągnie k Sulżyńcom, tam woysko położył,
Wtym Lanckoroński bardzo go zatrwożył;
Posłał Sokoła wnet do Międzyboża, —
Znaczna tam była nad nim łaska Boża:
Z szczęcią chorągwi bił kozaków wiele,
Przebił się nazad przez ich woysko śmieie.
Ciągnie pan bełzki z woyskiem w Ukrainę,
Prędko usłyszysz strasliwą nowinę:
Idzie Chmielnicki, złączył się z Tatary,
Z wielkością woyska, którym niemasz miary.
Nazad pod Zbaraż z woyskiem się wrócili,
Wnet do oyczyzny posły wyprawili,
Sami do wałów prędko się rzucili,
Dobrze czynili.

Tam sto tysięcy na tysiąc Polaka
Było pogańcow — wieść nie ładaiaka!
Już w trzecich wałach dotrzymali cnoty,
Dosyć mężności, dosyć y ochoty.
Zaś pod Zborowem króla obleżono,
Ba i Polaków nieźle przestraszono.

Cny Kalinowski wyszedłszy z niewoli
Ciągnie pod Krasne bez królewskiey woli:
Gromił Niczaia, tam się poszczęściło,
Ba i w Jampolu nie podleysze było.
Wnet do Winnice z woyskiem przyciągnęli,
I tam dla fakcyi Bohuna nie wzięli;
Przyszło nakoniec sromotnie uchodzić,
I to oyczyźnie nieco miało szkodzić.

Zaraz na wiosnę poganie zmocnieni
Ciągną ku woysku barzo zaiuszeni.
Wziąwszy wiadomość Kalinowski o tym,
Idzie do woyska z iakowym kłopotem!
Przyszedł pod władzę króla Kazimierza:
Jak woyskiem rządził, niechay się wymierza!

¹⁾ Інтрига.

²⁾ А. Фірлей, воєвода белзький, був протестант.

Tam nam fortuna była posłużyła,¹⁾
Pańska fakcya temu zagrodziła,
Złe uczyniła.

Potocki znowu wzniecił swoje dzieła
Ruszywszy woyska ku Kiiowu siła.
Stanął nad Rosią z kozaki traktować,
O włos nie przyszło y tam nam szwankować.
A w tym Potocki już w drodze umiera,
Już konkluduje, traci swoje dzieła,
Zaś Kalinowski ciągnie ku Bugowi —
W iakim porządku, ten kto widział, powie.
Przyszedł na Batów, stanął dość szeroko;
Wnet nieprzyiciel nadciągnął nam w oko,
Obsiadł około fortelami swymi,
Rozgromił woysko z zdrajcami naszymi.
Zginęło ludzi takie piękne grono,
Jakiego rychło białogłowskie łono
Próżno ma zrodzić, bo się raz przebrało
O zacnych mężów, a prawie ich mało.

Na drugą zimę prętko się rzucili,
Tak wiele woyska z Czarnieckim trudzili,
Mało sprawili.

Na wiosnę woysko stawia pod Gliniany,
Darmo go głodzi, godzien stąd nagany.

Отся вірша перебираючи коротко події Хмельниччини доводить
оповідане до Жванецької битви, тоб то до жовтня 1653 р.

¹⁾ Натяк на битву під Берестечком.

Miscellanea.

Перший зазивний лист Хмельницького.

Хмельницький, правдоподібно, мав при першій своїй виступі більше особистих, як народних чи козацьких інтересів на оці. Се годі заперечити, бо се й сам гетьман признавав. Одначе дуже часто буває, що приватні мотиви стають першим кроком до загальних, загострюють загальні публичні відносини і доводять до того, що особисто покривджений чоловік генералізує свою кривду, використовує настрій народу й стає його оборонцем. Тоді приймають ся на себе недогоди й домагання ширших кругів, вони взивають ся до солідарности й єдності в боротьбі проти спільного ворога.

Таким способом Хмельницький, хочаби впевнити собі поміч загалу, мусів відозватись до тих ширших кругів у мові зрозумілій для них. В такій зазивній особистій інтереси відсувають ся цілком, що найбільше ілюструють загальну ситуацію, а підносять ся кривди й потреби народу, в ширшій або вузшій розуміню. Від умілости сього відзиву залежало дуже багато, коли Хмельницький хотів, аби його піддержали. Він, як відомо, звернув ся наперед до Запорозької Січі і Татарів. Запорозжці прийняли радо думку повстання, бо се був вічно рухливий елемент, по своєму радикальний, що ніколи не міг бути вдоволений своїм становищем. Се можна бачити довго перед Хмельницьким і ще довше після того.

Розвідка ся читана була на історичнім семінарі проф. Грушевського у Львові.

Положінє Запорожців, що жили найбільш із добичі, після 1638 р. було навіть дуже прикре, заборонювано їм всяких походів на Чорне море, — тож не диво, що на перший поклик чигиринського сотника відгукнулися похвалючи його проєкт.

Поміч Татарів була довший час непевною, вони боялись ризикувати, хотіли бачити, чи новим повстанцям ліпше поведеться як давнійшим.

Але головню треба було придбати сили самої України. Треба було відкликатись до всіх козаків і тих що жили по Україні за реєстром, а з ними й до ширших мас народа.

Коли Хмельницький міг видати такий зазив? Думаємо, що скоро, ще перед Жовтоводською битвою, бо він як добрий політик не був би зважився ризикувати з своїми хоч певними, але не дуже великими силами. Таким завчасним порозумінєм можна-б пояснити се, що так скоро реєстрові козаки покидають польську сторону і переходять на сторону противників.

Знані дотеперішні жерела нічого про се не говорять і з них виходить, що повстанє вчинилось якоесь дуже автоматично. Навіть Величко, хоч подає листи, які мав Хмельницький писати з Січи до різних осіб, не говорить про такий зазивний лист перед походом. За те він наводить широкий універсал, що його Хмельницький мав видати після Корсунської битви під Білою Церквою в червню 1648 р. (числа не подано).¹⁾

Погляд на історичну вартість сього універсала був серед істориків ріжний, відповідно тому, який був загальний погляд на саму літопись Величка, спеціально про першу її частину і подані тут документи. Перші історики України прийняли ці документи як автентичні. Згаданий універсал придибуємо в „Історії Руссов“, в збірці Туманського, у Симоновського, Маркевича. Навіть редактори V т. Актів Западної Росії надруковали його як цінний документ. Інші історики висловлялись більш критично що до сих документів і квестійонували їх автентичність і певність.

Костомаров у своїх монографіях став на посереднім становищу. Ось що він говорить на однім місці: „Сим жерелом можна користуватись не инакше як з дуже великою осторожністю, бо в нїм трапляють ся богаті анахронізми й пізнійші вставки.“²⁾ Се

¹⁾ Величко I, ст. 80—9.

²⁾ Монографії, т. XII, ст. 137.

одначе не перебивало Костомарову виписувати з Величка цілі сторони, не піддаючи їх ніякій критиці.¹⁾ Спеціально що до листів, то він не відважаєть ся прийняти їх цілком, але й рівночасно не відбирає їм всякої вартости. На одному місці монографії про Хмельницького говорить він: „Документи, уміщені в літописі Величка, часто фальшовані, одначе сі листи Хмельницького мають за собою більше правдивости, тому що знаємо з польських жерел, що Хмельницький провадив з Січи переписку“.²⁾ Що до зазивного листа говорить так: „В оригіналі сей універсал не відомий, а той що видають за оригінал скомпонований Хмельницьким, очевидно фальшивий або попсований оригінал“.³⁾

Подібно висловляв ся в різних місцях Максимович, уважаючи спеціально сей універсал фальсифікатом, зрештою цінує Величка доволі значно.

В. Антонович признає велику вартість літописі Величка, в тому числі й його документам.

Останніми часами з'явилось в Словарі русских писателей с. Венгерова (т. V) стаття про Величка д. Боцяновського, де він дуже підносить певність Величка.

Найострійше взяв сю справу російський вчений Геннадій Карпов.⁴⁾ Він закинув документам Величка з часів Хмельницького на основі більш-менш докладного аналітичного розбора фальшивість і тенденційне підроблене.

Сі різні відзиви властиве не мали основної підстави. Анї ті що уважали сі документи попсованими не могли довести свойого погляду, не маючи оригінального реєстру, також і критика Карпова цілком не виключає першої можливости, бо виказує лише поодинокі анахронізми, не можучи звалити основи.

Ми тепер попробуємо се питанє поставити на дещо міцнійшій підставі, а се тим способом, що подамо дійсну, автентичну основу першого зазивного листа Хмельницького.

¹⁾ Те саме чинить і д. Еварицький в своїй історії Запорозьких козаків.

²⁾ Богданъ Хмельницькій т. I, ст. 81—2.

³⁾ Богданъ Хмельницькій т. I, ст. 136 (3 вид.).

⁴⁾ Начало исторической дѣятельности Б. Хмельницкаго. Приложіе.

Львівський міщанин половини XVII ст. Самуїл Кушевич полишив по собі записну книгу,¹⁾ де посеред ріжного історичного й літературного материялу подибуємо пробу написання історії козацько-польської війни в перших двох роках. На однім місці пише так: *Jam vero ille (Chmielnicius) literis suis per vniuersam ferme Russiam missis etiam infimis seruitiis persuadebat, vt in apertam seditionem prorumperent...*²⁾ А далі подає зміст сього листа в *oratio obliqua*. Сей зміст подаємо нижше і побіч нього свобідний переклад, неначе пробу реконструкції тексту.

Зміст Кушевича:³⁾

Ne vni Szembergio aut paucis praefectis⁴⁾ in modum seruorum obedirent illi, quorum maiores neque legibus vllis, neque regibus obnoxii sola reuerentia excepta ita vixerunt, vt exactis quaquaversum Tartaris partem terrae occuparint possiderintque; nunquam sumptuos aduersus vim Polonorum remedia, nisi nunc, excusso penitas praefectorum iugo libertatem maiorum sanguine partam vindicarent, conuenturi⁵⁾ in loca naturae miraculo munita, quae Borysthenes ad suae ostia vergens alluit; satis iam per tot annos ignauia peccatum, quod omnibus ornamentis ex lege regni publica spoliati libidini regii praefecti et, quod intolerandum, Iudaeorum crudelitati exponantur, erecti et viuidi pro ferocibus et

Свобідний переклад:

Не слухайте одного пана (Шемберга), не слухайте більше урядників, як невольники, ви, котрих батьки не піддавали ся ніяким законам, ніяким королям, лише шанували його власть, та так жили, що вигнали Татар і зайняли частину землі. Ніколи не знайдете способу на польську перемогу, як тепер не скинете цілком ярмо урядників і не здобудете свободи, тої свободи, що наші батьки кровю окупили, і приїдете в неприступні місця на Дніпровім низу. . .

Доволі вже, такі літа, ми не дбали, що нас обдертих з всякої признаки публичного права покинемо на самоволю королівських урядників і, що найбільш годі терпіти, на виганскуване від Жидів. Нас чутких і живих уважають дикими і неспокоїними, відважних

¹⁾ Рукопись бібліотеки Оссолінських у Львові N. 2346.

²⁾ Рукопись бібл. Оссолінських N. 2346, ст. 163.

³⁾ Похибки в стилізації виходять із бруллонного характера рукописи.

⁴⁾ На ньшому місці поправлено: ne vni praefecto aut paucis tribunis (ст. 101).

⁵⁾ перемазано: congregaturi.

inquietis, strenui et praeclare meriti pro seditionibus (sic!) traducantur; iam vero nemini ignotum esse bona fortunasque Cosacorum et agrestium a militibus polonis exhauriri, coniugum filiarumque pudicitiam contrectari, omnibus seruitia, onera, labores contra antiquum morem imponi, at si quis tot iniurias publice aut priuatim exposuerit, in risu et contumeliis adhuc adfici, aut speciosa verbis re inania referri, in hanc dumtaxat curam intentis omnibus, vt Cosacorum gens extirpetur radicitus; enimvero militiam ipsam nuper autoritate reipubcae praescriptam infructuosam et intra fines tantum regni ignauam, cum verissimum sit, mari Euxino, velut regno suo, mille inter Turcarum discrimina accendi gentem suam et animari; solenne esse Polonis et inter arcana dominationis vsurpatum dissoluere popularem vbique statum et, vt alibi, ita inter nos praefectos instituere, non vt ciuitatibus et plebi hi magistratus legitime cum imperio praesint, sed vt oppida vi retinere possint; nec aliud tantorum malorum leuamentum, quam si Polonos proeliorum iam oblitos partim armis partim contemptu mortis frangerent, et si fortuna virtutem desereret, truncos illis corporum et cadauera obiicerent, animam et sanguinem suum non stationem imperatoribus conessuri, neque oppida pagosque aliquos,

і добре заслужених назвали нас бунтівниками. Сеж відомо цілому світові, що польське військо нищить козацьке і селянське добро, неславить їх жінок і дітей. Всім накладають невольницькі послуги, тягарі, панщизняні роботи проти давнього звичаю, а як хто публично чи приватно на стільки кривд вийде зі скаргою, подіoble лише сміх і зненаву; що найбільше — дістане порожні, безвартні слова. Всі уважають лише, аби знищити козацький рід.

Навіть військову службу річ посполита призначила нам від недавна безплідну, і ми в границях королівства тратимо козацьку відвагу, коли ж лише на Чорнім морі, серед небезпечностей від Турків, козацький народ росте, ширшає й живе.

Поляки поклали собі святою цілю своєї політики опановувати наш лад самоуправи й вибору і наставляють над нами урядників, як і де инде, не на те аби вони розказували міщанам і селянам поправу, лише на те, аби силою могли задержувати міста.

На всі ті кривди нема нішого способу, як лише зломати Поляків силою і погордою смерті, тих Поляків, що вже відвикли від боротьби; а як доля нас покине, то покладемо перед ними мертві тіла й труни, дамо не стації а душу й кров нашим начальникам; не полишимо міст і нив, лише до рогу застелемо могилами. Я вже з кількох прикладів знаю, що сво-

sed sepulchra relictari; se iam tot exemplis didicisse nunquam minus, quam cum sine cura et hoste possidetur, tutam esse libertatem, quae erecto intentoque animo sub clypeo facillime defenditur, compendio; multum conducere, vt Polonos iam tandem, non per interualla ac spiramenta temporum, sed iunctis agminibus et vno prope modum ictu Cosaci agrestesque aggredierentur; hoc sibi videri non solum honestius, verum etiam ad salutem vtilius atque tutius, vt nimirum cum ferrum in visceribus suis grassari senserint Poloni, quotidie hostes in oculis habuerint, vrbes aut capi, aut terrore concuti viderint, — tum bellum odisse et pacem restituta Cosacis libertate amabunt; se non vitae, non facultatum parcum, periculis obiecturum, vtiliter expensa habiturum, dam et libertati et tranquillitati communi impendantur; nec ingredi animum suum vllam ante voluptatem posse, quam summis votis expetitos laborum fructus depturus.

Так представляється сей зазивний лист Хмельницького у Кушевича. Певно, великий жаль, що Кушевич подає лише зміст і то в oratio obliqua, одначе можемо сказати, що сей зміст повний, невикорочений занадто, тож може подекуди заступити автентичний лист.

Тепер на першому місці треба-б застановити ся, чи Кушевич подавав сей зміст з оригінального листа, чи може маємо тут діло також з яким фальсифікатом. Вперед можемо сказати, що се правдивий, автентичний зміст. Передовсім не бачимо в нім нічого, щоб мало сліди анахронізму або неправди, як раз нема того, що було

бода найменше тоді певна, коли не маємо перед собою журби й ворога, а найліпше боронить ся її в готовости й напруженю.

Дуже було б добре, аби вже раз на Поляків, не відкладаючи, сполучно, одним ударом Козаки й селяне вдарили. Міні здасть ся, що се більше чесно, ліпше й безпечнійше, коли Поляки почують зелізо у власній середині, коли будуть мати щоденно перед очима ворогів, будуть бачити як здобувають ся і самим пострахом займають ся міста, — аж тоді знелюблять війну, вернуть волю козакам, аби мати спокій.

/ Що до мене, то не буду жалувати, ні життя, ні сили, готовий на всякі небезпечности, усе віддам, аби лише для загальної свободи і спокою, і душа моя не потішиться скорше, доки не добуду сього плоду, що я в найвисшій бажаню собі поклав.

місцем зачіпки у Величка. Дальше проти неправдивости його говорить сучасність, бо Кушевич писав свої замітки найдальше в 1651 р., значить ся тоді, коли ледви щоб хто мав потребу підкладати листи. Вкінці є виразні сліди, що Кушевич мав у руках автентичний лист Хмельницького таки весною 1648 р. Ось що він пише в однім листі до свого приятеля Станіслава Суліконського: „*Exemplar literarum, quas Chmielnicius in omnia Russiae municipia per emissarios edidit et quas tu habere cupis, iam nuper ad Jacobum Darchium, consobrinum meum, Gedanum transmissi.*¹⁾ *Caeterum summam illarum breuiter ad te perscribo...* І далі наводить перших 6 слів поданого вище текста.

В тому самому листі, трохи низше, пише він: *Caeterum dum haec scribo, Vladislaum, regem nostrum, Mericii in Lithuania mortalitatem compleuisse... accepi.*

Сей лист міг бути зрештою переписаний найдальше в 1651 р. тому, що зараз найближший бруїон листа до Юрія Віфенгофа писаний на певно в р. 1651.²⁾

Так одже нема сумніву, що маємо діло з певним жерелом, що може кинути значне світло на вияснене початку Хмельниччини і навіть на саму особу її героя.

Ще кілька слів про дату сього універсала. Ми вже висше висловили гадку, що зазивний лист Хмельницький міг вислати перед 3 мая. До того нас спонукує ще й се, що в самому тому універсалі нема згадки про яку небудь битву. Вкінці Кушевич, пишучи про початок повстання Хмельницького, в тому самому уступі, де наведений зміст універсала, говорить загально: *ad ulto iam aprili* (себ то: в середині цвітня) *excusso imperatorum obsequio (arma) corriguerunt etc.* Вкінці згадка про смерть короля в листі Кушевича не може дальше відсунути дати, як на половину мая.

Будь що будь, се напевно перший універсал Хмельницького: видно з самого змісту.

Коли тепер схочемо зробити порівняне сього листа з тим універсалом, що надрукований у Величка, то передовсім паде в око ріжниця дат, бо Величко поклав свій на червень. Зрештою Величко поводить ся з датами дуже свобідно, остаточно можна-б

¹⁾ Рук. Оссолінських N. 2346, р. 101.

²⁾ Ibidem, р. 102.

їх погодити. Коли одначе до того порівнаємо оба тексти універсала, то побачимо, що зазивний лист Величка лише подекуди нагадує поданий висше зміст. Певно, докладної паралелі годі потягнути для того, що одна сторона подана в скороченій формі. Ось ті місця, що окрім поодиноких слів, розсипаних по цілому листі, вже своєю будовою нагадують текст Кушевича:

.... хтѣй по вислуханю сего унѣверсалного ознаймения нашего... прикладомъ старовѣчныхъ валечныхъ, славныхъ и многимъ околнчнымъ народомъ страшныхъ продковъ своихъ станути мужественно и необязно при всемогущей помощи Божіей противъ Поляковъ своихъ разорителей, озлобителей и супостатовъ.

Якн зась Вамъ самимъ всѣмъ Малороссіяномъ отъ нпхъ Поляковъ и Жидовъ, нхъ арендаровъ и любимыхъ факторовъ по сее время дѣляся обиди, тяжести, озлобленія и разоренія тихъ ми тутъ не випсуюемъ, поневажъ Ви сами о онихъ лутше вѣдаете и памятаете.

Кому зъ Васъ любима цѣлость отчизни Вашой.. тотъ всякъ не яко отродокъ но яко зичливій і любовній сынъ отчизни своей, хтѣй по вислуханню сего унѣверсалного ознаймения нашего... неоткладне прибувати. Бо если не изволите запомогти намъ настоящей военной кампаніи, а Поляки насъ одолѣють; то вѣдайте певне, же и Васъ всѣхъ Малороссіяновъ безъ жадного браку и респекту, подлугъ давнего злаго намѣренія своего огнемъ и мечемъ зручнюють и опустошаютъ.... Лутше теди и благополезнѣйше намъ за вѣру свою святую православную и за цѣлость отчизни на пляцу военномъ отъ оружія бранного полегти...

Коли зважимо, що все попад наведені виписки можна назвати пізнійшими вставками у Величковім універсалі, як се доказав Г. Карпов, так само й друга половина універсала, де є мова про перші військові події, то можемо зробити такі загальні висновки:

1) В універсалі Величка видно лише сліди сього правдивого листа;

2) Величко не мав під рукою правдивого універсала, але вже попсований доповненнями, або цілком инший;

3) він доповнив ще сей універсал своїми власними вкладками, вложивши в нього свої історичні й політичні погляди;

4) друга частина Величковаго універсалу, про перші події, не має найменшої основи, є лише пізнійша вставка;

5) з порівняння обох універсалів що до своєї внутрішньої вартости треба першенство віддати таки Кушевичовому, як більш політичному й горячому.

Що до правдивого листу, видно, що він головню агітаційний, має на цілі порушити як найбільші маси. При тому варто звернути увагу, які кривди виставляє він перед очі загалу, які домагання й бажання, який політичний світогляд.

Наперед зауважимо, що тут виступає славний козацький летітимізм, коли Хмельницький покликаєть ся на вільности предків (*libertas maiorum*), одначе натиск на нього не такий значний, як се бачимо прим. у Величка, де подають ся цілі історичні трактати. Помежи кривдами висовуєть ся на перший плян недостача правної захорони для козаків, видача на ласку комісарів, далі говорить ся про соціальні й економічні кривди, в тому числі й про Жидів, та про людську наругу; для козацтва відобрано можливість життя й розвитку, заборонивши їм походів на Чорне море; взагалі Поляки хочуть козацький рід знищити, при тому й знести виборний лад (*popularem statum*), а присилають урядників, що мають не удержувати порядок по містах і над селянами, лише мають загарбати городи.

Сей останній докладний розділ міщан і селян від козаків виразно показує, що тут властиво Хмельницький мав на увазі інтерес самого козацького стану, його політичний погляд не сягав ще широко. Се видно також з першого уступу зазира, де кажесть ся, щоб не слухали одного чи більше комісарів, розуміючи при тому Шемберга.

Єсть одно місце, де згадують ся також і кривди селян при козацьких (*bona fortunaeque Cosacorum et agrestium*) і визнаєть ся їх навіть до бунту: *vt Polonos iunctis agminibus Cosaci agrestesque aggredierentur*.

Що найважніше, то тут, принаймні в тім тексті, не бачимо цілком порушеної релігійної справи, як би її цілком не було. Видно, що Хмельницький не надіяв ся великого руху під релігійним покликом, як зрештою козацтво офіційально репрезентувало релігійну ідею лише на дальшій пляні.*) С. Томанівський.

Хмельницький — непризнаний польський патріот.

Між польськими поетами перехідної доби від псевдоклясицизму до романтизму займає окреме місце Тимон Заборовський не тільки своїм незвичайним талантом, але також тим, що теми майже

*) В попереднім закралась похибка: на с. 3 ряд. 12 знизу зам.: реєстру треба: тексту.

до всіх своїх більших творів брав із українсько-руської минувшини. Його можна назвати попередником тої української школи, що так пишно розвила ся в добі романтизму і була одною з найбільше блискучих сторінок у історії нової польської літератури. Ось декілька звісток про жите сего поета. Тимон Заборовський родив ся 18 цвітня 1799 р. в Галичині, в Чортківськiм циркулі, в селі Лишківцях, де батько его був дідичем. Науки кінчив у Кременецькiм ліцеї. В 1817 р. подав ся до Варшави, де два роки працював у бюрі державної ради (Rada stanu). Покинувши бюрову роботу вернув у рідне село і тут провів решту життя, занятий літературною працею. Д. 20 марта 1828 р. втопив ся в Дністрі в нападi меланхолії. Ще живучи в Варшаві надрукував у часописі „Świczenia naukowe“ 1818 р. чотири частини своєї, на великий розмір задуманої поеми із староруської історії пз. Dobremir i Aniela, Aniela i Dymitr, Jamedyk Błud czarnoksiężnik ruski i Chrobry pod Kijowem. Більша часть его праць лишила ся в рукописах. Частину тої рукописної спадщини видав Сенькевич в Пулавах 1830 р. пз. Dumy podolskie.

В рукописнім відділі бібліотеки Оссолінських у Львові є також кілька томів рукописних творів Заборовського, по части в автографах, по части в сучасних копіях. Між тими творами варта особливої уваги его трагедія „Bohdan Chmielnicki“, що знаходить ся в Оссол. рукоп. N. 489, к. 29—50. Ся трагедія цікава для нас не так своєю будовою (псевдокласичний шаблон), або поетичною вартістю (вона не велика), як радше тим розумінем характеру і плянів Хмельницького, яке автор поклав основою свого твору. Ми не беремо ся розсуджувати, на скільки те розумінє є витвором власної фантазії Заборовського, але не можемо не висказати думки, що могла тут бути якась крихітка традиції, котра держала ся серед дрібнійшої подільської і української шляхти. Ся шляхта з давна нелюбим оком дивила ся на бутних маїнатів і могла навіть в Хмельницькiм бачити не так ворога Польщі і польського народа, як радше ворога тих можновладців. Відси дуже близько до такої концепції, що Хмельницький бажає вигубити можновладство на Україні властиво для добра Польщі, бачучи в тім можновладстві терновий пліт, що ділить Польщу від Руси. Розумієть ся, ми не маємо доказів на те, чи була як раз така традиція про Хмельницького серед польської дрібнійшої шляхти, але факт її нелюбови до маїнатів безсумнівний; ся нелюбов, ся окрема дрібношляхетська традиція просвічує

між иньшим майже у всіх історичних працях недавно помершого польсько-українського історика Антонія Ролле.

Та сак чи так, а трагедія Заборовського про Хмельницького варта деякої уваги і через те ми подаємо тут її зміст і наводимо дословно деякі характерні місця. Трагедія ділиться на п'ять актів і діється над Смотричем, проти Каменця. Автор ось як характеризує місцевість: „З одного боку ріки скали увінчані стародавнім лісом, з другого боку видно domek на горбі, також схований в лісі; в прогалинах між горами видно далеко вежі Каменця“. Часу, коли діється акція, автор не подає, та з тексту видно, що вона повинна відбуватися весною 1653 р. між шлюбом Тимоша Хмельниченка з Луцулівною й его смертю. Смерть Тимоша автор переносить із Сучави під Каменець і довершуючи одну поетичну ліценцію другою кладе сюди також смерть самого Хмельницького, а причиною сеї катастрофи подає — зраду Виговського. Отсе й є головний зміст поеми, а тепер поглянемо на її будову і на характеристику поодиноких осіб. Тих осіб, звичаєм псевдокласичної драми, не багато, всего чотири: Богдан Хмельницький, его син Тимофій, жінка Тимофіїва Гелена і Водович, гетьман козаків, а крім них німі особи — жінки і лицарі, що прийшли з Тимофієм із Волощини.

Перша дія: Ситуація така: Тимофій приходить з молодою жінкою з Волощини під Каменець і хоче вдарити на місто, але старий гетьман Водович приносить йому розказ від батька, щоби стояв тихо і ждав його з козаками. Тимофій нетерпеливий, він горить бажанем — помстити ся на Поляках за смерть матери і за власний сором. Водович говорить йому, що вже близька мета:

Polska staje się łupem narodów sąsiedzkich:
Poznań, Warszawa, Kraków w mocy wodzów szwedzkich.
I jeden że Czarnecki uchodzący z pola
Z garstką ludzi zatrzyma potęgę Karola?
Bohdan Chmielnicki swego już dopina celu,
Wywróci władzę orłów dumnego Wawelu,
Pospiesza nasz połączyć buńczuk z mieczem Wazy.

Хоч і як не рад, Тимофій згоджується дождити батька. В другій яві — розмова Тимофія з Геленою. Тут Тимофій — галлянтний і сантиментальний лицар, Гелена — невинна душа, повна любови і героїзму. Тимофій любить її дуже, але его душа сумна: з малку поспий думками про пімсту він чує, що взяв її на горе, але Гелена готова з ним і на смерть і в тій рішучости йде до

хатчини спати. Тимофій лишається сам, хоче заснути на камені, але нараз зривається буря і він ховається під дуба.

Друга дія. Богдан, сам, поперед війська, не зважаючи на погану дорогу і бурю, прибіг побачити сина. В монолозі він називає себе „ofiara dumy panów i gminu zaślepień“. Побачивши сина він радіє, оповідає йому про свою подорож сюди. Тимофій рад усе зробити для батька, але хотів би знати його пляни.

BOHDAN.

Pod skały te chodź, synu, i usiądź koło mnie.
Abyś mię pojął, słuchać staraj się przytomnie.
Tysiącem dróg, lecz jednym zawsze idę czołem:
Polska moim jest krajem, a wolność żywiołem.
Zniszczenie władz nieprawych, które światem rządzą,
Pierwszą było, ostatnią jest Bohdana żądzą.
Miłość swobód w tem sercu zawrzała najraniej.
Jak ojczyznę kochałem! Jak żyć chciałem dla niej!
Te uczucia na panów polskich niosłem dwory,
Mniemałem w stróżach swobód znaleźć i cnot wzory.
Mojej młodości nagle zniknął sen uroczy,
Zaraz mi дума możnych otworzyła oczy.
Podejrzałem wolności pozór ozłacany, —
Coż postrzegłem przełękły? jarzmo i kajdany.
Już i wtedy tajemnie w moich piersiach stała
Ta nienawiść poddaństwa, tak dzisiaj zuchwała.
Nie mogłem patrzeć niemy na ucisk spółbraci,
Których w zwodniczej bóstwa jakiegoś postaci
Ten możnowładztwa potwór przygniatał stugłowy,
I mając, niewidome musiał czcić okowy.
Mniej czulem kraju nędzę nie patrząc na nie;
Wtedy i miłość moje słodziła wygnanie.
Ogniste Krymu słońce w czarownym ukryciu
Świeciło jednej szczęścia chwili w moim życiu.
Żal za ojczyzną w sercu polskim utajony
Tłumiłem dla pokoju i dla szczęścia żony.
Lecz i tam prześladowców oczy mię dostrzegły,
Gdzie wśród wolnego ludu żyłem niepodległy.
Okropny gwałt, na który świat się cały wzdrygnął,
Uderzył mię, ocucił i los mój rozstrzygnął.
Bicz na gwałty i zbrodnie moim stał się godłem:
Wrogów swoich do stanu takiego przywiodłem,
Że powinni by mojej dziś litości żebrać,
Bym raczył jeszcze nędzne życie im odebrać.
Kiedy się wszystkich uczuć ludzkich już wyzuli,
Na zgon ojczyzny własnej dziś patrzą nieczuli,
Sami pierwszy nieszczęścia jej rzuciwszy zaród,
Żyją jeszcze, a cały przez nich ginie naród.

Ocalenie swobody Pospolitej rzeczy
Zawisło od Karola i od szwedzkich mieczy;
Nową mu grozi burzą z pod Tatrów Rakocy,
A nikt przeciwko takiej nie wspiera się mocy.

TYMOTĘY.

Któż by litość nad losem narodu okazał,
Który się hańbą okrył i sam zbrodnią zmazał,
Gdy śmiał ubóstwiać sprawcę zbrodniczego czynu?
A któż by go dopiero mógł wspierać?

BOHDAN.

Ja, synu!

Skoro tyrańskiej władzy gmach do szczytu runie,
Po tym ostatnim kary wywartym piorunie
Błyśnie dla Sławian wolność i pokoju zorza
Od morza Bałtyckiego do Czarnego morza.
Jakie przemiany losów i nieszczęść koleje
Przetrwiał ten wielki naród, a dzisiaj niszczeje!
Kilku to ludzi chciwość znaczenia i skarbów,
Zręcznie się wylamawszy z prawych rządu karbów,
Lud w poddaństwie trzymając a króla w niewoli,
Sprawczynią jest dzisiejszej kraju smutnej doli.
Wylągłszy się pod cieniem udanej pokory,
Wskreszyła nieporządne seymy i wybory;
Ciemnotą ludu światła, silna przez niesnaski,
Chwyliła i buławy i seymowe laski.
Glińskiego zgon okropny, upodlenie Kmity,
Nawet zamach Zborowskich zawczasu odbity
Nie odstrężył, i owszem, popchnął innych wielu,
Ostrzegłszy ich, ażeby zręcznie szli do celu.
Ci zamiast co by mieli węzłem świętej zgody
Pobratnić, zbliżyć. jednać i łączyć narody,
Silnym rządem umacniać, aby kiedyś pod nim
Stały się kiedyś groźne mocarstwom zachodnim, —
Widokiem tylko własnych stąd zysków zajęci
Wskreszali w nich uspięne ku sobie niechęci.
Najbardziej ich ludziły wzrok łupieży chciwy
Sączące miód i wino góry, żyzne niwy,
Bogactwa błogich Dniepru, Bugu, Dniestru brzegów.
Jakich że nie wazyli środków i wybiegów,
Aby swobodne ludy tych gór, pól i lasów
Jątrzyć, do krwawych z sobą wyciągać zapasów,
A tak [i u]pragnionych kosztować słodczy,
Prawa własności prawem zgwałciwszy zdobyczy.
Miecz i zdrady do tego im musiały służyć;
Święte kościoła nawet władzy śmieli użyć.
Wezwali zakon, który do podstępu skory,
Podłe zamysły kryjąc świętymi pozory,

Co miał pomiędzy ludem światło wiary szerzyć,
Nauczył go w ich słowa, w ich Boga nie wierzyć.
I tegoż to zakonu powierzyli pieczy
Młodź sławiańską, nadzieję Pospolitey rzeczy.
Przezeń krwawy niepokój wszystkiemi podstępny
Nieśli aż na swobodne Zaporozża kępy,
Śmieli i na Bohdana targnąć się zagrody,
Śmieli — i krwią zuchwałych złane Żółtowody,
Gdzie sromotnego czynu sam ubilem sprawce.
Kłęską ich sławny Batów, popłochem Piławce,
Były tylko pogroźką wielkiego zamachu,
Który miał zwalić ogrom tego zbrodni gmachu.
Musiała upaść Polska, lecz z jey gruzów musi
Powstać gmach połączoney razem z Polską Rusi.
Ten zamiar z mieczem w rękę i z praw ludzkich księgą
Całą Sławianów myślę popierać potęgą.
Moim orężem wolność, wolność moją tarczą!
Jeśli mi w tym zawodzie lata nie wystarczą,
Których mi los przeciwny może mało liczy,
Syn mój spełnienie dzieła po mnie odziedziczy.

Ми привели навмисно сю довгу тираду, бо вона — найцікавіший уступ в цілій драмі. Як бачимо, автор бажав тут зробити Хмельницького патріотом по своєму серцю. Не завадить пригадати, що Заборовський ще жив у Варшаві в часі, коли там по довгих приготованях утворила ся перша патріотична польська конспірація (зимою 1819 р.) з метою відбудованя Польщі. Се було так назване „Wolne mularstwo narodowe“, котре 1821 р. перемінило ся на „Narodowe. towarzystwo patryotyczne“, що сіткою конспірації покрило всі частини давньої Польщі від Варти аж до Дніпра і швидко чіслило до 5000 членів. Чи належав Заборовський до тої конспірації, сего не знаємо, але те певна річ, що думки, які він тут вкладає в уста Хмельницькому, а власне думка про звязок України з Польщею по зваленю польського магнацтва, були провідними думками тих конспірацій (див. про се М. Mochnacki, Powstanie narodu polskiego w r. 1830 i 1831, wyd. 3. Berlin 1863, t. I, 226, 233, 251, 268, 274, t. II, 1—20). Також і на Україні в ту пору почали будити ся думки про федерацію, про Словянщину, а вірші Заборовського можуть бути доказом, що вони доходили також до декого з молодшої і поступівійшої польської шляхти.

Чуючи ті батькові слова Тимофій радуєть ся; йому робить ся лекше на душі: тепер він вільний від ролі кровавого мест-

ника, бо бачить перед собою висшу, гуманнійшу мету. Йому здасть ся, що его мати кличе до него з могили:

Za oyczyznę, za ludzkość, za ludów swobody
Tym orężem walcz, godnym stań się tey nagrody!
Występn! za występек, co ich tylko plami,
Znaydą karę w przepaści, w którą wpadli sami.

Богдан посилає його до війська а сам лягає спочити.

Третя дія. Богдан сам, він дожидає Виговського з козацьким військом, боїть ся его зради і просить у Бога підмоги. Він покликаєть ся на Чарнецкого, Любомірского і Потоцького, котрих мав у руках і випустив на волю, на доказ, що ним не кермує особиста злість ані бажане зиску.

Jaki w Polsce pan można, jaki świata księżę
Tych skarbów, tego blasku mi nie pozazdrości,
Których ja się wyrzekam dla dobra ludzkości?
Od Tatrów aż po Kaukaz wszystkie wschodu kraje
Los, gdybym chciał mu służyć, zaraz mi poddaje.
I nie miałebym mojej czem nasycić dumy?
Gdziekolwiek stąpie, zbrojne stają zaraz tłumy,
Służą te światu straszne, mnie powolne Hany.
A gdziekolwiekbym zwrócił buńczuk na pogany,
Wciąż by ustępowały krajów ich granice,
Drżały by mury chińskie i Persów stolice;
Indyanin mi złoto, Arab słał by perły,
Reszty ubogich krajów mógł bym wzgardzić berły.
Ja takie sławy nie chcę, tych skarbów nie cenię,
Moją sławą — mojego kraju wybawienie,
A skarbem wolność, wolność i syn mój jedyny.

Він бажає все посвятити для вітчизни.

Oto wojnę domową cała Polska gore,
Śmiertelne na nią Karol zamachy wymierza.
Spiesz, upadającego wspieraj Kazimierza!
Nie wahaj się kraj chronić od zguby ostatniej
Do związku w Tyszowicach ściągnąć ręki bratniej.

Але про те він вагаєть ся, хоче ще затекати, і се, в розуміню автора, є его трагічна вина. Надходить Тимофій, Водович і волоське лицарство. Водович явно висловляє побоюванє, щоб Виговський не зрадив їх. Військо хоче вдарити на Каменець не дожидавши Виговського. Богдан боронить Виговського і в промові до лицарства заохочує Волохів до боротьби з можновладцями, що не тільки Україні, але й Волощині дали ся в знаки.

Аж ось чути шум і труби — се певно прийшов Виговський! Усі відходять до табору.

Четверта дія. Гелена вибігає з хати зі своїми подругами, чуючи в таборі крики і стріляне і не знаючи що се значить. Вона догадуєть ся, що се прибув Богдан з військом і хотіла-б привитати ся з ним. Надходить Водович і оповідає їй, що Виговський зрадив Богдана, напав на табор і вирізав лицарство. Богдан і Тимофій з невеличкою рештою виперли його з табору і змусили до втеки. Гелена в розпуці біжить шукати свого мужа, щоби з ним разом поділяти его труди і небезпеки.

П'ята дія. Богдан з рештою лицарів відступає перед напором, боронячи ся. Він велить покликати Тимофія і хоче нічу тікати під Львів. Надходить Водович і оповідає йому, що Тимофій разом з Геленою, обскочений ворогами, з високої скали кинув ся в Смотрич і загинув. Богдан велить Водовичеві збирати решту лицарства і тікати на Січ. Водович відходить, Богдан проголошує монольоґ:

Jam jednak ciebie kochał, niewdzięczny narodzie!
Ciebie chcąc dźwignąć, burzę wzruszyłem na wschodzie.
Za wolność gnębionego jarzmem niewolniczem
Strasznym się uzbroiłem na tyranów biczem.
Dla ciebie — wy mi, nieba, świadkami jesteście —
Wszystkom poświęcił, syna własnego nareszcie.
Co? Tyś dla dobra kraju tyle krwi wytoczył?
A z jegoś się obrońcą teraz nie zjednoczył?
Przed temi twojej sławy gasnącej widziadły
Wyznaj, nie wstydz się, wyznaj, dzisiaj już upadły,
Zaślepiony, za blaskiem jakiej szedłś gwiazdy?
Za coś te na ojczyznę sprowadził najazdy?
Głos to cię konających pyta i oskarża.
Wyznaj! Za gwałt iednego nad tobą nędzarza,
Za odmówione tobie od monarchy wsparcie
Mszcząc się, krew twoich ziomeków i łzy pileś, czarcie!
Tak śmiałeś kraj ojczysty wydać na rozboje
Tych, co sami zdradzają zaufanie twoje,
Tych, pod których dziś wreszcie przeniewierczą stałą
Ostatniey się potęgi twojej gruzy wałą,
I którzy dopełnieniem tey dowodzą zbrodni,
Ile wolności, ile swobód byli godni.

Прибігає вояк і доносить Богданови, що вороги обступили їх з усіх боків, що втека неможлива, що Водович погіб. Богдан відсилає його на становище, а сам хоче ждати смерті з рук Ви-

говського, але сей не надходить Трагедия кінчить ся Богдановим монольоґом :

O ziemiо, tylu wrogów zniszczona najazdem,
Coś była długo światła, męstwa, cnoty gniazdem,
Upadłaś, Polsko! Władzy przemożnych poddana
Chcącego się ratować odparłaś Bohdana.
Przynajmniej, kraju srogi ale zawsze miły,
Nie odpychaj mię teraz od swojey mogiły.
Przebacz mi zbrodnie moje, jak ja tobie winę!
Ty jej ofiarą padasz, ja za wolność ginę.

Автор не договорює, що стало ся з Богданом, та можна догадувати ся, що він сам убив себе. Як бачимо, супроти нинішніх понять композиция драми наївна, дитиняча, а ціла песа цікава хиба незвичайним зрозумінєм характеру Богданового і запалом до свободи, в котрім можемо бачити відгомін ідей великої французької революції і Шіллерових тираножерних драм.

Др. Іван Франко.

Німецька дісертація про Хмельницину.

Припадково дістав я з антикварні Шапера (Schapper) в Ганновері німецьку дісертацію, скільки знаю, — не звісну в літературі Хмельнищини: Die erste Phase des Aufstandes der Kosaken unter Chmielnicki in den Jahren 1648—9. Inaugural-dissertation zur Erlangung der Doctorwürde bei der philosophischen Facultät der Universität zu Leipzig von Franz Nuoffer aus Wongrowiec, Липськ, 1869, ст. 47. Автор — католик з Познаньщини, правдоподібно — Поляк, студійовав в Монахові, Берліні й Вроцлаві. Розумієть ся, його дісертація не може мати наукової вартости тепер, та автор не претендовав на неї, здаєть ся, і тоді, як її писав. Нотуємо її для бібліографії Хмельнищини.

Автор починає поглядом на історію козачини — се у нього займає половину брошури (с. 1—20): він стоїть на традиційнім становищу польсько-козацької історіографії, сполученої до купи досить оригінально. Полуднева Україна по татарським спустошеню залюднена з Польщі і Литви, козаки переважно складались з дрібної польської шляхти, Русини були тут als ein Zusatz до них; першим організатором козачини був Лянцкоронський, реформатором Баторій. Причинами незадоволення козаків було посту-

пованне польської шляхти, що ріжними способами їх утискала; до повстання їх привели три фактори: маїнати, єзуїти і Жиди. Рівнож в самім повстанню Хмельницький мав заміри як найспокійніші, хотів щиро прийти як скорше до згоди, тільки неустанно провокувала його шляхта і нарешті примусила зірвати з Польщею й шукати помочи у Москви.

Істория козачини перед Хмельницьким оповіджена поверховно і хибно, в залежності від каламутних джерел. Для Хмельниччини автор користує з ліпших джерел, і його оповідання виглядає, особливо з фактичного боку, без порівняння ліпше. Він користав з'актів, виданих в київських „Памятниках“, з Грабовського (*Wspomnienia ojczyzste*), Немцевича (*Zbiór pamiętników*), з хронік і мемуарів Еміоловського, Натана Ганновера, Коховського, Рудавського, Грондського, Пастория, при кінці покликуєть ся і на Акты Южной и Зап. Россіи, але *Księga pamiętnicza* Якуба Михаловського, видана ще 1864 року, зісталась, очевидно, авторови невідомою, і деякі з листів, видрукованих в ній, він цитує з *silva rerum* 1629—1649 р. „Варшавської бібліотеки“ — очевидно ординації Красінських, ч. 518.

М. Грушевський

Портрет Хмельницького з вид. 1683 р.

(до портрету).

Поданий в сій книжці портрет Богдана Хмельницького репродукує, в великості оригінала, гравірований портрет його, виданий в книзі *Elogii di capitani illustri scritti da Lorenzo Crasso Napoletano barone di Pianura, Venezia, 1683, 4°*, на с. 334. Портрет сей звістний в літературі (Ровинскій Словарь русских гравированных портретовъ, 1872, ст. 171, Київська Старина 1882, I с. 228 — замітка про портрети Хмельницького) і ми публікуємо його як доповнення колекції портретів, поданих В. Антоновичом в книзі *Историческіе дѣятели юго-западнаго края*, де подано шість гравірованих портретів Богдана Хмельницького.

Гравюри XVII в. для Хмельницького дають два типа. Один іде від портрета Вільгельма Гондіуса, зробленого в Гааї і друкованого в Іданську 1651 р. — портрет більш як по пояс, Хмельницький має на голові низеньку, з невисоким верхом шапку з двома перами, з під шапки на чоло виходить кінець чуба,

в правій руці булава, в лівій шабля. Сей тип повторюєть ся на гравюрі Воусмана, описаній у Антоновича (ор. с. с. IV) і на чотирох гравюрах, опублікованих у ньогож; низенька шапка з двома перами, чуб, подробиці кереї, що має на собі Хмельницький, доводять ясно, що ми маємо тут копії з Гондіуса. Інший тип дає гравюра 1683 р., що ми тут подаємо, і дві гравюри подані у Антоновича; на них Хмельницький має гостроверху шапку без пер (татарську), з розпоріхом на переді, в руках не має нічого, деталі кереї відмінні від Гондіусового типу і ідентичні на всіх портретах сього другого типу; є різниця і в підписах: перший тип підписуєть ся Bohdan, другий — Boguslaus — Bogislao, і портрети мають вісьмокутні рамці. Лице на портретах сього другого типу теж має спільні прикмети — великі очі, високі брови, велику прогалину між усами, круглу, зле зроблену бороду, і „воло“. Прототипу їх вказати не можемо; портрет Elogii є копією, на се вказує, що на рамцях портрету Хмельницький названий Bogislao, а в тексті Bogdano; рівнож портрет, поданий у Антоновича по стор. 28 (вид. 1885), є теж копією (на се вказує тип лица, що є *pes plus ultra* в сім типі, і з нього не могли-б вийти ті інші дві гравюри; чи третя гравюра (у Антоновича по с. 30), досить давня і найліпша що до рисунка, могла бути разом прототином для двох других, чи виходила з прототипа спільного з іншими, то годі сказати.

Чи є се другий тип типом самостійним? Для мене се не певно. Коли виключити відмінну шапку, инакшу форму застіжок кереї, брак зброї, то і в убранню і в лиці ми маємо багато спільного; деталі лица в другім типі подобають на утрировані деталі першого.

Портрет Гондіуса має всі позначки автентичности; найліпший доказ — се козацький герб уміщений на полі — герб (козак з мушкетом) з корогами і гарматами і руськими буквами: Б. Х. В. Е. К. М. За. При деяких непоправностях в рисунку, лице повно значіння і змісту, деталі побутові дуже вірні; самі непоправності рисунка (особливо в талії) вказують на те, що се вірна копія місцевого утвору, що, як звичайно, цілу вагу клав на подібність лица і аксесуарів, але був слабкий в рисунку тіла. З усіх портретів гравірованих і писаних тільки він може дати хоч яке небудь понятє про вигляд Хмельницького. На жаль, в Галичині чомусь популярність у нього перебила перерібка пок. Матейки, що й видаєть ся звичайно як портрет Хмельницького (вона подана нпр і в популярнім оповіданню про Хмельницького, ви-

данім минулого року Просьвітою¹. Тим часом се перерібка дуже довільна і цілком змінє вигляд Хмельницького: у Матейки се бутний, своєвільний розкішний польський маїнат, у котрого трудно доглянути якогось глибокого змісту в фізіономії, у Гондіуса суха, кістлява твар з незвичайним виразом скупленої енергії й сильної волі. Розумієть ся, артистичний коментар Матейки цілком не сходить ся з історичною фігурою Хмельницького.

О. Г. *iii* і М. Г.

Наукова хроніка.

Нове жерело до історії Хмельниччини¹⁾.

Stanisław Temberski — Roczniki wydał Dr. Wiktor Czermak (Scriptores rerum polonicarum tomus XVI continet Stanisław Temberski Annales 1467—1656), Wyd. Историчної Комісії крак. Акад. Наук, Краків, 1897, с. 86+388.

I.

В 1621 р. славний тоді лікар Севастиян Петрицький записав 2000 золотих для краківської Академії. Проценти від слх грошей діставали „істориографи“ сеї Академії, що обов'язані були за те записувати історичні події, краєві й заграничні. Оден з перших покористував ся з сеї фундації Станіслав Темберський.

Про жите його знаємо не дуже багато. Бакалявром він став у 1635 р., значить родив ся зо 20 років перед тим. Далі вчив ся він у Падуї, а від весни 1643 р. був професором крак. академії, 14 років. У 1646 р. став сьвященником і каноніком, у 1658 перейшов до Перемишля, де дістав канонію. Помер у 1678 чи 1679 р.

Темберський був собі чоловік звичайний, але при тому характерний і сьміливий, що видно з того, як він боронив привілеїв крак. академії перед урядом сьвітським і навіть духовним.

¹⁾ З історичного семінара проф. М. Грушевського в Львівськїм університеті.

Д. Чермак показав докладно його діяльність; вона дуже добре ілюструє тодішній стан краківської академії, — та для нас се не важно.

По Темберськім лишило ся 17 друкованих розвідок і дві більші рукописи. Менші розвідки не мають ніякої наукової вартости — се по більшій часті панетірики та статі релігійні. Обі рукописи мають заголовок „Annales“; перша з них обіймає роки 1647—1656, друга 1667—1672. Д. Чермак думає, що Темберський написав і аннали 1657—1666 р., та рукопись або пропала, або доси її ще не найдено. Через те д. Чермак оголошує тільки першу рукопись, надіючись оголосити дальші частини разом, як найде ся тота рукопись, що її нема.

Видавець находить в анналах місця, котрі вказують, що Темберський почав збирати історичні відомости ще перед 1641 р. Коли була написана перша частина літописи — годі сказати докладно; д. Чермак вважає певним тільки те, що до остаточної редакції її Т. взяв ся коло у Перемишлі, бо дедикаційна передмова до Академії, з котрою він посилав у Краків перший річник (1647), могла бути написана тільки коло 1660 р. В передмові тій Т. згадує, що вже має готове ціле десятилітє, та від одного з наступників Темберского в уряді історіографа Академії, Бежановского, ми знаємо, що дальших річників він не прислав. На думку д. Чермака, Т. скінчив їх межі 1660 і 1666 р., але в якім порядку — годі сказати; в них є чимало суперечностей, і воно вказує на те, що ріжні місця були написані в ріжні часи. Деякі місця навіть і в останній редакції не викінчені; в них повно прогалин, — очевидно, автор думав повиисувати тут доповнення.

Видавець не признає виданій ним історичній праці великої жерельної вартости; але велика частина річників Темберского се його особисті спомини, про події, що він сам бачив, — і тут його річники жерело дуже важне й достовірне. Так н. пр. до історії краківської академії. Важні подекуди спомини Темберского і для історії Польщі в загалі, тим, що він показує події досить безсторонно і спокійно, хоч треба завважати, що ся безсторонність дуже часто росте в моралізаторську говірливість на тему зіпсутя польської суспільности.

Що до історичного характеру, то літопись Темберского се щось середнє межі мемуарами і сучасними літописями в роді Рудаевского, або Коховского. З одного боку в ній повно особистих споминок; тут він дуже висуває наперед себе й ті події,

в котрих він брав участь, або людей, що їх знав. А з другого боку автор розказує про такі події з історії польської й навіть заграничної, що про них міг знати тільки з устних або письмовних переказів. Треба признати йому і те, що дбав про як найдокладніші інформації, та збирав, як тільки міг, документи, акти, листи, реляції, вписуючи їх у свої річники або в оригіналі, або в своїм перекладі. З жерел письменних або друкованих, що ними користувався Темберський, видавець не міг найти або докладно означити ні одного. Деякі схожості з представленням Коховського та Рудаєвського (їх твори вийшли пізнійше), д. Чермак виводить із спільних жерел.

Перші три річники літописи Темберського напечатані у д. Чермака майже без переміни, дальші дуже скорочені. Видавець пропустив усі місця, де говорить ся про заграничні справи, тексти листів, актів і реляцій, уже надрукованих в інших виданнях, — нарешті й місця про річи мало важні для історика, або непотрібні вискоки й рефлексії літописця.

Ми звернемо увагу лише на ті місця літописи, де говорить ся про Хмельниччину.

II.

Причини й початки повстання Хмельницького описані в першому річнику літописи на ст. 43 і далі. Автор розказує про похід молодого Конецпольського і Лаща на Татар (про него ми знаємо з Księgi pam. Міхаловського ст. 5). Коли Конецпольський вертає ся доносить йому Чаплінський, що Богдан Хмельницький має безправно великі маєтності й користує ся шляхетськими привілеями, зі шкодою для панських доходів. Заїзд, що був після того, Темберський представляє яко приїзд ревизийної комісії, що її Б. Хмельницький гостив у себе три дні. Ревізори, підпивши собі, мали наляпати Богдана, загрозити втратою майна і взяти у него доньку „чи там служницю“ (сей уступ, що показує непевність Темберського, повторяє ся на ст. 44). Хмельницький жалував ся перед товаришами і подав письмо до самого пана хорунжого і до суду, опираючи ся на донації батька Конецпольського та короля. Суд рішив в користь Чаплінського; Хмельницький обертає ся до короля, — сей знає про його велике значінє і каже на його жалобу: *Vel non habes frameam* (шаблі) *stupide?* Про обертанє Хмельницького до сойму не ма ні

словечка. Натомість дає Т. звістку (ст. 44) про приватний лист короля до Ал. Конєцпольского в справі Богдана. Лист не поміг. Чаплінський напірає на руїну Хмельницького, сей починає агітувати межи козаками і для більшого послуху й поваги, краде на бенкеті у Федора Пировського привилею короля Владислава. Характерно і те, що у Темберського до бунту Хмельницького приставали багаті козаки та присягали, що краще втратять своє жите, як віддадуть свої земські маєтки.

Далі, на ст. 45, Темберський розказує про діяльність двох комісій польського уряду, що післяв король з власноручними листами до козаків. Як каже Темберський, комісари зробили досить багато впливом королівського листу та деякими обіцянками, але в осени 1647 р. переговори розбились о козацькі домагання, що їх Темберський досить широко показує яко „*libertas cosascisa*“. Чи не є се відгомін звісток про потайні зносини Владислава з козаками?

Про дальші події козацького повстання аж до корсунської битви, Темберський розказує дуже коротко, про жовтоводську битву згадує лише кількома словами, не подаючи навіть, де вона була (ст. 82 і д.). За те про корсунську битву Темберський розказав докладніше — мабуть більше міг дізнати ся про неї, як про передущу. В сїм описі користував ся автор мабуть лише самими устними жерелами бо якоесь не похожі вони на звістні нам писані жерела. Але, як звичайно, устні жерела у Темберського досить баламутні і недокладні. Розказано про битву теж не найкраще. Суперечність відразу: Т. каже, що аж на звістку про жовтоводську битву Потоцький сполучив ся з Каліновським, а далі, що в польським таборі до самого останку не знали про козацько-татарську згоду та радували ся.

З опису часу перед битвою в літописи, видно, що звістка Ірондського (*Hist. belli cos. pol.* ст. 53) про каранє українського люду Поляками вірна (*Ann.* ст. 82). Але, як каже Темберський, український нарід не сидів так тихо, як пише Ірондський, а скрізь бунтував ся. Потверджує ся в літописи і звістка Рудавського (*Annales* ст. 8), що в таборі під Корсунем чекали підмоги Вишневецького і Лаща і через те здержували остаточну битву з дня на день, а тим часом пани забавляли ся і „польським звичаєм, тріумфували перед побідою“ (Темберський, ст. 83). Козаки не хотіли виходити на герць, але за підмогою околичних селян поробили в лісах засіки (Немцевич *Zbiór pam.* V, 66). Тим часом у польським стані іде рада, про котру Темберський

росказує досить широко і взагалі зовсім згідно з доси звісними жерелами (з Коховским *Clim.* I, 36). Потверджують ся у Темберского і звістки Історії о презільной брани (Костомарів Богданъ Хмельницькій I, 293) про те, що один козак звів польського гетьмана. Але в дальшій описі корсунської битви нема нічого нового. Звістки Темберского про неї такі непевні, що він межи полоненими, котрих Татари повели в Крим, називає молодого Потоцького (ст. 85), — а він же вмер зараз після жовтоводської битви! — та двох ротмістрів Гдешинського і Расцкого, про котрих знаємо що иньше з певного жерела (Міхаловський *Księga pam.* 17, 24). Чудно, що одного з тих ротмістрів, Гдешинського, називає межи татарськими полоненими і Коховський (*Clim.* I, 38). Мабуть тут оба автори мали одно жерело. На се вказувала би й спільна в обох згадка про добрість Тугайбея. За те дуже докладні звістки про взятє в неволю гетмана Каліновского (*Annales*, ст. 86), — автор, бачить ся, мав їх від якогось чоловіка, близького гетманови. На се вказує виразне відокремлене того місця та його одноцільність.

Перерваний опис корсунської битви оглядом внутрішнього заколоту в Польщі і заходів примаса. Є тут і звістка про оженене Хмельницького з Чаплінскою. Перерва ся вийшла мабуть через те, що друга частина опису корсунської битви, від вичислення татарських полонених (ст. 85 і 86) повстала пізнійше від першої. Доказує се й повне викінчене кінця першої частини (*Annales*, ст. 84). Сим і можна витолкувати недокладність реєстра полонених.

Автор зовсім не згадує про подвиги кн. Яреми Вишневецького в 1648 р. та проби помирєня з боку Кисіля, а зараз описує пилавецький похід. Далекий від шовінізму, терпкими словами він розказує про легкодушність, байдужість та роскоші панів. Про се дає він доволі цікавих подробиць (ст. 89, 90) і яко патриот обурює ся. Але нового історичного матеріалу в представленю Темберского (ст. 84—90) не дуже багато. Він тільки згадує про сварки за головний провід, першу битву кладе на 21 вересня, попередні вважає тільки за герці. Причину невдачі 21 вересня автор бачить у заздрости панів Вишневецькому, що через те й вийшов, зі своїми прихильниками, з головного табору. (В дійсности табори головний і Вишневецького вже перед тим були розділені, а розлука, що про неї пише Темберський, настала під Глинянами). За те дуже добре поінформований автор про подвиги Станіслава Вітовского, каштеляна сандомирського

(Annales, ст. 88 і д.). Се мабуть тому, що Темберський, будучи в 1648—1650 р. ректором академічної колегії в Єдлінську, зійшов ся ближше з Вітовським (удожив був навіть панеґірик на його честь) і міг про ті події дуже добре дізнати ся з його власних уст. Що про те пилавецька кампанія описана не дуже то докладно, можна пояснити тим, що при великім заколоті в польським таборі навіть самовидець Вітовський не знав докладно про стратегічні рухи. Польського війська під Пилявцями було, як каже автор, 70.00¹⁾.

Темберський не слідить далі за походом Хмельницького, а розказує про події в Варшаві, при тім до Кисіля займає дуже різке й вороже становище (Annales 91). Подані ним подробиці про Камінець Подільський та волосько-турецькі справи нагадують трохи один лист зо збірника Міхаловського (Księga pam. 210, 211) і нема їх в иньших жерелах. Так само ні відки нде незвісне і якесь козацьке посольство в Варшаві з д. 9 жовтня 1648 р. Про него розповів Темберський, немов би посли говорили, що козаки хочуть покинути Хмельницького і знов піддати ся Польщі, за що їх пани прийняли як гостей. Се все виглядає дуже неправдоподібно (Ann. 92).

Облогу Львова й Замостя збув автор кількома словами, та оповідає про чудесне спасенє Люблина. Кінчить ся другий річник літописи (з 1648 р.) уступом, що повинен був стояти зараз після описи корсунської битви. Тут автор дає два листи: один від примаса до турецького везира (Міхаловський Ks. pam. 69) і відповідь везира (в ній сказано про лист везира до хана, де наказано покинути козаків — див. Рудавський Annales ab exs. Wl. IV, 21), а далі оповідає про індаґацію козацьких послів в часі конвокаційного сойму, себто в липню 1648 р. (Annales, 100—102). Знати зараз, що тут Темберський мав якесь писане жерело, обширніше від Дневника конвокації (Міх. Ks. pam. 120), що розказувало головнo про козацьке посольство. Послів питали наперед, хто позволив козакам зібрати ся в такий великий силі. За них відповіли Оссолінський і Лещинський, що покійний король міг дозволити на се приватно. Далі питали послів про листи короля до козаків, бо сказано було в інструкції (див. Міх. Ks. pam. 77), про його волю, аби козаків було більше як 6000. Канцлер і товариш його казали, що таких листів не дістали, — „cum tamen lateret anguis in herba“, каже Темберський. Самі-ж козацькі посли, коли їх питав соймовий маршалок, казали, що не дістали від Хмельницького ніяких коро-

лівських листів. Отже питали їх, хто їм наказав виходити на море. Посли й тут викручувалися тим, що не знають, але доказав за них Собеский (Марк, — як догадуєся д. Чермак). Його реляцію (що є в Міхаловського Ks. рат. 120), Темберський розмазав досить широко. Натомість лист до козаків (див. Міх. Ks. рат. 85) значно скоротив. Після того Т. оповідає про відправу козацьких послів і згадує про лист кн. Заславського (див. Міх. Ks. рат. 89) та про спустошення Кривonosа.

Як бачимо, кінець другого річника зовсім хибно поміщений хронологічно. Але й що до змісту він не вяжеся з попереднім уступом, де розказано про справи Академії. Мабуть Темберський, вже після того як написав цілий річник, одержав до тих подій дотичні жерела і не могучи такого великого уступу вставити в відповідне місце, зробив з него додаток в кінці річника, додавши зовсім не до речі на ст. 99 — „quam in Pilavescensi...“

III.

В початкових уступах III річника (1649), що майже увесь займаєся козацькими справами, Темберський оповідає (ст. 100, 110) про грабежі козацьких загонів, про втеку панів, далі про наради у Варшаві та про утворення комісії. Згадує коротко і про комісію в зимі 1648/9, про зносини Хмельницького з Ракочим, Москвою і Татарами та про дипломатичні заходи короля, аби не допустити Хмельницького до спілки зі Семигородом і Москвою. Так само коротко розказано і про заходи короля для головного війська та про перші воєнні зачіпки. Автор відразу береся оповідати про облогу Збаража. В звістках його про збаразьку облогу та про зборівську битву нема нічого нового, хоч з другого боку вони розказані досить об'єктивно й докладно, так що тут стоять на рівні з ліпшими з дотеперішніх наших жерел.

Згідно з Твардовским і обширнішим Дневником (Міх. Ks. рат. 448) Темберський оповідає про дні 10, 11, 12, 13 і 17 липня. Натомість поминає напад 14 липня і проби помирень Сефергази та Конєцпольского. Треба завважати, що Темберський дуже старанно датує всі пригоди облоги Збаража, не так як Коховский (Clim. I, 1 23) або менший Дневник (Міх. Ks. рат. 445). Тримаєся тут Т. хронологічного порядку так консеквентно, що серед опису збаразької війни розказує про

сучасні заходи короля, його похід із Люблина до Красноставу та невдачі польських під'їздів (*Annales*, ст. 113). Обертаючи ся знов до збаразької облоги, Темберський розказує про козацький приступ 19 липня, зовсім згідно з Коховским *Annales Pol. Clim.* I, 124, 125). Про дальших 10 день Т. оповідає згідно з більшим дневником, Твардовским і Коховским, але, на диво, не згадує нічого про переговори, що вели ся за той час через Зацвилюховского і Яницкого. Далі оповідає Т. про королівський похід і тут стрічаємо нову подробицю, а то, що Хмельницький на короткий час вийшов з козацькою піхотою на зустріч королеви, виколав з того боку, відки йшов король, рів глибокий і довгий на 3 милі та прикрив його галузем так, що годі було пізнати. Потім вернув ся під Збараж і зробив приступ 30 липня (див. *Mix. Ks. pam.* 454). Далі згадує Т. про напади 31 липня і 1 серпня, згідно з меншим дневником (*Mix. Ks. pam.* 447), бо в більшому нема про напад 1 серпня (*Ibid.* 455). Натомість Темберський не знає про кореспонденцію Хмельницького з Вишневецким, що є в більшому дневнику (*Ib.* 455—458). В останній частині оповідання про облогу Збаража (*Ann.* 116, 117) Темберський звертає увагу на вилазку Вишневецкого 5 серпня і на приступ 6 серпня, про нього розказує дуже докладно і при тому згідно з меншим дневником (*Mix. Ks. pam.* 447, 448). Дальші дні Т. збуває коротше, після того каже про битву під Зборовом і зборівський трактат (*Ann.* 117—128).

Про зборівську битву Темберський розказав докладно, при тім потверджує звістку *Storia delle guerre civile* (ст. 152) і Рудавского (о. с. ст. 45) про признання пійманого під'їздом Заславських вояків Татарина, і звістку Твардовского (*W. d.* 80) про нове розпорядженє короля, аби військо поступало наперед (*Ann.* 117). Взагалі в оповіданю про сю битву Темберський годить ся з Твардовским, тільки що у Темберского нема промови короля до жовнірів. Оба писателі не знають про те, хто перший сповістив про ворогів і оба так само оповідають про виступ війська з табору і його порядок. Тільки Темберський додає, що король наказав військам кн. Заславского лишити ся в давнім таборі, поки не перейде увесь обоз, і каже, що вбитих першого дня було 6000, а ранених у польським війську 30000 (*Ann.* 118). Оба жерела розказують до кінця зовсім рівнобіжно, — звістки йдуть однаково і в тім самім порядку одна по одній. Навіть число козацького війська на початку битви подано однако в обох, тоб то 150.000 (*Ann.* 118). Ріжниця

тільки тота, що по словам Темберского козакам прийшло під час битви в підмогу тисяч сто, а по словам Твардовского півтора ста (I. с. 86). Лист короля до хана, наведений у Твардовского (I. с. 88), в віршованім перекладі, у Темберского (Ann. 121) подано по-латині згідно з текстом у Рудавского (Ann. ab excessu ст. 47). Про битву другого дня, себто 16 серпня, у Темберского і Твардовского теж розказано в загальї однако. Тільки Темберский оповідає докладнійше остатній і рішучий напад козаків. Про дальші умови з ханом і Хмельницьким розказано в обох майже ідентично, тільки що Темберский далеко докладнійше виписав із жерела, — що безперечно мав і Твардовский, — про умови з Татарами і козаками. Умова подана в скороченю, зовсім ідентично з текстом у Ёрлича (Lapisies I, 105, 108). Окрім того Темберский дає в дуже попсованому виді назви міст, де мав списувати ся реєстр, а деякі пропускає (Ann. 137). І так пропускає Темберский Димер, Ямполь, з Погребищ робить Peterebischia, з Коростишова — Константинів, з Ромен — Ратну, з Горно-стайполя — Остропіль. Видавець не порівняв тексту Темберского з ні одним иньшим текстом, то й уваги його вийшли трохи дивовижні, особливо увага N. 11. Далі Твардовский оповідає, що Хмельницький був дуже покірний для короля, а по Темберскому се було підле лизунство, — він пише, що Хмельницький тяг ся за королівськими ногами та з невільничю покорою просив пробачити йому й т. и. В жерелі спільнім, що його мали оба, Темберский і Твардовский, сего певно не було, бо в такім разі Твардовский, замісь довженного гриманя на Хмельницького, умістив би був сон амого опис його лизунства. Як бачимо, тут Темберский не пішов за своїм жерелом. Нам бачить ся, що ми можемо пояснити, звідкіля взяв Темберский сей уступ. В иньших писаних або друкованих жерелах нема про се звістки, навіть у шовіністичного Коховского (Clim. I, 151 і д.). Значить ся, уступ узято з устної звістки, що з уважливої поведінки Хмельницького (Рудавский Annales ab exc. Wlad. ст. 21) зробила лизунську. Розказав сю байку Темберскому майже певно Вітовский, каштелян сандомирський, як згадано висше, знайомий з автором. Сего, „militem gloriosum“ (Ann. 88), ми вже пізнали під Пилявцями, де він буцім то „двигав сам увесь тягар війни“. Такий порядний вояк міг розказати і сю побрехеньку, бо й так не богато мав що розказувати про свої подвиги під Зборовом, де він був певно і міг бачити церемонію перепросин

короля Хмельницьким (Коховский Clim. I, 139, Temberski Ann. ст. 130).

Оповідане Темберського про розходини військ і визволене збараського війська в загалі не дуже докладне, але він каже, що Хмельницький другий раз їздив до короля зі значними козаками (Ann. 128). Це дуже неправдоподібно.

З дальшими козацько-польськими відносинами Темберський не дуже добре ознайомлений. Свое незнане він латає гриманєм на Хмельницького (Ann. 129) і відразу бере ся оповідати про його зносини з чужими державами, не кажучи нічого про комісію Кисіля й інші пригоди 1649 р., що стали ся на Україні в часи збараських і зборівських боїв, як н. пр. походи Радивилла. Темберський тільки коротко оповідає про перший похід козаків на Волощину і так само коротко згадує про зносини з Турцією і Москвою. В кінці III річника (1649) подано in extenso пашквиль на канцлера Оссолінського п. з. Compendium consiliorum cancellarii Magni (див. Коховский Clim. I, 166) і відповідь канцлера: Ad pugacem militem responsio, в далеко красшій редакції від поданої у Міхаловського (Ks. pam. 476—483).

В четвертім річнику (1650) про козаків сказано дуже мало, згадано тільки загально про козацькі загони і їх провідників та повторено звістку про похід козаків на Молдаву (Ann. 145). Далі треба занотовати текст умови з Татарами (ст. 147), коротку згадку про козацькі пустошення (ст. 152) і заяву сойму що до козаків (ст. 155). Ся заява, незвісна з відки інде, потверджує зборівські умови що до релігійних справ і ухвалює виняти козацькі посілости з під панської юрисдикції, полишаючи інші пункти до полагоди комісарям. Окрім того Єремія Вишневецький, Александер Конецпольський, Любомирський і Лянцкоронський мають іти закладнями до козаків, аби запевнити вічний спокій. Легко догадатися, що се фантазія.

IV.

На початку V річника літописи Темберського (1651) розказано про битви під Красним і Винницею (Ann. 160). Зроблено се недокладно і тенденційно перекручено. Темберський знає про підступ Богуна з полонками під Винницею, але каже, що він був побитий і втік до Хмельницького від Каліновського, — тим

часом відомо, що було противно. Далі говорить Темберський загально про обосторонні приготування до війни (Ann. 161, 162, 164) і на ст. 165 наводить лист Кисіля з останнього дня лютого 1651 р. в справі побитя Нечая, — доси невиданий. Кисіль звалює на Нечая всю вину заколоту спокою і власної погибелі та з'обов'язує ся взяти на себе на ново комісію, коли його для сего завізне Хмельницький листом перед 12 д. марта. Окрім того Темберський наводить тут кілька інших сучасних листів, але видавець пропустив їх, бо всі вони є в Міхаловського.

Далі Темберський оповідає дуже докладно про облогу краснянського замку (ст. 166) — уступ, що зовсім не вяже ся з попередніми. На него варто звернути увагу, пишучи про ті часи. Окрім того є друге оповідання про винницьку битву, менше докладне, але зовсім противне першому, на ст. 160. Тут Темберський признає, що польське військо було побите. Таке не-впорядковане материялу і суперечність тим замітніша, що в сім же річнику (ст. 161) Темберський подає і цілком не правдиву звістку про сойм, що мав відбути ся в Берестю 1651 р. Про се говорить видавець широко в передмові ст. LXXVIII і приходить до переконання, що Темберський мав дві реляції про берестейський сойм і одну з них, через помилку, мабуть обробляючи літопись пізнійше, коли вже про се не тямив, переніс до 1651 р. (Берестейський сойм, як відомо, відбув ся аж 1653). З сих двох прикладів ясно, що Темберський працював коло сего річника найменше двома наворотами. Звістка про битву під Красним, на ст. 160, певно іде з першої редакції. Потім автор одержав якесь жерело, письменне або певнійше — устне, про сі самі події тай помістив звістки з него в осібнім уступі, що виглядає немов екскурс, тим більше, що і початок його ось який: *Ne vero ignoretur processus oppugnationis contra Neczaium factae, taliter successit negotium...*

Після сего екскурсу Темберський оповідає далі (ст. 168), і записавши прибуте в підмогу Хмельницькому Нуредина з 10000 Татар, його похід із Богуслава до Білоцеркви і зруйноване Татарами містечко Обухова, подає дипломатичну корреспонденцію Кисіля й митрополіта Сильвестра Коссова з польським підканцлером Радзівовським. Із тих двох листів перший — від митрополіта ще не був виданий, так само як і дальша частина листу Кисіля (ст. 168, 169, — перша частина листу Кисіля є в Міхаловського ст. 619).

На ст. 170—185 Темберський оповідає про берестецьку битву і білоцерковську згоду. Сей епізод одноцільний і взятий певно з якогось осібного жерела. На се вказує коротенька звістка, на самім початку, про винницьку битву, зовсім відмінна від двох попередніх. (Ann. ст. 170). Тут сказано, що Каліновський відступив від Винниці через весняну роскаль. Очевидно, Темберський переписав сю звістку з нового жерела без застанови, — сему повіримо тим легше, коли нагадаємо, що пятий річник взагалі редагований дуже недбало і пізно. Сю нашу думку потверджує зовсім і згадка про невдачу під Батогом під кінець опису берестецької битви (ст. 185).

В початку сего опису замітна річ, що, по Темберському, посол від папи римського до короля прийшов до самої Варшави, а не до Люблина. У Темберського летат називає ся Петро Vidoni episcopus et comes Laudensis (у Коховського Clim. I, 240 і у Рудавського ст. 72 Іоан Торрес, адриянопольський єпископ) і приносить королеви меч і шолом. Королівський похід Темберський збуває досить коротко, натомість балакає довго, як звичайно, про prodigia та виписує, — бачить ся, зі свого жерела, — бомбастичні фрази на козацького дракона. А про те, треба піднести, датоване у него дуже старання.

Далі розказано докладно про раду в таборі під Сокалем про те, де би найлегше можна бити ся з ворогом, чи під Глинанами, чи під Сокалем, чи під Берестечком. Дальше оповідане про під'їзди Янчуля та Мислішевського згідне в загалі з Грондзким (Hist. belli cos. pol. 138, як би Др. Чермак туди подивив ся, то знав би, що Рухасов то не що инше як Почаїв; він міг дізнати ся про се і з Костомарова (Б. Хмельницький II 320). Натомість під днем 3 і 7 є зовсім нові подробиці про польські під'їзди: один Калиньського, другий Бутлера і Татарина Мустафи (про него згадано в компуті війська з 1649 р. Міхаловський Ks. ram. ст. 524). Вони привели пійманого мурзу і той сказав, що Хмельницький післав геть Богуна з частиною війська, і при самім гетьмані лишило ся ледви 20.000 козаків, придатних до бою, иньші здатні хіба тільки придивляти ся. Так само й Татар здатних до бою є тільки 12,000, иньші непридатні. Се звістка дуже важна і характерна, бо тепер ми знаємо, що думати про великі силища Хмельницького і хана взагалі (Ann. 172). Цікава й звістка, що король для втихомирення війська, дарував йому одну квартальну рату платні і позволив фуражувати в околичних селах. Автор згадує ще про те, що кн. Вишневецький вислідив непрятеля, і містить

коротке й нічим незаметне оповідане про сучасний бунт Костки Наперського.

Про битву 28 червня Темберський оповідає не дуже докладно і згідно з доси звісними жерелами. За те він дуже докладно розказує про битву 29 червня, вичисляючи полки і їх вождів. З його оповідання виходить виразнійше як з інших жерел, що того дня Поляки зовсім не мали права називати ся побідниками. В ночі була в короля воєнна рада і тут дізнали ся від татарських невільників, що хан вийшов у поле з волі султана і що всего козацько-татарського війська буде коло 400.000. Темберський подає й звістку, що є і в Твардовського (*Woyna dom. II, 27 i d.*), про гнів хана на Хмельницького. Найдокладнійше розказав Темберський про головну берестецьку битву 30 червня. Такої загальної докладности про сю битву нема ні в одній звісній доси літописи.

Що до боевого порядку Темберський годить ся в загальних рисах з Твардовським (*Woyna dom. II, 29*), але він далеко докладнійший в подробицях. У самім оповіданю про битву Темберський старав ся все пов'язати льогічно. Король не дозволяє виїздити на герці, а каже зігнати з поля Татар гарматним огнем (ст. 177), і потім посуває військо наперед під захистом гармат. (Див. Рудавський *Annales 77, 78*). Та його сповіщають з правого крила, що не можуть рушити ся через ворожу засідку в лісі: вона їх може оточити з заду. Деякі радять відложити битву на другий день, але король дізнав ся від Денгофа про охоту війська, побоюв ся, аби козаки на другий день не засікли ся надто сильно, і казав наступати від лівого крила. Іде звісний напад Вишневецького (особливо згадує тут Темберський про Олесніцького, підкоморія сандомирського, котрого він міг знати, так як і Вітовського — *Ann. 178*). Сам король ступає наперед з центром армії й попадає в велику небезпеку від ворожих куль. В великій небезпечности і Вишневецький. Але хан, наляканий смертю одного з своїх прибічників (див. Коховський *Clim. I, 255*; Т. кладе се аж у середину битви, а не на початок, *Ann. 179*), утікає з поля битви, а з ним і Татарва, лишаючи свій кіш на грабоване польським чурам, Хмельницький *in loca tutiora cessit* (ст. 181). Оповідючи нарешті про польську перемогу, автор уносить ся в панеґіричний тон над її значінєм.

Досить недокладним здаєть ся оповідане про облогу козаків у берестецькім таборі, — але тільки в подробицях: головні

точки зазначені добре. Взагалі-ж тут нема нічого нового, крім хиба дуже докладного датованя (ст. 181 і д.).

Реляція про берестецьку битву кінчить ся панеґіричним уступом про неї взагалі, про хоробрість короля та „божевільність“ Хмельницького. Темберський зовсім не згадує про дальші операції польського війська на Україні, тільки згадує про умову під Білою Церквою і дає текст її дуже мало відмінний від оголошеного в Пам. київської комісії II, 3, 112—139, окрім деяких скорочень і стягнень. Розуміє ся, у Темберського ся умова перекладена на латинське.

Таке занедбане поберестецьких фактів при таких докладнім оповіданню про саму битву дуже чудне і наводить на гадку, що Темберський мав для нього осібне жерело історично-панеґіричного змісту, а не мав для часу після битви. На нашу думку, сим жерелом є то саме жерело, що його вживав Рудавський в своїх *Annales ab excessu*, розуміє ся, дуже вкорочуючи його. На се вказує не тільки згідність Рудавського з Темберським що до історичного материялу, частенько подибують ся в обох слова, склади і навіть деякі реченя — дословні (з того видно ще, що спільне жерело писане було латинською мовою). На доказ правди нашої гадки, наведемо кілька прикладів:

Рудавський *Ann.* ст. 76.

Inclinante vero ad vesperam die duo millia Polonorum ducibus Georgio comite Lubomirski, supremo Regni Marschalco, altero A. Koniecpolski regni vexillifero, una cum Nicolai Potocii ducis cohortibus decem millia hostium selectissimi equitatus Tartarici, nam tot fuisse illorum captivi referebant, aggressi in fugam egerunt. Capti eo proelio duo insigniores Mursae Tartari...

Темберський *Ann.* 174.

Declinante in vespere die iussu Regis duo millia hominum nostrorum, videlicet Georgius Lubomirski, Marsalcus supremus, Alexander Koniecpolski, vexillifer Regni, cum suis et ducis Visnoviecii cohortibus decem millia hostium selectissimi et expeditissimi equitatus (nam tot fuisse illorum captivi referebant), aggressi in fugam egerunt abductisque inter multos alios duobus insignibus captivis...

Рудавский Ann. 76.

Chano Crimensi e longinquo per tubum opticum suorum fortunam et belli incipientis exordia speculante...

Ibidem ct. 76.

Georgius de Tenczyn Ossoliński, praefectus Lublinensis, unius cohortis equitum ductor magni illius cancellarii, Georgii ducis in Ossolin, anno proxime praeterito vita functi, ex fratre nepos...

Ibidem ct. 76.

At longe majori sanguine ea praeludia Tartaris stetere...

Ibidem ct. 76.

Chanum Crimensem, maiores, quam hominum erat memoria, vires habere. Cuius scilicet castra Uromelienses, Sylistrenses ac Dubratenses auxerunt Turcae, Cosacorum copias non minores superioribus annis esse...

Ibidem ct. 77.

Ipse multo ante lucem, iusto cultu Deo persoluto, sacraque munitus synaxi, producto longius ex castris, surgente aurora, toto exercitu, densa enim nebula prospectum abstulerat, aciem instruere coepit. Insumsit hic labor aliquot horas, cum, subsidente caligine, affulgens sol apparuit, totumque aciem detexit, ad medium Germanicum milliare protensam, quam hunc fere in modum instruxerat Rex: Media

Темберский Ann. 175.

Chano Crimensi e longinquo per tubum opticum suorum fortunam et belli incipientis principia speculante....

Ibidem ct. 175.

Georgius de Tenczyn Ossolinski, praefectus Lublinensis, et unius cohortis equitum ductor, magni illius cancellarii Georgii ducis in Ossolin, anno proxime praeterito vita functi, ex fratre nepos...

Ibidem ct. 175.

At longe maiori sanguine ea praeludia hosti stetere...

Ibidem ct. 176.

Chanum Crimensem, maiores, quam hominum ferat memoria, vires habere... ..multitudo Uromeliensium, Sylistriensium, Dobruciensium Turcarum... Cosa-
corum copias non minores superioribus annis esse.

Ibidem ct. 176.

Rex multo ante lucem sueto cultu Deo persoluto sacraque synaxi munitus, producto longius a castris ipso diluculo toto exercitu, quamvis densissima nebula hosti amica tegente terram, aciem ipsemet struere coepit. Insumpsit is labor aliquot horas, cum subsidente caligine affulgens sol aperuit tanquam amoto velo pulcherrimam aciem, quam medio ruthenico milliari protensam Rex in hunc fere modum instruxerat: Media acies et corpus ipsum

acies et corpus ipsum spectabat	spectabat meridiem, frontem
meridiem, frontem aciei antece-	aciei antecedeabant tormenta і т. д.
debant tormenta і т. д. і т. д.	і т. д. Г

Ся чудна згідність іде в обох авторів аж до кінця властивої берестецької битви. Спільне жерело вже, бачить ся, не сягало до облоги козацького табору. Бодай оповідання про ту облогу обох авторів не так очевидно поїдбні. Отже можна припускати, що спільне жерело то був якийсь дневник, один із тих, що уривали ся серед описуваного факту. Але може бути й таке, що той дневник обіймав усю берестецьку битву з облогою козаків, та покористував ся ним цілком тільки Темберський, а Рудавський дуже скоротив його кінцевий уступ — той, де було говорено про облогу козацького табору, так, що змінив його до непізнання. (Він міг мати для сего иньше жерело). Можливо, що Рудавський уживав спільно з Темберським жерела до кінця, — се потверджує ся подекуди однакою в обох авторів титулятурою грецького єпископа, що був у козацькім таборі; Рудавський ст. 79 пише: *Periit in eo proelio archiepiscopus Peloponensis et Corinthi, Graeci ritus secta Schismaticus*, — Темберський ст. 181: *Occisus inter alios archiepiscopus Peloponensis et Corynthis Graecus Schismaticus* (У Коховського *Clim. I, 266* инакше: *Eudoxii illius Alexandrini*). Або: Рудавський ст. 78 і 79: *partemque ex iis, decem circiter millia deleuit, dum illi in transitu fluvii haerent...* Темберський ст. 181: *Absumpti ea die rebellium... decem millia, parsaquis, dum flumen transire conarentur, hausti, pars ferro interempti*. Правду кажучи, се друге місце досить сумнівне.

В шестім річнику, в загалі дуже поверховнім, розкинені ще дрібніші звістки про козаків, але на всіх них не варто звертати уваги. Про Батігську битву розказано коротко і невірно, тай те прикрито надутими фразами (ст. 210 і 211). Згадаємо ще про козацьке посольство у Варшаві, з козаків Семена, Богдана і Романа (ст. 213), і то через те, що д. Чермак невірно пояснив подане тут Темберським ім'я *Zmarzovius*. Се був Смяровський, а не Смаржевський, як каже д. Чермак (Див. *Alex. Kraushar, Poselstwo Jakóba Smiarowskiego, — Kwartalnik Historyczny 1891, 813* і йогож *Kartki historyczne i literackie, 1894*). Розказано і про Тимошево весіле (*Ann. ст. 215*), до-слова так само, як подав Шайноха в *Szkicach*. Иньші звістки все банальні і коротенькі.

В самім початку сегого річника (1653) сильно вражає нас звістка, що 8 січня т. р. Москва заняла була Київ. Переяславська рада, а значить і відпаденє по вік від Польщі Київа, справді відбули ся 8 січня, але аж 1654 р. Очевидно тут Темберський помилив ся так само як і з тим соймом, що його поклав і в 1651 і в 1653 р. Темберський знав, що 8 січня стало ся щось важне в московсько-козацьких відносинах, але мабуть не знав, чи в 1653 чи в 1654 р., то й умістив се в першій році. Се показує недбалість Темберского, бо в промові Вітовского на 225 стороні є таке місце, з якого можна порозуміти докладно, що рішучого кроку Москва ще не зробила. Взагалі з тим річником Темберскому якось не пощастило, бо і його звістка про битви Богуна з Поляками (ст. 228) зовсім невірна і взята мабуть тільки з устних переказів тому, що не було иньших жерел. За те треба звернути увагу на листи Хмельницького і його сина Тимоша до господаря Лупула (ст. 229), важні для волоської політики Хмельницького. На ст. 203 і д. Темберський розказує про молдавську справу досить докладно, але так поплутано, що лише після дуже основного розібраня можна від него чогось путнього довідати ся. Реляції Темберского менше докладні як Коховского (Сlim. I, 365 і д.) і взагалі згідні з останніми, так що можуть годити ся хіба до прирівняня (Завважати треба, що Темберський раз-у-раз називає логофета Степана Михаїлом. Степан то у него зовсім иньша особа).

Дещо обширніше оповідає Темберський про жванецький похід (ст. 232 — 260), але в багато місцях перебиває оповіданє ріжними відступами. Темберський починає від подорожи короля з Варшави на Люблин до Львова і згадує про львівську комісію (ст. 232, пор. Твардовский W. D. II, 90). Московське посольство Репніна Оболенского Темберський кладе на 20 мая, а не на 20 липня. Незгода і що до того, коли козаки взяли городецький замок. Темберський пише (ст. 233), мовби 1 червня король вже знав, що замок узято, а Костомаров Б. X. III. 75 каже, на підставі рукописного дневника з 1653 р., що замок сей узято вже після того, як пустили Загоровского, то-б то після 11 червня. Далі (ст. 234) Темберський подає лист, що його приніс до польського табору посол Хмельницького Антін Жданович у кінці мая. Лист сей датований 23 мая. (Додані до листу договірні статі подані у Михаловского Ks. pam. хибно під датою 20 серпня, ст. 662). В листі тім Хмельницький заявляє, що готов піддати ся на добрих умовах, бо инакше козаки можуть відорвати ся від Польщі. Від-

повідь, писана 16 червня Лянцкоронским, звертає ся в доволі острим тоні проти договорних умов і заохочує піддати ся королеві покійно. Як бачимо, датоване Темберского, взагалі дуже докладне в описі сего походу, не годить ся з Твардовским (W. d. III, 93) і Коховским (Clim. I, 374 і д.). У них сказано, що Хмельницький післав Антона ще після тернопільської ради, а з Темберского виходить, що се було далеко швидше — після першого маршу на Поділе. (Про него знаємо з рукописного дневника 1653 р. у Костомарова Б. X. III. 71). Темберский не пише про сей марш нічого, але лист Хмельницького, уміщений у него, писаний з Межибожа на Поділю. На нашу думку, згідність Темберского з рукописним дневником важнійша від згідності Коховского з Твардовским, бо в обох останніх авторів датоване непевне, а в тамтих далеко певнійше, тим більше; що не можна сумнівати ся в автентичности листу Хмельницького.

Після сего Темберский оповідає довго про клопоти короля з неслухняним військом. Дата виступлення війська з Глинянського табору у Темберского 28 серпня (ст. 937) згідна з поданою у Коховского (Clim. I, 381 a. d. 7 Nonas septembres) і не багато ріжнить ся від поданої у Міхаловского ст. 664 п'ятниця 29 серпня).

Дальше оповідане Темберского про жванецький похід таке докладне, що годі й припустити, аби він не мав тут якого особного жерела. Мав він його певно і то якесь значно відмінне від звісних нам доси друкованих. За те завважати можна дивну схожість жерела Темберского з рукописю петербурської бібліотеки ріжноязичного відділу ч. 63, використаною у Костомарова о. с. III. 82 д. Є се якась збірна рукопись, де між иньшим було і згадане жерело (Костомаров користує з неї в багато подіях поза жванецьким походом, про котрі Темберский навіть не знає). Схожість жерела Темберского з петербурською рукописю видно зразу в оповіданю про королівський похід із Глинян до Дністра (ст. 237 і д.) та деякі иньші факти близькі тому часови. Хоч Костомаров, користаючи з названого рукописного жерела, мусів його, зовсім природно, виразити иньшими словами, то все таки схожість його дуже бє в очи. Наведене Костомаровим о. с. III. 82 місце з сеї рукописи, де говорить ся, що після сего походу лишила ся памятка — кусні поломаних возів, зовсім годить ся з місцем у Темберского на ст. 238. Звістку про памятник Хмелецького теж подибуємо виключно в згаданім жерелі та у Темберского; так само й те, що Тимош Хмельницький перебрав усіх прибічних бояринь своєї тещі (Annales ст. 248; Костомаров т. III. ст. 92). Таких місць

є більше, н. пр. спосіб вороження Татар — Ann. 252, Костом. о. с. III. 107. Отже можемо на певно ствердити, що Темберський користав з того жерела, або знов мав жерело з ним спільне (хоч се не дуже імовірно). Доки се жерело не надруковане, Темберський може його в певній мірі заступити.

Оповідас тут Темберський чисто хронологічно, то й не тримає ся місць і пригод, а перебиває собі частенько і переносить своє оповіданє з місця на місце. То він веде польське військо під Галич, то оповідає про операції Тимоша Хмельницького (при чому кладе день умов у Сучаві на 29 серпня). Далі Темберський оповідає докладно про наради у короля, де би найліпше стати табором (ст. 239), потім про дальший похід аж до Камінця та вичисляє панські почти, що прийшли до королівського табору (ст. 240). Осібно, на другій стороні, розказує Темберський про те, як приймали короля в Камінці. На дальших сторонах (241—245) подає переписку Хмельницького з канцлером Корицінським і королем. Ся переписка мабуть не належала до спільного жерела, бо Костомаров згадує про неї лише кількома словами, тай то лише про лист Хмельницького (о. с. III. 103). Листів у переписці є три: два листи Хмельницького, до короля і канцлера, та відповідь останнього. Листи Хмельницького датовані 18 вересня (може старого стилю) і взагалі в них пише ся про одно. В листі до короля Хмельницький зо звичайною покірністю просить короля вибачити йому і вислати комісарів, аби поладити справу. Але під гладкими словами чути виразно грозьбу, що козакі пошукають собі де инде вітчизни, а ще перед тим не дозволять нарушити свої границі без проливу крови. Канцлера просить Хмельницький дуже чемно вставитись за нього у короля. В обох листах нагадано, що Поляки не відповідають на козацькі посольства. Відповідь Корицінського дуже широка. В доволі острим тоні канцлер пояснює Хмельницькому, що не було відповіді козакам через гнів короля за часту козацьку невірність. Далі докоряє канцлер Хмельницькому за недодержанє обіцянок, спілку з Татарами, Батіг, зносини з заграничними державами. На решті, каже, не вважаючи на все те, відносини могли би поправити ся, як би на далі козаки займали ся козацькими справами, а мужики мужицькими, а тепер поправили ся і з жалем підійшли до порогів королівської справедливости. З листів Хмельницького видно добрий початок до підданства, отже він, яко канцлер підопре Хмельницького. Тепер король іде з військом оглянути свої українські посілости (sic!), то є нагода показати

своє підданство. Через те треба давати польському війську поживу і присилати від старшини і війська комісарів для переговорів.

Темберський подає ще звістку, як сам признає, фальшиву, про знеохочене руського народу до Хмельницького (диви Костомаров о. с. III. 83) і веде далше своє оповідане, що задля свого хронологічного порядку подобає на дневник. Се певно через те, що згадане жерело Темберського до жванецького походу то був якийсь дневник. Не будемо розбирати докладно дальших уступів літописи Темберського, а звернемо увагу тільки на його оповідане про облогу Сучави, смерть Тимоша Хмельницького та капітуляцію козаків, а то для того, аби показати, як Темберський користує з жерел. Темберський зовсім без думки переписує хибні дати свого жерела. Не можучи мабуть добре перечитати, він пише замість 3 жовтня 13 жовтня, а замість 5 жовтня 15 жовтня. З того виходить, що Тимош Хмельницький веде свою вилазку 15 жовтня (ст. 246), а вмер ще 10 жовтня! (ст. 248).

Потім оповідає Темберський широко про стратегічні рухи короля до Бару і назад до Жванця. Не подаємо сего оповідання, бо відповідний уступ у Костомарова (о. с. III. 101) зовсім опирає ся на рівнобіжний з Темберським згаданій рукописній реляції. Так само легко можна з Костомарівського Б. Хмельницького відділити решту звісток про жванецький похід, орієнтуючи ся цитатами із Рук. И. II. Б. разнояз. Miscell. N. 63. Се останній факт з козацько-польської історії, що про него Темберський розказує докладніше.

V.

В останніх трьох річниках у Темберського не багато звісток про козаків, тай ті недокладні і не багато варті. І так на ст. 277 є коротка згадка про договорні статі з Москвою з трьома недокладними пунктами. Докладніше розказано про битву під Охматовом (ст. 267 і д.). Властиво про сю битву оповідає ся в двох місцях, на ст. 267 і 289. Тут мабуть так само як у деяких иньших наведених висше пригодах, Темберський мав дві різні реляції про ту саму історичну подію, та ще й мабуть недокладно датовані, тому вважав їх за оповідання про два різні історичні факти і умістив під 1655 р., у січнію. А про те не треба покидати ся звітками Темберського про сю битву, бо вони певно подані з сучасних жерел. Сказано в них таке: Неприятельське військо з 40.000 Москви і 30.000 козаків певно було би побите Поляками, як би не Хмельницький. Він надбіг нагло

з підмогою для Умані, та наскочив на приготованих Поляків, коли-ж його обскочено, він розрізав польську піхоту і проломив ряди кінноти. Полягло чимало Поляків і з піхоти і зо значних кавалерів (Темберський вичисляє їх), хоч і Хмельницький втратив багато. *Infaustis itaque astris et Poloni cum Chmielnicio et Lithuani cum Moschis aleam bellicam tractarunt* (ст. 290). Як бачимо, Темберський, судячи безстороннійше від иньших польських істориків, не представляє битви під Охматовом такою рішучою побідою Поляків, як вони.

Полишаємо на боці нечисленні, дуже короткі та недокладні згадки Темберского про козаків у річниках 1654 і 1655. Як мало його займали—козаки з огляду на шведську війну, видно хоч би з того, що він не то не згадує про облогу Львова 1655 р., а навіть вважає звістку про се фальшивою (ст. 318). Зазначити треба тільки листи Хмельницького і Виговського до короля з 7 марта 1656 р. (ст. 342). Хмельницький, відповідаючи на просьбу короля за підмогу, обіцяє, що прийде, але аж тоді як поправлять ся дороги і він порадить ся з усім військом. То само пише й Виговський, тільки ще більше заявляє вірности для короля.

VI.

Скінчивши аналізу літописи Темберского, скажемо дещо про загальну вартість її jako жерела для історії Хмельниччини.

Темберський є сучасником, але не самовидцем описуваних ним подій. Краків, де він проживав, і взагалі Мала Польща як були найнепригідніші для істориографа козацького повстання. Від самого театру війни було за далеко, і звістки не могли доходити до Темберского безпосередно; далеко було йому і від Варшави — центра політичного життя. Одинокє жерело безпосередньої інформації було для него замкнене: він не жив згідно з тодішніми „сильними мира сего“ в Кракові, бо різко виступав проти них в обороні привилеїв краківської академії. Через те сучасні записки Темберского про козацьку війну не могли бути докладні, все вірні тай широкі. Редагував же він їх часто так пізно, що годі було йому повязати їх з реляціями, що тепер мав перед собою.

При тім у Темберского нема історичного таланту. Не кажемо вже про те, що у него нема й мови про історичну критику, бо її взагалі нема в істориографії XVII ст.; він не вважає на те, чи жерело певне, чи ні, а бере з него звістки, часто зовсім неймовірні. Але Темберський не може й опанувати свого матеріалу.

Збирає він його, кілька може, старає ся добути й подати як найбільше документів, дневників і т. и., та не може собі з усім тим порадити. Кожде жерело він виписує до-слова, не рівняючи до інших, що часом оповідають про ті самі події. Через те у него є напр. про винницьку битву аж три різні реляції в трьох різних місцях. Та тут він ще бодай знав, що говорить про одну подію, а от н. пр. оповідаючи про берестейський сойм, він уважає кожду реляцію про него за оповіданє про окрему подію і робить з него два сойми. Вийшло воно по часті через те, що Темберський не міг тут упорядкувати дат. Через те саме він і занятє Кііва Москвою поклав на 1653 р. і т. и. Чимало помилок вийшло і через недбалість автора, — її видно виразно в багатьох місцях. Багато недокладностей виходить і з того, що Темберський не викінчив, як треба, свої літописи так, аби вона годила ся до друку. Про се він мабуть і не дуже то думав.

Погляд Темберського на світ і людей теж не конче широкий, і се іпкодить йому яко історикиви. Не було в него майже зовсім і фантазії, але хто зна, чи се не побільшає його вартости.

А вартість та не така мала, як би могло видавати ся читачеві після прочитаня останніх уступів нашого аналізу. Має Темберський при тім усім і свої світлі боки та прикмети. Поперед усього треба піднести його безсторонність. Він переписував свої жерела, та ніколи не наломлював їх звісток до своєї особистої думки і не перекручував їх тенденційно. Він не шовініст і остро береть ся до своїх земляків. Вже те саме додає йому яко історикиви поваги, хоч ми знаємо, що він був великим неприятелем Хмельницького і все обсипає його ріжними епітетами. Далі треба сконстатувати, що у Темберського є чимало таких документів, важних для історії козацько-польських відносин, яких нема нігде инде; він користує ся реляціями, незвісними нам або рукописними, і з великою докладністю датує події. Особливо замітні докладністю оповіданя про війну з 1649 р., битву під Берестечком і жванецький похід. На них мусять звернути увагу історики тих часів.

Літописи Темберського годі поставити на рівні з перворядними жерелами до історії Хмельниччини, але межі другорядними вона певно займе одно з визначнійших місць.

Степан Рудницький.

БІБЛІОГРАФІЯ

—(рецензії й справоздання).

Мемуары относящіеся къ исторіи южной Руси, выпускъ II (первая половина XVII ст.), переводъ К. Мельникъ (подъ редакціей В. Антоновича), 1896, ст. II+438.

Як вже в титулі зазначено, сей другий випуск Мемуарів містить жерела до українсько-руської історії, першої половини XVII віка.

Першим з ряду подано дневник повгородського підсудка Федора Евлашевського з років 1564—1604. Як і всі дальші жерела, видавці починають і тут передмовою, де говорить ся про автора та бібліографію його творів. З тієї передмови можна довідати ся, що Дневник сей виданий з ненайліпшої копії (копія ся невиразна і повна прогалин), без порівняння з оригіналом, в тім самім виді, як його видав був проф. Антонович в Київській Старині з 1886 року; дневник полишений в оригінальній мові XVI столітя.

Далі йде дневник Собеского, з довгим вступом, що опертий головню на монографії Третьяка про Хотинську війну і подає бібліографічні та біографічні подробиці про літопись і літописця. Саме ж жерело подано в російським перекладі.

Цілком се природно, що переходити цілу літопись, аби перевірити доброту сего переклада, не лежало в нашім намірі, але все таки випадало з обовязку рецензента заглянути хоч на початок літопису. Наприклад

J. Sobiescii Commentariorum
Chotinensis Belli libri III Gedani
1646. ст. 3.

Мемуари ст. 45.

... ut Ch. proximioribus antea

..... а городъ Хотинъ славный

provinciis notum nunc Turcarum cladibus nobilitatum in ultimis terrarum finibus per seram posteritatem claresceret et magnis scriptorum ingeniis, exercendi styli, latissimum campum praeberet. Iuveni vero feroci, ac indomito tyranno, Carolum Chodkievicius, palatinum Vlnensem, magni ducatus Lithuaniae supremum ducem, ut aetate, ita iudicio maturum, variisque bellorum casibus eruditum, occulto quodam consilio fata opposuerunt.

въ древности, вновѣ прославився пораженіємъ Турокъ. Судьба рѣшила даровать побѣду престарѣлому и опытному въ военномъ дѣлѣ Карлу Ходкевичу, воеводѣ виленскому, гетману великому литовскому и дозволила ему укротить молодого дикаго тирана.

У Собеского наступає ще одно довге реченє, про котре в перекладї нема згадки, та і з самого перекладу бачимо доволї ясно, що запроваджено тут в широкий мїрі систему вкорочуваня. До того в обох реченях перекладу можна запримїтити відмїну в значїню. З першого реченя перекладу здавалось би, що автор мемуара знав про якїсь важкі історичні випадки, що вяжуть ся з Хотинном. Але в дійсности Собеский хоче сказати, що Хотин, знаний перед тим тільки в своїй близшій околиці, по славних битвах з Турками став славним по найдаљших сторонах свїта і т. д. Друге-ж реченє Собеского означає, що дивним допущенєм, доля проти молодого завзятого тирана поставила Карла Ходкевича і т. д.

Подібне помічаємо ми і в характеристичї Сагайдачного, на котру звернено увагу яко на дуже важний уступ (Мемуары ст. 44).

Собеский ст. 36 сл.

Petrus iste Konassevicius rara ingenii sagacitate, iudicii notabili maturitate, in dictis factisque singulari industria, adeo originem, vitam ac consuetudinem plebejam excesserat, ut inter clarissimos aetate sua in Polonia viros aequissimo iure posteritati innotescere possit.

Мемуары ст. 59 ст.

Этотъ Петръ Конашевичъ, мужъ рѣдкой мудрости и зрѣлаго сужденія въ дѣлахъ, находчивый въ словахъ и поступкахъ, хотя по происхожденію, образу жизни и привычкамъ былъ простой человекъ, тѣмъ не менѣе въ глазахъ позднѣйшаго потомства онъ достоинъ стать на ряду съ самыми знаменитыми людьми своего времени въ Польшѣ.

Підчеркнені слова перекладені недокладно; в дальшій переводі є також кілька поменших недокладностей пр. *emproia* переведено на „береги“, за слабо передано Собеского „*animo ingens*“ через „смілий умом“, реченє: *in ista, quam describimus Ch. expeditione non vulgaris praestita dexteritas augebat eius crescentem in dies apud Turcas gloriam* переведено недокладно: Во время описываемого нами Х. похода слава его имени съ каждымъ днемъ возрастала среди турокъ; пропущено далі важну прикмету характера Сагайдачного: *in omni sermone parcissimus* (вираз *parcissimus* заступлено словами: умірено и обдуманно, що не передають оригіналу); фрази: *Regiae Reipubl. aequae semper in suo magistratu fidus* переведено: „Въ силу своего служебного положенія всегда вѣрный королю и речипосполитой“, не вважаючи, що в сих словах містить ся виразний натиск на тих, що не так вірно служили річи посполитій як королеви (при Володиславі IV 1646 р.). Занотуємо ще важну відміну:

... in compescenda Cosacorum licentia adeo severus, ut etiam ex minima causa sanguinis eorum esset prodigus, unde illis invisus aliquoties ex hac exercitus Zaporohensis praefectura ab insolenti multitudine deiciebatur.

... онъ бывалъ суровымъ въ дѣлѣ подавленія козацкихъ своеволій; нерѣдко даже, не задумываясь, казнилъ смертью за малѣйшія провинности; свои не долюбивали его за это и неоднократно уже волею большинства онъ едва не былъ лишенъ верховнаго предводительства запорожскимъ войскомъ.

З оригіналу отже, коротко кажучи, виходить (се й інші жерела потверджують), що Сагайдачного кілька разів скинено з гетьманства — з перекладу ж довідуєм ся, що се не наступило, хоч і було недалеко.

Або:

Sobieski Comm. ст. 38.

Мемуари ст. 60.

Unde iam ante ipsum eius obitum impii eius in Rempubl. conatus variis suspicionibus differri per vulgum coeperant.

... все то давало поводъ его противникамъ до самой его смерти держать въ подозрѣніи его расположеніе къ речипосполитой,

бо значенє наведених слів Собеского ось таке: З тої причини вже перед смертю почали межі народом його ріжними способами підозрівати в нечестних замірах що до річи посполитої.

Сї приклади ще раз потверджують загальний погляд учених, що уживанє жерел в перекладї може бути допущено тільки з бїди як *talum necessarium*, як напр. науково уложені хрестоматії з жерел, писаних мовою незрозумілою для загалу читачів, але тоді переклад мусить бути дословний і дуже докладний.

Перейдемо до третього з ряду жерела — до дневника похода проти козаків в 1625 році. Дневник сей подано в „Мемуарах“ в перекладї тексту „Сборника лѣтописей, относящихся къ исторіи южной и западной Руси“, цілком не ужито видання тогож дневника в дещо відміннім видї Немцевичем (в „Zbiór pamiętników“ Т. VI). Се віднімає теперішньому виданю много вартости. Самий переклад досить близький до перекладу д. Николайчика в Київській Старині з 27 зр. 1889, і навіть повторяє одиноке хибне місце його переклада (*godzina na dzień оригіналу* перекладає д. Н. ст. 58 спусть чась послѣ розсвѣта, а в Мемуарах говорить ся ст. 136 поутру, чась спусть послѣ розсвѣта, коли тимчасом се значить година по півночи, як се й виходить з иньших звісток дневника, коли їх скомбінуємо з собою).

Звернемо також увагу на хибну гадку передмови, що Журковский мав би користати з „Дневника“ (диви Записки Н. т. і. Шевченка XVII. Козацько-польська війна ст. 15, 16).

По дневнику 1625 року уміщені три документи з 1628 р., а яко вступ до них поставлено розвідку д. К. Мельник: Свѣдѣнія о походѣ въ Крымъ Михаила Дорошенка 1628 (Кіевская Старина 1896, XI. ст. 276—280), передруковану цілком дословно, навіть з тими самими друкарськими блудами. Про вартність сеї розвідки говорилося уже в „Записках“ (1897 р. XVII. Бібліографія ст. 30). Акти всі три взяті з Шпиленцкого *Sprawy ukrainne*.

Пяте з ряду місце займає в Мемуарах переклад дневника Шимона Окольского. Перекладу тому мусимо зробити закид, що пропускає „многія тирады неотносящіяся къ дѣлу“ Так наприклад пропущена ціла присьвята на початку дневника, де Окольскій звертає ся до Станіслава Потоцького, і реєстр польської армії. Се пропущене цілого передового уступа, звідкиля дуже багато можна довідатись про відносини Окольского до родини Потоцких, трохи прикре: воно важне для того, щоб перевірити історичну правду тих місць, де мова про Потоцких. Взагалі одначє сьому перекладу треба признати докладність. До нього додано доповненє з літописи Величка в оригінальнім видї.

Оригіналу „Описи України“ Боплана не моглисьмо дістати, щоб перевірити докладність переклада, тож згадаємо тільки про дуже добру передмову до него (Мемуари 289—294).

Останніми в Мемуарах подані: звістки про турецьких невільників, що визволились самі з неволі, і дневник Богуслава Машкевича. Про невільників є дві реляції, обі оповідають про визволене з турецької неволі московського стрільця Івана Мошкіна та його численних товаришів в р. 1642. Перша, видана по італіянськи, була перекладена Яблоньским на польске; мемуари передрукують російський переклад сего жерела, уміщений в Київській Старині 1883 р. Друга повість є реляцією тогож Мошкина царському уряду в Москві і подана в оригінальній формі на підставі видання в „Чтеніях И. О. Истории и Древностей“ 1894 р.

Дневник Богуслава Машкевича, дворянина князя Яреми Вишневецького і Януша Радзивила, обіймає роки 1643—1649. Передмова коротка, переклад, зроблений за виданєм Немцевича (Zbiór pamiętników o dawney Polsce, t. V), є добрий.

Отже властиво жадного невиданого до тепер або особливо рідкого жерела не подибуємо в „Мемуарахъ“. Хіба тільки Боплан не належить до легко-приступних. Але ми далекі від того, щоби з видавцями спиратись за вибір жерел. Жерело хочби і кілька разів вже видане, можна видати ще раз та зробити прислугу науці, тільки се виданє повинно бути науково оброблене. Правда, „Мемуари“ дають майже самі переклади і то часто скорочені або досить далекі, значить, для фахового історика се виданє не може служити до історичних дослідів — кождий з них воліє користуватись оригіналом, бож усі уміщені тут жерела писані в мовах, що їх кождий фаховий історик знати повинен і знає, та сього мабуть і не мали на меті його редактори; за те ся книжка може з користію служити до першого перечитання та загального познайомлення ся з жерелами, що в ній уміщені.

С. Рудницький.

Biblioteka Ordynacyi Krasińskich. — Muzeum Konstantego Świdzińskiego, t. XI, Dyaryusz Wojny Moskiewskiej 1633 roku z rękopisu wydał i przedmową zaopatrzył Alexander Rembowski, (z trzema planami), Варшава, 1895, стор. XVIII+155.

Література Смоленської війни збагатилась дуже важним жерелом — дневником, виданим д. Александром Рембовским в XIII т. бібліотеки ординації Красіньских. Автором сього дневника вважає Рембовський Яна Московского, секретара Криштофа Радивила і офіцера польських військ, а що се питанє відповідно пояснено д. Рембовским у вступнім слові, тому і я не маю потреби її на сім місци порушати; рівнож не буду запускатись в поясненє значіння сього жерела для історії Польщі і Москви, а обмежусь тільки на виказаню вартости сього дневника для історії козачини. Тому мовчки помину уступи, де не находимо жадної згадки про

козаків, а зверну натомість увагу на ті місця, де автор подає які небудь вісти про участь козацького війська в обороні Смоленська.

Над першим відділом сього дневника уміщений титул „Summariusz krótki Gestorum w Ekspedycyey Moskiewskiej w Roku 1633 a die 1 Janvarii zaczętej, gdy Je-o. Mśc. Pan Wileński Hetman Polny W-o. X-a. Litt. w pole z ludźmi in Janvario pod Nieprujaciela się podemknął“. Як бачимо з самого змісту сеї написи, то автор має на думці описувати акцію гетьмана польного Радивиля проти московських військ почавши від 1. січня 1633 р. І дійсно Москожовський держить ся вірно раз собі положеній задачі; він поступає консеквентно крок за кроком не поминаючи вайменьшого гідного згадки факту. Ся власне старанність, аби читачу дати о скільки можна як найяснійше понятє про хід операцій Радивиля, а опісля самого короля не дозволяє авторови позабути і козаків. Згадує він про них у перше при тій нагоді, коли оповідає про зміцнення Радивилом смоленської залоги. Три відділи вислані в мури Смоленська складались в значній частині з козацького війська і навіть в листі Смольнян до Радивиля з 7 марта 1633 р. згадує ся докладно, яке число козаків підчас третьої виправи дісталось в мури міста. Одначе треба мати на увазі, що похід сей повів ся гірше ніж попередні, бо з 750 людей дісталось в призначене місце — себ то до кріпости, всього разом з козаками 294 особи, решта чи то зблукалась, чи то дісталась в неволю; без сумніву, що і з козаків мусів не один в дорозі згубитись, оджеж і число їх з разу мусіло бути значно більше. На жаль одначе, не подає нам автор ніде звістки, чи се були надворні козаки, панські, чи були се може зібрані Радивилом вільні козацькі ватаги, яких в ті часи багато було по Україні. З висше згаданого листу Смольнян довідуємось, що і в самім Смоленську не brakло козаків, але доля їх не була тоді завидною, бо ось як Смольняни пишуть до Радивиля: „Kozaków włocznych trzecia część niemal chleba niema, prochu, ołowu wszystko i kupić nie mają za co, a nie dostanie w kramach. Коли до висше сказаного долучимо ще згадку автора про три козацькі відділи, що 10 червня 1633 р. під проводом ротмайстра Смольського над рікою Ясенною подибали московське військо, побили його і кількох людей піймали в полон, а опісля згадку Москожовського про кілька годинну битву козаків з Москвою 30 серпня, то і буде все, що може нас інтересувати почавши від початку дневника аж до прибуття головної козацької сили в королівський табір.

Москожовський не криє, що король покладав на козацку поміч великі надії, бо ось як він говорить на 27 сторони сього дневника „Oczekiwa K. Je-o M. i na kozaki Zaporowskie, o których w kilku tylko mił ztąd powiadają, który skoro nadejdą, tedy quid solidius Król Je-o Mśc.

tentaturus est". Без козацького війська Володислав не міг здобутись на якийсь рішучий крок, ворог був занадто сильний, аби екупими силами уоруженої шляхти щось можна було зробити. Ще з початком вересня 1633 р. наспіли вісти в королівський табор, що козацьке військо стоїть кілька миль від Смоленська, а 17 того самого місяця повитав вже козацький отаман з старшиною короля в польських таборі. Тут насуває ся питане, хто був снм отаманом: іменн його Москожовський не подає, а титулує його Запорожським гетьманом; ми одначе не маємо причини вважати сей титул відповідним для сього козацького проводиря. Поминаючи на разі се питане, загляньмо дальше в дневник, яке вражінє зробив прихід козаків в королівський табор. На стороні 31 подає Москожовський копію листу польського сьвященника Колудзкого з дня 27 вересня 1633 р.; на самім вступі його маємо дуже оригінальний і характерний опис козацького війська. Я наведу тут власні слова Колудзкого, в котрих містять ся рефлексії автора на вид Запорожців: „Vidi turbam magnam, quam nemo dinumerare poterat — так каже Колудзкий — cały dzień, kiedy przychodzili do obozu, wlekli się po kilkunastu chorągwi w kupie sine lege et ordine, w tym tylko wszystko porządek, że chorągwie podle siebie pospolu nec in bellis reputanda turba, raczej na satyrów, niż na cultos homines poszli, chłopci podobni wszyscy cinericio habitu, rzadki w modrzy albo w czerwieni, skóra na ich ciele jak kork na drzewie, contemplus vitae maximus, maior cura cremati, quam vitae. Характеристика дуже оригінальна і не конче похвальна для козаків, але і не маємо найменшої підстави їй що небудь закинути. Вправді пише його католицький сьвященник, оджеж тим самим і ворог православних козаків; але коли возьмемо на увагу з одного боку ті слова похвали для козацьких учинків, які знаходимо в дальším тягу листу, а з другого боку всяку правдоподібність, що се були по більший части не зорганізовані добре козацькі ватаги, то мусимо з всякою певністю признати правду словам Колудзкого. На табор для козаків призначено місце між рікою Ясенною і Срібною, де вони зараз розкватерувались. Короля одначе не уважали відповідним повитати скорше аж спіймали знатійших офіцирів Французів, і припровадивши їх до него сказали: „Королю, ось маєш Німців“. За се дістали 2 цебри меду і 20 талярів, і були тим вповні вдоволені.

Опісля коли король мав посунутись під самі мури міста, поділено все козацьке військо на 3 части. Одна часть лишилась в старім таборі, друга зісталась під проводом короля, а третя з Радивилом на чолі посунулась під табор Прозоровского. Яко новий доказ їх відваги подає Колудзкий факт, що кількадесять козаків Радиви́ла майже зовсім голі перейшли Дніпер, ударили на московський табор і много людей побили.

Один знов, коли треба було дістати „язика“, пустивсь вилав через ріку і лежав так довго в воді при березі аж прийшов туди котрийсь з ворожого війська. Козак піймав його за волося, кинув ним в воду і вернувся разом щасливо до своїх. До битви в чистім поли признає їх Колудзкий менш здатними: *Nie bardzo na czolo nacieraają, bo też lud goly, ale z rowów, chrostów często się Moskwie przykrzą.* Але з цього самого листу довідуємось про участь козаків в битві, що сталась 21 вересня на Покровській горі. Колудзкий не описує докладно, о скільки ся побіда була заслугою козаків, але не згадує також, аби козаки в битві уступили перед ворогом, а се дає найліпший доказ, що вони з своєю лихою зброєю боролись не гірше як і польська шляхта.

На 31 стороні дневника находимо лист Яна Москожовского до брата Андрея, лист вельми інтересний, бо майже цілий посвячений виключно опису оборони Смоленська польсько-козацькими військами. Всіх козаків було 1500; їм не поручено ані одної позиції, а поділено так як і польське військо на 3 часті і підчас сього, коли одна часть під проводом короля мала ударити на сильний блокгауз на Покровській горі, то обі другі часті, одна під проводом Казановского з лівого боку — себ то від табору Шеїна, а друга з правого від табору Прозоровского мала стерегти, щоб не наспіла поміч zagrożеним московським військам в блокгаузі. Радивил, що перепровадив одну частину козаків під табор Прозоровского, задумав уладити засідку; він умістив козаків між лісами на Лисій горі і над рікою Срібною, а свій полк уставив в долині над рікою Шклянню, куди мали переходити московські війська на поміч блокгаузу, отже міг Радивил з 2 боків обступити ворогів. Тимчасом так склалось, що Прозоровський запримітив козаків і зараз всі війська звернув проти них. Напад був так сильний, що козаки не могли здержати його, доперва, коли їх Радивил скріпив 1500 людьми, відперли Москву і відвдячили ся за свої страти.

Другого дня себ то 22 вересня стягнув Радивил козаків з над ріки Срібної над Шкляню, „który — як каже Москожовський — w infestowaniu nieprzyjaciela egregiam operam praestiterunt“. Похвала ся не безпідставна, бо от який новий приклад їх відваги оповідає автор. Для охорони своїх стрільців виставила Москва будинок, котрий одні козаки повитали сильною стріляниною, а инші рівночасно пустились з галими шаблями вилав через Дніпер, вискочили в води, ударили на московських стрільців, виперли їх з становища, а будинок зруйнували. 28 вересня сталась битва під табором Прозоровского. Поляки хотіли змусити Прозоровского уступити з сеї позиції. Кільком козацьким відділам разом з литовським військом поручено зайняти блокгаузи між мурами Смоленська і табором Прозоровского, аби унеможливити йому всякі зносини з головним

табором Шеїна. Самому-ж отаманови козацькому наказано зайняти церков св. Михайла, а опісля ударити на московський бльокгауз. Одначе задля незвістних причин козаки поручених їм позицій не заняли, а наслідком сего було, що і польські війська почали уступати з своїх становищ, з того скористали Москалі і самі окупували висше згадану церков і окопи при ній. Було-б се може скінчилось побідою московського війська, коли-б не военний талант Радивиля, що ще в сам час вмів відповідними приказами надати иньший напрям битві і перехилити побіду на сторону короля.

Супроти сих успіхів польсько-козацьких військ сам Шеїн стратив надію ще перед зимою добути кріпость, тому обсадив важнійші позиції залогами і почав збирати провіянти на зиму; в Дрогобужу містив ся його головний склад. Рознеслась чутка, що Шеїнови везуть гроші на заплату війська. Вість ся спонукала короля вислати під Дрогобуж Каменецького з частию польського війська і одним козацьким полком, попробувати відобрати сі гроші і провіянти. Каменецький прибув щасливо під Дрогобуж, спалив сю осаду і вислав рівночасно, як каже Москожовський, „Starca“ з козаками аж під Вязму нищити московські землі. Кого Москожовський розуміє під іменем „Starca“ не звістно. Козаки вернулись скоро з багатою добичею під Дрогобуж а з відти разом з Каменецьким під Смоленськ. В дорозі подибаали вже короля, що з цілим табором рушив на зимівку. Козакам наказано розложитись табором по другій стороні Дніпра напротив королівського табору, а щоби улегчити комунікацію між обома військами, казав король побудувати міст на Дніпрі.

Дальші вісти про козаків під Смолейськом дуже скупі і не мають значіння. Автор згадує кілька разів ще про козаків, що воювали полудневе пограниччє московської держави. Одначе і тут каже тільки про кількох полонених козаками московських князів і бояр і згадує також кількома словами про битву Запорожців з донськими козаками в селі Щелканові.

О. Ц.

Путешествіе антиохійскаго патріарха Макарія въ Россію въ половинѣ XVII вѣка, описанное его сыномъ, архидіакономъ Павломъ Алепскимъ. Переводъ съ арабскаго Г. Муркоса. Выпускъ первый. (Отъ Алеппо до земли казаковъ), Москва, 1896 (передрук з Чтеній москов. історичного товариства).

В часі царювання Алексія Михайловича двічі, приїздив у Росію антиохійський патріярх Макарій, родом Араб із Алеппо. В першій подорожі товаришив йому його син архидіакон Павло Алеппський, що

описав опісля докладно й незвичайно інтересно трилітню подорож свого батька. Він описує краї, звичаї, міста й села, політичні випадки, взагалі усе, що лише доброму обсерватору могло попасти в очі. Арабський оригінал сих записок досі не виданий; в 1829—36 р., випусками, опубліковав їх переклад на англійську мову Бельфур, але з скороченнями і не скрізь докладно; перші частини його перекладу були толковані по російському в київських Епархіальних Вѣдомостях 1873, в Сборнику матеріаловъ для историч. топографіи Києва 1874, в Чтеніях моск. истор. товариства 1875, тепер д. Муркос професор московського орієнтального інститута розпочав повний російський переклад. Як нам доводилося чути від орієнталістів, і сей переклад не може похвалитись повною докладністю, а крім того д. Муркос користав з верзії коротшої від Бельфурової, а його кодекса не мав під рукою (дещо звідти він подавав в скобках), та всеж сей переклад, до появи ліпшого, має заступити попередні і служити важним джерелом для нашої історії.

Перша частина містить опись подорожі до границь України. Подорож вела через Молдавію і то саме в тому часі, коли кінчилась українсько-молдавська трагедія, разом із вигнанням Лупула і смертю Тимоша Хмельницького. В тій то першій частині опису подорожі доторкаєть ся автор сеї справи, і се надає значну жерельну вартість снм запискам. Отже ми далі зведемо до купи звістки, що належать до сього боку політики Хмельницького, пропускаючи з жемуара те, що ближше з тим не вяжесть ся.

Ся перша частина подорожних записок ділить ся на 3 книги: перша містить в собі опись подорожі від Алеппо до Молдавії, друга ілюструє саму Молдавію, третя описує Валахію (Мултани). Коли подорожні були в Яссах, приймав їх господар Лупул, і автор записок подав при тій нагоді характеристику господаря: признає йому велику вченість, обчитаність в старих, нових і турецьких книгах, велику щедрість для духовенства, за те одначе яги й купці ненавиділи його; доказом його поважання у посторонніх має бути також те, що Тимош Хмельницький взяв його доньку; в церковних книгах завів він валашський переклад, бо „його піддані раньше читали в сербській мові, що однакова з руською, бо всюди, від Болгарії і Сербії, у Валахії й Молдавії, в краю Козаків і у Москві читають у сербській мові, якою написані всі книги їх, але мова Валахів і Молдаван валашська і вони не розуміють того, що читають по сербськи“. Трохи низше говорить ще про сю язикову справу, що „у Сербів, Болгар, Козаків і Москалів одна мова, лише з місцевими відмінками, але книжна мова у них одна й та сама“. До характеристики самого Лупула можна додати ще й замітку на иньшому місці, що він перед 23 літами (1630) покарав смертю 14.000 злодіїв. Звичайно, се не

були дійсні зlodії, лише політичні противники при вступі його на господарство.

В XIV главі II книги йде мова про бунт молдавських бояр проти Лупула під проводом великого льотетета, при помочи Семигорода й Валахії, про намір убити господаря, про його утечу до Хотина, а звідси до Каменця. Межи причинами невдоволення молдавської старшини мало бути й се, що якийсь свояк Лупула збезчестив 4.000 дівчат, зрештою головну вину складає автор на інтриги льотетета Стефана.

В XV гл. оповідає Павло про прихід Тимоша Хмельницького, розбите молдавського війська, при чім одного разу передня козацька сторожа, 300 чоловіка, розбила 40.000 Молдаван, Угрів, Валахів і иньших. Головна битва описана докладно, при тім малюється спосіб воювання козаків, підносить ся мужність Тимоша і взагалі козаків, що „козаки сильні у війні, ніколи не відступають і не звертають ся до втеки“.

Тимоша привитано в Яссах дуже врочисто, сам патріярх Макарій виступив у повнім блеску свого уряду. Иньші козаки розбіглись по горах і степах, страшно грабуючи, немов то караючи за зраду своєму панови, особливо давались у знаки Жидам і Туркам, так що сї шукали захорони у патріярха. Тимчасом в усіх церквах правив ся молебен за українського гетьмана й його сина: молили ся за Василя воеводу, за гетьмана Зиновія, государя Тимофея і за жінку його домову Роксанду. Тимош правив у Яссах аж до приїзду Лупула.

Похід у Валахію й битва під Тирговиштом розказана загально, бо наші подорожні були далеко від місця події, тож описи їх і не мають більшого значіння, з иньших жерел маємо про се далеко докладніші звістки. За причину, чому Богдан не дав помочи синові, подає автор, що він був на Тимоша сердитий. Дещо більше звісток подибуємо про останню битву Лупула й козаків з новим господарем, що була 6 ст. ст. липня 1653 р. Доволі докладно описаний другий прихід Тимоша в Молдавію і осада Сучави. Козацького війська мало бути 14.000, новий господар мав аж 40.000. При тім автор дуже вихваляє военні здібности молодого Хмельницького. Він що-день робив вилазки і вбивав тисячі ворогів; ніхто не міг йому остоятись з причини великої його хоробрости. „На правду, був се славний чоловік, про якого ми не читали в історії і вона не подає ні одного подібного приклада хоробрости й сили. Він день-у-день виїздив з табору на сьвітложовтім коні, котрого дуже любив, з небогатьома людьми, убивав ворогів, ранив їх і примушував утікати. Люде варті віри оповідали про нього, що він одного дня вбив власною рукою 1300 Німців, що накопичились перед ним один на однім... Він був славний їздець і повертав ся на коні як блискавка...“ По смерті війнято з нього внутрішні части та забальзамовано тіло. Заки

вмер, прийшла до нього радісна звістка, що жінка його мала родити двоє дітей. До характеристики його додає ще автор слова, що він мав сказати до патріарха: „Я прийшов не лише тому, аби відвоювати трон мойого тестя, але й щоб вирвати Велику Церкву з рук ворогів“.

При цьому кінчать ся звістки про молдавсько-козацькі відносини, оба подорожні переїхали в Валахію. Тут описуєть ся смерть валашського господаря Матвія, що перед тим не хотів прийняти послів московського царя, бо дуже несподобав козаків і Москалів. 6 червня 1654 р. переїхав Макарій із сином знов через Молдавію на Україну.

Разом взявши, ці подорожні записки мало дають оригінальних звісток, за те мають незвичайно важне значінє для характеристики побуту, звичаїв і поодиноких осіб.

С. Томашівський.

Путешествіє антиохійскаго патріарха Макарія въ Россію, пер. Г. Муркоса, выпускъ второй. (Отъ Дністра до Москвы), Москва, 1897, ст. VI+202 (відбитка з Чтеній москов. Общества ист. и древн.).

Другий зошит сього видання містить в собі найбільш інтересну для нас частину подорожі п. Макарія — подорож по Україні від Рашкова на Дністрі до Путивля, через Умань, Київ і Прилуку літом 1654 р. Досі якось ся подорож не знайшла ще відповідного місця між джерелами української історії, тим часом се джерело першорядне, що не має в собі нічого рівного для історії українського побуту і культури XVII в. З ним можемо порівнювати тільки Бопляна, але він далеко бідніший. Історичні екскурси і пояснення автора сїєї подорожі — архидиякона Павла переважно не мають вартости, бо занадто загальні і повні помилок, але його побутові звістки, описи того, що він бачив на власні очі, переважно дуже докладні і важні. Інтересні дуже деталічні описи церковних обрядів, церков і їх устрою, особливо ікон, — переклад д. Муркоса дає кілька цілком нових, полишених попереднім перекладачем Бельфуrom, як опис великої печерської церкви і сьв. Софії, ще більше інтересні — побутові подробиці — ноша, їда, господарство, обстановка життя. Україна взагалі зробила дуже миле вражінє на сирійського клірика — своєю культурністю. Він із здивованнем говорить про широке розповсюдження письменности між народом, про школи й шпиталі, про зручність українських малярів, що змодифіковали византийську традицію західними впливами, про сьліволюбність і гарний сьнів, про побожність і моральність народа. „В цілій руській себ то козацькій землі (Павел зве Українців Русинами, а Великоросіян Московитами) ми запримітили дивний і гарний факт: всі вони, з малими винятками, навіть більшість їх жінок і дочок, уміють читати й знають порядок церковних служб і цер-

ковні сьпіви; сьвященники вчать сиріт і не дають їм тинятись неуками по улицах“; школяри ходять по хатах і сьпівають духовні канти, за се дістають гроші або різні припаси і тим удержують ся під час науки, „через се то більшість їх письменні“ (с. 2, пор. 15). „В цілій козацькій землі в кождім місті і в кождім селі при кінці греблі побудовані хати для бідних і сиріт, де вони мають пристановище; на сих хатах зверху багато ікон; хто заходить до хати, дає милостиню“ (с. 94) і т. п. Але що особливо інтересно і може бути несподіваним при досить розповсюджених, бодай в певних сферах поглядах на Хмельничину, як на часи здичіння, — се примітки Павла, що сей культурний розвій українського народу показав себе особливо останніми роками, за Хмельницького. Число письменних особливо збільшилось від Хмельницького (дай, Боже, йому довгого віку), що визволив сі краї й увільнив сі мільони несчислених православних від кормиги ворогів віри, проклятих Ляхів“ (с. 2).¹ Головна маса церков була побудована за часи повстання (с. 16): „побудовали церкви, поробили гарні ікони, честні і сьвяті іконостаси і корови з хрестами“; церкви одна ліпша як друга, „навіть сільські церкви одна одної ліпші“. „Люди стали голосно заявляти свою віру з новою енергією і віддались з особливим запалом науці, читанню і гарному церковному сьпіву“ (с. 28). Повиговявши польських панів, нарід поділив їх ґрунти й почав обробляти займанщини під рілю на місцях колишніх лісів (с. 15, 29). Як бачимо, великий народий рух не був вибухом диких інстинктів, а загальним повисненням народнього житя.

Треба піднести той важний факт, що подорож Макария є властиво одиноким голосом сучасника, самовидця, вповні прихильного Хмельничині; сей суб'єктивний настрій автора повинні ми памятати при оцінці його оповідань, але з другого боку й по перецідженню через решето критики з них багато зістаєть ся такого, що не в однім поправляє перечернений образ сих часів.

З історичних відомостей, полишивши на боці різні похибки, можна занотовати й дещо цікаве: нпр. поголоска, записана, очевидно, з українського джерела, що Хмельницький своє повстання робив за порозумінням з королем, для внесення панської анархії (с. 10), образ сієї самої анархії, що є відгомонам українських поглядів на польську конституцію (с. 7), про великодушну різню, счинену Поляками 1654 р. (с. 15 і далі), про посьольство шведської королеви (с. 65—6). *М. Грушевський.*

Богданъ Хмельницькій до часу повстаня противъ Польщѣ. Коштомъ и заходомъ Товариства „Просвѣта“, Льв., 1897 (кн. 3), ст. 48, 12^о.

Видаванє популярних книжечок для простого народа з поля рідної історії має велике просвітнє значінє, тож треба з радістю приймати появу книжечок, що мають на меті пояснити нашу бувальщину. До того найліпше безперечно надаєть ся період козащини і після оповіданя про „Початки козацтва“ найперша річ подати образ житя України-Руси за Богдана Хмельницького. Коли ми на сїм місці згадуємо про се виданє, то не думаємо до нього прикладати наукову міру, питати про жерела й нові результати студії. Все таки мусимо вказати на те, чи саму правду подано в тїм оповіданю народови і скільки перейшло ся поза неї, бо ми є того погляду, що ніяка причина не може веліти відступити від можливої абсолютної правди, не повинна допускати тенденцій. Що правда, ми останнього закиду, що до односторонньої тенденції сьому оповіданю майже не можемо закинути, як воно оперте на монографії Костомарова про Хмельницького. Тут покажемо деякі похибки та некритичности оповіданя, що в значній мірі з'явились не з вини автора, бо він взяв їх готовими з тих праць, з котрих черпав.

Рік уродин Богдана не можна ставити категорично на рік 1593, бо на се не маємо певних звісток (ст. 6). Батько Богдана Михайло Хмельницький не був ніяким чигиринським сотником (ст. 6, 11), лише приватним підстаростою Конєцпольского. Так само непевні звістки, немов то Богдан учив ся в Київі й Ярославі (ibid.). Трохи недокладно виходить оповіданє про заведене унії на Руси, що вона в руках польського уряду мала на оці лише винародовленє (ст. 6). Не знаю, чому козацьким змаганням імпутуєть ся в сїм оповіданю більш релігійного елементу, як політично-соціального; з рештою сам автор оповідає, що, мовляв, Сагайдачний, виключно заступаючи релігійні інтереси, не був дуже популярний серед козацтва й простого народа. Ще й у тому оповіданю повторена ціла історія славних реформ Баторія. Сі ніби реформи — погляд застарілий і невірний, вияснений остаточно проф. М. Грушевським в XXII т. „Записок“ при нагоді рецензії книжечки п. з. „Бесіди про часи козацькі на Україні“. Також хіба з одного Гоголя міг взяти автор твердженє, що при вступі на Січ кождий муєв прийняти православну віру (ст. 17). Не знаємо рівнож про такі пляни Владислава IV, щоб козаки повстали проти шляхти і з того вивязала ся польсько-турецька війна (ст. 22). З пошанованя для історичної правди не повинно-б категорично подавати славне оповіданє про королівські грамоти і про видуренє їх Хмельницьким у Барабаша (ст. 25—6). Так само категорично переповіджена справа про Суботів і любовну аферу Богдана: хоч вона повна неясностей і мітчних елементів, автор оповідає немов би не знати яку правду навіть із белетристичною формою (ст. 27—31). Так само з застереженєм треба було оповідати про побут Бог-

дана у короля і ради сього взяти ся до шаблі (ст. 31—2). Непевно, чи Хмельницький скорше впорав ся з Запорожем як із Кримом, радше мабуть протинно. Цілком без критики приймає теж автор правдивість листів, що мав Хмельницький писати з Січи до коронного гетьмана, до Конєцьпольского й ин. (ст. 39—40). Се-ж звістно, сі Величкові листи уважають ся досі неправдивими. Непотрібно і некритично розказаний також побут Хмельницького в Криму (ст. 41 - 3). Проста довільність, що Владислав мав не казати воювати козаків, лише покарати комісарів і панів, що роздражнили руський народ, „бо король розумів, що тихий, покірливий руський нарід не вірветь ся до ворохобні без причини, а хіба вже тяжкі кривди і зневаги роздратують його до того“. Зрештою оповідане уриваєть ся на висланю Стефана Потоцького проти козаків, про дальші події обіцяє автор розказати в иньшій книжечці.

С. Томашівський.

Н. С. Къ исторіи малороссійскихъ козаковъ въ концѣ XVIII и въ началѣ XIX вѣка (Київська Старина 1897, IV с. 124—156, VI с. 460—483, X с. 115—131, XI с. 143—156, XII с. 332—350).

Недавно закінчилась ся интересна стаття, оперта в значній мірі на недрукованих материялах Яготинського Архива ки. Репнінних. Присвячена вона історії козачини в лівобічній Гетьманщині, її заникання під централізаційними змаганнями російського правительства в другій половині XVIII і першій XIX в., і уриваєть ся з 1834 р. — кінцем урядованя ки. Репніна в ролі українського губернатора: правдоподібно, на сім році уривались ті архивні материяли, що були головним джерелом автора для XIX в.

Автор розпочинає коротким оглядом козачини від Хмельницького, але ся вступна (перша) глава написана компілятивно і мало интересна: автор тільки наводить гадки різних дослідників, а історія козачини, особливо в XVIII в. не стільки ще оброблена, аби на тім можна було обмежитись. Від другої глави автор приступає *ad rem* — до розпоряджень центрального і краєвого правительства (Румянцова) про козаків по останнім знесенню гетьманського уряду. Автор зазначає тут два мотиви: задержати козацтво, як користну для держави силу, в цілости, не даючи козакам виходити з козацької верстви, а його воєнну силу уняти в формі регулярної служби, знищивши поволі спеціальну організацію українського козацтва. Під кінець XVIII в., крок за кроком, українське козацтво однаково з поспільством було приведено до однакового для цілої держави рекрутовання вояків, і козаки відріжнялись від верстви „державних (государственных) селян“ (себ то незалежних від дідичів) го-

ловно тільки правом повної власности на землю і низшим податком. Число їх, раховане на поч. XIX в. на пів мільона, значно зменшилось через виселення в Новоросію і на Чорномор'є, в Кубанщину, дуже протеговане правительством, а навіть не раз переведене ним самим — тут мало воно на оці не тільки залюднення тих країв, але, як справедливо міркує автор, і видалення з України вільнолюбного, небезпечного елемента.

В гл. IV і V автор говорить про два моменти, коли правительство, потрібуючи воєнних козацьких сил, відступало на якийсь час від своєї централізаційної політики. 1812 р., в боротьбі з Наполеоном, правительство поручило тодішньому українському генерал-губернатору Лобанову-Ростовському сформувати козацькі полки, замість звичайної рекрутської конскрипції. Л.-Ростовський, аби заохотити козаків, заповів, що се увільнить на далі козачу верству цілком від давання рекрутів і приверне давній козацький устрій. Се справді запалило козаків, і вони серед дуже тяжких матеріальних обставин, без жадної заповомогі правительства організували 15 полків. Але за сю жертву, що зруйнувала козацтво матеріально, вони були тільки увільнені на кілька років від давання рекрутів; набрані полки розпущено 1816 р., 1818 р. відновлено конскрипцію, а 1823 р. податки козацькі зрівнано з селянськими, і розуміється, козаки мали повне право бути сим поступованням дуже незадоволеними.

1831 р., під час польського повстання, знов мусіли звернутись до козаків. „Воєнним губернатором“ лівобічної України був тоді кн. Гр. Рєпнін, людина гуманна і щиро віддана інтересам козацької верстви спеціально. Взявшись за формування полків, він заравом просив правительство, аби козакам, в нагороду, привернено деякі вільности і давню військову організацію. Сі горячі заходи Рєпніни одначе здались в Петербурзі підозрілими: побачили в тім охоту до гетьманської булави (Рєпнін був жонатий з унучкою гетьмана Разумовського); його проєктів — увільнити козаків від конскрипції й вернути їх в давній стан — осілої міліції, не прийнято. Певну, характерну ролю відіграв при тім і „землячок“ кн. Кочубей, що в листі Рєпніну писав (NB. по французьки): „хоч я зроду хохол, але я більший „руський“, ніж хто, по моїм принципам, становищу і при звичаях; моє становище і уряд ставлять мене вище всяких дрібних рахунків, я дивлюсь на справи ваших губерній з погляду загальних інтересів нашої землі (держави); мікроскопійні вигляди — то не моя річ...“ В результаті козацькі полки слідом були розпущені, конскрипція і податки вернулись назад. Правда, Рєпніну удалось переперти проєкт спеціальної адміністративної організації для козаків (1834), але в тім же році його віддалено, і самий уряд українського „всеняго губернатора“ внесено.

М. Грушевський.

З Т О В А Р И С Т В А

(лютий — цвітень 1898 р.).

З а с і д а н н я в и д і л у

(від загальних зборів).

На засіданні 4 н. ст. лютого: 1. Виділ уконституував ся, вибравши заступником голови проф. С. Громницького, секретарем І. Кокорудза, адміністратором і бібліотекарем К. Паньківського.

2. Ухвалено прийняти пропозицію болгарського міністерства освіти що до обміну наукових видань.

3. Ухвалено підвищити ціну Записок до 1.50 злр. за том, а річну передплату (в протягу року) зівставити 6 злр.

4. Ухвалено подякувати д. Кукуревичеві в Плазові за прислані ним старі друки до бібліотеки.

На засіданнях 16 н. с. лютого, 2 і 9 марта:

1. Принято до відомости, що закуплено документи, записки і старі друки по бл. п. Остермані, старості в Станиславові, до музею товариства.

2. Принято до відомости, що о. Дм. Юзефович з Яричева подарував до музею устав церковного братства в Яричеві.

3. Удїлено О. Целевичеві, студенту філософічного виділу у Львові, стипендію в квоті 100 зр. для підпоможеня в наукових студиях.

4. Ухвалено зарезервувати 20 комплетів „Записок“, а 30 призначити на розпродаж в комплетах.

5. Ухвалено перестати уважати дійстними членами 12 осіб, що не вважаючи на упізнанє не заплатили членської вкладки за 1896 рік.

6. Ухвалено висилати членам на їх жаданє замість „Записок“ иньші наукові видання товариства рівної вартости.

7. Принято до відомости уконститууванє секцій: в фізіологічній секції: голова Др. Ів. Франко, заступник голови Др. О. Колесса, секретар О. Роздільський; в історично-філософічній секції: голова проф. М.

Грушевський, заступник голови Др. К. Левицький, секретар М. Павлик; в природописній секції: голова проф. Верхратський, заступник голови Др. Щ. Сельський, секретар Я. Грушкевич.

8. Принято до відомости, що при природописній секції уконституувалася медична комісія; головою комісії вибрано Дра Щ. Сельського, заступником голови Дра Євг. Озаркевича, а секретарем Я. Грушкевича. Медичні праці мають виходити особливими випусками Збірника секції.

9. Обговорено і прийнято прелімінар доходів і видатків на 1898 рік.

10. Принято в члени 3 особи з Галичини, а 2 з України.

11. Ухвалено купити 20 льосів на образ К. Устияновича „Гуцулка“.

12. Місце урядника товариства в адміністрації друкарні і книгарні надано п. І. Петрушевичеві, екзам. бухгалтерови.

13. Задля напливу праці в друкарні ухвалено прийняти ще 3 зецерів і розширити зецерню.

14. Відчитано рахунок коштів заведення книгарні предложений п. Ст. Кафкою Ржичинским в сумі 10.000 злр. і рішено задля недостатці такої суми справу отворення книгарні відложити.

15. Порішено иньші дрібнійші адміністраційні справи.

На засіданню 23 і 30 н. ст. марта:

1. Ухвалено дарувати популярні книжки читальні в Березні на Угорщині; купити 10 примірників Букваря для школи анальфабетів в Дрогобичи; післати даром судам в Стрию і у Львові популярні книжки для бібліотеки вязнів.

2. Принято в члени 2 особи з Галичини і Буковини.

3. Принято до відомости, що д. радник Т. Ревакович дарував до бібліотеки товариства 95 томів переважно комплетів ріжних часописей; що д. Н. Кибальчич з Лубен прислала до музею три оригінальні листи Т. Шевченка; що д. Ю. С. прислав Енеїду Котляревського з 1798 р.; що д. Бородай з Петербурга прислав до бібліотеки 8 цінних книжок. Ухвалено всім тим добродіям письменно подякувати.

4. Ухвалено вичеркнути з книги дійстних членів 7 осіб, що не заплатили членських вкладок за минувший рік.

5. Призначено 100 злр. річно на опрау бібліотечних книжок.

6. Принято до відомости, що Академія наук в Кракові прислала Товариству свої видання. Ухвалено подякувати і вислати свої видання в обмін.

7. Принято до відомости, що з порученя сербського короля прислав Товариству сербський консуль у Відні розкішно видане Євангеліє князя Мирослава з XII віку, котре король казав видати, діставши від черців на памятку свого побуту на Атонській Горі. Ухвалено подякувати.

8. Принято до відомости, що вислано петицію до міністерства про постійну субвенцію на видавництва в квоті 6000 злр.

9. Принято до відомости, що вислано подане до ц. к. намісництва про затверджене зміни статута Товариства.

10. Ухвалено вислати „Императорскому Обществу Исторіи и Древностей Россійскихъ“ в Москві на прислане письмо свої книжки в обмін за видання того Товариства.

11. Ухвалено виставити Руському педагогічному Товариству у Львові письмнену заяву, що на випадок розв'язання того Товариства без порішення що до єго майна Наук. Товариство ім. Шевченка перейме єго майно під свій заряд з умовами висловленими в § 58 статута Педагогічного Товариства.

12. Принято до відомости, що історично-філософічна секція вибрала своїм референтом до виділу Д-ра Ол. Колессу.

13. Порішено адміністративні справи.

З а с і д а н н я с е к ц и й.

7 н. с. лютого засідання секції математично-природописно-лікарської: а) секція уконституовалась вибравши головою проф. І. Верхратського, заступником Д-ра Щ. Сельського, секретарем Я. Грушкевича; б) Др. Сельський реферує розвідку Д-ра Дакури: Стремління в сучасній терапії, ухвалено друкувати; в) на внесення Д-ра Озаркевича ухвалено утворити особну лікарську комісію і видавати лікарські розвідки в особних випусках „Збірника“.

9 н. с. лютого засідання фізіологічної секції: а) секція уконституовалась вибравши головою Д-ра Франка, заступником проф. О. Колессу, секретарем д. О. Роздольського; б) В. Гнатюк предложив свою розвідку: Руські оселі в Бачці (надруковано в Записках т. XXII).

Того-ж дня засідання історично-філософічної секції: а) секція уконституовалась, вибравши головою проф. М. Грушевського, заступником Д-ра К. Левницького, секретарем М. Павлика; б) М. Грушевський предложив вибрати референта секції до виділу кого иншого, з причини, що сам він входить до виділу титулом голови; в) М. Грушевський відчитав свою статтю: Причинки до історії козаччини (надрук. в Записках т. XXII); г) Др. Франко відчитав свою статтю: Граничний став, епізод з 1805 р., ухвалено надруковати.

15 н. с. марта засідання лікарської комісії: а) комісія уконституовалась, вибравши головою Д-ра Щ. Сельського, заступником Д-ра Е. Озаркевича, секретарем Я. Грушкевича; б) ухвалено звернутись до лікарів-Русинів з відозвою, закликуючи їх до співучасті в лікарських публікаціях, і заперенумерувати найпотрібніші лікарські часописи.

23 н. ст. лютого засідання історично-філософічної секції: а) М. Грушевський предložив свою статтю: Хмельницький і Хмельницщина (надруковано в XXIII Записках); б) для I т. Збірника історично-філософічної секції прийнято першу частину історії України-Руси.

Тогож дня засідання фільологічної секції: а) др. Франко реферує збірку етнографічних матеріялів Д-ра Кайндля; б) він же реферує розвідку д. М. Дикарева: Уривки з грецько-словянської мітології.

7 н. с. марця: а) Др. Гукевич реферує статтю Д-ра О. Ч. про інтернаціональний лікарський з'їзд в Москві; б) Др. Озаркевич реферує статтю Д-ра Дакури: Стремління в сучасній терапії і повідомляє про матеріяли, що вплинули до редакції.

16 н. с. марця засідання фільологічної секції: а) Д. Франко відчитує свою розвідку: Хмельницщина 1648—9 років у сучасних віршах; б) прийнято до відомости вихід I т. Збірника фільологічної секції і в II т. ухвалено подати першу половину збірки фольклорних праць Драгоманова.

Тогож дня засідання історично-філософічної секції: а) С. Томашівський реферує розвідку С. Рудницького: Нове жерело до історії Хмельницщини (надрук. в XXIII т. Записок), б) на внесення М. Павлика вибрано референтом секції до Виділу проф. О. Колессу.

30 н. с. марця засідання історично-філософічної секції: а) С. Томашівський реферує свою працю: Народні рухи в Галицькій Русі 1648 р. (надруковано в Записках т. XXIII).

Тогож дня засідання фільологічної секції: проф. В. Шухевич відчитав свою статтю про „Світгляд Гуцулів“.

Рескриптом з дня 4 (16) цвітня львівське Намісництво повідомило Товариство, що новий статут його, ухвалений на загальних зборах 2 н. с. лютого с. р., прийнято воно до відомости. Санкціонований таким чином властиво новий статут подається низше в цілости; головні відміни його від давнішого отсі:

Давнійші дійсні члени звуться надалі звичайними, вкладка їх підписить ся до 5 злр. (= 10 корон) річно; зрештою умови приймання їх лишили ся далі. Установляється нова категорія дійсних членів, і тільки вони можуть бути членами секцій. Категорія членів-основателів на далі закривається (лишаються тільки дотеперішні). Члени заграничні і інституції можуть брати участь в загальних зборах через своїх відпоручників. Число виділових побільшується одним членом і одним заступником. Попри загальні збори для адміністраційних справ заводяться ся наукові збори і наукові наради.

Що до переведення нового статута в жите, то Виділ Товариства має бути вибраний на його основі на найблизших загальних зборах, на тихже зборах заграничні члени і інституції можуть скористати з своїх нових прав; нова членська вкладка вийде в жите з початком 1899 р.; в секцій історично-філософична і фільольогічна ухвалили застановитись вже тепер над кандидатами на дійсних членів, а вибір їх перевести по уконституованню нового виділа.

С Т А Т У Т

НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМ. ШЕВЧЕНКА У ЛЬВОВІ.

І. Назва товариства, місце пробування, ціль і круг діяльності.

§. 1.

Товариство називає ся: Наукове товариство імени Шевченка.

§. 2.

Місцем пробування товариства є місто Львів.

§. 3.

Цілю товариства є: плекати та розвивати науку і штуку в українсько-руській мові, збирати та зберегати всякі наукові предмети і пам'ятки старовини України-Руси.

§. 4.

До сеї ціли мають вести:

1. наукові досліди: а) з фільольогії і етнографії руської і славянської, з історії українсько-руського письменства і штуки; б) з історії, географії і археольогії України-Руси, а також з наук фільософічних, економічних і правничих; в) з наук математичних, природописних і лікарських;
- 2) відчити і розмови наукові;
- 3) з'їзди учених, літератів і артистів, наукові подорожі і екскурсії;
- 4) видаванє наукових видавництв періодичних і неперіодичних;
- 5) премії і підмоги ученим і літератам;
- 6) удержуванє бібліотеки і музея;
- 7) удержуванє власної книгарні і друкарні.

§. 5.

Товариство полагоджує справи:

- 1) на засіданнях виділу;
- 2) на засіданнях секцій;

- 3) на засіданнях комісій;
- 4) на наукових нарадах;
- 5) на загальних зборах;
- 6) на наукових зборах;
- 7) на з'їздах учених, літератів та артистів.

§. 6.

Загальні збори відбувають ся що року.

§. 7.

По головним науковим відділам (§. 4, 1) товариство поділяється на секції:

- 1) фізіологічну;
- 2) історично-філософічну;
- 3) математично-природописно-лікарську.

Нова секція творить ся, коли до неї зголосить ся найменше 10 дійсних членів. Заряд секції складає ся з директора, секретаря і їх заступників.

Для деяких спеціальних наукових справ з обсягу кожної секції може бути вибрана окрема наукова комісія, а секція дає їй регулямін, відповідний загальному плану діяльності товариства.

§. 8.

Засідання секцій відбувають ся в дні означених регуляміном, який для себе уложить секція, а предмет їх становлять:

- 1) розправи над науковими працями, які подасть сам автор або особисто, або через секретаря секції, або котрого небудь із членів секції за порозумінням з її президією;
- 2) обдумане тем до наукових робіт;
- 3) оцінки рефератів і внесення до відділу товариства що до признавання премій;
- 4) пояснення до відділу товариства в наукових справах на запитання властей;
- 5) внесення до відділу і загальних зборів в наукових справах;
- 6) пропозиції до відділу в справі іменовання дійсних і почесних членів.

§. 9.

Право рішального голосу на секціях мають тільки члени приналежні до секції. Інші члени товариства можуть також бувати на засіданнях секцій, забирати голос в дискусії, подавати свої наукові роботи, однак в усім мають тільки голос дорадний. Гостем може бути на засіданнях секцій кождий, кого представить там оден дійсний член товариства.

§. 10.

Наукові комісії вибирають ся секціями зпоміж членів товариства, але на представленє комісії може секція запросити до наукової комісії також людей пеналежних до товариства.

§. 11.

Наукові наради відбувають ся одною чи кількома секціями при участі більшого числа осіб з поза секцій.

§. 12.

Секції товариства в порозуміню з виділом уряджують прилюдні наукові збори.

§. 13.

Наукові роботи видає товариство українсько-руською мовою, що є урядовою мовою товариства; виїмково може товариство видавати деякі роботи иньшою мовою.

§. 14.

Майно товариства складає ся:

- 1) з вкладок членів і оплат виписового;
- 2) друкарні, книгариї і інвентаря;
- 3) бібліотеки і музея;
- 4) видань товариства;
- 5) доходів з відчитів і т. ин.;
- 6) з запомог, добровільних дарів і записів.

§. 15.

З майна товариства загальні збори можуть виділити желізний фонд, котрим розпоряджують загальні збори товариства, а виділ товариства уживає відсотків з него на цілі товариства. До того фонду входять і добровільні дари, виразно призначені на сей фонд.

II. Склад товариства.

§. 16.

Товариство складає ся з членів: 1) звичайних, 2) дійсних, 3) основателів, 4) почесних.

§. 17.

Звичайним членом стає кожда особа українсько-руської народности, котру прийме виділ товариства. Руські інституції на тих самих умовах.

§. 18.

Звичайні члени обовязні при зголошеню зложити виписового 2 кор. і річну вкладку 10 корон, а потім кожного адміністраційного року в першім чвертьроці платити по 10 кор.

§. 19.

Дійсних членів іменує виділ на пропозицію одної з секцій товариства за самостійні наукові праці, а передовсім за визначну участь в виданнях товариства.

§. 20.

Членами основателями є тільки дотеперішні члени основателі, іменовані на підставі давнього статуту товариства, а мають права членів звичайних, о скільки не будуть іменовані дійсними членами.

§. 21.

Почесними членами іменують загальні збори на внесення виділу людей, заслужених для науки, штуки, письменства або для самого товариства. Сі члени мають всі права звичайних членів.

§. 22.

Дійсні члени, іменовані на основі §. 19, а також члени основателі і почесні не платять вписового ані вкладок.

III. Права і обов'язки членів.

§. 23.

Звичайні члени мають право :

- 1) активного і пасивного вибору до виділу, контрольних і адміністративних комісій;
- 2) голосу рішучого на загальних зборах і дорадних на засіданнях виділу;
- 3) ставити внесення і інтерпеляції на загальних зборах;
- 4) бути на секціях і наукових нарадах з дорадним голосом, користати з музеїв, читальні і бібліотеки товариства відповідно регуляціям;
- 5) вглядати в книги товариства в протязі 14 днів перед загальними зборами в присутності одного члена виділу;
- 6) подавати письменно виділові внесення в справах товариства, які виділ мусить взяти під обрану;
- 7) побирати безплатно від часу вступу до товариства по одному (1) примірнику книжок і видань товариства, які виділ призначить для цих членів;
- 8) домагатись скликання надзвичайних загальних зборів по мисли §. 35 отсего статуту.

§. 24.

Дійсні члени мають право :

- 1) активного і пасивного вибору до виділу, контрольних і адміністративних комісій, президій секцій і наукових комісій;

2) голосу рішального на загальних зборах і дорадного на засіданнях виділу;

3) ставити внесення і інтерпеляції на загальних зборах;

4) бути членами секцій, брати участь в зборах і наукових нарадах з рішальним голосом і користати з музеїв, читальні і бібліотеки товариства відповідно регулямінам;

5) вглядати в книги товариства в протягу 14 днів перед загальними зборами в присутности одного члена виділу;

6) подавати письменно виділові в справах тозариства внесення, які виділ мусить взяти під обрану;

7) побирати безплатно від часу іменования по одному (1) примірнику книжок і видань товариства, які виділ призначить для сих членів;

8) домагати ся скликання надзвичайних загальних зборів по мысли §. 35 отсего статуту.

§. 25.

Інституції як також заграничні члени мають право дати себе заступити на загальних зборах кому небудь із членів товариства, повідомляючи про се виділ особним листом наперед. Заступник голосує окремо за себе, а окремо за інституцію або за заграничного члена. Член товариства може заступати лиш одну інституцію або особу.

§. 26.

Утрата членських прав наступає через виступленє і виключенє. Виступившим і виключеним членам товариство не звертає вкладок.

§. 27.

Членів звичайних може виділ уважати за виступивших з товариства, коли вони до кінця червня дотичного адміністраційного року не запла-тили вкладки, не вважаючи на письменне завізване виділу товариства під загрозою вичеркнення.

§. 28.

Виділ має право задля важних причин виключити члена товариства. Виключеному членови прислугує право відклику до загальних зборів.

IV. Управа і власти товариства.

§. 29.

а) Виділ.

Управою товариства займає ся виділ, зложений з голови, 6 членів і 3 заступників, вибраних з місцевих членів загальними зборами. Виділ вибирає з поміж себе: 1) заступника голови, 2) управителя бібліотеки і музею, 3) секретаря, 4) каснера і 5) адміністратора друкарні, котрому

виділ може уділити прокури на час свого урядованя. Окрім того належать до виділу з голосом рішачим директори секцій або вибрані замість них секційні відпоручники. Уряд виділових і заступників триває один рік, а по році аж до вибору нового виділу. До виділу належать всі адміністративні справи, виконуване ухвал секцій і наукових зборів в наукових справах, о скільки вони надають ся до того з огляду на маєтковий стан товариства, виконуване ухвал загальних зборів і узгляднюване ухвал наукових нарад.

§. 30.

Голова скликає виділ, установає дневний порядок, проводить засіданєм і дбає про виконуване статуту товариства. В разі перешкоди виконує права голови его заступник, а в разі перешкоди і того найстарший віком член виділу.

§. 31.

З своєї діяльности здає виділ справу загальним зборам.

§. 32.

Виділ збирає ся раз на місяць на засідання, а як треба, то й частійше. До важности рішень треба п'ятох членів. Рішення виділу западають більшістю голосів; тільки до виключеня члена треба більшістю трьох четвертих присутних. При рівности рішає голова своїм голосом.

§. 33.

Заступник члена виділу може бути покликаний на місце того члена, що его виділ для важних причин на якийсь час від повнення обовязків увільнить. Такий заступник зістає в виділі цілий час, на який его покликано.

При покликаню заступників має першенство той з них, що при виборах дістав більше голосів, а в разі рівности голосів старший віком.

б) Загальні збори.

§. 34.

Виділ товариства скликає загальні збори.

§. 35.

На умотивоване домаганє двайцяти членів товариства виділ має скликати найпізнійше за місяць надзвичайні загальні збори, а коли б сего не вчинив, тоді сі члени можуть скликати збори відозвою, на котрій підпишуть ся повними іменами.

§. 36.

Членів товариства запрошує ся на загальні збори письменно 14 днів наперед і розсилає ся їм справозданя, які мають бути предложені

загальним зборам. Окрім того оголошує ся день зборів в місцевих часописах 14 днів наперед:

§. 37.

До важности рішень треба на загальних зборах особистої присутности найменше трийцяти членів. Справи рішають ся звичайно більшістю голосів; тільки до зміни статутів і розв'язання товариства треба двох третин присутніх членів. Голосоване відбуває ся явно; тільки при виборі виділу, голови, контрольної комісії і в справі виключених членів голосує ся тайно. Одначе загальні збори можуть ухвалити явне голосоване також в сих справах.

§. 38.

На загальних зборах проводить голова або его заступник, а в разі потреби найстарший віком з присутніх членів товариства. Наукові збори, з'їзди учених, літератів і артистів відкриває голова або відпоручник виділу, а учасники з'їзду вибирають президію з поміж себе для веденя нарад.

§. 39.

Загальні збори:

- 1) приймають до відомости справозданє виділу;
- 2) дають абсолютну виділові на внесенє контрольної комісії;
- 3) ухвалюють поданий виділом прелімінар бюджету на найблизший рік;
- 4) вибирають контрольную комісію з трьох членів на оден рік;
- 5) рішають внесеня виділу або членів в адміністраційних справах товариства;
- 6) вибирають виділ і голову товариства;
- 7) рішають про відклики виключених членів;
- 8) іменують на внесенє виділу почесних членів;
- 9) рішають можливі непорозуміння між виділом і секціями;
- 10) рішають про зміну статутів і про розв'язанє товариства. Проєкт зміни може вийти або від виділу або від членів. В останнім разі проєкт з мотивами має бути поданий до виділу на місяць перед зборами і підписаний найменше десятьма членами.

§. 40.

На загальних зборах приходять під дискусію і до рішення такі внесеня та інтерпеляції поодиноких членів, що підперті найменше п'ятьма членами товариства.

в) Контрольна комісія.

§. 41.

Контрольна комісія перевірює рахунки товариства і здає справу загальним зборам з орудованя майном товариства. Члени виділу і їх заступники не можуть належати до контрольної комісії.

V. Заступництво товариства, полагоджуване спорів і постанови що до розв'язання товариства.

§. 42.

Заступає товариство у всіх справах на зверх голова, взглядно єго заступник. Всі письма товариства, оповіщення і грамоти підписує голова або єго заступник і один член виділу з приложенем печатки товариства з написом „Наукове товариство ім. Шевченка“. Письма, що належать до заряду друкарні, підписує сам адміністратор друкарні під печаткою „Друкарня Наук. тов. ім. Шевченка“; коли є від прокуристом — то і всі грамоти, якими друкарня затягає з'обов'язання; коли-ж адміністратор не має прокури, то всі такі грамоти підписує спільно з головою або єго заступником.

§. 43.

Всякі спори між членами в відносини у товаристві рішає мировий суд, зложений з двох суддів, вибраних обома сторонами з членів товариства і одного зверхника, якого виберуть собі оба судді.

§. 44.

Коли-б товариство перестало існувати не рішивши про своє майно, то все майно переходить на тов. „Просвіта“ у Львові, що буде обов'язне чистий дохід обертати на підмоги руським ученим, письменникам і артистам під назвою підмог „імені Шевченка“. Коли-б товариство „Просвіта“ в часі розв'язання Наук. тов. ім. Шевченка не існувало або власности єго майна не приняло, тоді члени останнього виділу Наукового Товариства імені Шевченка постановлять більшістю голосів, хто на будуче має орудувати сим майном. В усякім разі майно Товариства не може бути обернене на иньші цілі, крім означених в §. 3.

Прийнятий до відомости Високого ц. к. Намісництва рескриптом з дня 16 цвітня 1898 ч. 30492 у Львові.

Поправки: в XXII кн., в статі Примітки до історії козаччини с. 11 рядок 5 знизу надруковано 380-х pp., треба: з 80-х pp., в XXIII кн., Наукова Хроніка с. 1 ряд. 4 зверху: *polinicarum* треба *polonicarum*; ряд. 5 зверху 1467 треба 1647.

